

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra sociologie

Sociologie

Petr Lupač

**Zkoumání sociální podmíněnosti současného způsobu
technologického rozvoje:**

Za hranice (výzkumu) digitální propasti

**Exploring the Social Conditionality of the Contemporary Mode of
Technological Development:**

Beyond the Edge of the (Research on) the Digital Divide

Disertační práce

vedoucí práce - PhDr. Oleg Suša, CSc.

2012

Poděkování:

Dr. Sušovi nejen za veškerou inspiraci, kontextualizaci dílčích otázek a starostlivý dohled nad průběhem práce, ale i za nenahraditelnou podporu v nelehkých kariérních rozhodnutích; profesorům O. Findahl, M. Menou, M. Petruskovi a S. Sassen za ochotu, vzácný čas a motivaci k další práci na tématu; doc. Šmahelovi za pozvání ke spolupráci ve World Internet Project; PHUSHI a dr. A. Durnové za pomoc při získání důležitých článků z obtížně dostupných databází; a v neposlední řadě i Veronice, rodině, přátelům a všem kolegům z katedry sociologie FF UK za to nejdůležitější – poskytnuté zázemí, trpělivost a setrvalou podporu.

“Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonal samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury”.

.....

Podpis

Abstrakt

Autor v textu promýšlí novou pozici, z níž lze nahlížet teorii informační společnosti a výzkum digitální propasti jako činné součásti jedné velké rekonstrukce podmínek sociální existence. Práce začíná rekonstrukcí argumentačního jádra teorií informační společnosti, které pak slouží jako opora výběru posledního a současně nejrespektovanějšího představitele této teoretické tradice. V následující kapitole je představena výstavba teorie informační společnosti Manuela Castellse a dále její těsný vztah s problémem digitální propasti. Tato část vrcholí rozborem klíčové pozice problému digitální propasti v řešení rozporů a sociálních negativ informatizace a je uzavřena poukázáním na absenci tohoto momentu v předchozích kritikách Castellsova díla. Ve čtvrté kapitole je představen vývoj argumentů a empirické evidence výzkumu digitální propasti, v části páté jsou pak identifikovány limity současné akademické diskuse o digitální propasti. V šesté kapitole se autor pokouší překročit tyto limity prostřednictvím navržení nového, dostupné empirické evidenci lépe odpovídajícího modelu digitální propasti. Práce je uzavřena promýšlením důsledků tohoto modelu nejen pro teorii i politiku informační společnosti, ale i pro případné budoucí syntetické zkoumání role teorie informační společnosti v procesu informatizace.

Klíčová slova: Internet, informační společnost, digitální propast, sociologie, sociální nerovnost.

Abstract

In his dissertation thesis, the author elaborates on a new position from which both information society theory and digital divide research could be analyzed as active participants in a large-scale societal reconstruction. The text begins with the reconstruction of the argumentation core of information society theories, which is then utilized when choosing their latest, most respected, and most elaborated version. In the following chapter, the author presents the composition of Manuel Castells' information society theory and its tight relationship with the digital divide issue. In the final parts of this chapter, the author reveals the key position of the digital divide issue in solving the contradictions and negative aspects of informatization. The chapter is concluded by finding out the absence of the link between digital divide and information society theory in the preceding criticism of Castells' work. In the fourth part, the development, arguments, and empirical evidence of the digital divide research are presented, followed by identification of the limits of contemporary academic digital divide discourse. In the sixth chapter, the author tries to overcome these limits by proposing a new empirical evidence better fitting model of the digital divide. The thesis is concluded by thinking over the consequences of the proposed model for not only theory and politics of information society but also for prospective synthetic research in the role of information society in the informatization process.

Key words: Internet, information society, digital divide, sociology, social inequality.

„Fakta získávají svou destruktivní sílu pouze v důsledku své interpretace v rámci *jiné* teorie.“

P. Feyerabend

Obsah

Seznam používaných zkratek	13
Seznam schémat uvedených v práci	15
Seznam tabulek uvedených v práci	17
1 Úvod	19
2 V jaké společnosti vlastně žijeme? Hledání argumentačního jádra teorie informační společnosti	23
3 Manuel Castells: K digitální propasti Informačního věku	32
3.1 Epistemologická východiska a tematické kořeny	32
3.2 Mladý Castells	35
3.3 Obrysy Castellsovy teorie společnosti	38
3.4 Společnost sítí	44
3.4.1 Geneze nové ekonomiky	45
3.4.2 Utváření globalizace	45
3.4.3 Síťový podnik	46
3.4.4 Globální geometrie nové ekonomiky: segmentace a exkluze	47
3.5 V Internetové galaxii	49
3.5.1 Proměny masové komunikace	49
3.5.2 Proměna sociability	51
3.5.3 Proměny možností odporu	52
3.6 Cesta změny: Přemostění digitální propasti	54
3.7 Addendum: tupé ostří kritiky Castellsovy pozdní teorie společnosti	55
4 Teoretický a empirický výzkum digitální propasti	57
4.1 První výzkumy: rozšiřující se propast	60
4.2 Přelom milénia: uzavírání digitální propasti ?	63
4.2.1 Argument rozdílů v rychlosti přijetí Internetu	64
4.2.2 Argument ne-výlučnosti ICT	65
4.2.3 Argument samovolného uzavření digitální propasti	67
4.3 ... a přece se rozšiřuje! (?)	70
4.3.1 Úroveň národního státu: daleký obzor uzavřené propasti	71
4.3.2 Globální digitální propast	91
4.4 Využití teorie difúze inovace: nejistý vztah	96
4.4.1 Diskontinuita mezi výzkumem difúze inovací a výzkumem digitální propasti	96
4.4.2 Kritika teorie difúze inovací: falešný terč?	97
4.4.3 Neustále se obnovující digitální propast	100

4.4.4	Adaptace S-křivky: stratifikační a normalizační model.....	103
4.5	Prohlubující se propast: konečný argument	106
4.5.1	Ke konstrukci komplexního modelu globální digitální propasti	109
4.5.2	Van Dijkův model digitální propasti	111
4.5.3	Motivace a bariéry připojení	115
4.5.4	Digitální dovednosti	121
4.5.5	Nerovnosti v uživatelských praxích	138
5	Předpoklady teze o digitální propasti: konfrontace	153
6	Odvrácená strana Metcalfova zákona: situační pojetí digitální propasti.....	169
7	Závěr: Základní výsledky a přínos práce	183
Bibliografie:		187
Přílohy		217
Příloha č. 1: Stručná charakteristika používaných datových zdrojů		217
I.	Světový projekt o Internetu – Česká republika (zkr. WIP-CZ)	217
II.	Výzkum informační gramotnosti (zkr. INFOGRAM).....	218
Příloha č. 2: Užití části dotazníků.....		219
I.	WIP-CZ 2005.....	219
II.	WIP-CZ 2006	223
III.	WIP-CZ 2007	228
IV.	WIP-CZ 2008.....	234
V.	INFOGRAM.....	240
Příloha č. 3: Syntax WIP-CZ.....		243

Seznam používaných zkratek

DOI – výzkum difúze inovace (angl. *diffusion of innovation*)

ICT – informační a komunikační technologie (angl. *information and communication technologies*)

ICT4D – informační a komunikační technologie pro rozvoj (angl. *information and communication technologies for development*)

MMF – Mezinárodní měnový fond

IT – informační technologie (angl. *information technologies*)

ITU – Mezinárodní telekomunikační unie (angl. *International Telecommunication Union*)

OECD – Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (angl. *Organisation for Economic Co-operation and Development*)

OSN – Organizace spojených národů

PIP – *The Pew Research Center's Internet & American Life Project*

SES – socioekonomický status

TIS – teorie informační společnosti

WIP – Světový projekt o Internetu (angl. *World Internet Project*)

WIP-CZ – Světový projekt o Internetu – Česká republika

WIP-INTL – Světový projekt o Internetu – mezinárodní datová báze

Seznam schémat uvedených v práci

Schéma č. 1: Vývoj počtu uživatelů Internetu na světě v letech 1995–2010.....	58
Schéma č. 2: Vývoj počtu článků v ISI Web of Science obsahujících v názvu či tématu “digital divide” ²⁰¹	59
Schéma č. 3: Změna podílu domácností s e-mailem v americké populaci mezi roky 1994 a 1998 ve vybraných příjmových kategoriích (příjem domácnosti v tis. USD ročně)....	62
Schéma č. 4: Rozdíly v tempu růstu uživatelů Internetu mezi roky 1998 a 2001 ve vybraných příjmových segmentech amerických domácností (příjem domácností v tis. USD ročně).....	65
Schéma č. 5: Křivky difúze inovace a kategorizace osvojitelů dle Rogerse.....	68
Schéma č. 6: Distribuce uživatelů Internetu dle věku ve vybraných zemích v roce 2008 (v % uživatelů v dané věkové skupině).....	74
Schéma č. 7: Vývoj podílu uživatelů Internetu ve věkových skupinách v ČR v letech 2005–2011	75
Schéma č. 8: Retrospektivní dynamika množství nových uživatelů Internetu v ČR 1993–2006 (v procentech respondentů, kteří deklarovali začátek používání Internetu v daném roce) ²⁷²	76
Schéma č. 9: Dynamika adopce Internetu u tří vybraných ras v USA 2000–2010 (polynomické funkce dynamiky podílů uživatelů u sledovaných ras) ²⁹⁵	82
Schéma č. 10: Vývoj podílu uživatelů u jednotlivých vzdělanostních skupin v ČR v letech 2005–2011	83
Schéma č. 11: Vývoj podílu uživatelů v jednotlivých příjmových skupinách v ČR, 2005–2011 (příjem celé domácnosti).....	86
Schéma č. 12: Podíl jedinců užívajících Internet dle hustoty osídlení v oblasti (hustota populace definovaná metodikou EUROSTATu)	88
Schéma č. 13: Podíl uživatelů Internetu v rozvinutých a rozvojových zemích, 2000–2010.....	92
Schéma č. 14: Průběh difúze inovace pro různé subpopulace: normalizační a stratifikační model.....	104
Schéma č. 15: Dimenze globální digitální propasti.....	110
Schéma č. 16: Van Dijkův kauzální model klíčového argumentu	113
Schéma č. 17: Van Dijkův kumulativní a rekurzivní model sukcesivních druhů přístupu k digitálním technologiím	114
Schéma č. 18: Rozložení operačních internetových dovedností dle INFOGRAMu..	126
Schéma č. 19: Rozložení informačních dovedností v populaci uživatelů dle WIP-CZ 2007.....	129

Schéma č. 20: Teze o prohlubující se digitální propasti	132
Schéma č. 21: Podrobná skladba operačních dovedností dle věku v ČR v roce 2005	134
Schéma č. 22: Teze o rostoucí uživatelské mezeře	148
Schéma č. 23: Předpoklady obhajoby teze o digitální propasti.....	168

Seznam tabulek uvedených v práci

Tabulka č. 1: Korespondence Websterovy a Duffovy typologie teorií informační společnosti.....	30
Tabulka č. 2: Volby v průběhu konstrukce indikátoru připojení k ICT infrastruktuře na národní úrovni	72
Tabulka č. 3: Rozdíly v připojení k Internetu mezi vybranými věkovými kategoriemi v deseti zemích s nejvyšším IDI indexem ²⁷²	73
Tabulka č. 4: Podíl domácností s přístupem k Internetu v ČR v letech 2007–2011 (v % připojených domácností v daném typu domácnosti).....	77
Tabulka č. 5: Vývoj podílu uživatelů Internetu u mužů a žen v ČR v letech 2003–2011 (v % v dané skupině).....	80
Tabulka č. 6: Změny poměrů šancí vzdělanostních skupin na užívání Internetu v evropských zemích, 2006–2010 (zeleně vyznačeny záporné rozdíly poměrů šancí).....	85
Tabulka č. 7: Matice dimenzí digitální propasti na úrovni státu	108
Tabulka č. 8: Distribuce operačních internetových dovedností v ČR v roce 2005 u vybraných subpopulací uživatelů (v % v dané skupině).....	126
Tabulka č. 9: Distribuce operačních internetových dovedností v ČR v roce 2010 u vybraných subpopulací jedinců, kteří již někdy použili Internet (v % v dané skupině)	128
Tabulka č. 10: Distribuce informačních dovedností u vybraných skupin uživatelů v ČR v roce 2007 (v % v dané skupině).....	130
Tabulka č. 11: Vývoj podílu uživatelů s nízkými a vysokými operačními internetovými dovednostmi ve vybraných evropských zemích (v % z uživatelů v dané zemi)	136
Tabulka č. 12: Průměrný čas strávený užíváním Internetu dle věku, vzdělání, pohlaví, sociálního statusu a délky užívání Internetu v letech 2005 až 2007 v ČR (v hodinách za týden)	141
Tabulka č. 13: Online činnosti. Podíly uživatelů ve vybraných sociodemografických skupinách, kteří deklarovali užívání Internetu k danému účelu alespoň jednou měsíčně (v % v dané skupině).....	144
Tabulka č. 14: Online činnosti. Podíly uživatelů ve vybraných sociodemografických skupinách, kteří deklarovali užívání Internetu k danému účelu alespoň jednou týdně (v % v dané skupině).....	145

1 Úvod

Pro sociální vědy, a sociologii především, byla otázka podstaty probíhajících změn vždy jednou z nejdůležitějších, neboť odpověď na ni umožňuje zredukovat komplexitu sociálního života do schématu, které pro sociálního vědce představuje rámec interpretace dílčích jevů. Sen prvních sociologických vizionářů o vybudování jed(not)né teorie společnosti v rámci unifikované společenskovědní disciplíny se však nenaplnil a snaha naplnit tento sen po sobě zanechala knihovny zaplněné nejrůznějšími, často protichůdnými, koncepty a teoriemi snažícími se postihnout podstatu současných společností.¹ Tyto koncepty a teorie nevznikaly a neexistují v nějakém abstraktním výzkumném prostoru, odděleny neprostupnou zdí vědecké metody od navyklých způsobů myšlení, interpretačních zvyklostí a (mocenských) vztahů mezi lidmi. Některé z nich vzbudily větší zájem a staly se nezbytnou součástí polemik zainteresovaných společenských vědců, případně vstoupily prostřednictvím médií do veřejného prostoru, jiné zůstaly bez povšimnutí či odkázány na to objevit se čas od času v žurnálech a konferencích úzce specializovaných vědeckých komunit. Mezi „velké“ koncepty, reflektující podstatu společenského vývoje konce dvacátého století a tvořící již po tři desítky let frekventovanou součást sociologických diskusí napříč dílčími disciplínami, patří i „informační společnost“ a její méně časté variace, jako jsou informační věk, digitální společnost apod.

Dnes můžeme s poměrně velkou jistotou říci, že polemika o platnosti této skupiny konceptů již *není* součástí velkých diskusí probíhajících v oboru a že již nevzbuzuje takové vášně jako v období počínajícím sedmdesátými lety a zasahujícím ještě konec let devadesátých. Vše, zdá se, již bylo řečeno, všechny karty vyloženy na stůl. Na straně jedné množství teorií vyrůstajících z pohledu na dějiny jako sled stádií vývoje a sdílejících přesvědčení, že podstata současné či právě nastávající společnosti je spojena s rozšířením informačních technologií.² Na straně druhé jejich kritika, poukazující kromě konceptuálních a argumentačních nedostatků na falešné zdůrazňování diskontinuity v ekonomice, politice i každodenním životě a na totalizační, technokratické a silně redukcionistické uvažování proponentů informační společnosti.³ Lze toto ztichnutí vyložit jako úspěch kritiky problematického konceptu? Podle mého názoru je nutné dát zápornou odpověď, a to na základě následujícího vysvětlení: koncept informační společnosti značná část sociálních vědců přijala, i přes jeho problematičnost, jako adekvátní rámec vysvětlení specifčnosti současných sociálních jevů. Ztichnutí diskuse o platnosti konceptu nebylo spojeno se ztichnutím diskusí, které se odehrávají uvnitř výzkumného pole vymezeného přijetím tohoto konceptu. Pro toto tvrzení nabízím tři podpůrné argumenty: (i) pohled zastánců platnosti konceptu informační společnosti se v nejpůlárnějších sociologických učebnicích stal součástí neproblematizovaného základního vědního oboru,⁴ (ii) pozdní verze teorie informační

¹ Zájemce o přehled nejexponovanějších teorií v češtině odkazují např. na Pongse (2000) a Petruska (2006).

² Viz Beniger (1986, s. 4–5) a Webster (2006).

³ Např. Poster (1990); Roszak (1994); Webster (1995); Garnham (2000). Podrobněji viz kpt. 3.7 a 5 a této práce.

⁴ Viz např. Macionis (2008, s. 70), který ve 12. edici jedné z mezinárodně nejužívanějších anglických učebnic sociologie *tvrdí*, že „Mnoho bohatých národů, včetně Spojených Států, vstoupily do postindustriální fáze založené na počítačích a nových informačních technologiích“. V další z nejpoužívanějších úvodních učebnic, v Giddensově (2009) *Sociologii*, je silně zastoupeno představení Castellsových tezí, v posledním *Úvodu do sociologie* od Thompsona a Hickeyho (2011) ICT představují v současnosti nejuvlivnější faktor změny sociální

společnosti jsou brány jako základ pro postulování teoretických východisek studií v oblasti empirického zkoumání sociálních aspektů informačních technologií,⁵ a konečně, (iii) tři z deseti nejcitovanějších žijících sociálních vědců (nikoli tedy pouze sociologů!) mezi lety 2000-2010 patří mezi hlavní postavy obhajoby teze o dramatické transformaci společenské organizace v důsledku rozšíření informačních technologií (D. Bell, M. Castells, S. Sassen).⁶ Během devadesátých let se však stalo něco daleko významnějšího než normalizace konceptu v akademickém diskursu, něco, co dokresluje obraz *utichající diskuse* o platnosti konceptu informační společnosti: teorie informační společnosti se začala prostřednictvím masových médií, investičních strategií a informačních politik stávat samozřejmou součástí *každodennosti a budoucnosti* společností na celém světě. Zarámovaná témata společenského pokroku, rozvoje a všeobecného zapojení (v kulturním, ekonomickém a politickém slova smyslu) dostala se v této době realizace informační společnosti na vrchol státních agend a dlouhodobých vývojových strategií. Na rozdíl od dalších frekventovaných teoretických koncepcí, jako jsou např. společnost vědění, postindustriální společnost, postmoderní společnost či znalostní společnost, představuje idea informační společnosti i důležitý prvek v současných transformativních praxích na pomezí politiky, ekonomiky, výzkumu a vývoje, věd o společnosti, a je tedy jak určitou teorií, tak i mohutným souborem jednání orientovaných na specificky zaměřenou proměnu společnosti a s tím i na *přestavbu* sociálních institucí a sociálního života *jako celku*. Zarážející na tomto procesu není ani tak jeho efektivita při utváření dojmu „přirozenosti“, a tudíž i ne-lidskosti (ve smyslu absence možnosti jiné *racionální* volby), jako spíš to, že nám chybí vědecká analýza rýsujících se kontur tohoto procesu jako něčeho bytostně lidského (ve smyslu lidmi voleného, konstruovaného a směřovaného).

Výchozím bodem stanovení relevance tématu této práce a současně obecným rámcem interpretace je proto nesamozřejmost způsobu, jakým se neustále bující systém informačních komunikačních technologií (dále v textu jako ICT) rozšiřuje do každodenního života po celém světě v míře srovnatelné s tak určujícími technologickými systémy moderní doby, jako jsou systémy automobilové přepravy, televizního vysílání či výroby a distribuce elektřiny.

Konečným účelem zkoumání a smyslem této práce není řešení problému nedostatečného či nerovnoměrného rozšíření jedné významné inovace. To by znamenalo nechat se omezit zájmem dominantních sociálních vrstev zkoumaného systému a orientovat se tak na výzkumné otázky odpovídající snahám o plánování, podporu a řízení inovačních vln jako prostředků udržení stávajícího systému společenských vztahů. Pokud má být sociologie opravdu kritickou a demaskující vědou, nesmí se nechat omezovat na problém optimalizace zkoumaného systému. Lepší porozumění mechanismům rozšíření ICT do společnosti by proto mělo být pouze prostředkem k lepšímu pochopení hlubších problémů, a to jak lidská uskupení formují svoji materiální infrastrukturu, a jak je provázána s tak bytostně sociologickými

interakce (str. 137) a procházejí „každým aspektem společnosti“ (cit. str. 12). U nás Petrušek (2006: 122) mluví o současnosti jako o době „nekritického nadšení pro informační společnost; Keller (2010) využívá koncept společnosti sítí v rámci informatizovaného kapitalismu jako výkladový rámec velkých společenských změn probíhajících mezi ranou a současnou formou modernity.

⁵ Toto tvrzení zakládám na znalosti zdrojů užitých v následujících kapitolách této práce.

⁶ Zdroj: Castells (2012) z dat ISI Web of Science; pořadí je dle tohoto zdroje podobné i pro výsek citací z roku 2010 a nedochází tedy k výrazným posunům ve významu autorů v diskusi. Do výčtu by bylo možné zařadit i Giddense, který je, byť s dílčími výhradami, Castellsovou analýzou v prvním svazku Informačního věku oslněn (Giddens 1996) a později se Castellsovy teze stanou významnou oporou výkladu v jeho úvodní učebnici do studia sociologie (Giddens 2009); k samotné tezi o informační společnosti je nicméně Giddens skeptický (Webster 2006, s. 203–227) a proto jej do výčtu autorů nezařazují.

otázkami, jako je moc, sociální změna, sociální struktura apod. Meta-problémem této práce je tedy vztah mezi sociální strukturou, technikou a možnostmi společenského vývoje.

Širší projekt, jehož je tato práce součástí, lze proto bez nadsázky charakterizovat jako snahu o rozkrývání procesu *sociální konstrukce informační společnosti*. Rozsahem, nutnou analytickou výbavou i historickým a geografickým záběrem tento projekt přesahuje možnosti i smysl této práce. Jeho úspěšné završení předpokládá využití širokého spektra analytických nástrojů⁷ při rozsáhlé analýze podílu a vzájemných interakcí typů sociálních aktérů, kteří v sociální struktuře poválečných společností okupují rozhodující legitimizační pozice, a kteří mají zásadní vliv na směřování dalšího vývoje: tedy především mediální aktéři, politici a vysocí státní a polostátní úředníci, investoři a vědci.

Ve své diplomové práci jsem provedl hrubou analýzu konstrukčního příspěvku komunity počítačových vědců od šedesátých let do první poloviny let devadesátých, kdy došlo ke konečnému rozkladu jejich moci nad technologickým systémem počítačových sítí. V této práci se chci zaměřit na problematizaci dalšího významného segmentu poslední jmenované skupiny, a to sociálních vědců. Jaká byla a je role sociologie v procesu informatizace? Abychom vůbec mohli na tuto otázku začít odpovídat, museli bychom opustit představu, že výzkum informační společnosti představuje pouhou reflexi reálně probíhajících procesů, tj. že představuje soubor vědění, který stojí stranou neustálé sociální re-/konstrukce sociálního řádu. Nezanedbatelné množství poměrně pevných dílčích argumentů nám ovšem neumožňuje odmítnout teorii informační společnosti jako celek. Kudy a jak tedy koncept informační společnosti uchopit v jeho dualitě vědecké reflexe a spolukonstituenta sociální reality?

Dosud nedomyšlenou slabinou dominujícího konceptu informační společnosti je dle mého názoru teze o nové dimenzi sociální nerovnosti vycházející z nerovnoměrně rozložených možností přístupu k infrastruktuře informačních technologií. Toto spojení, i když je poměrně neobvyklé, má svoji logiku. V této práci se pokusím ukázat, že informační společnost a digitální propast nelze v současných vyprávěních o informatizaci oddělit: představují dvě strany téže mince. Cílem a vodící linkou následujícího textu je rozplést vztah mezi informační společností a digitální propastí, vystopovat pravidla a limity sociologické problematizace nerovné informatizace a poukázat na důsledky, které analýza digitální propasti přináší pro teorii i politiku informační společnosti.

Struktura předkládané práce sleduje tento cíl. V první části představím argumentační jádro teorií informační společnosti a na jeho základě identifikuji posledního a současně nejrespektovanějšího představitele této teorie. V druhé části pomocí představení výstavby teorie informační společnosti tohoto autora ukážu digitální propast jako její integrální součást, jejíž řešení je podmínkou řešení rozporů a sociálních negativ, které s sebou informatizace přináší. V části třetí pak představím vývoj argumentů a empirické evidence výzkumu digitální propasti a konečně v části čtvrté identifikuji limity současné akademické diskuse o digitální propasti. V závěrečné části se pokusím překročit tyto limity prostřednictvím navržení nového, dostupné empirické evidenci lépe odpovídajícího, modelu digitální propasti a pokusím se ukázat, jaké důsledky tento model má nejen pro teorii i politiku informační společnosti, ale i

⁷ Výchozí analytickou výbavou vzhledem k širší relevantních aktérů by měla být současná sociologie vědy a techniky, která překračuje dualitu technického a sociálního prostřednictvím poukázání na bytostně sociotechnickou povahu společenského řádu, a dále kritická diskursivní analýza, která umožňuje propojit analýzy struktur jazyka s jejich mocenskými účinky.

pro případné budoucí syntetické zkoumání role teorie informační společnosti v procesu informatizace.

2 V jaké společnosti vlastně žijeme? Hledání argumentačního jádra teorie informační společnosti

„Během vlády královny Viktorie byla vyvinuta nová komunikační technologie, která umožnila lidem komunikovat s téměř nulovým zpožděním napříč obrovskými vzdálenostmi, zmenšujíc tak svět rychleji a intenzivněji než cokoli před tím. Světová komunikační síť, překlenující svými kabeley kontinenty a oceány, zrevolucionizovala obchodní praktiky, umožnila vznik nových forem zločinu a zaplavila své uživatele přívalem informací. (...) Přínosy sítě byly neúnavně vyzdvižovány obhájci a odmítány skeptiky. Vlády i regulátoři selhávali ve snahách kontrolovat nové médium; přístup ke všemu od získávání informací až k diplomacii musel být promyšlen znovu, od začátku.“⁸

Tom Standage

Teorie informační společnosti (dále jako TIS) je především bohatým souborem různorodých konceptů,⁹ které sdílí několik základních argumentů či přesvědčení, vytvářejících představu konzistentního celku. To, že TIS je vnitřně různorodým a obtížně ohraničitelným souborem textů a promluv, ovšem neznamená, že tento soubor není svázán určitými vnitřními pravidly a přidruženými sociálními praxemi. Důležitých je právě těch „několik základních argumentů a přesvědčení“, které velmi těsně hraničí s vírou a specificky strukturovanou imaginací. Jak se pokusím také prokázat v závěru této práce, TIS je součástí širšího ideologického působení a je pevně spjata s určitým souborem praxí orientovaných na přestavbu sociálního řádu směrem k větší závislosti na jednom technologickém systému.

Jaké argumenty a autory tedy můžeme do TIS zařadit? Vždyť, jak uvidíme dále, na jedné straně můžeme najít soubor argumentů, které se váží k pojmu „informační společnost“, a na straně druhé můžeme najít některé z těchto argumentů použité při obhajování významově blízkých, nicméně neidentických pojmů, jako jsou nová ekonomika, společnost počítačů, vzdělanostní společnost, postindustriální společnost, digitální věk, společnost vědění atd. Při každé systematizaci či analýze teorie informační společnosti tak do značné míry záleží na tom, jaká jsou kritéria výběru autorů či argumentů, tzn., jak je ohraničeno vědění, s nímž můžeme operovat při rozpracovávání a kritice TIS.

Vymezit TIS historicky je jednodušší. Ačkoli je sporné, zda poprvé s ideou informační společnosti přišli na začátku šedesátých let Japonci nebo Američané¹⁰, za počáteční bod je obecně považována¹¹ práce rakousko-amerického ekonoma Fritze Machlupa, který v roce 1962 v publikaci *Produkce a distribuce znalostí ve Spojených státech* poprvé vymezil a změřil tzv. „znalostní průmysl“¹², který se skládal z pěti hlavních kategorií: vzdělání, výzkumu a vývoje, komunikačních médií (např. tisk, televize), informačních strojů (např. počítačů) a

⁸ Cit. Standage (1998, s. xiii–xiv).

⁹ Karvalics (2008, s. 34) vybírá z padesáti různých definic informační společnosti.

¹⁰ Duff, Craig a McNeill (1996).

¹¹ Viz např. Bates (1984, s. 3); Beniger (1986, s. 21); Cawkel (1986, s. 87); Crawford (1983, s. 380); Steinfield a Salvaggio (1989, s. 3); May (2002, s. 5); Webster (2006, s. 12–13).

¹² Angl. *knowledge industry*.

informačních služeb (např. finance a pojištění). Na základě analýzy vládních dat z roku 1958 přišel se senzačním odhadem, že tento znalostní průmysl generoval 29 % amerického HDP a pracovalo v něm 31 % pracujících, přičemž rychlost jeho růstu byla jen mezi lety 1947–1958 dvakrát vyšší než rychlost růstu průměru ostatních komponent amerického HDP, takže měla brzy překonat hranici 50 %.¹³ I když Machlup sám pojem „informační společnost“ nepoužil, byla jeho koncepce později interpretována jako „prototypická forma teze o informační společnosti“¹⁴. Protože naším cílem je najít novou perspektivu výkladu role TIS v dějinách, nebudu se zde detailněji zabývat deskriptivním výkladem jejího vývoje; tím bych jen zbytečně reprodukoval práci, která již byla mnohokrát provedena a jejíž opakování by bez vhodného interpretačního rámce bylo ztrátou času. Tedy jen velmi stručně.

V polovině sedmdesátých let na Machlupovu kategorizaci navázal Marc Porat, který již používá termín informační ekonomika. Poratův přínos spočívá v rozdělení primárního a sekundárního informačního sektoru, kdy do primárního informačního sektoru „patří ty firmy, které nabízejí rozličné informační statky a služby obchodované v tržním kontextu“¹⁵ (tzn. veškeré organizace, produkující obchodované informace, nebo tyto informace distribuující – banky, výzkumné ústavy, inovační centra, realitní kanceláře apod.), zatímco do sekundárního informačního sektoru patří „všechny informační služby produkované pro vlastní spotřebu vládou a neinformačními firmami,“¹⁶ (sem patří např. výzkumná a reklamní oddělení firem či státní agentury produkující pro vládu na trhu neobchodované informační statky a služby).¹⁷ První sektor podle Porata představoval v roce 1967 25 % americké ekonomiky a sekundární sektor 21 %. Co se týče zaměstnanosti, pracovalo podle Porata v roce 1970 v informačním sektoru 40 % pracujících, kteří v té době již generovali více než polovinu národního důchodu.¹⁸ Porat z toho vyvozuje, že Spojené státy v této době „vstupují do nové fáze ekonomické historie“ a jsou na „okraji přerodu v informační ekonomiku“¹⁹. Jejím „centrálním faktem“ je podle Porata počítač, který spolu s telekomunikační sítí představuje základní komponenty informační infrastruktury a je hnací silou přechodu k informační ekonomice. Machlupova idea vědomostní složky ekonomiky rozpracovaná Poratem se stala výchozím bodem pro celou výzkumnou a teoretickou tradici ústící v tezi o „informační ekonomice“ či „nové ekonomice“ jako ekonomické bázi přechodu k informační společnosti.²⁰ Argument rostoucího podílu informačních aktivit v ekonomice se stal jedním z nejexponovanějších, je ovšem bytostně spjat s dalšími dvěma argumenty, vycházejícími z měření změn ve struktuře zaměstnanosti a rozšiřování informačních technologií.

Sociologické problematizace významu struktury zaměstnanosti ve společenské změně jsou staršího data než konceptualizace nového typu společnosti v rámci vývoje kapitalismu a úzce se dotýkají nenaplněného Marxova proroctví o rostoucím podílu dělnické třídy v populaci. Machlupovo oddělení „znalostního průmyslu“ a s tím spojené měření části populace v tomto průmyslu pracujícím inspirovalo velké množství sociologů přemýšlejících o

¹³ Převzato z Benigera (1986, s. 22).

¹⁴ Cit. Duff (2000, s. 24).

¹⁵ Cit. Porat (1977, s. 4).

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Růst informačního sektoru je pak podle Porata přímo vyvoláván efektivitou „neinformační“ výroby, která část produkované nadhodnoty spotřebovává prostřednictvím informačních služeb a statků. Čím více je společnost rozvinutá a automatizace v materiální výrobě pokročilejší, tím větší část výroby se zabývá produkcí a výměnou informací, a tím více jedinců pracuje v příslušných odvětvích. Takto vysvětlují přechod k ekonomice informací i významní následníci, jako třeba D. Bell.

¹⁸ Ibid., s. 7–8.

¹⁹ Cit. ibid., s. 204.

²⁰ Duff (2000, s. 19–24).

sociálním životě v kontextu sociální stratifikace určené ekonomickým systémem. Vlivná postava teorie managementu, Peter Drucker, využívá Machlupovy výpočty a v šedesátých letech rozpracovává svůj koncept „znalostního pracovníka“, který má, podobně jako manuální pracovník v industriální éře, představovat jádro ekonomiky nové společnosti. V roce 1968 konstatuje, že „na konci sedmdesátých let bude [znalostní sektor, pozn. PL] představovat jednu třetinu o mnoho většího národního produktu.“²¹

Na Machlupa a Druckera na začátku sedmdesátých let navázal přelomovou studií *Příchod postindustriální společnosti* americký sociolog-prognostik Daniel Bell, jehož pozitivní recepcí v dalším vývoji teorie zastínila druhou, kritičtější teorii postindustriální společnosti z pera francouzského sociologa Alaina Touraina. I když Bell záměrně použil pojmu postindustriální společnost, aby zdůraznil přechodný charakter soudobého stavu, byla pro něj postindustriální společnost synonymem k pojmům informační²² a znalostní společnost²³ (protože zdrojem inovací se stále více stává R&D, využívající počítače).²⁴ Ke konci sedmdesátých let Bell již nemá problém dát do popředí rovnítko mezi postindustriální a informační společností,²⁵ čímž předznamenává množství dalších teorií, objevujících se během osmdesátých let, kdy prosazování konceptu informační společnosti kulminuje. Jedním z nejvlivnějších autorů TIS ve veřejném prostoru této doby se stává Alvin Toffler se svojí Třetí vlnou (informační revoluci vidí jako třetí revoluci ve vývoji lidstva po neolitické zemědělské revoluci a industriální revoluci).²⁶ Klimaxu dosahuje teorie informační společnosti v druhé polovině devadesátých let v Castellsově trilogii *The Information Age* (podrobněji se k ní vrátíme v následující kapitole).

Dvěma nejvýraznějšími pokusy o kritickou systematizaci TIS jsou relativně nedávné práce *Information Society Studies* Alistaira Duffa a *Theories of the Information Society* Franka Webstera.²⁷ Oba autoři se na základě studia široké palety relevantních autorů a argumentů shodují, že koncept informační společnosti má reálný základ, tzn., že odkazuje

²¹ Drucker (1992, s. 263).

²² Viz Bell (1976, s. 467).

²³ Ibid., s. 212.

²⁴ Český čtenář najde asi nejvýstižnější a současně stručnou charakteristiku této knihy u Petruska (2006, s. 273-275). Zde jen stručně dodejme, že Bell (1976) rozlišuje tři sféry společenského života – technoekonomickou strukturu, občanskou strukturu politiky a kulturu. Důraz klade na technoekonomickou strukturu, která dle něj odpovídá sociální struktuře, tj. je velmi blízká systému sociální stratifikace společnosti. Ve vztazích v každé společnosti rozlišuje dvě osy – sociální (vlastnickou) a technickou. Dle dominujícího principu na ose sociálních vztahů můžeme společnosti rozdělit na feudální, kapitalistickou a socialistickou, a dle dominujícího principu na ose technických vztahů na společnosti preindustriální, industriální a postindustriální. Přechod k postindustriální společnosti je důsledkem racionalizace společnosti, která se promítá do zefektivnění průmyslové výroby, v jejímž důsledku přechází stále větší část populace do sektoru služeb, jehož klíčovou složkou se stává expertní vědění. Příslušnými znaky postindustriální společnosti jsou tedy následně centralita teoretického vědění (neboť teoretické vědění se stává hlavním zdrojem produktivity a inovací), orientaci na tvorbu „intelektuálních technologií“ (tj. technologie modelování a racionalizace situací), změna povahy práce (přechod od výroby zboží ke službám, ekonomika informací), vláda meritokracie (centrální institucí postindustriální společnosti již nemá být továrna, ale univerzita), a orientace na budoucnost (oproti orientaci na minulost u preindustriální a orientaci na současnost u industriální společnosti).

²⁵ Bell (1979).

²⁶ Toffler (1981).

²⁷ Duff (2000); Webster (1995; 2002; 2006); ze starších pokusů o systematizaci TIS viz např. Steinfield a Salvaggio (1989). Protože Webster při zpracovávání *Theories of the Information Society* s dalšími edicemi postupně inklinoval k více konstruktivnějšímu přístupu (viz např. Websterova reakce na kritiku první edice, Webster 2002, s. 5), uvádím v citacích i odkazech vždy edici prvního výskytu odkazované informace.

k významné změně, díky níž lze chápat dnešní ekonomicky a technologicky rozvinuté²⁸ společnosti jako určitým způsobem odlišné od minulých uspořádání. Zatímco Duff je autorem, který se snaží o vytvoření základů pro syntézu různých verzí TIS, Webster se z neomarxistických pozic snaží TIS redukovat na ty empiricky a argumentačně pevné části, které lze sloučit se současně rozumějící a kritickou obecnou teorií společnosti.

Dále stručně představím základní argumenty TIS tak, jak byly extrahovány těmito autory, upozorním na nedostatky jejich členění a extrahuji z nich zdůvodnění volby myšlenkové konstrukce Manuela Castellse jako dominující verze teorie informační společnosti, na jejímž základě budu promyšlet možnosti směru vytvoření kritické teorie informační společnosti v závěru práce.

Webster rozlišil pět základních definic informační společnosti (technologickou, ekonomickou, zaměstnaneckou, prostorovou a kulturní) a kritizoval nedostatečnou empirickou zakotvenost a propracovanost tvrzení u většiny autorů TIS. Zdroje sociální změny, na nichž příslušné definice staví, lze rozčlenit následujícím způsobem (v závorce jsou vždy autoři, které Webster uvádí u jednotlivých definic v poslední edici z roku 2006):²⁹

- a) *Technologické*: revoluční inovace a z nich vyplývající proměny v technologické infrastruktuře společností (Angell, Connors, Evans, Gates, Martin, Negroponte, Toffler)
- b) *Ekonomické*: dominance objemu informačních aktivit v celkové ekonomické produkci (např. Porat)
- c) *Zaměstnanosti*: většina pracujících zaměstnána v povoláních spojených s v generováním a distribucí informací/znalostí (např. Bell, Drucker, Gouldner)
- d) *Prostorové*: bezprecedentní změny v sociálním časoprostoru, jeho akcelerace a komprese (např. Castells, Sassen)
- e) *Kulturní*: explozivní nárůst významů obíhajících ve společnosti spojený s určující rolí symbolické, což zde znamená především mediální, sféry (např. Baudrillard, Poster)

Websterova typologie definic informační společnosti představuje současně (a) výčet základních argumentů pro informační společnost jako nastávající společenskou realitu a (b) vymezení okruhů autorů, pro něž jsou dané definice typické. Společným jmenovatelem těchto pěti definic a současně základním kritériem zařazení autorů a teorií do TIS je podle Webstera přesvědčení, že centrálním faktorem fungování společnosti se stává informace. Až na výjimky pak pro autory TIS platí, že předpokládají kvalitativní změnu jako důsledek kvantitativního nárůstu informací ve společnosti, ať už se projevují ve struktuře zaměstnanosti, skrze nové technologické systémy nebo v ekonomické produktivitě. Protože argumenty podporující tyto definice jsou „buď nedomyšlené, nebo nepřesné anebo oboje“³⁰, využije Webster Roszakovy

²⁸ I když jsem si vědom, že sebeoznačování částí společenských uspořádání jako společností „vyspělých“, „rozvinutých“ či „vyvinutých“ (ekonomiky, technologicky, demokraticky atp.) plní ideologickou funkci legitimizovat společnosti v mocenském postavení současně jako vrchol jediného možného směru vývoje pomocí metafory růstu organismu, používám dále toto označení, protože alternativní označení nebylo dosud široce přijato a blokuje tak možnost „jiného“ vyprávění o směřování současných společností již na úrovni elementárních užívaných pojmů.

²⁹ Extrahováno z Webstera (2006, s. 8–21), pro větší detail Websterovy typologie dostupný v češtině viz Petrušek (2006, s. 118–120).

³⁰ Cit. Webster (1995, s. 24).

kritiky redukce významu pojmu informace v TIS³¹ a přidává k tomuto výčtu šestou definici, kterou podle jeho slov zastává marginální množství autorů, ale kterou on sám preferuje jako nejvhodnější.

Šestá definice akcentuje roli teoretického vědění jako odlišujícího znaku soudobé fáze vývoje společnosti, neboť sociální život byl podle Webstera během dvacátého století se stále vzrůstající silou určován nikoli praktickým či situovaným věděním, jako tomu bylo v minulosti, ale věděním teoretickým, které je „abstraktní, zobecnitelné a kodifikované v různých druzích médií“³². Významné je podle Webstera nejen to, že se lidé obklopují věcmi konstruovanými pomocí teoretického vědění a využívají jej ve svých stále více specializovaných povoláních, ale že se stalo i neoddelitelnou součástí jejich příruční zásoby vědění, vztažným bodem každodenní interakce a interpretace světa. Spíše než k autorům, kteří se sami hlásí k TIS, nebo jsou považováni za její klasiky, se tím Webster přiřazuje k autorům, kteří stojí do značné míry mimo tento diskurs, nebo alespoň přímo nepoužívají pojem informační společnost jako zastřešující koncept své teorie (šestá definice nese podstatné znaky Beckovy a Giddensovy reflexivní modernizace³³). Pro celkové vyznění knihy to znamená nezanedbatelný posun, protože zatímco v první edici Webster podrobil Bellův koncept „teoretického vědění“ zdrcující kritice, od druhé edice se již k tomuto přístupu hlásí jako ke konstruktivní možnosti přepracovat TIS v rámci analýzy modernizace a vývoje kapitalismu.³⁴

Websterova konečná typologie je sice užitečná pro orientaci v labyrintu TIS, nicméně pro naše účely vykazuje tři slabiny. Za prvé, Webster sám upozorňuje, že by jednotlivé typy měly být chápány jako ideální ve weberovském smyslu, u tak u reálných autorů *vždy* vystupují v určitých kombinacích. Bylo by například velmi obtížné najít autora, který by využíval ekonomickou definici, aniž by alespoň poukázal na související proměny struktury zaměstnanosti.³⁵ Pro nás je však důležitější, že při dokazování a rozpracování definic (b) až (e) je vždy více či méně explicitně odkázáno na význam role informačních technologií v současné a budoucí sociální změně.³⁶ Pokud autoři Websterem zařazení pod kolonku TIS neakcentují informační technologie jako definiční znak současné společnosti, pak je tomu tak proto, že se do přehledu autorů a definic dostali díky orientaci na význam informace v současné společnosti, ale termín informační společnost jim není vlastní (např. Baudrillard). Důvodem tohoto postupu je podle mého názoru Websterův zájem na nalezení *pravdy* o úloze informací v dnešní sociální změně, nikoli rekonstrukce TIS na základě podobnosti argumentů a citační provázanosti. Druhou slabinou je, že jednotlivé definice TIS nemají stejnou váhu: některé (technologické a ekonomické) jsou pro TIS emblematické, zatímco jiné (např. prostorové) jsou spíše odvozené. Většinu autorů redukujících komplexitu společenské změny na jeden či několik málo faktorů lze touto typologií poměrně vyčerpávajícím způsobem rozřadit. U významných autorů TIS je ovšem tato typologie definic jen obtížně použitelná, protože je lze přiřadit ke všem zmíněným definicím (viz níže) a pokud tak Webster nečiní, v důsledku si protiřečí (uvádí například nejdříve Castellse u definic prostorových a zaměstnanosti, aby jej o několik kapitol dále obvinil z toho, že jeho definice je příliš technologická)³⁷. Tyto dva problémy ústí do vnitřní rozpornosti Websterova hodnocení TIS: i

³¹ Roszakova (1994) kritika míří právě na opomíjení kvalitativní složky informace.

³² Cit. Webster (2002, s. 26).

³³ Beck (2007b); Giddens (1998).

³⁴ Srov. Webster (1995, s. 50–51) a Webster (2002, s. 58).

³⁵ Z tohoto důvodu někteří pozdější autoři (Duff 2000; Pintér 2008) tyto dvě definice slučují.

³⁶ Z uvedených autorů např. Drucker (1992), Porat (1977) a Poster (1990).

³⁷ Srov. Webster (2002, s. 17, 120).

když Webster odmítá, že bychom žili v novém typu společnosti odlišné od minulosti, uznává centrální roli informací a informačních technologií v každodenním životě v současném světě,³⁸ jehož „dosud nepřekonanou“ reflexi podle něj můžeme najít v trilogii *The Information Age* od Manuela Castellsa.³⁹ Problém ovšem je, že Castells je očividně klíčovým autorem novodobé historie TIS, autorem, který významně posílil její pozici. Webster tento rozpor uspokojivě nerozpracovává a, jak už bylo řečeno, hledá útočiště ve zdůrazňování kontinuity kapitalismu a role expertního vědění v každodennosti.

Duff upozorňuje, že TIS je ve skutečnosti souborem tří základních verzí myšlení o přechodu k informační společnosti, které se rozvíjely v odlišných geografických regionech a vědeckých disciplínách, používají odlišnou argumentaci a přinášejí odlišné důkazy (jde o verze informačních technologií, informačních toků a informačního sektoru). Podle Duffa tedy můžeme mluvit o odlišných výzkumných tradicích.

První dvě verze korespondují s prvními třemi definicemi u Webstera (Duff logicky slučuje definice ekonomické a zaměstnanosti) a jsou podle Duffa typické pro euroamerickou diskusi o informační společnosti. Duff se nesnaží o encyklopedické představení autorů, přiřazených k jednotlivým verzím, místo toho se v jednotlivých verzích věnuje detailně kritice reprezentativních textů představitelů, kteří jsou klasiky v empirickém dokazování přechodu k informační společnosti. Redukce analyzovaných prací je ovšem tak zásadní, že velmi snižuje vypovídací hodnotu celé typologie – část knihy o verzi informačního sektoru je téměř výhradně věnovaná detailní kritice Machlupovy zmíněné práce z roku 1962, část o verzi informačních technologií je téměř celá založena na představení a kritice textů Iana Milese⁴⁰.

Třetí verze je podle Duffa přítomná v japonské diskusi o *Joho Shakai* (překládáno jako informační společnost). Protože byla rozvíjena v telekomunikacích, a nikoli v informační vědě, ekonomii nebo sociologii, mýjela se s americkou verzí informačního sektoru, a představuje tak podle Duffa jinou tradici snahy o měření informatizace společnosti. Její odlišnost vidí zejména v důrazu na spotřebu rostoucího objemu informace v populaci místo na produkci a proměny obsahu a ve zkoumání všech médií komunikace (tedy nejen elektronických médií). Pozitivně na japonské verzi TIS hodnotí zejména od sedmdesátých let rozvíjenou metodologii měření dynamiky objemu zásob a přenosu všech informací ve všech komunikačních médiích celé japonské společnosti. Čtenáři pro představu: důkazy pro informatizaci japonské společnosti vycházejí např. ze zjištění, že objem informací přenášených telefonními hovory se mezi lety 1960 a 1972 zvýšil z $2,557 \times 10^{10}$ minut na $10,903 \times 10^{10}$ minut.⁴¹ Tématy, úzce spojenými s výsledky těchto mastodontických výzkumných snah (censů informačních toků), jsou zvýšení objemu přenášených a uchovávaných informací (tzv. informační exploze), informační přetížení, proměna struktury médií komunikace a přechod od masové komunikace ke komunikaci interpersonální.⁴² Obsese měřením a následným vytvářením schémat ovšem v japonské verzi není svázána se systematickou kritickou reflexí předpokladů, způsobu měření a interpretace výsledků. Důvodem je podle Duffa právě institucionální zakotvení výzkumu, který byl prováděn téměř výhradně ve vládních institucích a jeho výsledky byly publikovány převážně jako oficiální vládní

³⁸ Webster (1995, s. 50), také v dalších edicích.

³⁹ Webster (2002, s. 123)

⁴⁰ Duff vychází zejména z: Miles et al. *Mapping and measuring the information economy*. British Library, London 1990.

⁴¹ Duff (2000, s. 82).

⁴² Duff (2000, s. 71–99; 2001, s. 233).

dokumenty.⁴³ Japonská TIS je tímto pevně svázána s technokratickou ideologií informatizace japonského státu.

Je ovšem japonská verze skutečně natolik odlišná, že by vyžadovala rozšíření či přepracování Websterem identifikované vnitřní struktury argumentace TIS? Podle mého názoru se japonská verze neliší od kulturní definice euroamerického kulturního okruhu podstatou argumentů, ale pouze ve způsobu dokazování, založeném na impresivním měření a odhadech celkového objemu uchovávaných a přenášovaných informací.

Konečným cílem a nabízenou normativní orientací dalšího rozvoje teorie a výzkumu informační společnosti má podle Duffa být vytvoření tzv. syntetické metodologie, která by v sobě spájela pozitivní momenty všech tří verzí a vyhýbala se současně jejich nedostatečně propracovaným předpokladům, operacionalizacím a interpretacím. Jako vzorového představitele počátku syntetické teorie informační společnosti chápe Daniela Bella (!). Rozvíjení syntetické metodologie má podle Duffa směřovat k překonání nedostatků Bellovy argumentace. Od roku 2001 v Duffových textech postupně Bellovu pozici přebírá Manuel Castells, jehož trilogie *The Information Age* podle Duffa „reprezentuje poslední významný krok směrem k syntetické teorii ‘informační společnosti’ a je třeba ji ocenit jak za vybalancované navázání na machlupismus a postindustrialismus, tak za popularizaci informačních toků“⁴⁴.

Přestože volí odlišná kritéria typologizace, obě typologie se navzájem nevylučují. Zatímco Webster akcentuje kritérium úplného výčtu základních definic, které jsou pro něj spíše umělým konstruktem usnadňujícím orientaci ve změní autorů a teorií,⁴⁵ Duffovy verze odkazují k (podle něj) fakticky existujícím tradicím empiricky zakotvené argumentace TIS. Znamená to tedy, že Duff je autorem systematizujícím TIS „zevnitř“ a pracujícím s předpokladem, že současná teorie informační společnosti je pouze nedokonale vyvinutou formou vědecké reflexe reálného procesu významné historické změny. Logicky je pak jeho cílem vytvoření projektu konvergence a empirické validizace třech verzí zdůrazňujících různé aspekty jednoho reálného procesu. Webster odmítá pracovat s abstraktním předpokladem významu informatizace a informace ve společenské změně, protože stanovení role informačních technologií by podle něj mělo být výsledkem kritické analýzy. Padá nicméně do pastí (zbytečné) otázky kontinuity či diskontinuity přechodu mezi stávajícím a minulým uspořádáním, kterou řeší polovičatým vystoupením z jím konstruované TIS.⁴⁶ Oba autoři mají přesto více společného, než se může z předchozího uvedení zdát. Pojdme si shrnout, v jakých bodech se odlišné přístupy obou autorů stýkají a jak lze tyto styčné body využít pro obhájení dalšího výkladu v této práci.

Za prvé, jak již bylo naznačeno, základní argumenty konstruované TIS jsou u obou autorů podobné. Pro přehlednost je korespondence jednotlivých typů teorie informační společnosti u obou autorů znázorněna v následující tabulce:

⁴³ Duff (2000, s. 96–99); srov. Masuda (1981).

⁴⁴ Cit. Duff (2001, s. 236).

⁴⁵ Webster (2006, s. 1).

⁴⁶ Nepotřebujeme přece sofistikované sociologické analýzy, abychom zjistili, že fungování současných společností je současně podobné i odlišné od fungování společností např. devatenáctého století.

Tabulka č. 1: Korespondence Websterovy a Duffovy typologie teorií informační společnosti

Webster (definice)	Duff (verze/výzkumné tradice)
Technologické	Informační technologie
Ekonomické	Informační sektor
Zaměstnanosti	
Kulturní	Informační toky
Prostorové	⁴⁷
Teoretické vědění	Syntetická metodologie

Zdroj: autor dle Duffa (2000, s. 19-131) a Webstera (2006, s. 8-21)

Za druhé, oba autoři nekladou dostatečný důraz na otázku funkce techniky a specifického technologického vývoje v TIS. Technologická definice či verze nikdy nekončí u nekonkrétní deklarace zásadních společenských změn v důsledku informatizace, podobně TIS v každé verzi či definici s sebou vždy nese nějakou konceptualizaci určitého (tzn. ne libovolného) technologického vývoje, který je spjat s rozvojem a šířením určité technologické infrastruktury, jejíž užívání s sebou přináší změnu kapacity, dosahu a forem jednání. Až na výjimky je touto infrastrukturou systém digitálních technologií, v současnosti redukován na systém informačních komunikačních technologií, resp. na Internet. Jak již bylo zmíněno výše, pokud Webster do své knihy zahrnuje i autory, v jejichž díle informatizace nemá žádné nebo jen nevýznamné místo, jde o autory, kteří se s tezí přechodu k informační společnosti neidentifikují.

Oba dva autoři se dále ve výsledku shodují, že TIS nemůžeme ani úplně odmítnout, ani cele přijmout. Důvodem nejsou ani tak samozřejmá heterogenita přístupů, způsobů argumentací a obrovský objem publikací, jako spíše rozporné hodnocení velkých postav spojujících analýzy proměn v různých sférách společnosti s ideou informační společnosti jako nového typu společenského uspořádání: Daniela Bella a Manuela Castellse. Jejich postavení v obou pokusech o systematizaci TIS je výjimečné, neboť, jak již bylo naznačeno, oba tyto autory nelze přiřadit k jednotlivým verzím nebo definicím; jejich myšlenkové systémy totiž zahrnují všechny. Pokud bychom je chtěli v rámci obou systematizací skutečně někam přiřadit, bylo by to nejspíše právě k těm koncepcím, které Duff i Webster chápou jako koncepcie spojené s dalším rozvojem či proměnou TIS.

Konečně za čtvrté, oběma autorům je společná shoda na problému nedostatečné kritické reflexe reality informatizace v TIS, která i proto vyžaduje přepracování. Řešení Webster hledá v orientaci na kontinuitu, roli teoretického vědění v každodennosti a přesvědčivější empirickou evidenci v rámci kritické analýzy vývoje kapitalismu, pro Duffa je zformování jednotné TIS orientováno pragmaticky orientovaným cílem akademické konsolidace nové vědní disciplíny s vlastní metodologií (se jménem nepřekvapivě shodným

⁴⁷ Změnou sociálního prostoru jako znaku přechodu k informační společnosti se Duff zvláště nezabývá.

s titulem knihy).⁴⁸ Pozitivní řešení ve smyslu konkrétního načrtnutí dalšího rozvíjení TIS ovšem u těchto autorů chybí.⁴⁹

Přístupy obou autorů otevírají cestu k rozlišení dvou možných způsobů rozvíjení teorie informační společnosti. Jedna cesta vede přes empirické zakotvení a teoretické očištění TIS jako reflexe reálného procesu, druhá spočívá v rozložení TIS a v přiřazení jejích obhajitelných prvků k obecné teorii současné sociální dynamiky. Vrátime se k nim později ve chvíli, kdy budeme také postaveni před úkol neodmítnout TIS jako celek a současně najít cestu z krize, před kterou TIS postaví problematizace digitální propasti.

Cílem následující části této práce bude představení problematiky digitální propasti jako integrální součásti teorie informační společnosti. I když k tomu máme z této kapitoly připravené velmi dobré předpoklady, čtenář zřejmě bude souhlasit, že nemá valného smyslu konstruovat nějakou depersonalizovanou ideální formu TIS jako průsečík představených definic a verzí. Jakákoli následná kritika a promýšlení by totiž musela být stejně abstraktní jako tato konstrukce. Jak už čtenář asi také tuší, tento výběr nebude díky předchozímu představení základních obrysů TIS příliš obtížný. Musí jít především o verzi, která v sobě nese hlavní argumenty celé tradice TIS a je obecně chápána jako nepřekonaný vrchol vývoje celé teorie, která v sobě spájí informatizaci s podstatou současné sociální transformace. Pokud bychom měli vybrat autora, který při postulování společnosti nového typu využívá všech základních argumentů představených Websterem a Duffem, autora, který se snaží na úrovni společenské změny konceptualizovat roli ICT a autora, který patří v současnosti k nejvlivnějším na poli sociálních věd a komunikačních studií,⁶ těžko bychom mohli zvolit někoho jiného než Manuela Castellse.

Připomeňme si tedy, na jakých základech stojí dnešní „doba nekritického nadšení pro informační společnost“⁵⁰, k němuž svým dílem významně přispěl.

⁴⁸ Webster (2002, s. 263–273); Duff (2001, s. 237–242).

⁴⁹ Je ovšem třeba podotknout, že Duff se v poslední době snaží o vytvoření normativního modelu informační společnosti (Duff 2008).

⁵⁰ Cit. Petrusek (2006, s. 122), podobně také Webster (1995, s. 4).

3 Manuel Castells: K digitální propasti Informačního věku⁵¹

„Žádný výzkumník, zabývající se informací, si nemůže dovolit opominout dílo Manuela Castellse. Stejně tak si ale nemůže dovolit u *The Information Age* skončit.“⁵²

Frank Webster

V této kapitole představím spojení informatizace a digitální propasti v díle autora, který tezi o informační společnosti vyzdvihl na rovinu uznávané sociální teorie a o němž i velcí kritici této teze tvrdí, že trilogie *The Information Age* „představuje nejvíce osvětlující, nápadité a intelektuálně pečlivé zpracování dynamiky a hlavních rysů dnešního světa“⁵³.

Protože nás zajímá především Castellsova reflexe informatizace, nebudeme se zde detailně zabývat jeho ranými výzkumy a knihami, zabývajícími se zejména mechanismy a možnostmi sociální artikulace městského prostoru. Symbolicky můžeme toto období ohraničit Castellsovým zapojením do Tourainova výzkumu pařížského regionu v polovině šedesátých let a vydáním knihy *The Informational City* (1989), v níž postuluje první ucelenější teoretický rámec pro zkoumání celospolečenské transformace. Nemůžeme ovšem toto dlouhé období pominout úplně, je třeba zmínit alespoň hlavní Castellsovy inspirace a texty, které vytváří konceptuální a epistemologické podloží jeho posledních knih a které je důležité zohlednit při naší kritice teorie informační společnosti v závěrečné části práce.

3.1 Epistemologická východiska a tematické kořeny

V roce 1962 Castells odchází z frankistického Španělska do politického exilu⁵⁴ do Francie, kde v Paříži studuje sociologii u velkých postav francouzského poválečného myšlení, jako jsou Alain Touraine a Louise Althusser. Castellsův přístup k analýze a kritice společnosti se tedy formoval ve francouzském intelektuálním prostředí poloviny šedesátých let. Připomeňme si, jakými proměnami v této době procházela francouzská intelektuální krajina. Stále vládne marxismus (jeho pozice ve francouzském intelektuálním myšlení se zhroutí až na začátku sedmdesátých let), Castells tedy vstupuje do diskusí orientovaných promyšlením překročení stávajícího sociálního řádu (rozuměj kapitalismu), což mu umožní do analytického rámce s dlouhou tradicí začlenit touhu po radikální sociální změně, kterou si s sebou přináší

⁵¹ Tato kapitola obsahuje přepracovanou část studie o Manuelu Castellsovi, kterou jsem publikoval s Janem Sládkem ve sborníku *Soudobá sociologie I - Teoretické koncepce a jejich autoři* (Lupač a Sládek 2007), kde také případný zájemce může nalézt podrobnější představení té části Castellsova života a díla, která předcházela jeho zájmu o sociální význam informatizace. Děkuji tímto Janu Sládkovi za cenné rady a připomínky při nastudování Castellsových publikací ze sedmdesátých a první poloviny osmdesátých let.

⁵² Cit. Webster (2006, s. 123). Co se týče dosavadní reflexe Castellse v České republice, nebyla rozhodně taková, jakou by si s ohledem na jeho mezinárodní význam zasloužil. V návaznosti na již deset let staré upozornění na absenci tématu sítí v české sociologii jej v poslední době stále více využívá Keller (2002; 2010), dále nelze opominout stručné představení Castellsovy teze o informační společnosti od Petruska (2006), Castellse také systematicky využívá a do svých analýz globalizace zasazuje Suša (2001; 2005; 2010).

⁵³ Cit. Webster (2006, s. 97); podobně Garnham (2004, s. 165) a van Dijk (1999).

⁵⁴ Castells se aktivně účastnil protifrankistického odboje, v době exilu do Francie mu bylo 20 let.

ze Španělska.⁵⁵ Francouzský marxismus v této době mění tvář – Lévi-Strauss v roce 1960 ve své nástupní řeči na Collège de France ohlašuje vystřídání fenomenologie strukturalismem, když strukturální antropologii přiřkne roli, kterou před tím de Saussure připsal sémiologii (obecnou teorii vztahů).⁵⁶ Althusser vypracovává svébytnou verzi strukturálního marxismu, čímž dokončuje epistemologický překmit od Satrovy snahy o sloučení marxismu s existencialismem. Připomeňme si, že Althusser pomocí tzv. strukturálního čtení Marxova díla oddělil historický materialismus jako vědu o dějinách od dialektického materialismu jako filosofie tuto vědu zakládající, což mu umožnilo za prvé vyrovnat se s francouzskou epistemologickou školou jeho doby, za druhé oddělit marxismus od „filosofie dějin“ jako ideologie a za třetí – moment, který je zde nejpodstatnější – propojením strukturalismu s historickým materialismem umožnil marxismu odpoutat se od teze o určení ideologie a politiky ekonomikou. Mezi politikou, ideologií a ekonomikou podle Althusserova čtení Marxe neexistují univerzálně platné jednosměrné kauzální vztahy s ekonomikou jako finální determinantou; v různých společenských formacích mezi nimi můžeme nalézt specifické kombinace vzájemných determinací různé síly (např. ve středověku byla určující křesťanská ideologie, zatímco kapitalismu je vlastní dominance ekonomiky). Pole vzájemných determinací je sice strukturováno ekonomikou jako základní instancí, společnost nicméně vždy zůstává decentrovaným celkem, v němž si všechny instance ponechávají určitou míru nezávislosti svého vnitřního vývoje (tzv. teze o relativní autonomii nadstavby). Tento posun umožnil vysvětlit např. problém neshody mezi základnou a nadstavbou v Sovětském Svazu či paradox čínské kulturní revoluce.⁵⁷ V dějinách tedy není možné nalézt jednu konečnou vysvětlující příčinu sociální dynamiky, stejně jako společenský vývoj nevyhází z dialektiky jedné kontradikce.⁵⁸ Castells převezme rozlišení základních instancí ve struktuře společnosti i s představou relativní autonomie instancí a předpokladem dominance ekonomiky v kapitalistickém výrobním způsobu a využívá tato východiska v různých verzích v celém svém dalším díle.⁵⁹ Zaměření tří svazků *The Information Age* přeci jen do značné míry odpovídá třem základním komplexům vztahů konstituujících sociální strukturu: výrobním vztahům, vztahům zkušenosti a mocenským vztahům⁶⁰ (podrobněji viz kpt. 3.3). Nová společnost se objevuje ve chvíli, kdy dochází ke strukturální transformaci těchto tří základních souborů vztahů.

Podle Castellse nicméně Althusser nebyl jeho hlavní inspirací a ani jej explicitně nezmiňuje tak často jako Touraina, jehož považuje za „intelektuálního otce“, který „formoval a ochraňoval“ jeho „celý intelektuální vývoj, kariéru a život“⁶¹. V čem spočívá toto „intelektuální otcovství“? Domnívám se, že jej lze zjednodušit na tři hlavní vlivy: Tourainovu snahu zkombinovat objektivitu zkoumání se společenskou odpovědností sociálního vědce, důraz na svobodného aktéra a orientaci na sociální hnutí jako výchozí bod konceptualizace možností sociální změny. Castells ctí Tourainovo pravidlo, že sociální vědec by měl

⁵⁵ Castells (2009, s. 2).

⁵⁶ Descombes (1995, s. 96); srov. Lévi-Strauss (2006, s. 39–91).

⁵⁷ Podrobněji viz např. Descombes (1995, s. 115–126).

⁵⁸ Právě tomuto momentu ale Castells nezůstal vždy věrný, a to jak při zdůrazňování všeprostopující logiky sociální inkluze vytvářející napětí mezi prostorem toků a prostorem míst či v jeho výrocích o obdobné centrální kontradikci společnosti sítí, již je opozice Já (self) a Sítě (Net). Viz dále v textu.

⁵⁹ V knize *The Urban Question* se Castells (1977) postupně věnuje výrobnímu způsobu a roli technologické změny (kpt. I), městské ideologii (kpt. II) a městské politice (kpt. IV). Dále viz Castells (1983, s. 305–307; 1989, s. 7–8; 1998, s. 340; 2000a, s. 5–8). Roli althusserovské inspirace v Castellsově „redefinici“ urbánní sociologie se podrobněji věnuje Saunders (2004, s. 82–87).

⁶⁰ Angl. *relationships of production, experience and power*.

⁶¹ Cit. Castells a Ince (2003, s. 12).

orientovat sociální zkoumání na sociální konflikty a problémy (nikoli je orientovat podle témat integrity, stability a růstu)⁶², nicméně jejich samotné řešení by již měl ponechat aktérům samotným – sociologický výzkum má být „pouze nástrojem“ pro ty, kdož chtějí vybudovat lepší svět poučení výstupy sociologické analýzy o podstatě společenských problémů a formativní síle subjektu. Problém vztahu mezi observací a hodnocením Castells řeší pomocí kombinace důrazu na komplexní *popis* zkoumaného objektu (pokud jsou nespravedlnost, bolest, důvody stagnace a možnosti změny součástí sociálního řádu, objeví se v analýze) a využívání teorie jako *nástroje* pro identifikaci výzkumných otázek („(...) teoretické kategorie jsou pouze nástroje, pracovní nástroje pro můj výzkum. Pokud k nim nenajdu využití, nebo je nemohu využít kvůli jejich vágnosti, tak mě nezávisle na jejich genialitě moc nezajímají.“⁶³). Jeho přístup lze proto nejlépe charakterizovat jako pragmatický pozitivismus.⁶⁴ Důležitá je pro naše další zkoumání Castellsova programová snaha o neideologičnost vlastní vědecké práce, která se (zejména od osmdesátých let) projevuje v absenci (explicitně vyjádřeně) normativity;⁶⁵ konečně, nechme jej na toto téma promluvit:

„Doufám, že tato kniha tím, že pokládá určité otázky a poskytuje empirická i teoretická vodítka k jejich zodpovězení, může pomoci poučené sociální akci v usilování o sociální změnu. V tomto smyslu nejsem a ani nechci být neutrálním a odtažitým pozorovatelem lidského dramatu.

Jenže jsem viděl už tolik zbytečných obětí, do tolika slepých uliček zavedených ideologií a tolik hrůz vyprovokovaných umělými ráji dogmatické politiky, že chci tímto vyjádřit zásadní nesouhlas s pokusy o určení politické akce sociální teorií nebo ideologií. Teorie a výzkum, obecně i co se týče této knihy, by měly být chápány jako prostředky k porozumění našemu světu a měly by být poměřovány výhradně jejich přesností, validitou a relevancí. Jak budou tyto prostředky použity a za jakým účelem, to by mělo být výhradním privilegiem sociálních aktérů samotných, v jejich vlastních prostředích a ve jménu jejich vlastních hodnot a zájmů. (...) skutečné politické osvobození spočívá v osvobození od nekritického přijímání teoretických a ideologických schémat.“⁶⁶

Castells tedy věří ve schopnost jedince překonat lidmi vytvořené strukturální podmínky jejich života. Je to vždy aktér ve svých jedinečných životních podmínkách, kdo v opozici proti strukturám a systémům vyjednává a bojuje o lepší sociální řád. Když tvrdí, že „naše společnosti jsou stále více strukturovány okolo bipolární opozice mezi Sítí a Já“⁶⁷, nelze neslyšet Tourainovo ujištění, že jedním z principiálních sociálních konfliktů nové společnosti je „rozpor mezi potřebami jednotlivců a potřebami sociálních systémů“⁶⁸ (tzn. byrokracie, technokracie a trhu). Subjektem, kterého oba autoři staví do centra své pozornosti při řešení problému možností překročení instrumentální racionality technokraticky orientovaných

⁶² Srov. Touraine (1974, s. 22–26).

⁶³ Cit. Castells a Roberts (1999, s. 34).

⁶⁴ Castells se sám k pozitivismu explicitně hlásí, *ibid.*

⁶⁵ K otázce Castellsovy normativity se vracím v závěru páté kapitoly.

⁶⁶ Cit. Castells (1998, s. 359).

⁶⁷ Cit. Castells (2000b, s. 3).

⁶⁸ Cit. Touraine (1974, s. 61); viz také Touraine (1997, s. 117).

systemů, jsou pak sociální hnutí; společné oběma autorům je i hledání společného jmenovatele rozličných projevů odporu vůči dominujícímu řádu.⁶⁹

Tolik k nejstarším a nejhlubším kořenům Castellsovy teorie společenského vývoje. Marxistickému přístupu Castells zůstal podle svých slov věrný jen tak dlouho, pokud byl využitelný ve výzkumu; postupem času přebíral další vlivy, neplodnější se z dnešního pohledu jeví spojení francouzských intelektuálních kořenů s americkým akademickým prostředím. Během sedmdesátých let se Castells intenzivně věnoval rozvíjení urbanistické sociologie, odkud plynule přešel přes zkoumání strukturálních vlivů na formování městského prostoru ke zkoumání současné restrukturační společnosti jako takové. Odborný záběr je tak široký, že by se celá tato práce mohla věnovat pouze zdrojům, inspiracím a logice vývoje Castellsova díla. Pro naše účely by to ale bylo zbytečné, protože Castellsovo dílo jako takové má pro nás význam jen vzhledem k jeho pozici v procesu informatizace. Zajímat nás tedy bude detailněji až Castells od druhé poloviny osmdesátých let, kdy se systematicky zabývá rolí informačních technologií v současné sociální změně. Jakou intelektuální cestu urazil mezi výzkumy pod vedením Touraina a prací na těchto knihách? Již jsme si představili dva průvodce, kteří tuto cestu vyznačili svými přístupy na samém jejím začátku a od nichž se Castellsovi již nikdy nepodařilo plně odpoutat; jaké jsou její milníky, jimiž se zapsal do dějin sociologického myšlení?

3.2 Mladý Castells

Castells se stal uznávaným sociologem svými pracemi zabývajícími se městskou otázkou, jmenujme z těch nejznámějších *La Question Urbaine* (1972), *City, Class and Power* (1979) a *The City and the Grassroots* (1983). Ovlivněn pracemi Henryho Lefebvra⁷⁰ a francouzským strukturalismem přelomu šedesátých a sedmdesátých let, neanalyzoval město jako nezávislou entitu, která se vyvíjí podle vlastních, na člověku do značné míry nezávislých zákonů (jak tomu činila chicagská škola), ale díval se na něj jako na společenský produkt, jehož tvorba se odehrává ve spleti vztahů situovaných v sociální struktuře určité společenské formace. Soudobé formy urbanizace (např. formování metropolitních oblastí) je podle mladého Castellse nutné vnímat v úzké spojitosti s pozdně kapitalistickým výrobním způsobem, který současně představuje rámec konfliktů a střetů, na nichž město vyrůstá.⁷¹ Během sedmdesátých let toto východisko rozvinul do třech (pro nás relevantních) směrů: vyzdvižením kolektivní spotřeby, požadavkem analýzy vývoje lokálních (prostorových a sociálních) forem v kontextu globalizace kapitalismu a vydělením způsobu rozvoje z výrobního způsobu.

Jak jsme již naznačili, podle mladého Castellse „analýza prostoru jako výrazu sociální struktury znamená zkoumat jeho formování elementy ekonomického systému, politického systému, ideologického systému, jejich kombinacemi a vztahy z nich odvozenými.“⁷² Město tedy lze chápat jako materiální infrastrukturu (obytné domy, továrny, kanceláře, silnice, městská hromadná doprava, hřiště, parky, ...) odrážející svým prostorovým uspořádáním strukturu sociálních vztahů. Na rovině ekonomického systému nehledá možnosti sociální

⁶⁹ Srov. Castells (1983; 2004b) a Touraine (1974).

⁷⁰ Zejména *Production de l'espace a La Révolution urbaine*.

⁷¹ Castells (1977).

⁷² Cit. Castells (1977, s. 126).

změny městského prostoru v konfliktech odvozených od vztahů ve výrobě, ale vytváří model, který má dvě propojené složky, výrobu a spotřebu, vztahy mezi nimiž zprostředkovávají dvě složky z nich odvozené: směna a regulace.⁷³ Spotřebu dále dělí na individuální a kolektivní; více pozornosti věnuje spotřebě kolektivní, která je strukturálním komplementem ke kolektivním formám výroby. Růst významu kolektivní spotřeby je logickým důsledkem centralizace výroby a s tím spojeným prostorovým rozšiřováním a růstem složitosti měst – patří sem např. spotřeba veřejných míst, městské hromadné dopravy, systému vzdělání, zdravotnictví apod. V druhé polovině sedmdesátých let již spotřebu považuje za centrální problém pochopení dynamiky městského prostoru.⁷⁴ To ovšem znamená, že spory o podobu městského prostoru nelze redukovat na třídní boj,⁷⁵ ale je třeba vytvořit teoretický rámec pro uchopení boje mezi skupinami, které jsou vymezeny svojí pozicí v kolektivní spotřebě. S takto nově definovaným polem sociálního konfliktu vzniká potřeba nové identifikace aktérů sociální změny, kteří se formují jako důsledek strukturální tenze mezi „rostoucím zespolečněním spotřeby na straně jedné (...) a kapitalistickou logikou výroby a distribuce prostředků spotřeby na straně druhé“⁷⁶. Stabilizačním prvkem by měl být zřejmě stát, protože je ale jeho fungování úzce provázáno s rozložením moci v třídní struktuře společnosti, překrývají se jeho zájmy se zájmy „hegemonických frakcí dominantních tříd“⁷⁷ – v této situaci se pak systémové antagonismy stávají palčivým každodenním problémem a ústí v permanentní politickou krizi. Odpor proti technokratickému plánování silového agregátu představitelů pozdně kapitalistického trhu a státu se formuje v podobě odzvola mobilizovaných městských hnutí. Protože jejich protest tudíž není ve své podstatě zaměřen na parciální zájmy lokálních elit, ale je vzdorem vůči pozdně kapitalistické logice uspořádávání sociálního života, chce Castells jejich komparativní analýzou obohatit poznání reprodukce a změny nejen městského prostoru, ale i společnosti jako takové. Během sedmdesátých let významně rozšířil geografický rozsah svých analýz městských hnutí a propracoval teoretický rámec do podoby, která mu umožnila zabývat se i primárně ne-městskými hnutími prostřednictvím poukázání na prostorové koreláty jejich požadavků (např. ekologických hnutí).⁷⁸ Zpracování tohoto tématu vrcholí v polovině osmdesátých let knihou *The City and the Grassroots*, v níž Castells ve stopách Touraina hledá základní principy a společný cíl současných městských hnutí napříč kulturami a společnostmi.

Již v *La Question Urbaine* si Castells uvědomil, že stávající model vlivu změn ve výrobních vztazích na růst měst je nedostačující, a to i po jeho rozšíření o spotřebu. Urbanizace totiž bývá považována za logický důsledek industrializace a zapadá tak do sociologické koncepce modernizace jako přechodu od tradičního, agrárního, vesnického společenství do moderní společnosti, která tvoří jeho protipól. Indikátory urbanizace jsou pak ztotožněny s indikátory industrializace. Podle Castellse však za oběma indikátory stojí kapitalistický výrobní způsob. Jestliže města 19. století vypadala anomicky, není to důsledek

⁷³ Ibid., kpt. 9.

⁷⁴ Castells (1978, s. kpt. 2).

⁷⁵ Castells zakládá svoji výtku marxismu založenou na odmítnutí třídního boje jako jediného nositele sociální změny na bohatém empirickém materiálu zkoumání třídní struktury a dynamiky městských hnutí. Empiricky potvrdil, že nová hnutí jdou napříč třídami a nelze je vykládat politizací ekonomických nerovností, neboli zrodem třídního vědomí. Různá hnutí mají různé cíle a různé prostředky k jejich dosažení – kulturní (prostor pro subkultury, např. gayové), sociální (uspokojení potřeb, např. důstojné bydlení) a politické (změna politických institucí, např. získání práva rozhodovat o plánování). Má-li být městské hnutí úspěšné a dosáhnout změny, zjišťuje Castells, je nutná přítomnost všech tří složek.

⁷⁶ Cit. Castells (1983, s. 3).

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Např. Castells (1978, s. kpt. 7).

technologie nebo prostorové koncentrace obyvatelstva, jak tvrdil Wirth⁷⁹, ale je to symptom nedostatku sociální kontroly průmyslových aktivit, tedy krize výrobního způsobu. To, že za tvorbou měst nestojí jen industrializace, dokládá Castells také celosvětovou situaci, která je charakteristická nebývalým růstem měst v tzv. nerozvinutých zemích. Zdá se, že západní urbanisté svými teoriemi jen posilují mýtus modernizace a přehlížejí fakt, že tzv. nerozvinuté země jsou závislé na dominantním kapitalistickém systému.⁸⁰

Castells tedy přichází s konceptem dependentní urbanizace, který mu umožní lépe uchopit jak vztah mezi ekonomickou strukturou dominantní sociální formace a urbanizací závislé země, tak i mezi urbanizací a růstem technologické modernizace v rámci jedné země. Podle Castellse je „společnost závislá, jestliže artikulace její sociální struktury, na ekonomické, politické a ideologické úrovni, vyjadřuje asymetrické vztahy s jinou sociální formací, která je ve vztahu k té první v mocenské pozici.“⁸¹ V tomto kontextu nabízí tři myšlenky.⁸² (1) Hlavní příčinou migrace z venkova do města nebyla přitažlivost města, ale úpadek venkova, jehož příčinou byl rychlý růst populace a extenzivní vykořisťování ze strany majitelů půdy, díky kterému se venkov nemohl uživit. (2) Města v nerozvinutých zemích nejsou připravena na takovou migraci, neboť byla-li a jsou-li periferií mateřské země, postrádají většinu důležitých nástrojů pro zvládnutí masivní migrace, například byrokratickou strukturu nebo rozvinutou městskou síť. (3) Charakteristickými konflikty těchto měst jsou střety původní městské populace a imigrantů, kteří zde ale nenašli práci. Sociální krize měst rozvojových zemí je tedy spíše důsledkem nemožnosti paralelní existence dvou ekonomických struktur v situaci, kdy dochází k ovládnutí a restrukturalizaci stávajícího systému směny pod tlakem kapitalizace. Analyzovat města či společnosti podle dualit tradiční/moderní, zemědělská/průmyslová a venkov/město pak v tomto kontextu ztrácí smysl.

Problematiku dependentní urbanizace rozvine v knize *The City and the Grassroots* na základě výzkumů v Latinské Americe.⁸³ V této práci Castells odmítá představu, že sociálně marginalizovaní žijí na okrajích měst; zjistil naopak, že velká část imigrantů se nachází spíše ve středu města. Castells zde dále tvrdí, že státem prosazovaný výklad marginality zaměňuje příčinu za následek – marginalizovaní nejsou příčinou špatné státní politiky, ale jejím důsledkem. Na základě analýzy squattingu v Limě, Mexico City, Monterrey a Santiago de Chile dochází k závěru, že slumy, squaty a na ně navázaná neformální ekonomika jsou pro závislé město charakteristickým jevem. Velká část populace je držena v ilegálních obydlích, a tedy vydána na milost a nemilost vládám, které jsou silně závislé na tocích zahraničního kapitálu odrážejících dělbu práce ve světovém systému. Pro Castellse tedy není urbanizace nezávislou proměnnou – i ona je podřízena globální geografii kapitalismu.

Na tomto místě je třeba si položit otázku, zda lze společenskou změnu vysvětlit pouze studiem proměn a interakcí tří základních, relativně autonomních substruktur společnosti? Dále, lze strukturační sílu produkční složky ekonomické sféry skutečně dostatečně vysvětlit odkazem na kapitalistický výrobní způsob a jeho globální geografii? Je zřejmé, že na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let se Castells začíná přiklánět k záporné odpovědi na tyto

⁷⁹ Wirth (1938).

⁸⁰ S touto tezí přichází Castells dva roky před vydáním prvního dílu Wallersteinovy trilogie o světovém hospodářském systému.

⁸¹ Cit. Castells (1977, s. 44).

⁸² Ibid., s. 43–48.

⁸³ Castells (1983, s. 175–212). Kromě Touraina se zde Castells opírá také o Wallersteina.

otázky a snaží se vytvořit základy obecného modelu soudobé sociální změny,⁸⁴ v němž by byl explicitněji obsažen i faktor technologické změny. Výchozím bodem je rozlišení dvou analyticky nezávislých os určujících charakter společnosti – socioekonomické osy vztahů ve výrobě a ose technickoorganizačního uspořádání výroby a distribuce produktu.

3.3 *Obrysy Castellsovy teorie společnosti*

Ranou verzi takto rozšířené teorie společnosti najdeme již v *The City and the Grassroots*, nejdůležitější rozpracování zřejmě v *The Informational City* a v pozdějším článku *Materials for an exploratory theory of the network society* z roku 2000.⁸⁵ Po roce 2000 již Castells základní teoretický rámec nemění, i když je zřejmé, že klade stále větší důraz na roli symbolické komunikace a re-/produkci významu a moci.⁸⁶ V následujícím textu budeme vycházet zejména z původních formulací z první rozpracované verze z roku 1989 a z jejích úprav ve vydání prvního svazku *The Information Age: The Rise of the Network Society* (Castells se snaží model pouze zpřesňovat, proto od přelomu osmdesátých a devadesátých let najdeme jen kosmetické změny ve formulacích). Protože u Castellse podle jeho slov empirie neslouží teorii, ale naopak, budou na představení teoretického rámce zkoumání logicky navazovat empirická zakončení a s tím spojené argumenty nejdůležitější a nejvlivnější publikace druhé fáze: trilogie *The Information Age*.⁸⁷ Během práce na druhém vydání Castells sesbírá dostatek materiálů na samostatnou knihu o společenském významu Internetu a publikuje ji pod názvem *The Internet Galaxy*. Vodicí linkou výkladu přitom zůstane Castellsova problematizace geograficky a sociálně nerovnoměrného rozvoje informačních technologií na pozadí teorie přechodu k informační společnosti. Základní tezi, která rámuje analýzy druhé fáze Castellsova díla, lze shrnout následovně:

Od sedmdesátých až osmdesátých let dvacátého století jsme svědky utváření nové sociální struktury, společnosti sítí, která je historicky a kulturně specifickou inkarnací informačního způsobu rozvoje v kontextu restrukturace kapitalismu.

Jak vidíme, zavádí nové analytické kategorie, které mu mají umožnit vysvětlit soudobou sociální změnu, již neomezenou na městský prostor či určitý region. Příslušnými pojmy jsou „společnost sítí“, „způsob rozvoje“ a „restrukturace kapitalismu“. Podívejme se tedy blíže na vřazení těchto pojmů do Castellsovy analýzy logiky proměn soudobého sociálního života.

Podle Castellse společnosti vyrůstají z konfliktních sociálních interakcí odehrávajících se v určité sociální struktuře.⁸⁸ Sociální struktura je tvořena třemi základními soubory

⁸⁴ Ještě na konci sedmdesátých let (Castells 1978) zdůrazňuje při popisu soudobého kapitalismu adjektivum „pozdní“, aby tak odlišil jeho fungování od devatenáctého, resp. počátku dvacátého století.

⁸⁵ Castells (1983; 1989; 2000a).

⁸⁶ Srov. Castells (2007; 2009) a Castells, Fernández-Ardèvol, Qui a Sey (2007). K tomuto také viz níže.

⁸⁷ Čtenář si mohl povšimnout, že zde nebudeme představovat tezi o informacionalizovaném městě, kterou Castells rozpracovává v *The Informational City*, protože většinu analýz lze najít v rozpracované nebo stručnější formě v *The Information Age* (zejména teze o proměnách prostoru, práce a dualizaci současných měst).

⁸⁸ Není přitom zřejmé, z jakého pojetí struktury Castells vychází, neboť se v jeho teorii mísí obě hlavní tradice chápání sociální struktury: jako výkladové schémata, princip individuálních jednání (pojetí blízké např. de Saussurovi, Lévi-Strausovi či Foucaultovi), a jako soubor historických forem dominující organizace

historicky determinovaných vztahů, prostřednictvím jejichž vzájemných interakcí se re-/produkuje: výrobními vztahy, mocenskými vztahy a vztahy zkušenosti.

Výroba je komplexní sociotechnický proces, definovaný jako cílevědomé působení lidí na hmotu (případně socializovanou přírodu) vedoucí k produktu, který je (nerovnoměrně) přivlastněn, určitá jeho část je zkonsumována a nadhodnota je akumulována za účelem investice podle společensky definovaných cílů. Výrobní způsob je charakterizován strukturálním principem přivlastnění, distribuce a užití nadhodnoty, který rozděluje společnost na třídy (ty se jako takové konstituují skrze určitou historickou praxi). Nastolení určitého výrobního způsobu však nevychází z nějaké historické či technologické nutnosti. Nový výrobní způsob je ustaven svrhnutím předchůdce novou sociální třídou a nastolením hegemonie, jejímž předpokladem je legitimizace politických institucí a kulturních hodnot umožňujících mobilizaci společenské většiny při reorganizaci společnosti okolo zabezpečení strukturální reprodukce svých vlastních zájmů a hodnot. Dvacátému století dominovaly dva výrobní způsoby: kapitalismus a etatismus. Kapitalismus je podle Castellse historicky proměnlivý a neustále se adaptuje přeuspořádáním (restrukturací) své institucionální a organizační stavby za účelem zachování základních stavebních kamenů svého fungování:⁸⁹ (a) oddělení výrobců a výrobních prostředků, (b) komodifikace pracovní síly a (c) soukromého vlastnictví výrobních prostředků na základě kontroly kapitálu (komodifikované nadhodnoty). Na nich postaveným principem přivlastnění, distribuce a užití nadhodnoty je orientace na maximalizaci zisku, tj. „na neustálé zvyšování celkového objemu nadhodnoty přivlastněné kapitálem díky kontrole výrobních prostředků a oběživa“⁹⁰. Všimněme si, že není zmíněna třída kapitalistů ve smyslu nějaké abstraktně přímo definované entity; určení toho, kdo (nebo co) jsou kapitalisté, musí být výsledkem bádání v určitém historickém kontextu. Mluvíme-li o restrukturaci, musíme si tedy položit i otázku, kdo vlastně dnes je/jsou kapitalista/-é.⁹¹ Co se týče etatismu, i v tomto případě nadhodnota nezůstává výrobcům, kteří jsou od výrobních prostředků a produktu své práce odděleni státem. Zatímco vládnoucí třídu lze v kapitalismu situovat do ekonomických organizací, v etatismu kontrola distribuce a užití nadhodnoty leží v rukou mocenské elity státního aparátu. Ten je orientován na maximalizaci svého mocenského postavení prostřednictvím navyšování své „vojenské a ideologické kapacity za účelem implementace svých cílů do většího množství subjektů na stále hlubší úrovni jejich vědomí“⁹².

Na rozdíl od výrobních vztahů Castells nevěnuje tolik pozornosti teoretické konstrukci vývoje a restrukturaci vztahů zkušenosti a moci. Vysvětlení můžeme nalézt v intenzivnější expozici společenského významu produkce u autorů, z nichž Castells vycházel, a z toho plynoucího předpokladu určující role ekonomiky v kapitalistické společnosti.

Zkušenost je podle Castellse výsledkem působení lidských subjektů na sebe sama v rámci interakce mezi jejich biologickou a kulturní identitou. „Je konstruována okolo nekonečného hledání naplnění lidských potřeb a tužeb“⁹³, které se realizuje zejména

sociálního života, něco, co představuje vůči jedinci vnější utlačivou sílu (pojetí blízké Durkheimovi a Tourainovi).

⁸⁹ Což ovšem samo o sobě není nic převratného, vzpomeneme-li si už na Komunistický manifest: „Buržoazie nemůže existovat, aniž stále vyvolává převraty ve výrobních nástrojích, aniž tedy revolucionuje výrobní vztahy, a tím i všechny společenské vztahy.“ (Marx a Engels 1958, s. 431). Jako inovativní je chápána spíše Castellsovo rozpracování tohoto procesu, které je uvedeno níže.

⁹⁰ Ibid., s. 16.

⁹¹ Castellsovu odpověď čtenář najde na s. 48.

⁹² Cit. Castells (1989, s. 9).

⁹³ Cit. Castells (2000b, s. 15).

prostřednictvím historicky, biologicky a kulturně specifických sexuálních vztahů, genderu a rodiny (rámovaných dlouhodobou dominancí mužů nad ženami).

Mocí míní „vzájemné působení lidí za účelem vnucování jejich vůle druhým prostřednictvím potenciálního nebo aktuálního, symbolického nebo fyzického násilí.“⁹⁴ Mocenské vztahy vycházejí z výroby a zkušenosti, nástrojem jejich zesílení a petrifikace jsou sociální instituce využívající monopolizaci fyzického násilí státem (případně kvazi-státní organizací typu církev). Zásadní složkou síly je ovšem pro Castellse násilí symbolické⁹⁵, jehož význam roste s postupným omezováním možností arbitrárního použití násilí.⁹⁶

Všemi třemi instancemi prochází historické a kulturní realizace dvou bytostně lidských vlastností – symbolické komunikace a používání nástrojů.

Významy se neustále re-/produkuje v symbolických interakcích aktérů jednajících v rámci dané sociální struktury (tzn. na všech třech jejích rovinách) způsobem přispívajícím k její reprodukci nebo změně. Kolektivně sdílené významy v daném časo-prostorovém uspořádání určitého teritoria prostřednictvím institucionalizovaných jednání⁹⁷ generují kultury a kolektivní identity. Tím na jedné straně Castells odmítá kulturu jako doménu produkující významy (naopak, kultura je vždy výslednicí souboru symbolických komunikací odehrávajících se v rámci určité sociální struktury), na druhé straně umísťuje produkci významu do dialektiky sociálního jednání a struktury: neustávající re-/konstrukce důvodů a účelů jednání prováděná lidmi je vždy strukturálně omezená, ale nikoli předem stanovená. Za neustávajícím napětím mezi svobodou a nutností se rýsuje meta-konflikt dané epochy: je vždy vyjádřením reakcí zkušeného historického aktéra na utlačující sílu dominujícího organizačního principu jeho doby. Podle Castellse jsou „současné společnosti jsou stále více strukturovány okolo bipolární opozice mezi Sítí a Já“⁹⁸.

Konceptualizace role techniky ve společenském vývoji u Castellse má své kořeny v rozvíjení marxistického schématu společenské změny. Role techniky byla ovšem v tomto schématu vždy nejasná a Marxova dialektika technologických a sociálních forem nechávala otázku po vztahu technické a sociální změny otevřenou.⁹⁹ Hledání odpovědi v oblasti výroby bylo navíc často postiženo chybným ztotožněním výrobních prostředků a výrobních sil,¹⁰⁰ což na jedné straně vedlo ke ztotožnění určité fáze vývoje výrobních prostředků s kapitalistickým uspořádáním,¹⁰¹ na straně druhé to vedlo k úvahám o přechodu k novému výrobnímu způsobu

⁹⁴ Cit. Castells (2000a, s. 7).

⁹⁵ Symbolickým násilím Castells míní „schopnost daného symbolického kódu zrušit jiný kód v mozku jednotlivce, na kterého je působeno.“ Cit. *ibid.*, s. 8.

⁹⁶ Otázkou moci se systematicky zabývá až v jeho poslední knize *Communication Power* (Castells 2009). Při rekonstrukci Castellsovy teorie společenské změny z této jeho zatím poslední knihy nevycházíme ze dvou důvodů. Za prvé, Castells nás zde zajímá především kvůli teorii informační společnosti, kterou v této knize již zásadně nemodifikuje a staví na ní, za druhé, Castells v ní mění perspektivu zdůrazňováním moci a symbolické komunikace jako základních složek společnosti, a to již bez konfrontace s jeho předchozí teorií společnosti sítí.

⁹⁷ Nahrazuji zde spojením „institucionalizované jednání“ Castellsovo (2000a, s. 7) ne příliš srozumitelné spojení „krystalizace praktik“ (angl. *crystallization of practices*).

⁹⁸ Cit. Castells (2000b, s. 3).

⁹⁹ Tři základní směry interpretace Marxových pasáží o technice systematicky rozpracovává Feenberg (2002, s. 39–52).

¹⁰⁰ Tomuto zmatení moc nepomohly ani Marxovy výroky spojující kapitalismus s určitými technologickými formami – např. ve známém výroku o mlýnu poháněném parním strojem v Bídě filosofie (Marx 1958). Viz důkladná kritika technodeterministických interpretací Marxe u MacKenzieho (1984).

¹⁰¹ Ke kritice tohoto myšlenkového kroku viz již Schumpeterovo (1942, kpt. VII) poukázání na seberevolucionizující charakter kapitalismu.

jako důsledku změny v technologické bázi výroby (tato idea byla zakotvena v tezi o rozvoji výrobních sil vyvolávajících změnu výrobních vztahů, z čehož vycházel již Lenin ve své slavné rovnici „socialismus = elektrifikace + kolchozy“). Castells ovšem upozorňuje, že, podobně jako symbolická komunikace, i technika prochází všemi třemi rovinami sociální struktury a nelze její sociální vliv omezovat na oblast výroby. Např. hormonální antikoncepce dává ženě větší kontrolu nad vlastními biologickými procesy, a tím mění její prožívání sebe sama, přispívá k efektivnější komodifikaci ženské pracovní síly, a tím nabourává předchozí omezení jejího sociálního statusu, a konečně, podílí se významně na restrukturaaci mocenského vztahu mezi mužem a ženou. To znamená, že techniku je třeba chápat jako analyticky nezávislou rovinu sociální struktury. Znamená to, že kapitalistický výrobní způsob nemusí být nutně spojen s určitým souborem technologických inovací uspořádaných v určitý systém technické organizace výroby?

Již v padesátých letech upozornil Raymond Aron, že sovětský socialismus a západní kapitalismus se sice liší svými politickými režimy, podíváme-li se ale na vývoj mechanizace, koncentrace a scientizace výroby (tj. na koncentraci dělníků v továrnách, principy organizace práce, dělbu práce, byrokratizaci výroby, vývoj zaměstnanecké struktury, propojení vědy s výrobním procesem apod.) a na něj napojené verze ideologie růstu a pokroku, je možné oba systémy charakterizovat jako industriální typ společnosti.¹⁰² Odtud je již jen kousek k promýšlení kapitalismu jako socioekonomické formace, jejíž vývoj lze rozdělit do fází na základě proměn v technické organizaci výroby, indukující nové organizační a institucionální formy. Tento krok na přelomu šedesátých a sedmdesátých let provedl Touraine a Bell při rozpracování ideje post-industriální společnosti jako nastupující fázi ve vývoji kapitalismu, pro niž je charakteristický nárůst významu teoretického vědění ve výrobě a řízení společnosti. Castells na tyto autory naváže a vyřeší dilema technických a sociálních vztahů ve výrobě pomocí redefinovaného Tourainova konceptu „způsobu rozvoje“¹⁰³, který odliší od „výrobního způsobu“ jako analyticky nezávislou kategorii umožňující typologii společností na dvou nezávislých osách.

Zatímco výrobní způsob určuje pravidla přivlastnění, distribuce a užití nadhodnoty, její objem a kvalita jsou zásadně určeny produktivitou výrobního procesu, tedy poměrem mezi hodnotou vstupu a výstupu, který je odvozen od vztahu mezi prací a hmotou ve výrobním procesu. Práce působí na hmotu za účelem vyprodukování výrobku v určité technologické konfiguraci, tj. v určitém systému technických vztahů (objekty socializované a druhé přírody, jejich vlastnosti a v určitých výrobních postupech a organizaci práce zakotvené vztahy mezi nimi) propojeném s určitým využitím energie a vědění. Způsob rozvoje je právě touto určitou „technologickou konfigurací, jejímž prostřednictvím jedinci působí na hmotu (přírodu), na druhé i na sebe samé.“¹⁰⁴ Historicky lze podle Castellse rozlišit tři způsoby rozvoje dle hlavního zdroje růstu produktivity: agrární, industriální a informační. V prvním zmíněném je hlavním zdrojem produktivity kvantitativní nárůst pracovní síly nebo přírodních

¹⁰² Novák (2005).

¹⁰³ Castells velmi volně čerpá z Tourainova konceptu „vzorců rozvoje“, které jsou založeny povahou vládnoucí elity (vymezené oproti mase) a liší se od výrobního způsobu, který je definován ekonomickými vztahy a rozděluje společnost na třídy (Touraine 1981, s. 102–112). Toto rozlišení Castellsovi umožní pevněji usadit od Althussera převzaté rozlišení mezi výrobním způsobem a sociální formací, které užívá již v *La Question Urbaine* (Castells 1977, s. 125).

¹⁰⁴ Cit. Castells (2000a, s. 9); působení na druhé a na sebe samého bylo Castellsem přidáno do definice způsobu rozvoje až v citovaném textu. Tímto krokem ale Castells narušil předpoklad analytické nezávislosti výrobního způsobu a způsobu rozvoje, neboť působení na druhé se stává výslednicí kombinace kapitalismu a specifické techniky.

zdrojů (půda), v industriálním způsobu rozvoje leží zdroj produktivity v zavádění nových zdrojů energie a ve schopnosti decentralizovat jejich využívání. „V novém, informačním způsobu rozvoje, spočívá zdroj produktivity v technologiích generování znalostí, zpracování informací a symbolické komunikace.“¹⁰⁵

Aby zdůraznil typovou podobnost s pojmem industrialismus a vymezil se proti starším teoriím informační společnosti, používá Castells pro označení příslušné fáze termín *informacionalismus*. Společnost podle něj nelze označit pouze přívlastkem informační, protože informace hrají velký význam ve všech lidských společnostech; navíc je tento přívlastek podle Castellse až příliš spojen se souborem technodeterministických, progresivistických teorií informační společnosti, které považuje za inovovanou verzi úsilí legitimizovat pomocí vědeckého diskursu novou verzi univerzální modernizace, v tomto případě poměřovanou množstvím instalovaných počítačů.¹⁰⁶ Z těchto důvodů raději volí adjektivum *informacionalní*¹⁰⁷, které má odkazovat k určité formě technické organizace, v níž se operace s informací stává hlavní zdroj produktivity. Nejen ovšem produktivity – informační způsob rozvoje zasahuje významně celou společnost, a to ze dvou hlavních důvodů. Za prvé, jak už bylo řečeno, technologická změna se projevuje na všech rovinách společenské struktury a zasahuje tedy kromě výroby a spotřeby i mocenské vztahy, zkušenost a symbolickou komunikaci. Za druhé, protože informace a symbolická komunikace jsou bytostně lidskou aktivitou, procházející celou sociální strukturou, a protože ICT jsou technologií přenosu a zpracování informací, jsou vztahy mezi výrobou, zkušeností a mocí oproti jiným sociotechnickým uspořádáním velmi těsné. Podle Castellse z toho plyne, že tato změna způsobu rozvoje zasahuje celou společnost (tj. celou sociální strukturu) a můžeme tudíž „očekávat nástup historicky nových forem sociální interakce, sociální kontroly a sociální změny“.¹⁰⁸

Podle Castellse jsou informační technologie pro dnešní dobu tím, čím byly parní stroj a elektřina pro věk industriální, tzn. inovací tak zásadní, že určuje přes následnou vlnu odvozených inovací podstatné charakteristiky celé následné éry. Revoluce informačních technologií je historickým produktem, výsledkem kontingentního vývoje specifické ekonomické a kulturní situace západních společností počátku sedmdesátých let a interference vývoje tří klíčových technologických polí: telekomunikace, počítačů a mikroelektroniky. Historicky unikátní charakter kombinace těchto tří polí spočívá v digitalizaci (převodu na binární číselný kód), tj. v schopnosti zpracovávat a reverzibilně modelovat jakoukoli informaci, v tomto případě tedy jakýkoli soubor kódovatelných údajů (komunikaci, finanční toky, mapy, organizační strukturu, DNA,...). Produktivita *informacionalismu* se tudíž podle Castellse neomezuje na růst poměru mezi vstupy a výstupy, ale je primárně založena na získávání nových informací a modifikaci procesu.¹⁰⁹ Mění se tedy, stejně jako s vynálezem elektřiny, parametry inovačního procesu jako takového; pro nový rámec pravidel a strategií, v němž probíhá technologická změna a s ní související sociální modifikace, používá Castells

¹⁰⁵ Cit. Castells (2000b, s. 17).

¹⁰⁶ Castells (2000b, s. 20; 2004a, s. 41–42).

¹⁰⁷ Rozdíl mezi „*informational*“ a *informational*“, který Castells (2000b, s. 21) zavádí je ovšem těžko převoditelný do češtiny a i když se to po předchozím textu může zdát paradoxní, není ani důležité věnovat mu v tomto okamžik větší prostor – už jen proto, že Castells tuto diferencii po jejím objasnění opouští z důvodu větší „uživatelské přívětivosti“ a již tento terminologický rozdíl dále systematicky neřeší (pouze ho opakuje). Ze stejného důvodu (tedy uživatelské přívětivosti) užívá běžně i termín *informační věk*, který používá jako synonymum k pojmu *informacionalizovaná společnost*, a to bez jakékoli další specifikace vazby na kapitalismus.

¹⁰⁸ Ibid., s. 18.

¹⁰⁹ Castells (1989, s. 10–14).

koncept „paradigma informačních technologií“.¹¹⁰ Protože převést do digitální podoby lze – za určitých předpokladů – téměř vše, a protože celý svět je – za určitých předpokladů – složen z informací, přidává se Castells k Negropontemu a neo-mcluhanistické vlně¹¹¹ s tvrzením, že počítače patří mezi „zesilovače a extenze lidského mozku“ a můžeme sledovat „narůstající integraci mezi lidskou myslí a stroji“¹¹².

Oddělením výrobního způsobu a způsobu rozvoje Castells ruší předpoklad, že by agrární společnost nemohla být kapitalistická, stejně tak platí, že by mohl existovat i informační etatismus¹¹³. Reálné společnosti jsou vždy výsledkem historické a kulturně specifické kombinace vývoje výrobního způsobu a způsobu rozvoje (včetně specifických technologických a organizačních forem). Je ovšem třeba mít na mysli, že informacionalismus představuje spíše než druh historické společnosti pouze analytickou kategorii, označení určitého typu technicky strukturovaných vztahů. Castells chápe přechod od industrialismu k informacionalismu jako proces rýsující se na pozadí interakcí mezi vzájemně propojenými procesy vývoje informačních technologií, restrukturalizace kapitalismu a postupné reorganizace výrobních a distribučních aktivit. Historickou realizací informacionalismu a sociální strukturou zformovanou v tomto procesu je „společnost sítí“.

Podobně jako u rozlišení informační vs. informacionalizovaná Castells upozorňuje, že sítě jsou základním vzorcem života a tedy i všech lidských uskupení. Navazuje tímto na růst popularity obecné teorie sítí a na tradici výzkumu struktury a dynamiky sociálních sítí (*social network analysis*). Castells definuje síť nejobecněji jako soubor propojených uzlů, kdy jednotlivé uzly jsou křižovatkami křivek/toků.¹¹⁴ V sociálním životě jsou sítě vytvářeny a „programovány“ sociálními aktéry jako určité komunikační struktury, které se, jakmile jsou jednou ustanoveny, stávají semiautonomními entitami běžícími podle vepsaných cílů a procedur.¹¹⁵ Sítě jsou podle něj ne-centrická uspořádání; důležitost uzlu závisí na jeho postavení ve struktuře toků dané sítě a na jeho schopnosti zpracovávat procházející toky. Proto také tvrdí, že sítě jsou svojí povahou horizontální a místo o centra jde spíše o uzly s koordinační a programovací funkcí.¹¹⁶ Pokud je síťovitě uspořádání atributem jakéhokoli souboru jednotek, mezi nimiž existují vztahy (tudíž i lidských kolektivit), proč tedy nazývat

¹¹⁰ Ibid., s. 13–17.

¹¹¹ Negroponte (1995); pro přehled vzestupu mcluhanismu v devadesátých letech viz např. Horrocks (2002).

¹¹² Ibid., s. 31.

¹¹³ Ovšem pouze za podmínek dostatečné kompatibility designu inovace, mocenské struktury a struktury komunikačních toků. Viz Castellsovu hypotézu o pádu Sovětského bloku způsobeném neschopností adaptovat se na podmínky informačního způsobu rozvoje (Castells 1998, s. kpt. 1). Kam by patřila Čína nicméně dle Castellsova modelu zřejmě není.

¹¹⁴ Castells (2000b, s. 501).

¹¹⁵ Castells (2009, s. 20). Můžeme si všimnout, že Castells zde nerozlišuje dvě roviny významy jím užívaného pojmu síť, tedy síť jako obecná analytická kategorie, univerzální charakteristika lidských organizací (kdy i hierarchická organizace je typem síťovitého uspořádání), a síť jako určitá sociotechnická struktura specifická pro informační kapitalismus. Aby obhájil tezi o společnosti sítí jako historicky nového typu společnosti, označuje v jeho textech pojem síť nejčastěji ne-lidského aktéra-organizaci, pro kterou se nebojí užít označení *automaton* (UNESCO Courier 1999, s. 49). Význam opomenutí tohoto rozdílu pro Castellsovu teorii dále rozebírá např. van Dijk (1999).

¹¹⁶ Tato tvrzení jsou ovšem zavádějící a Castells je zřejmě uvádí, aby odlišil společnost sítí od jejích předchůdců. Z obecné teorie sítí ovšem víme, že centralizace je přirozenou vlastností sítí, v nichž existuje nenáhodné (resp. preferenční) propojování uzlů (viz např. Barabási 2005, kpt. 3 a 4). Samotnou horizontalitu sociální organizace ve společnosti sítí problematizuje sám Castells ve svých analýzách soudobé organizační přeměny (viz kpt. 3.4.3) a v analýzách akcelerace urbanizace a růstu významu uzlů globálního obchodu (viz kpt. 3.4.4).

současnou společnost „společnost sítí“? Důraz, který nedávné studie kladou na síťové uspořádání všech forem organizace sociálního života, se podle Castellse míjí s klasickými představami o dominantním postavení hierarchicky uspořádané a vertikálně integrované organizace jak v mytických a nábožensky definovaných společnostech (kde jsou odrazem hierarchického uspořádání světa), tak ve společnostech industriálního kapitalismu a etatismu (kde odráží centralizaci a kontrolu jednosměrných komunikačních toků). Pomineme-li některé problémové aspekty takto založených teorií sociální organizace, můžeme otázku po specifické povaze sítí v současnosti položit i jinak: proč se sociální sítě, jako bytostné atributy veškerého sociálního života, projeví až na konci dvacátého století jako dominantní forma organizace lidských aktivit? Podle Castellse je důvodem omezená schopnost sociálních sítí koordinovat aktivity svých členů, pokud „překročí určitý práh velikosti, complexity a objemu toků v podmínkách neexistence technologií elektronické komunikace.“¹¹⁷ Vlastnosti sociálních sítí, tedy přizpůsobivost, pružnost a redundance, se stávají rozhodujícím faktorem jejich převahy nad vertikálně integrovanými organizacemi ve chvíli, kdy získají potřebnou technologickou infrastrukturu (tzn. technologie počítačem zprostředkované komunikace), která jim umožní proměnu v síť informační. Omezení času, prostoru a množství uzlů i toků pro ně již s tímto nástrojem nepředstavují překážku, a to zejména díky zvýšené kapacitě zpracování informací a obousměrné komunikaci v reálném čase.¹¹⁸ Z analýz zavádění informačních technologií do finančních a výrobních organizací sedmdesátých a osmdesátých let ovšem víme, že „bez organizační změny jsou technologické výtoky asimilovány do status quo“¹¹⁹ a jsou využity k reprodukci stávajících hierarchií.¹²⁰ Rozbor historické realizace společnosti sítí se tedy nemůže obejít bez empiricky zakotveného zkoumání kulturně, historicky a organizačně podmíněné adopce (a vývoje) informačních technologií v kontextu interdependentních procesů globalizace, informatizace a zasíťování specifických organizačních forem výroby, distribuce, směny a komunikace.¹²¹

3.4 Společnost sítí

Realizace společnosti sítí probíhala v kontextu transformace kapitalismu a je výrazem komplexu globálně interagujících a technologicky podmíněných procesů organizační změny.

Castells vstupuje do sporu o reálnost tzv. nové ekonomiky, přičemž k argumentaci provedené v *The Informational City* (problematika agregace služeb a produktivity založené na vědění) připojuje analýzu vlivu rozšíření informačních technologií na národní produktivitu (na příkladu USA). Teze o existenci tzv. nové ekonomiky založené na nových zdrojích produktivity a uspořádání ekonomických aktivit je jádrem jeho přesvědčení o novém společenském řádu v rámci restrukturalizovaného kapitalismu.

¹¹⁷ Cit. Castells (2009, s. 22), kurzíva M. Castells. Podobně také Castells (2001b, s. 545–546).

¹¹⁸ Castells (2001a, s. 1–2).

¹¹⁹ Cit. Zuboff (1988, s. 310).

¹²⁰ Edwards (1995); Zuboff (1988).

¹²¹ Castells odvozuje historickou formu (a podmínky a kontradikce sociálního života v) společnosti sítí od interakce mezi vývojem informačních technologií, kapitalismu a sociální organizace výroby a distribuce zboží. Vychází přitom ze spojení tří předpokladů zdůvodněných výše: 1) strukturální pozice výrobních vztahů v kapitalistické společnosti, 2) blízkost změn ve výrobních vztazích a změn ve zkušenosti a mocenských vztazích, a s tím spojeným 3) dopadem vývoje (infrastruktury a designu) informačních technologií na všechny aspekty sociálního života plynoucí z jejich podstaty jako nástroje komunikace a zpracování informace.

Castells vyjmenovává tři základní charakteristiky nové ekonomiky: je informační (hlavním zdrojem růstu produktivity je generování a zpracování informací), globální (základní aktivity produkce, směny a spotřeby, stejně jako jejich komponent jsou organizovány na globální úrovni) a síťovitá (produktivita a konkurence se utváří v globální síti interakcí mezi produkčními sítěmi).¹²² Nová ekonomika je produktem dlouhodobějšího procesu „rekapitalizace kapitalismu“, který odpovídá období stabilizace informačního způsobu rozvoje. Tento proces má svoji specifickou genezi, aktéry a „geometrii“.

3.4.1 Geneze nové ekonomiky

Během ekonomické krize vyvolané ropným šokem začátku sedmdesátých let prakticky všechny firmy reagují na pociťovaný či předpokládaný pokles zisků přijetím nových strategií. Mezi krátkodobé patří redukce nákladů, tlak na růst produktivity, akcelerace kapitálového obratu a rozšíření trhů; mezi dlouhodobé pak zejména decentralizace a investice do technologických inovací. Následně během let osmdesátých dochází k prudkému růstu mezinárodního obchodu, který trvá dodnes (v roce 2010 tvořil zhruba 44 % celkové světové produkce)¹²³. Počátkem osmdesátých let také akceleruje globální integrace finančních trhů, následovaná postupujícím oddělováním kapitálových toků od národních ekonomik. Tento proces by byl nemyslitelný bez průvodních masivních investic do vývoje a výstavby potřebné komunikační a informační infrastruktury. Největší růst v této době zaznamenávají high-tech firmy a finanční korporace, které jsou jako první schopny nejefektivněji ovládnout rodící se nadnárodní finanční prostory. „Rozšířením globálního dosahu, integrací trhů a maximalizací komparativních výhod lokace, kapitálu, kapitalistů a kapitalistických firem se zejména během devadesátých let zásadně zvedla jejich ziskovost, obnovujíce tak podmínky pro investice, na nichž kapitalistická ekonomika závisí“¹²⁴. Až do první poloviny devadesátých let ovšem americké statistiky ekonomického růstu nezaznamenaly očekávaný nárůst produktivity spojený s masivními investicemi do IT v osmdesátých letech. Castells vysvětluje tento „paradox produktivity“ rigiditou oficiálních statistik, neschopných zachytit nové ekonomické jevy a zpožděním spojeným s pomalým tempem změn organizace práce.¹²⁵

3.4.2 Utváření globalizace

Castells bývá právem řazen mezi přední teoretiky globalizačního procesu; chtěl-li totiž rozšířit svá zkoumání za hranice městské otázky na otázku podstaty proměn západních společností, musel stále postupovat kontextuálně – v tomto případě to však znamená vyrovnat se s nemožností analyzovat informacionalismus mimo globální kontext. Patří mezi tu skupinu autorů, která chápe globalizaci primárně jako proces růstu ekonomické interdependence. Není nicméně ekonomickým deterministou; upozorňuje na to, že „globální ekonomika nebyla vytvořena trhy, ale interakcí mezi trhy, vládami a finančními institucemi jednajícími jako zástupci trhů – nebo jejich představami, čím by trh měl být“¹²⁶, přičemž rozhodující roli v jejím ustavení hrály zejména vlády nejbohatších zemí (G-7) a jim přidružené mezinárodní instituce. Základ globalizace podle něj umožnily tři politiky: deregulace domácí ekonomické aktivity, liberalizace mezinárodního obchodu a investic a konečně privatizace veřejně kontrolovaných společností. Jen pro orientaci dodejme, že tyto politiky začaly být uplatňovány ve Spojených státech v sedmdesátých letech a ve Velké Británii počátkem let

¹²² Castells (2000b, s. 77–78).

¹²³ Zdroj: CIA (2012); MMF (2012).

¹²⁴ Cit. Castells (2000b, s. 96–97).

¹²⁵ Ibid., s. 80–94.

¹²⁶ Cit. Castells (2000b, s. 135).

osmdesátých. Poté následovalo rozšíření do zemí Evropského společenství; mezinárodním standardem se staly fakticky během let devadesátých, rozšiřující tak nadnárodní prostory pro kapitálové toky.

Samozřejmě se nabízí otázka, proč se vlády samy vtahují do procesu globalizace, čímž podkopávají svoji suverenitu. Castells nabízí odpověď na tuto otázku ve čtyřech rovinách: strategický zájem daného státu, ideologický kontext neoliberalismu v devadesátých letech podpořený kolapsem „etatismu“ a krizí projektu státu blahobytu, zájmy politických vůdců sázejících na ekonomický růst a snížení nezaměstnanosti a za čtvrté, osobní zájmy rozhodujících úředníků.

Proces internacionalizace produkce, distribuce a správy zboží a služeb akceleruje během devadesátých let. Zahrnuje tři vzájemně závislé aspekty: (a) růst objemu přímých zahraničních investic, (b) formování sítě mezinárodní produkce, v níž (c) rozhodující roli hrají multinárodní korporace (MNC), které se v kontextu ekonomických a organizačních změn devadesátých let stávají těžko odlišitelnou součástí vysoce dynamických transnárodních výrobních sítí, formujících se v ad-hoc strategické aliance. Castells se proměnlivost a „tekutost“ této nové formy organizace výroby a distribuce pokouší uchopit pomocí konceptu síťového podniku.

3.4.3 Síťový podnik

Látkou, z níž jsou podle Castellse utkány výrobní, distribuční a manažerské sítě, je množství nových, kulturně diferencovaných organizačních forem, které se vyvinuly jako integrální součásti lokálně specifických strategií zvyšování konkurenceschopnosti. Na přelomu milénia existuje velké množství pojetí zdrojů a rysů organizační restrukturalizace, která probíhá zhruba od sedmdesátých let. Tyto koncepce mají dle Castellse pět důležitých shodných rysů: (1) dochází podle nich ke zlomu v organizaci produkce a trhů na globální úrovni, (2) obecně platí, že organizační změny předcházely rozšíření informačních technologií a nelze zde proto uplatnit zjednodušující technodeterministický pohled, (3) cílem organizačních změn bylo vyrovnat se s nejistotou způsobenou turbulencí změn pomocí zvýšení flexibility, (4) mnoho organizačních změn bylo zaměřeno na redefinici práce, což vedlo k automatizaci a k odstranění některých manažerských vrstev, (5) klíčovými momenty při přetváření organizací jsou prvky odborného managementu a zpracování informací.

Castells se pokouší zpětně zhodnotit platnost hlavních konceptů organizační změny, které převládaly v období procesu restrukturalizace kapitalismu. Patří sem přechod od masové (fordismus) k flexibilní (post-fordismus) produkci, objevení se nových metod managementu (např. toyotismus), inter-firm networking a nástup strategických ad-hoc aliancí korporací. Tyto trendy, částečně navzájem nezávislé, jsou různými dimenzemi jednoho „procesu dezintegrace organizačního modelu vertikální, racionální byrokracie, pro niž jsou charakteristické velké korporace za podmínek standardizované masové produkce a oligopolistických trhů“.¹²⁷ Chceme-li mluvit o nějakém společném jmenovateli těchto organizačních přeměn, bude jím zřejmě horizontalizace a decentralizace organizační struktury spojená s autonomizací dříve nižších úrovní řízení. Snahy o reorganizaci na tomto základě však vedly a často ještě vedou v některých případech až ke vzájemné konkurenci jednotlivých divizí a k překročení ziskového optima (ke ztrátám). Zároveň se sebou vysoká úroveň decentralizace nese riziko „artikulačních chyb“ mezi jednotlivými složkami konglomerátu – to je zmenšeno u korporací, které reintegrují koordinační funkce vertikálního korporáčního

¹²⁷ Ibid., s. 179.

systemu v rozhodovacích centrech, pracujících on-line se zasíťovanými jednotkami, a to v reálním čase. K vysoké funkčnosti, a tudíž konkurenceschopnosti, je třeba nalézt optimum vztahu mezi flexibilitou a plánováním. Adaptivní model vyžaduje simultánní proudění dat z různých zdrojů a jejich okamžité zpracování korigující strategii organizace či jejich komponent (tj. nové informační technologie). „Horizontální korporace“ proto znamená „dynamickou a strategicky plánující síť sebeprogramujících, sebeřídících se jednotek založených na decentralizaci, participaci a koordinaci.“¹²⁸

Podle Castellse je třeba odhlédnout od kulturně specifických organizačních forem, které je třeba chápat jako reprezentace krystalizace určitého obecného modelu, podle něž vývoj v rámci daných technologických a kulturních polí variuje. Tento model nazývá Castells síťový podnik¹²⁹. Síťový podnik tedy nikdy nepředstavuje konkrétní organizační formu, ale spíše obecný model, jehož reálná specifická podoba vzniká až v momentu průniku logiky dané sítě a kulturně organizačních specifík lokálně ukotvených uzlů, které ji utvářejí. Představa síťového podniku nejvíce odpovídá výše uvedené horizontální korporaci s jedním podstatným rozdílem: na operační úrovni už není integrujícím prvkem síť firma či jiná podobná jednotka, ale síť do více směrů zaměřených kooperujících subsítí, která je udržována pouze účelově ad-hoc za určitým instrumentálně definovaným cílem (např. určitým projektem).

3.4.4 Globální geometrie nové ekonomiky: segmentace a exkluze

Globální systém fungující na principu síťové organizace si lze představit jako komplexní propletenec stále více se decentralizujících sítí organizovaných v semiautonomní jednotky, které se spojují v ad-hoc strategické aliance s jednotkami jiných sítí. Každá z těchto aliancí je přitom uzlem přidružené sítě malých a středních firem. Tyto sítě produkčních a distribučních sítí mají transnacionální topologii neustále přetvářenou dynamickým propojováním a odpojováním firem podle toho, zda a jak tyto dokáží využívat lokálních výhod. Pokud bychom pokryly povrch Země dynamickou vizualizací celého tohoto procesu, výsledek by zřejmě nebyl příliš vzdálený pohledu na Solaris: uchvácení z neskutečně komplexního a dynamického systému toků lidí, zboží, textů a obrazů proudících na pozadí kolosální mozaiky z chromu, ropy, zbraní a zářících monitorů by střídal chvilkový děs ze záblesků uvědomění, že chladná dokonalost tohoto systému by měla být našim odrazem.

Nový prostor, který nahrazuje prostor míst, Castells nazývá prostor toků¹³⁰. Jako materializovaná organizace dominantních procesů a funkcí informacionalismu je konstituován na třech propojených rovinách: na rovině obvodů cirkulace informací, na rovině topologie sítí (uzlů, center) a na rovině odkazující k organizaci prostoru dominantními (manažerskými) elitami¹³¹. V tomto Castells dochází k podobným závěrům jako Saskia Sassen, která zkoumá současnou rekonfiguraci časoprostorového řádu jako souboru efektů multiskalárních interakcí aktérů v procesech kapitalizace, privatizace, denacionalizace, globalizace a digitalizace.¹³² Od ní si Castells vypůjčuje koncept globálního města¹³³ a využívá pojem megaměsto. Megaměsta, která představují novou urbánní formu, typickou pro informacionalismus, již podle něj nelze definovat na základě kritéria prostoru, nýbrž pouze na základě procesu

¹²⁸ Ibid., s. 178.

¹²⁹ Angl. *network enterprise*.

¹³⁰ Angl. *space of flows*.

¹³¹ Dle Sklaira (1994, s. 174–177) mají rozhodující vliv na smysl, funkci a formu prostoru v podmínkách informačního kapitalismu nikoli dominantní třídy, ale globální elity.

¹³² Sassen (2006).

¹³³ Sassen (1991).

propojování řídicích a kontrolních center nové ekonomiky. Spíše než velikostí jsou charakterizována tím, že jsou globálně propojena, ale lokálně odpojena – jsou „diskontinuitní konstelací prostorových fragmentů, funkčních částí a sociálních segmentů“¹³⁴. Jejich atraktivita a „gravitační síla“ plyne z toho, že jsou strategickými uzly v globální ekonomice.¹³⁵ Typickou sociálně-prostorovou strukturu měst informacionalismu Castells nazývá duální město a jeho vývoj a fungování analyzoval na příkladu „informačních měst“ USA (zejména New York a Los Angeles) v *The Informational City*.¹³⁶

Podstatný je v celém systému rys ad-hoc připojení, tzn. připojení, které končí s poklesem komparativní výhody, již napojená jednotka či lokace nabízí. „Sítě především znamenají možnost připojení čehokoliv, co je hodnotné pro dominantní systém (...) Tato struktura ale také znamená, že vše, co má malou hodnotu – ať už jedinci, regiony, sektory nebo celé společnosti – se připojit nemůže a zůstane tudíž zatraceno.“¹³⁷ Původní moderní konstrukty autonomní společné sociální existence (národní státy, města apod.) jsou dnes rozdělovány – segmentovány – na základě nových pravidel výběru stanovovaných často mimo jejich dosah. Rozpadá se kontrakt mezi prací a kapitálem, pracně budovaný v industriální éře, integrální součástí ekonomického růstu se stává šedá ekonomika duálních měst,¹³⁸ deindustrializace, stabilní relativně vysoká nezaměstnanost (např. v Německu, v USA, ve Španělsku),¹³⁹ dualizace sociální struktury a chudnutí střední třídy¹⁴⁰. Proces ekonomické segmentace, pro nějž je typická vysoká kolísavost vedoucí i k deindustrializaci celých zemí (např. Mexická krize, Brazilská krize, Řecká krize,...), je doprovázen rostoucí segmentací geografickou. „(...) Zatímco dominantní segmenty celých národních ekonomik jsou spojeny v globální pavučinu, segmenty zemí, regionů, ekonomických sektorů a lokálních společností jsou odděleny od procesů akumulace a spotřeby, jež charakterizují informační, globální ekonomiku.“¹⁴¹ Tak vysoce efektivní informační kapitalismus po celé Zemi prohlubuje staré nerovnosti a vytváří nový „čtvrtý svět“ černé ekonomiky složený z geograficky roztroušených oblastí, propadajících se do nezaměstnanosti, násilí, drogové závislosti a chudoby.¹⁴²

Po zformování síťové struktury výroby umožněné infrastrukturou informačních technologií nebylo již z hlediska logiky sítě proti globálnímu zapojení obrany; jakmile je jednou síť zformována, je jakýkoli uzel, který sám sebe odpojí, jednoduše nahrazen či obejit a zdroje „protékají“ dál zbytkem sítě, přičemž odpojený segment se stává prostorem úpadku, chudoby a mizérie. „Společnost sítí tak funguje na bázi binární logiky inkluze/exkluze“, kdy vysoce dynamická struktura globální síťové společnosti „ve všech instancích dominuje aktivitám a lidem, kteří jsou vůči sítím externí“¹⁴³. Zároveň podle Castellse mizí kapitalista jako autonomní, odpovědný (a vinný) aktér výrobního procesu a na jeho místo nastupuje beztvárná, chladná racionalita instrumentálních sítí, která nemá s jakoukoli humánní logikou již nic společného a která k udržení své existence žádnou konkrétní lokaci ani aktéra nepotřebuje. Castells nazývá tento typ sítí „automatické“ (*automata*) a jako výmluvný příklad

¹³⁴ Cit. Castells (2000b, s. 436).

¹³⁵ Castells (2000b, s. 409–417, 434–440).

¹³⁶ Castells (1989, s. 203–228); v češtině viz Lupač a Sládek (2007).

¹³⁷ Cit. UNESCO Courier (1999, s. 46).

¹³⁸ Castells (1989, kpt. 4).

¹³⁹ Beck (2004, kpt. VI).

¹⁴⁰ Podobně také Keller (2000).

¹⁴¹ cit. Castells (2000b, s. 135).

¹⁴² Castells (1998, kpt. 2).

¹⁴³ Obě cit. Castells (2009, s. 26).

uvádí globální síť finančních toků,¹⁴⁴ která představuje páteř nové globální ekonomiky. Geometrie nové ekonomiky je tedy založena na sítích utvářených utilitárním propojováním lokálních segmentů do neustále se proměňující světové pavučiny, jejíž vlákna představují nepředvídatelně se měnící toky lidí, peněz, zboží a informací. Z takové pavučiny, obepínající celý svět, není úniku.

Nebo ano?

3.5 V Internetové galaxii

Realizace společnosti sítí a její fungování jsou podle Castellse bezešvě spojeny s centrální technologií revoluce informační technologií – internetem. Internet ovšem není pouze materiální infrastrukturou určité organizační formy (sítí), je také médiem komunikace. A „protože komunikace je esencí všeho, co člověk činí, všechny domény sociálního života jsou modifikovány všeprostupujícím využíváním Internetu“.¹⁴⁵

Komunikační struktura společnosti byla v každé historické společnosti velmi úzce spojena s její mocenskou strukturou. V industriální éře lze pro potřeby analýzy rozlišit v komunikační struktuře dvě specificky propojené úrovně komunikace: centralizované masmediální systémy jednosměrného toku sdělení spojené s ekonomickým a politickým systémem (např. deníky, centralizované rádio, televize) a distribuované interpersonální interakce odehrávající se v sociálních sítích převážně lokálního dosahu (např. interpersonální komunikace tváří v tvář, tzv. amatérské rádio, telefon, dopisy). Castells pro rozlišení těchto dvou úrovní používá označení sociální a interpersonální.¹⁴⁶ Pro integraci společnosti a udržení hegemonie má v modelu industriální společnosti speciální význam regulace a kontrola sociální komunikace umožněná centralizací masových médií na úrovni národního státu. Internet zásadně mění předpoklady fungování celého systému, a tím mění celou ekologii moci spojené s tradiční strukturou komunikačních toků. Význam Internetu v oblasti komunikace si stručně představíme v proměně tří oblastí, které jsou spojeny se třemi důležitými změnami participace ve společnosti: proměna masmediálního systému (mechanismy sociálního vytváření a nastolování témat), proměna sociability (integrace jedince do sociálního prostředí) a proměna občanských a sociálních hnutí (strategie občansko-politických konfliktů).

3.5.1 Proměny masové komunikace

Zhruba do sedmdesátých let byl podle Castellse celý mediální systém strukturován okolo média televize. Stát se součástí „kolektivního vědomí“ celé společnosti znamenalo vstoupit do tohoto systému; sociální sítě mají v této době příliš omezený dosah na to, aby byly schopné plnit podobnou funkci. Tato situace se rychle mění s reorganizací mediálního průmyslu a s rozšířením tzv. nových médií.

Ekonomická liberalizace, privatizace a deregulace devadesátých let zasahuje i masmediální průmysl. Dochází k propojování mediálních podniků, vytváření konglomerátů, koncentraci vlastnictví a integraci celého mediálního průmyslu.¹⁴⁷ Ekonomická efektivita integrace spočívá v možnosti propagace obsahu jak napříč médii (např. současně tiskem,

¹⁴⁴ UNESCO Courier (1999, s. 49).

¹⁴⁵ Cit. Castells (2001a, s. 275).

¹⁴⁶ Castells (2009, s. 54).

¹⁴⁷ Croteau a Hoynes (2003, s. 34–58); Castells (2009).

televizí i rádiem), tak podél produkčního procesu (např. jak hercem, tak produkční společností, televizním zpravodajstvím, sítí prodejen apod.). V roce 2000 americký novinář Ben Bagdikian upozorňuje, světovému mediálnímu průmyslu dominovalo 6 obřích částečně integrovaných konglomerátů, vyvolávajících znovu staré otázky politické a ekonomické moci vlastníků a homogenizace produkovaných obsahů na úrovni zpravodajství i zábavy.¹⁴⁸

Od sedmdesátých let se významně rozšiřuje nabídka nástrojů individuálního utváření vlastního programu hudebních a televizních obsahů: přichází walkman, videorekordér a další nahrávací a přehrávací zařízení. Sama o sobě ale tato změna není tak významná, pokud si kulturní průmysl uchová moc podílet se významně na utváření vkusu skrze ovládání vstupů do systému, kontrolu distribučních sítí a reklamy. Tuto moc zatím neztratil, od devadesátých let je ovšem ohrožován vznikem rozsáhlých globálních sítí sdílení kulturních obsahů (textů, obrazů, hudby, videí) a snížením prahu materiální a kompetenční náročnosti vytváření těchto obsahů díky široké dostupnosti nástrojů na jejich přeprogramování, resp. remixování. „Rozšíření Internetu, bezdrátové komunikace, digitálních médií a dalších nepřeberných nástrojů sociálního software podnítilo rozvoj horizontálních sítí interaktivní komunikace propojující v libovolném čase lokální a globální.“¹⁴⁹ Internet se stal nástrojem vytváření personalizovaných systémů masové komunikace, ve kterých už je nemožné, nebo jen velmi obtížné rozlišit interpersonální a sociální úroveň komunikace. Jedinec se může stát přímým účastníkem tvorby symbolického prostředí celé společnosti. I když lze celý systém charakterizovat spíše jako masovou sebe-prezentaci¹⁵⁰, nese v sobě podle Castellse „potenciál uskutečnění neomezené rozmanitosti a autonomní tvorby většiny komunikačních toků konstruujících významy ve veřejné sféře“¹⁵¹.

Během devadesátých let si země prvního světa (ale například i Brazílie) stanoví přechod k informační společnosti jako svoji oficiální prioritu. V tomto bodě Castells upozorňuje na to, že kdokoli kontroluje proces inovace technologického systému počítačem zprostředkované komunikace, může s rozhodujícím vlivem určovat i jeho další vývoj, čímž získá strukturální konkurenční výhodu.¹⁵² Nový multimediální systém však není utvářen státní byrokracií, ale ekonomickým sektorem. V investicích masmediálního průmyslu stále hraje velmi výraznou roli zachování modelu firmou kontrolovaného jednosměrného informačního toku od emitora k příjemcům; globální masmediální konglomeráty investují zejména do projektů představujících téměř výhradně extenze tradičního modelu na televizi centrovaných masových médií z dob industrialismu (*video-on-demand*, multimediální zábavní systémy), čímž se snaží udržet své výsadní postavení zesílené fúzováním, organizační restrukturalizací a změnami strategií produkce a distribuce. Tím se snaží udržet i zaběhnuté parametry participace v zábavně-zpravodajském komplexu, přispívající k reprodukci modelu centralizované kultury. Komunikativní potenciál technologií počítačem zprostředkované interakce, jejichž potenciál jde daleko za zpracování a přenos informací v jednosměrné komunikaci, se tudíž naplňuje jen velmi pomalu. Podle Castellse je přelom milénia obdobím konfliktu dvou zásadních protichůdných kulturních a zároveň technologických tendencí. Na jedné straně jde o udržení moci pomalu se transformujících a na tradičních modelech organizace a moci založených masmediálních komplexů, jejichž vize jsou postaveny na představě multimediální tržně orientované zábavy. Na straně druhé stojí tendence směřující k

¹⁴⁸ Bagdikian (2000).

¹⁴⁹ Cit. Castells (2009, s. 65).

¹⁵⁰ Angl. *mass self-communication*; *ibid.*, s. 66.

¹⁵¹ *Ibid.*, s. 71.

¹⁵² Castells (2000b, s. 395).

využití a integraci dostupných obousměrných prostředků komunikace pro institucionalizaci „interaktivní společnosti“, schopné artikulovat problémy a řešit je „zdola“, nastiňující tak možnost obnovení legitimacy politické správy. Výsledek této „klíčové kulturní bitvy“, realizující se ve specifickém designu struktury komunikačních toků, podle Castellse stanoví, „kdo bude v novém systému interagujícím a kdo interagovaným, vytvářející tím do značné míry rámec systému dominance a procesu osvobození v informační společnosti“¹⁵³.

3.5.2 Proměna sociability

Technické parametry Internetu a společenské důsledky jeho rozšíření jsou těsně spojeny s atmosférou a hodnotami univerzitního prostředí, v němž vznikal: otevřenosti, sdílení a akademické svobody.¹⁵⁴ Až do začátku devadesátých let bylo užívání Internetu díky jeho geografii a technickým parametrům v převážné většině v rukou lidí pocházejících z okolí univerzitních a výzkumných pracovišť po celém světě (s pochopitelnou dominancí USA). Podobnost zájmů, přesvědčení a hodnot uživatelů sedmdesátých a osmdesátých let přiblížila realitu velmi blízko snu o sociální revoluci v důsledku možnosti geograficky neomezené, tvořivé, počítačem zprostředkované interakce lidí na základě sdíleného zájmu. Realitou Internetu do začátku devadesátých let skutečně byly virtuální komunity a relativně stabilizované diskusní prostory se svojí vlastní etiketou.¹⁵⁵

Neadekvátnost popisu virtuálních společenství na bázi tradičních prostorově vymezených komunit vedla v devadesátých letech některé autory k pokusům o redefinici pojmu komunita, který by nebyl vázaný na omezení prostorovou blízkostí a vztahů tváří v tvář a který by dokázal lépe vystihnout realitu virtuálních společenství bez zbytečného patosu. Barry Wellman, přední postava výzkumu v této oblasti, proto vymezuje komunitu jako „sítě interpersonálních vazeb, které poskytují přátelskost, podporu, informace, pocit sounáležitosti a sociální identitu.“¹⁵⁶ Nahrazení představy relativně stabilních sociálních skupin (tradiční vymezení pojmu komunita) koncepcí sítí jako centrální formy organizace sociálních interakcí umožňuje Wellmanovi uchopit proměny sociability v komplexních procesech vývoje západních společností jako proces technologicky podmíněné restruktury sociálních vztahů, nikoli jako pouhé vyvázání se z prostorově zakotvených tradičních pospolitostí¹⁵⁷.

Podle Castellse se komunitní uživatelské praxe prvních fází vývoje Internetu rozpadly pod tlakem masivního nárůstu uživatelů a zůstaly spíše marginálním druhem užívání. Uživatelská praxe v oblasti využívání média k interpersonální komunikaci a kontaktu byla orientována podle specifického hodnotového systému formujícího sociální jednání, založené na restruktury sociálních vztahů kolem individua (proces individualizace). Castells využívá Wellmanových studií a nazývá tento typ sociability, umožněný rozšířením počítačem zprostředkovaných technologií, „zasítovaný individualismus“¹⁵⁸, neboť představuje model vysokého podílu sebestředného účelového zasítování jedince pomocí nových komunikačních technologií v různých formách navazování a udržování sociálních vztahů. Bylo by ovšem mylné myslet si, že důsledkem je mechanický nárůst neosobních sociálních vazeb, instrumentality v sociálním kontaktu či úplné vyvázání ze sociálních vztahů a z „časoprostorové danosti lokality“. Zasítovaný individualismus lze nejlépe popsat jako systém

¹⁵³ Ibid., s. 405–406.

¹⁵⁴ Hafner a Lyon (1998); Castells (2001a); Lupač (2005).

¹⁵⁵ Hauben a Hauben (1997); Rheingold (2000).

¹⁵⁶ Cit. Wellman (2001, s. 1).

¹⁵⁷ Srov. Giddens (1998).

¹⁵⁸ Angl. *networked individualism*.

paralelního vytváření a udržování dvou typů vztahů. Na jedné straně jsou sice nové komunikační technologie využívány k tvorbě široké sítě slabých vazeb, využívaných přechodně v rámci získávání informací, komunikace, vyplnění volného času, zábavy a občanské angažovanosti.¹⁵⁹ Na straně druhé ale slouží také k pevnějšímu připoutání k malé skupině přátel (zejména u mladých uživatelů) a blízkých rodinných příslušníků (zejména u starších uživatelů), kteří tvoří jádro sociálních vazeb poskytujících intimitu a základní oporu identity v podmínkách kulturního a ekonomického tlaku na vysokou mobilitu a přizpůsobivost jedince.¹⁶⁰ Umožňuje tak vyšší mobilitu, neboť sociální i prostorové přesuny již neznamenají tak velké riziko zpretrhání sociálních vazeb a s tím spojenou potenciální destabilizaci sebepojetí. Důsledky tohoto triumfálního upevnění individua pro společnost jsou podle Castellse nejasné – pokud nepřijmeme myšlenku, že celý proces je podstatnou součástí formování nového typu společnosti: společnosti sítí.¹⁶¹

3.5.3 Proměny možností odporu

Jednou z nadějí, kterou s sebou přineslo rozšíření Internetu, bylo prohloubení demokratizace. Lidé by mohli získat přístup k množství politických informací, mohli by sledovat pozorně svoji vládu (a ne naopak), projekt deliberativní demokracie by konečně získal potřebnou materiální infrastrukturu. Místo demokratičtějších forem vlády se ovšem dominantní politickou praxí po celém světě stala politika skandálu, jako důsledek personalizace politiky a výlučné závislosti politiky na bulvarizující se mediální sféře na straně druhé.¹⁶² To jen prohlubuje nedůvěru občanů, která v kombinaci s touhou po změně prohlubuje krizi demokracie. Možnosti odporu a organizované kolektivní (artikulace) sociální změny jsou ovšem podle Castellse v podmínkách společnosti sítí neoddělitelné od Internetu, a to ze tří důvodů. Za prvé, „sociální hnutí Informačního věku se primárně mobilizují okolo kulturních hodnot“¹⁶³. A protože se „klíčovou součástí [boje o sociální změnu – pozn. PL] stává komunikace hodnot a mobilizace okolo určitých významů, organizují se kulturní hnutí (tzn. hnutí zaměřená na prosazení nebo obranu určitého životního stylu a významů) okolo komunikačních systémů – což znamená Internetu a dalších médií – protože představují hlavní cestu vedoucí k těm, kdo vyznávají podobné hodnoty, otevírajíce tak bránu k ovlivnění vědomí společnosti jako celku“¹⁶⁴. Za druhé, Internet podmiňuje vznik spontánních davových mobilizací, přechodných asociací a nových forem sociálních hnutí, které zaplňují prázdné místo vzniklé krizí vertikálně integrované organizace. Typickým příkladem vytvářejícím model pro vývoj sociálního hnutí společnosti sítí jsou podle Castellse anti-globalizační hnutí, která „nejsou pouze sítí, ale jsou vpravdě elektronickou sítí, hnutím existujícím prostřednictvím Internetu“¹⁶⁵. Síťová organizace přes Internet umožňuje tomuto hnutí být „současně různorodým a koordinovaným místem neustávající diskuse, aniž by tím došlo k jeho paralýze. Důvodem je schopnost každého uzlu neustále rekonfigurovat síť svých příznivců a úkolů, částečně se překrývajícími a mnohonásobně propojenými“¹⁶⁶. Konečně

¹⁵⁹ Castells (2001a, s. 128).

¹⁶⁰ Castells (2001a, s. 121–122, 130). Castells tedy vykresluje stejný model vývoje sociability, který Luhmann definuje jako logický důsledek adaptace individuálního systému na pohyb ve stále komplexnějším prostředí sociálních vazeb (Luhmann 2002, s. 17–22) a který konceptualizuje na úrovni důvěry a intimity např. i Giddens (1998, s. 104–113).

¹⁶¹ Castells (2001a, s. 133).

¹⁶² Castells (2004b, s. 391–402; 2007; 2009, kpt. 4).

¹⁶³ Cit. Castells (2001a, s. 140).

¹⁶⁴ Cit. ibid.

¹⁶⁵ Cit. ibid., s. 142.

¹⁶⁶ Cit. ibid.

třetím, hlavním důvodem je globální dosah požadavků a cílů lokálních hnutí – hlavní problémy Informačního věku totiž nejsou vytvářené a řešitelné lokálně. „Internet poskytuje těmto hnutím materiální bázi, aby byla schopná účastnit se produkce nové společnosti. Během tohoto procesu dochází i k proměně Internetu jako takového: z organizačního nástroje a komunikačního média se stává pákou transformace společnosti (...)“¹⁶⁷. Castells nicméně upozorňuje, že Internet jako nástroj svobody je neustále omezován a utlačován zájmovými skupinami, které jej chtějí využít k zachování a zdokonalení starých pořádků: vládami, politickými stranami, zájmovými skupinami, církvemi, kriminálními sítěmi. Právě z tohoto důvodu jsou podle Castellse zřejmě „nejdůležitějšími sociálními hnutími naší éry ta, která se snaží, tváří v tvář vládám a korporacím, zachovat neutralitu Internetu, načrtávajíc tak prostor komunikační autonomie jako základu nového veřejného prostoru Informačního věku“¹⁶⁸.

Možnost pozitivní změny současných podmínek sociální existence rozpracovává Castells dle mého čtení dvěma směry, které lze pracovně nazvat strukturální a adaptační. Strukturální možnost změny je založena na předpokladu vynoření se revolučního subjektu historické změny (pravděpodobněji ale na mutaci a kombinaci stávajících kolektivních identit), který na základě redefinice vlastní pozice ve společnosti úspěšně zaútočí s projektem transformace celé sociální struktury na stávající systém instrumentální racionality společnosti sítí (tj. kapitalistického informacionalismu). V souladu s tím dále tvrdí, že „v Informačním věku je převažující logika dominantních globálních sítí natolik všeprostopující a všudypřítomná, že jedinou cestou z jejich nadvlády se zdá být opuštění těchto sítí a rekonstruování významu věcí na základě úplně odlišného systému názorů a hodnot.“¹⁶⁹ Jak jsme ovšem viděli výše, a jak nám Castells opět explicitně potvrdí v následující podkapitole, je takovéto (strukturální) řešení podmíněno přijetím pravidel síťové logiky sociální organizace *uvnitř* daného systému dominance a pravidel symbolické produkce. Nemohlo by tedy jít o transformaci celé sociální struktury, ani o opuštění těchto sítí, neboť samotná možnost funkční organizace předpokládaného revolučního subjektu předpokládá zachování konstitutivních elementů systému, který má být transformován. Mezi tyto elementy patří i informační infrastruktura, představující poměrně komplexní výrobní, distribuční, investiční a regulační systém, jenž je symbioticky propojen s logikou současného společenského uspořádání. Tento rozpor může znamenat dvě věci: buď odkazuje k některým klíčovým nedostatkům analýz pozdějšího Castellse,¹⁷⁰ tedy k analytickému oddělení informacionalismus a kapitalismu, k problematickému obsahu klíčového pojmu síť a možná i k přecenění vztahu mezi sociální participací a informatizací, nebo Castellsův myšlenkový systém v tomto bodě vnitřně rozporný není a záměrné prosazení alternativy k dominantní logice systému je zproblematizováno tím, že se jí řídí i potenciální aktéři změny (sociální hnutí). Strukturální řešení by v tomto druhém případě bylo trojským koněm obsahujícím implicitní předpoklad zachování technologického systému informačních technologií.¹⁷¹

¹⁶⁷ Cit. ibid., s. 143.

¹⁶⁸ Cit. Castells (2009, s. 413–4).

¹⁶⁹ Cit. Castells (1998, s. 351).

¹⁷⁰ Podrobněji se těmto nedostatkům věnuji v pozn. č. 115, v následující podkapitole a v šesté kapitole.

¹⁷¹ Podobně prof. Ch. Fuchs z University v Uppsale v knize *Internet and Society: Social Theory in the Information Age* z roku 2008 chápe kapitalismus a Internet jako jevy kontradikční svojí podstatou, neboť esenci kapitalismu je dle něj negativní soutěživost a esenci Internetu (i člověka) pozitivní kooperace. Cílem pozitivní společenské změny je dle Fuchse využít Internet, zdeformovaný kapitalistickou soutěživostí, a s jeho pomocí svrhnout tento nelidský režim a nastolit kooperativní trvale udržitelnou informační společnost, která by nebyla

Adaptační možnost změny vychází z řešení příčin exkluze ze systému globální produkce bohatství v podmínkách informačního kapitalismu. Zatímco strukturální řešení Castells hledá v sociálních hnutích a vytváření nových kolektivních identit, adaptační řešení má vycházet z využití potenciálu technologické infrastruktury Internetu prostřednictvím vyřešení problému digitální propasti.¹⁷²

3.6 Cesta změny: Přemostění digitální propasti

Nyní je možná čtenáři již zřejmé, proč Castells začíná *The Internet Galaxy* větou „Internet je látkou, z níž jsou utkány naše životy“¹⁷³. V průřezu Castellsovou analýzou současných společenských změn jsme viděli, jak klíčovou roli tato infrastruktura hraje v nové globální ekonomice (Castells proto často mluví o techno-ekonomickém systému), v účasti na re-/produkci kultury, v proměně sociability a ve snahách o změnu současných poměrů.

V situaci, kdy se základní společenské procesy a aktéři reorganizují okolo Internetu, se rozdíl mezi připojením a nepřipojením stává rozdílem mezi společenskou inkluzí a exkluzí, novým významným zdrojem sociální nerovnosti, rozcestníkem, ukazujícím na jedné straně k prosperitě, prestiži, svobodě a autonomii a na straně druhé k znevýznamnění, chudobě, bídě a sociální izolaci. Ne náhodně Castells uzavírá svoji knihu věnovanou Internetu problematikou digitální propasti. Nejdříve shrnuje statistiky dynamiky etnických, genderových, věkových a geografických rozdílů v připojení k Internetu na konci devadesátých let a snáší argumenty pro budoucí zmizení těchto rozdílů, takže „s projektovanou mírou připojení Američanů ve výši 63 % v roce 2003, a přes tři čtvrtiny v roce 2005, bude digitální propast ve smyslu připojení k Internetu záležitostí zejména těch nejhudších a nejdiskriminovanějších segmentů populace, prohlubujíc tak ještě více jejich marginalitu“¹⁷⁴. Upozorňuje ovšem také, že digitální propast je daleko složitější jev. Za prvé, s jakoukoli významnější inovací (např. širokopásmové připojení) získá propast nový rozměr a v kontextu rostoucí rychlosti technologického vývoje v této oblasti můžeme tedy očekávat její opakované rozevírání. Za druhé, Internet jako nová technika zacházení se světem informací vyžaduje proměnu celého procesu učení, na niž nejsou vzdělávací systémy připraveny. Za třetí, opomíjení informační výchovy u dětí, případně nemožnost připojení zhorší šance na jejich uplatnění v nových podmínkách, čímž bude problém přenesen na další generaci. Konečně za čtvrté, dynamika adopce Internetu v USA zřejmě nebude stejně rychlá v rozvojových zemích, ale bude vysoce selektivní sociodemograficky i geograficky, takže bude jen urychlovat marginalizaci čtvrtého světa.

Nejdramatičtějším vyjádřením digitální propasti je podle Castellse globální proces nerovného rozvoje. Castells pro toto tvrzení snáší celkem osm argumentů, na nichž ukazuje, jak je nerovný přístup k Internetu jako k nedílné materiální složce současné globalizace propojen s jevy jako jsou masová urbanizace v důsledku eliminace systémů lokálního zemědělství, vysoká ekonomická volatilita vedoucí k nečekaným propadům slabších a

kapitalistická. Více k problémům této knihy a tím i k důvodům, proč ji v této práci více nevyužívám, viz Lupač (2011b).

¹⁷² Adaptačním toto řešení nazývám ze dvou důvodů. Za prvé, i když k tomu mnohé Castellsovy výroky neodkazují, žádná technologie sama o sobě sociální změnu způsobit nemůže: technologie jsou neoddělitelné od společenského kontextu jejich vzniku a užívání. Za druhé, což bude předmětem dalšího výkladu, toto řešení spočívá v adaptaci na technologickou infrastrukturu společnosti sítí a její zužitkování.

¹⁷³ Cit. Castells (2001a, s. 1).

¹⁷⁴ Ibid., s. 254.

menších ekonomik, krize suverenity a legitimacy vlád, bujení a globální integrace kriminálních sítí atd.¹⁷⁵ Fragmentace společností na základě připojení a odpojení k informační infrastruktuře představuje „strukturální charakteristiku globální společnosti sítí“¹⁷⁶. K ne-technologickým alternativám dalšího vývoje je podle Castellse cesta již uzavřená, protože „na internetu založené informační systémy a informační ekonomika (...) uzavřely“¹⁷⁷ trajektorie dalšího rozvoje do poměrně úzkých mantinelů¹⁷⁸. Jediná cesta k rozvoji tedy vede přes Internet: „rozvoj bez Internetu by byl stejný jako industrializace bez elektřiny v industriální éře (...), bez ekonomiky a managementu založených na Internetu má jakákoli země jen malou šanci vytvářet zdroje nutné pro pokrytí nákladů spojených s rozvojem, který by byl udržitelný – a to ekonomicky, sociálně i ekologicky.“¹⁷⁹ Nerovná informatizace a řešení problémů globálního hladu, chudoby, násilí a vyloučení jsou tedy podle Castellse v současném světě neodlučitelně spojeny.

Tímto rozpracováním vztahu mezi nerovnou informatizací a základními problémy současného globálního vývoje se Castells vrátil s novou silou k úvaze, kterou uzavřel již svá první hlubší zkoumání informačního způsobu rozvoje na konci osmdesátých let,¹⁸⁰ a k níž ho později také dovedlo promýšlení možnosti tzv. informacionalizované demokracie¹⁸¹. I když se od roku 2001 samostatnou otázkou digitální propasti takto explicitně a systematicky již nezabýval, od logiky základního argumentu se neodchýlil. Změna významu nerovné informatizace by totiž vyvolala potřebu změny v chápání centrálního významu informatizace v současné sociální změně, což by byl podstatný zásah do celé stavby jeho teorie přechodu do Informačního věku.

3.7 Addendum: tupé ostrí kritiky Castellsovy pozdní teorie společnosti

Kritické výhrady vůči Castellsově práci lze rozdělit do dvou typů. Do prvního typu lze zařadit komentáře mířící na problémy spojené se stylem psaní a vědeckostí jazyka, do druhého zpochybnění kompetence, validity a teoretické adekvátnosti jeho základních tezí.¹⁸²

Již od prvních recenzí¹⁸³ zaznívajících a často vpravdě až carnapovské jsou kritiky Castellsovy pojmové vágnosti (a to zejména u tak klíčových pojmů jako jsou informace či sítí), přílišné poetičnosti a metaforičnosti na úkor srozumitelnosti a přínosu k vědeckému porozumění sociální realitě (např. věta „Bezčasí se plaví oceánem obklopeným časem svázanými břehy, z nichž jsou stále ještě slyšet nářky časem spoutaných stvoření.“¹⁸⁴).

¹⁷⁵ Ibid., s. 265–268.

¹⁷⁶ Cit. Castells (2009, s. 25).

¹⁷⁷ Angl. *locked in*.

¹⁷⁸ Cit. Castells (2001, s. 270).

¹⁷⁹ Cit. *ibid.*, s. 269, podobně také již Castells (1989, s. 352; 1998, s. 92–95).

¹⁸⁰ Castells (1989, s. 348–353).

¹⁸¹ Castells (2004b, s. 414–418).

¹⁸² Mohutnost celé kritické diskuse vůči Castellsovu dílu (jen sbírka důležitých recenzí a recenzních esejů od Webster a a Dimitrou zabírá tři svazky o zhruba 900 stranách) zde nemá smysl představovat v celém detailu, byť i jen proto, že některé chvály a námitky se často opakují, představím tedy jen základní obrysy kritik pro zhodnocení jejich relevance vůči dalšímu výkladu.

¹⁸³ Konkrétní doklady tohoto odstavce je možné najít např. u Tillyho (1985), Fishmana (1986), Webstera (1995, s. 193–214), Fischera (1999), van Dijka (1999), Abella a Reynierse (2000), Calhouna (2000), Saunderse (2004).

¹⁸⁴ Cit. Castells (2000b, s. 497).

Důsledkem je „absence kritéria empirické adekvátnosti“¹⁸⁵ umožňující posoudit platnost mnohých, často klíčových, tvrzení. Na hranici s druhým typem pak stojí upozornění na neoriginalitu, trivialitu četných Castellsových „objevů“, eklekticismus bez dostatečné syntézy a výskyt vzájemně si odporujících tvrzení.

Společným jmenovatelem většiny kritik zaměřených na empirickou a teoretickou adekvátnost Castellsovy pozdní teorie společnosti je na prvním místě tzv. silný technodeterminismus, vycházející z chybné myšlenkové operace vydělující „technické vztahy“ jako autonomní oblast nezávislou na výrobních vztazích.¹⁸⁶ Důsledky tohoto kroku pro další analýzu jsou neblahé: (1) oddělení techniky a kapitalismu (ICT jako nezávislá proměnná vyvolávající specifickou transformaci kapitalismu, který tím ztrácí svoji tradiční pozici vysvětlující a všezahrnující proměnné); (2) s tím související depolitizace informatizace, která pak vypadá jako proces nezávislý na lidských zájmech a rozhodnutích; a (3) ontologická povaha pojmu sítí, odrážející se v chápání sítí jako automatických, odlidštěných struktur, které vládnu místům i lidem (Castells mluví o „nadřazenosti morfologie nad sociálním jednáním“¹⁸⁷).¹⁸⁸ Druhé nejčastější kritiky zaznívají na adresu tautologičnosti, již zmíněné nízké empirické ověřitelnosti („sebepotvrzující a imunní vůči empirickému přezkoumání“¹⁸⁹) a selektivity při výběru dat a přístupů, které nejsou v konfliktu s celkovým vyzněním práce. Celá práce pak dle některých kritiků¹⁹⁰ dosahuje dojmu bezrozpornosti a ucelenosti díky vyloučení kontroverzních a s teoretickou výstavbou práce nesourodých teorií a přístupů. V extrémnějších, avšak ojedinělých, případech je zpochybňována Castellsova kompetence, a to zejména v ekonomických otázkách a v oblasti analýzy organizační přeměny. V těchto případech je ale Castellsova teorie interpretována jako celkově zavádějící či jako výraz „selhání sociální teorie“.¹⁹¹

Castells byl zklamán z nedostačující kritické reakce na jeho dílo, která dle něj zůstala omezena na kritiku jazykové úrovně, kritiku výroků vytrhnutých z kontextu a kritiku absence návrhů řešení analyzované situace.¹⁹² Ačkoli se tato Castellsova redukce jeho kritik nejeví jako ani zdaleka vyčerpávající, pravdou je, že v kritice Castellsovy TIS chybí střední cesta, která by umožnila konstruktivní transformaci výsledku Castellsovy mnohaleté práce, a otevřela tak cestu k adekvátnější modifikaci role informačních technologií v současné sociální změně. Protože zůstává lapena mezi celkovým odmítnutím (zejména v důsledku kritiky technodeterminismu) a přijetím (s poukazy na marginální nedostatky v teoretické stavbě nebo v empirické evidenci) celku, ukázala dosud kritika Castellsovy TIS jen velmi omezené možnosti její rekonstrukce.¹⁹³ V následujících kapitolách představím možnost rekonstrukce TIS vycházející z přehodnocení jejího vztahu s digitální propastí.

¹⁸⁵ Cit. Saunders (2004, s. 105).

¹⁸⁶ McKenzie (1984) vysvětluje tuto operaci jako zdroj silného technologického determinismu u tzv. vědeckého marxismu (na nějž Castells přes Bella navazuje).

¹⁸⁷ Cit. Castells (2000b, s. 500).

¹⁸⁸ Webster (1995, s. 193–214); Garnham (2004); van Dijk (1999); Abell a Reyniers (2000); Stehr (2000); Callinicos (2004).

¹⁸⁹ Cit. Saunders (2004, s. 105).

¹⁹⁰ Fischer (1999); Abell a Reyniers (2000).

¹⁹¹ Garnham (2004; 2000); Abell a Reyniers (2000).

¹⁹² Fischer (1999); Castells (2001b).

¹⁹³ Mezi nejvýraznější je třeba zařadit snahy Franka Webstera, Nico Stehra a Jana van Dijka. Zatímco však první dva zmínění autoři posouvají problematizaci pryč od procesu informatizace směrem k roli teoreticky kodifikovaného vědění (srov. Webster 2002, 2006), van Dijk zůstává i po rozvinutí své verze společnosti sítí lapen do výzkumu digitální propasti (viz následující kapitola).

4 Teoretický a empirický výzkum digitální propasti

„Tvrdit, že v současnosti nemáme dostatek výzkumu zabývajícího se Digitální propastí, by bylo stejné jako tvrdit, že máme nedostatek výzkumu zabývajícího se životem“¹⁹⁴.

zpráva IPTS pro *G8 Opportunities Task Force*

Devadesátá léta ve Spojených státech nebyla jen obdobím nadšení po pádu Východního bloku, ale také dobou velkých očekávání spojených s rychlým rozšiřováním Internetu a neuvěřitelně zrychlujícím technologickým vývojem. V první polovině devadesátých let dochází k obrovské akceleraci globálního rozšíření Internetu a jeho osvojení stejně rychle narůstajícím množstvím sociálních aktérů. Obecně se za počátek této akcelerace považují roky 1991, kdy skupina vědců ve švýcarském CERNu vypustila distribuovanou hypertextovou¹⁹⁵ databázi *WorldWideWeb* (zkr. *www*), a 1993, kdy je zpřístupněna na *www* založená první verze internetového prohlížeče *Mosaic* umožňujícího „surfování“ grafickým uživatelským prostředím, čímž podstatně zvýšil uživatelskou přívětivost rozhraní a významně tak přispěl k „internetovému šílenství ve Spojených státech“. Meziroční nárůst velikosti sítě odhadovaný *Internet Society* pro rok 1993 byl 341 634 % (!); nové sítě se toho roku připojovaly rychlostí jedna za 10 minut a počet připojených počítačů v červenci přesáhl dva miliony.¹⁹⁶ V prosinci 1995 měl Internet podle *International Data Corporation* už zhruba 16 milionů individuálních uživatelů, což představovalo 0,4% světové populace. V roce 2010 tento počet překročil 2 miliardy individuálních uživatelů, což představuje téměř třetinu světové populace (viz schéma č. 1).¹⁹⁷

Marshalllem McLuhanem prorokované sjednocení lidstva „v jedinou rodinu“ integrovanou rychlostí elektrické komunikace¹⁹⁸ se však nekoná. Naopak, pomyslnou branou do informačního věku prochází zatím ve větší míře jen sociálně a ekonomicky privilegovaná část populace, což je interpretováno jako vytváření dvourychlostní společnosti těch, kteří jsou připojeni k infrastruktuře digitální budoucnosti a těch, kteří ještě prodlívají v analogové industriální minulosti. Pro označení nerovnosti mezi těmito dvěma populacemi se v druhé polovině devadesátých let stabilizovalo označení *digital divide*.

Původ termínu je často připisován autorům zpráv série *Falling Through the Net* z let 1998 a 1999, s podtituly *New Data on the Digital Divide* a *Defining the Digital Divide*, vypracovaných americkou vládní agenturou *National Telecommunications and Information Administration* (dále jen NTIA). I když byla tato tropa zřejmě poprvé použita v *LA Times*

¹⁹⁴ Cit. Gourova, Hermann, Leijten a Clements (2001, s. 16).

¹⁹⁵ „Hyperdokumenty, které se také nazývají ‘hypertexty‘ (což nevylučuje, že obsahují zvuky nebo obrázky), je, oproti lineárnímu textu, pro zpracování nejjednodušší popsat jako text strukturovaný do podoby sítě. Základem hypertextu jsou uzly (informační prvky, odstavce, stránky, obrázky, hudební sekvence atd.) a vazby mezi těmito uzly (odkazy, poznámky, ukazatelé a „tlačítka“) vyznačující přechod z jednoho uzlu na druhý.“ cit. Lévy (2000, s. 52). Ve *www* přitom mohou odkazy přesměrovat uživatele i k datům z jiných počítačů, čímž je propojuje na rovině znaků.

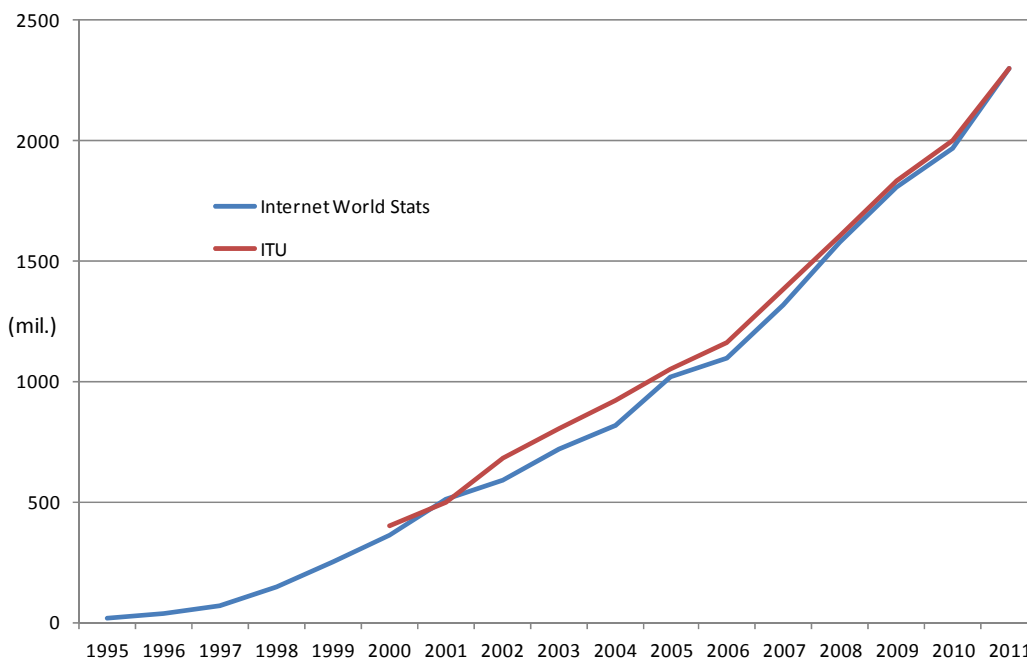
¹⁹⁶ Anderson (2005, s. 9).

¹⁹⁷ *Internet World Stats: Usage and Population Statistics* (2012).

¹⁹⁸ Např. McLuhan (2000, s. 243).

v roce 1995, katalyzátorem její popularity a stabilizace jako označení nerovnosti v přístupu k ICT byly uvedené zprávy NTIA.¹⁹⁹

Schéma č. 1: Vývoj počtu uživatelů Internetu na světě v letech 1995–2010

Zdroj: autor z dat Internet World Stats a ITU

Rozhodl jsem se tuto tropu přeložit do češtiny pomocí pojmu *propast*. Překonání propasti totiž záleží na tom, jaké jsou její okraje, jak je široká, hluboká a zda a jak ji lze přemostit – což jsou všechno přívlastky velmi dobře použitelné (a používané) ve spojení s anglickým originálem *digital divide*. Někteří čeští autoři v minulosti tento překlad odmítali s tím, že metafora propasti je pro pochopení pravého stavu věci zavádějící – nicméně není tomu jinak ani v anglickém originálu a veškeré významové konotace spojené s anglickým termínem *divide* platí i pro zvolený český pojem *propast*.²⁰⁰

Ihned po svém uvedení začíná koncept digitální propasti proliferovat v médiích, odborných sociálně vědních žurnálech a politických proklamacích. Jak již bylo vysvětleno v úvodu této práce, roli politických, ekonomických a mediálních aktérů v procesu informatizace se v této práci nebudeme detailněji zabývat; podívejme se tedy nyní na dynamiku uchopení tématu digitální propasti v sociálních vědách. Čtenář znalý dobového kontextu by mohl usoudit, že problematika digitální propasti byla jedním z dětí internetové horečky druhé poloviny devadesátých let a že s tím, jak klesla očekávání spojená s příchodem informačního věku, stalo se i toto téma v odborných kruzích čímsi obskurním a nedůležitým. Šlo by však o omyl ze zbrklosti: odborný zájem o digitální propast totiž nesplaskl s pádem

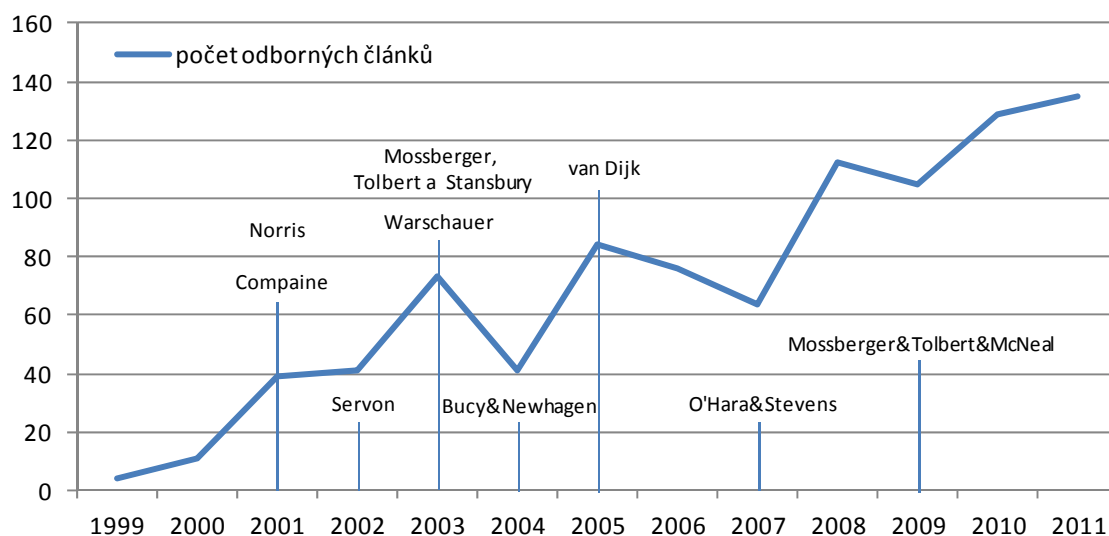
¹⁹⁹ Gunkel (2003, s. 501–502); van Dijk (2005, s. 1).

²⁰⁰ Srov. s van Dijkovou (2002) sumarizací „Záludnosti metafory“; v češtině se dosud užívaly vedle originálu *digital divide* a překladu digitální propast (Zounek 2006) také verze digitální mezera (Radecký 2008), digitální předěl (český překlad v McQuail 2009, s. 170, 506), digitální rozdělení (Basl 2008), digitální přehrada (Sak a kol. 2007) a digitální rozdíl (ČSÚ 2011).

akciových trhů v roce 2000, nýbrž dále mohutněl, diferencoval se a přinášel pokusy o teoretickou syntézu bohatého empirického materiálu.

Indikátorem relevance tématu pro odbornou veřejnost může být objem odborných článků, vyprodukovaných na dané téma. Ve schématu č. 2 můžeme vidět růst absolutního počtu odborných článků, které byly získány z databáze Thomson ISI Web of Science vyhledáním všech odborných článků, které v názvu či v tématu obsahují spojení *digital divide*.²⁰¹ Pro lepší orientaci čtenáře v dalším textu byla křivka růstu produkce odborných článků protknuta jmény autorů významných knižních publikací, jejichž centrálním tématem je právě digitální propast.²⁰²

Schéma č. 2: Vývoj počtu článků v ISI Web of Science obsahujících v názvu či tématu “digital divide”²⁰¹

Zdroj: autor z dat ISI Web of Science

Celé schéma je třeba vnímat jen jako orientační, neboť nebyly vyhledávány jiné jazykové varianty termínu *digital divide* a Thomson ISI Web of Science významně snižuje

²⁰¹ Vyhledávání bylo vymezeno slovy DIGITAL DIVIDE v tématu či v názvu, omezením výsledků na odborné články, rozmezím let 1995–2011, databázemi SCI-EXPANDED, SSCI, A&HCI, a následujícím výčtem vědních oblastí: {INFORMATION SCIENCE LIBRARY SCIENCE OR COMMUNICATION OR BUSINESS ECONOMICS OR GERIATRICS GERONTOLOGY OR EDUCATION EDUCATIONAL RESEARCH OR SOCIOLOGY OR TELECOMMUNICATIONS OR HEALTH CARE SCIENCES SERVICES OR AREA STUDIES OR SOCIAL SCIENCES OTHER TOPICS OR ARTS HUMANITIES OTHER TOPICS OR PSYCHOLOGY OR FAMILY STUDIES OR MEDICAL INFORMATICS OR PEDIATRICS OR PUBLIC ADMINISTRATION OR PHILOSOPHY OR PUBLIC ENVIRONMENTAL OCCUPATIONAL HEALTH OR WOMEN S STUDIES OR GEOGRAPHY OR GOVERNMENT LAW OR URBAN STUDIES OR SCIENCE TECHNOLOGY OTHER TOPICS OR INTERNATIONAL RELATIONS OR SOCIAL ISSUES OR LITERATURE OR SOCIAL WORK OR BIOMEDICAL SOCIAL SCIENCES}. Výsledky byly zkontrolovány autorem a byly vyřazeny články, které byly do výčtu mylně zahrnuty vyhledávacím algoritmem. Celkový počet získaných článků byl 914. Thomson ISI Web of Science na základě zadaného algoritmu nenašel žádný článek před rokem 1999. Všechny údaje byly aktualizovány k 14.8.2012.

²⁰² Podle názoru autora byly do výčtu zahrnuty všechny významné knižní publikace věnující se primárně tématu.

reálný citační impakt nebo získaný objem produkce na dané téma (zejména u sociálních věd). Vyšší čísla samozřejmě poskytne např. volně dostupná služba Google Scholar, ta ale nenabízí podrobnější třídění ani agregované statistiky a do výsledků zahrnuje i část ne odborných publikací, zpráv, knih a pracovních verzí, zatímco některé odborné žurnály chybí. Google Scholar tak pro roky 1995-2010 poskytl 30200 výsledků na základě vyhledávání přesné fráze *digital divide* kdekoli v článku;²⁰³ jen v letech 1997 a 1998 Google Scholar nabídl po přetřídění autorem alespoň pět a jedenáct výsledků z odborných nebo poloodborných periodik²⁰⁴. Pro naše účely ovšem nejsou ani tak důležité absolutní četnosti, jako spíše dynamika pozornosti věnované tématu, k čemuž je zvolená metodika vhodná.

Narůstající množství odborných článků může sloužit jako první argument pro tvrzení, že digitální propast je reálný společenský problém. Jak ovšem víme z dějin vědeckého poznání a jak nám dává nahlédnout současná diskuse o objektivní platnosti teze o podílu člověka na globálním oteplování, nemůžeme vystačit pouze s argumentem relevance tématu ve vědecké komunitě. Platnost a s tím spojenou míru společenské závažnosti teze o digitální propasti bychom proto měli posoudit až po pečlivém zvážení předpokladů a tvrzení, s nimiž výzkum digitální propasti dlouhodobě operuje. K otázce *validity konceptu* se tedy vrátíme až po zmapování jeho dosavadního vývoje.

V této kapitole se pokusím představit bohatou masu odborných textů věnujících se digitální propasti prostřednictvím redukce na centrální argumenty, klíčové milníky vývoje a aktuální empirickou evidenci. Sekundárním cílem této kapitoly je poskytnout českému čtenáři komplexní obraz výzkumných problémů a zjištění výzkumu digitální propasti ilustrované na aktuálních českých datech. Již teď můžu předeslat, že pomyslným základním stavebním kamenem odborné, politické a mediální reflexe problému je po celou dobu teze, pro niž v textu užívám označení **teze o digitální propasti: nerovný přístup k Internetu je novým, samostatným zdrojem sociální nerovnosti (tj. systému nerovné distribuce zdrojů a šancí), který vyžaduje intervenci.**²⁰⁵ Jinak řečeno, lidé nedostatečně připojení k informační infrastruktuře jsou ve společnosti znevýhodněni oproti těm, kteří ji efektivně využívají, a toto znevýhodnění bez cílené intervence přetrvává, nebo se bude dále prohlubovat a zpevňovat. Právě představení argumentů a zjištění užívaných pro podporu platnosti této teze jsou věnovány tato a následující kapitola.

4.1 První výzkumy: rozšiřující se propast

V polovině devadesátých let se v zemích s nejmasivnějším připojováním koncových zařízení do počítačových sítí začínají ve statistických šetřeních sledovat využívání emailu či Internetu dle základních sociodemografických ukazatelů,²⁰⁶ většina těchto šetření ale má

²⁰³ Pro přehled charakteristik, výhod i nevýhod obou služeb viz např. Harzing a van der Wai (2008). Uvedený údaj byly aktualizován k 14.8.2012.

²⁰⁴ Údaje platné k 20.8.2010.

²⁰⁵ V následujícím textu užívám s odlišnými významy spojení *teze o digitální propasti* (představená zde), *diskuse o digitální propasti*, což označuje všechny texty a promluvy zabývající se tématem, tedy i v oblasti politiky, médií, mezinárodních vztahů atp., a *výzkum digitální propasti*, což je označení pro akademický výsek diskuse o digitální propasti, probíhající na poli odborných publikací a konferencí.

²⁰⁶ V USA kromě výzkumných zpráv dále představených v textu např. studie The Times Mirror Center for The People & The Press (Kohut a Bowman 1994) či deskriptivně zaměřené výzkumné zprávy z online šetření GVV (Pitkow a Recker 1995, Pitkow a Kehoe 1995, Kehoe a Pitkow 1996), přehled studií a statistických zpráv

problematický design a reprezentativitu (zejména u online šetření) či se zaměřuje na úzký segment populace (městská populace, specifická etnická menšina, uživatelé určité webové stránky či služby). Největší ohlas v rodícím se (zpočátku převážně americkém) výzkumu digitální propasti měly výzkumné zprávy z USA z roku 1995, zaměřené na možné společenské souvislosti a důsledky nerovnoměrně probíhající informatizace. Tyto zprávy také představují dodnes odkazovaný „startovní“ zdroj empirických údajů a jejich interpretace.

Přední americký think-tank RAND Corporation ve zprávě *Universal Access to E-mail: Feasibility and Societal Implications* z roku 1995 sice termín *digital divide* ještě neuzivá, upozorňuje ale, že s tím, jak se „e-mail stává stále více každodenní součástí ekonomického i politického života americké společnosti (...) informačně nemajetní mohou stále více zaostávat za informačně majetnými, pokud se ještě dnes společně nezasadíme o zpřístupnění této technologie všem občanům“²⁰⁷. Nástrojem zpřístupnění má podle autorů být, jak napovídá název, uznání elektronické pošty jako univerzální služby.²⁰⁸ Podle zprávy neexistují technické bariéry, které by dosažení tohoto cíle bránily.²⁰⁹ Autoři zprávy rozebírají čtyři základní důvody, proč by socioekonomická stratifikace užívání počítače a síťových technologií neměla být co do společenské závažnosti chápána jako souměřitelná se stratifikací spotřeby jiných statků: (a) uživatelé počítačových sítí disponují větším objemem přesnějších informací, (b) sociální povaha média umožňuje uživatelům vytvářet a udržovat nové formy společenství (online skupiny, virtuální komunity, na ICT založené sociální sítě), (c) propojení národa bude spojeno s vyšší participací občanů a tím i demokratizací, která se může přelévat díky technologické globalizaci do celého světa, a (d) užívání počítačů je spojeno s vyšším finančním ohodnocením zaměstnanců a s vyšší ekonomickou efektivitou na úrovni podniku a národní ekonomiky.²¹⁰ Empirické zakotvení rozdílů v přístupu k počítači a k síťovým službám spočívá v třídění podle příjmu, vzdělání, etnicity, věku, pohlaví a místa bydliště (urbánní/rurální oblast). Srovnáním dat autoři dospěli k závěru, že rozdíly mezi pohlavími a městskými a venkovskými oblastmi se mezi lety 1989 a 1993 zmenšily, zvětšila se ovšem nerovnost v přístupu z hlediska příjmu a vzdělání.²¹¹

relevantních pro Kanadu a severní Ameriku z let 1994–1996 dále sumarizuje Clement a Shade (1997), v Norsku autoři (např. Hetland 1999) mohli využívat dat z šetření TNS Gallup InterBuss měřících užívání internetu od roku 1995, ve Švédsku Klang (2002) uvádí zprávu Östermana, T. a Timandera, J. z roku 1997 (*Internetanvändning i Sveriges befolkning, Teldok Report nr. 115*), která sleduje vývoj od r. 1995. Specifickým případem, jak již bylo zmíněno, bylo Japonsko, které zahrnuje otázku informatizace do celonárodních censů již v sedmdesátých letech, zde ovšem tato šetření neuvádíme ze dvou důvodů: za prvé hrála zanedbatelnou roli v diskusi o digitální propasti a za druhé, design šetření a výzkumné otázky se vytvářely v odlišném paradigmatu.

²⁰⁷ Cit. Anderson, Bikson, Law a Mitchell (1995, s. xiv).

²⁰⁸ Připomeňme, že v roce 1995 se definice univerzální služby ve Spojených státech stále řídila Komunikačním aktem z roku 1934, jehož účelem byla „regulace mezistátního a zahraničního obchodu v oblasti rádiové a kabelové komunikace tak, aby každému člověku v USA byly v rámci možností dostupné rychlé a efektivní služby rádiové a kabelové komunikace na celonárodní i světové úrovni, včetně příslušných zařízení, a to za rozumnou cenu, za účelem národní obrany, a za účelem zabezpečení efektivnějšího výkonu tohoto opatření prostřednictvím centralizace pravomocí (...)“. Cit. USA (1934: sec. 1). Inovovaná definice zahrnující garanci rovného přístupu k telekomunikačním a informačním službám se stala součástí Telekomunikačního aktu o rok později, tedy v roce 1996 (principy a definice univerzální služby jsou specifikovány v částech (b) a (c) sekce 254 původního znění z roku 1996; viz USA 1996).

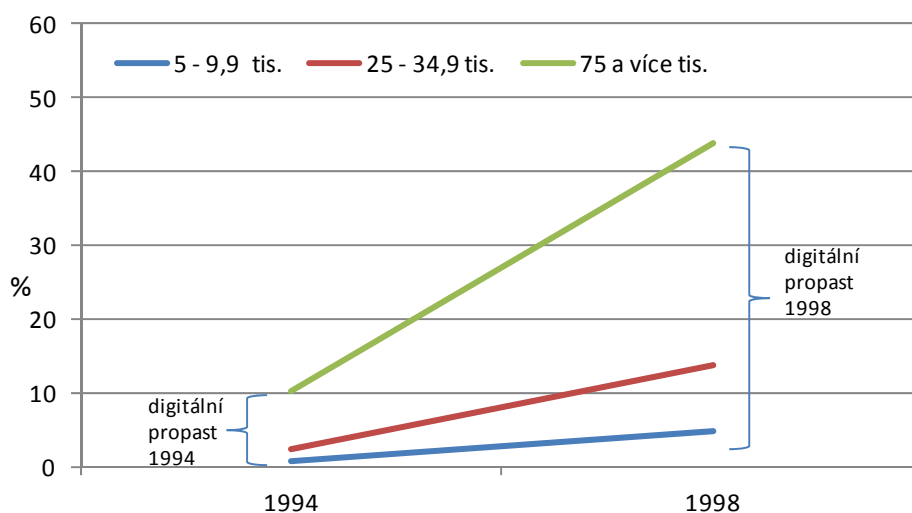
²⁰⁹ Anderson, Bikson, Law a Mitchell (1995, s. 41–76).

²¹⁰ Ibid., s. 16–18; je ovšem třeba poznamenat, že uvedené argumenty se v této zprávě zakládají buď na malém počtu dílčích studií, u nichž je zobecnění problematické, nebo na studiích, z nichž není zřejmé, zda byly rozdíly mezi uživateli a neuživateli tříděny přes další ukazatele za účelem zjištění falešné korelace, případně na studiích, které byly validní vzhledem ke specifickým uživatelským praxím začátku devadesátých let. K empirické evidenci a další kritice těchto argumentů viz kpt. 5.

²¹¹ Ibid., s. 38.

Již zmíněná NTIA publikuje v tomtéž roce výzkumnou zprávu *Falling Through the Net: A Survey of the "Have Nots" in Rural and Urban America*, v níž také klade otázku po smyslu omezení univerzální služby na klasickou telefonní linku v době, kdy se „počítač a modem velmi rychle stávají klíčem k pokladnici Informačního věku“²¹². NTIA analyzovala data získaná z celofederálního šetření Census Bureau v roce 1994, do něž prosadila otázky na vlastnictví telefonní linky, modemu a počítače, a přišla se zjištěními, že populace bez přístupu k počítači či modemu se oproti federálnímu průměru nachází ve větší míře ve vnitřních městech a zemědělských oblastech (zejména severovýchodu a jihu Spojených států) a že tato populace pravděpodobněji pochází z chudých domácností, etnických minorit (s výjimkou Asiatů a etnik z pacifické oblasti) a starších a méně vzdělaných Američanů.²¹³ Tři roky nato NTIA vydává další zprávu, v níž potvrzuje předchozí zjištění a upozorňuje na *rozšiřování* digitální propasti ztuhlé v daleko rychlejší adopcii Internetu částí populace nacházející se tradičně v horních patrech sociální struktury (s upozorněním, že etnické rozdíly v nejvyšší příjmové kategorii již zmizely).²¹⁴ Ke stejnému závěru došla i o rok později publikovaná výzkumná zpráva z RAND Corporation, uzavírající analýzu povzdechů, že „stále tedy máme jen polovičatou revoluci“²¹⁵.

Schéma č. 3: Změna podílu domácností s e-mailem v americké populaci mezi roky 1994 a 1998 ve vybraných příjmových kategoriích (příjem domácnosti v tis. USD ročně)

Zdroj: autor z dat NTIA (1999: 100)

Způsob interpretace dat, na níž tyto zprávy (a mnoho dalších autorů v budoucnu) staví tezi o *rozšiřování* digitální propasti, je představen ve schématu č. 3. Vidíme v něm, že zatímco v roce 1994 užívalo e-mail 0,9 % domácností s příjmem mezi 5 a 9,9 tis. USD ročně a 10,3 % domácností s příjmem nad 75 tis. USD, v roce 1998 to již bylo u stejných příjmových kategorií 4,8 % a 43,7 %. Původní rozdíl necelých desítek procent se tedy zvýšil na téměř čtyřicet procent.

²¹² Cit. NTIA (1995, s. 1).

²¹³ Ibid.

²¹⁴ NTIA (1998).

²¹⁵ Cit. Bikson a Panis (1999, s. 30).

Zpráva NTIA z roku 1999 se již snažila rozšířit záběr zkoumání; kromě dynamiky socioekonomických rozdílů mezi připojenými a nepřipojenými domácnostmi se zaměřila také na místo užívání, způsob připojení, typ činností prováděných online a příčiny neužívání Internetu v domácnostech vlastních počítačů.²¹⁶ V otázce důvodů nepřipojení se tak NTIA dotkla problému, na který již o dva roky dříve upozornili Katz a Aspden,²¹⁷ a to jak prostřednictvím zkoumání motivace, povědomí, postojů a bariér získat informace usnadňující neuživatelům rychlejší přechod k užívání Internetu. I když otázka důvodů nepřipojení zabírá v samotné analýze dat pouze velmi malou část zprávy, je právě tím problémem, na nějž se obrací celý závěr vedený otázkou jak rozšířit Internet do všech částí americké společnosti podobně, jako se to (téměř) povedlo s telefonem.²¹⁸ Autoři zprávy v závěrečné kapitole *Challenges Ahead* doporučují následující opatření:²¹⁹ (a) snížení cen prostřednictvím podpory konkurenceschopnosti v počítačovém a internetovém průmyslu, (b) prosazování univerzální služby, (c) budováním sítě komunitních přístupových center poskytujících možnost užívání Internetu lidem na spodních příčkách sociální struktury, (d) budováním povědomí o přínosech a kladech počítačů a Internetu i v těch nejodlehlejších oblastech, (e) společný postup politických, občanských a komerčních subjektů při zvyšování důvěry v Internet prostřednictvím podpory SW a HW technologií zabezpečujících soukromí uživatelů a (f) podpora veřejného i privátního výzkumu a monitoringu sloužícího k cílenějšímu a efektivnějšímu rozhodování v otázce připojení tak, aby „nakonec nikdo nebyl ponechán pozadu, když náš národ bude postupovat do 21. století, v němž přístup k počítačům a Internetu může být klíčovým předpokladem k tomu, aby člověk byl úspěšným členem společnosti“²²⁰.

4.2 Přelom milénia: uzavírání digitální propasti ?

V reakci na tvrzení o stále výraznějším zaostávání velké části amerického obyvatelstva Bill Clinton v roce 2000 ohlásil *National Call to Action to Close the Digital Divide* – iniciativu prezidentské kanceláře, pod níž se podepsalo na 400 významných komerčních i nevládních organizací z oblasti informačních technologií, které se zavázaly podílet se finančními dary, školeními, darováním počítačového vybavení a osvětou na uzavření digitální propasti.²²¹ Vláda se (v období předvolebních slibů) zavázala k daňovým úlevám pro firmy, které tímto měly do deseti let přispět dvěma miliardami amerických dolarů, a k dalším 380 milionům dolarů z rozpočtu fiskálního roku 2001, které měly být využity pro školení učitelů, vybavení škol, vládní granty a rozšíření sítě komunitních technologických center v chudých oblastech za účelem koordinovaného uzavření digitální propasti:

“Aby mohly všechny rodiny a komunity profitovat z Nové ekonomiky, musíme všem Američanům zajistit přístup k technologiím a k dovednostem

²¹⁶ Analýza všech těchto položek se omezuje na postupné třídění přes příjem, region, pohlaví, rasu, vzdělání, typ domácností a věk.

²¹⁷ Katz a Aspden (1997).

²¹⁸ Belinfante (2009) uvádí, že v roce 1998 bylo 94,1 % amerických domácností vybaveno telefonem a že do roku 2009 stoupl toto číslo na historické maximum 95,6 %.

²¹⁹ NTIA (1999, s. 77–80).

²²⁰ Cit. NTIA (1999, s. 80).

²²¹ Pro přehled firem a konkrétních aktivit viz Clintonovy proslovy v rámci *The President's New Markets Trip: From Digital Divide to Digital Opportunity* (The White House, Office of the Press Secretary 2000).

potřebným pro jejich užívání. V dlouhodobém výhledu musíme pracovat na úspěšném zabezpečení univerzálního přístupu k Internetu ve všech domácnostech, zavedení technologií do každé čtvrti prostřednictvím komunitních technologických center, posílit všechny občany dovednostmi práce s IT a motivovat více lidí, aby si uvědomili hodnotu připojení.”²²²

Digitální propast se ovšem ve Spojených státech na výsluní politických priorit neohrála dlouho. Nastupující administrativa zdůrazňovala alternativní interpretaci údajů o rozšiřování Internetu vedoucí k závěru, že digitální propast se již samovolně uzavírá, a tudíž žádná redistributivní opatření ze strany státu nejsou potřebná. Mezi lety 2000 a 2002 se tak výrazně propadla v seznamu vládních priorit a došlo k prudkému snížení federální podpory Projektů komunitních technologických center a Programu technologických příležitostí, jedny z hlavních federálních nástrojů boje proti digitální propasti v deprivovaných oblastech amerických vnitřních měst a odlehlých oblastí.²²³ Tyto kroky byly doprovázeny poměrně silnou podporou příznivců republikánské politiky a odpůrců státní podpory rozšiřování určité technologie (což nebylo vždy jedno a to samé). K přenechání rozšiřování Internetu neviditelné ruce trhu byly využity tři hlavní argumenty: argument rozdílů v rychlosti adopce Internetu u jednotlivých segmentů populace, odmítnutí Internetu jako zvláštní technologie způsobující nový typ sociální nerovnosti a argument přirozenosti rychlejší adopce některými sociálními skupinami v prvních fázích šíření inovace. I když je té době v EU a dalších zemích řešení digitální propasti již ustanoveno jako oficiální politická priorita,²²⁴ další vývoj výzkumu digitální propasti byl tímto zvratem, odehrávajícím se ve Spojených státech, silně ovlivněn.

4.2.1 Argument rozdílů v rychlosti přijetí Internetu

Chceme-li interpretovat rozdíl růstu dvou časových řad mezi dvěma časovými body, můžeme zvolit dva základní způsoby. První způsob – z něhož byla v prvních zprávách NTIA odvozena teze o rozšiřování digitální propasti – je založen na porovnávání změn velikosti rozdílů absolutních hodnot za určitý časový úsek (viz schéma č. 3). Druhý způsob vychází z porovnávání tempa růstu, a po jeho aplikaci na skupiny s extrémními hodnotami můžeme v případě otázky vývoje digitální propasti dojít naopak k závěru, že se digitální propast uzavírá. Pokud například mezi lety 1998 a 2001 v USA stoupla penetrace Internetu u uživatelů z domácností s ročním příjmem nižším než 15 tis. dolarů ze 14 % na 25 % a u domácností s ročním příjmem vyšším než 75 tis. dolarů z 59 % na 79%, byla rychlost připojování k Internetu u uživatelů z domácností s nejnižšími příjmy více jak dvakrát vyšší, než u uživatelů z domácností s nejvyššími příjmy.²²⁵ Graficky je tato interpretace dat zobrazena ve schématu č. 4.

Tento (druhý) způsob interpretace byl využit ve zprávě NTIA po nástupu Bushovy administrativy jako důkaz pro *uzavírání* digitální propasti. Stejně jako byly zprávy NTIA z devadesátých let dobrým indikátorem (či spíše, symptomem) informační politiky Clintonovy éry, byla zpráva z roku 2002 stejně dobrým odrazem politiky Bushovy

²²² Cit. The White House, Office of the Press Secretary (2000, ¶4).

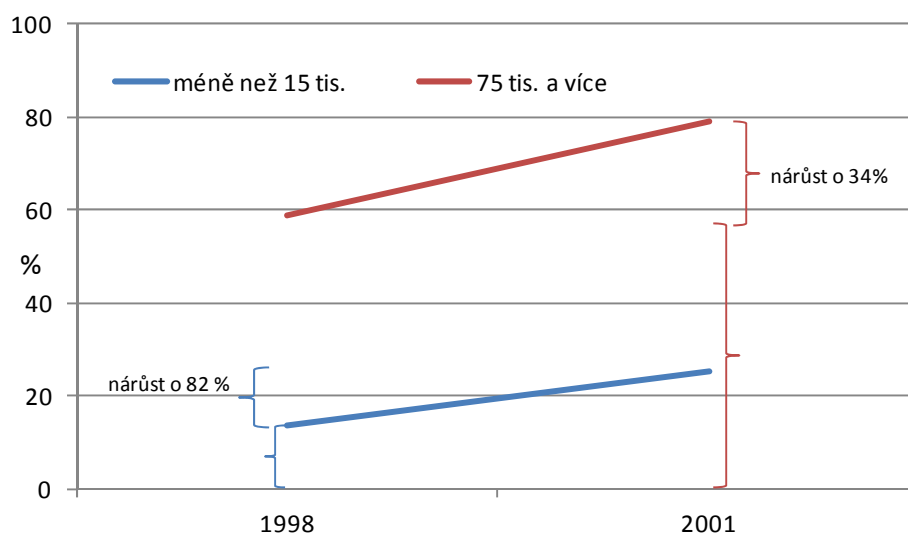
²²³ Angl. *Technology Opportunities Program a Community Technology Center (CTC) Project*. Gordo (2003, s. 169–170); Servon (2002, s. 92).

²²⁴ „Informační společnost pro všechny“ je jedním z hlavních pilířů strategie zformulované Lisabonskou evropskou radou v březnu 2000 (Evropská rada 2000), z ní pak vycházely iniciativy eEurope (s akčními plány eEurope 2002, eEurope+ a eEurope2005) a iEurope 2010. V současnosti problematiku digitální propasti v EU řeší Digitální agenda pro Evropu (Evropská komise 2010).

²²⁵ Z dat z NTIA (2002, s. 81).

administrativy. Již zpráva z roku 2000 tlumí hrozivý tón předchozích zpráv podtitulem *Toward Digital Inclusion*: důraz se přesouvá od problému digitální propasti k prohloubení digitální inkluze.²²⁶ Zpráva z roku 2002, jak napovídá její název *A Nation Online: How Americans Are Expanding Their Use of the Internet*, již nepřipouští pochyby, že se Spojené státy staly „skutečným online národem“²²⁷. Orientace na porovnávání rychlostí růstu v jednotlivých segmentech vede autory zprávy k závěru, že „užívání Internetu lidmi roste nezávisle na příjmu, vzdělání, věku, rase, etnicitě nebo pohlaví“²²⁸. Tato zjištění jsou pak podpořena výpočty Giniho koeficientu pro nerovnoměrnost v užívání počítače a Internetu v domácnostech dle příjmu. Jeho postupný pokles již od osmdesátých let podle autorů prokázal, že navzdory zvětšující se příjmové nerovnosti ve Spojených státech „kombinace snižujících se cen, zvyšující se dostupnosti ve školách a širšího využití v mnoha zaměstnáních snížila nerovnost jak v použití počítače tak Internetu“²²⁹. „Internet se tedy stal nástrojem, který je dostupný a osvojovaný Američany ve společnostech napříč celým národem“²³⁰.

Schéma č. 4: Rozdíly v tempu růstu uživatelů Internetu mezi roky 1998 a 2001 ve vybraných příjmových segmentech amerických domácností (příjem domácností v tis. USD ročně)

Zdroj: autor z dat z NTIA (2002: 28)

4.2.2 Argument ne-výlučnosti ICT

V atmosféře rapidního zchlazení víry v e-budoucnost následující po prudkém pádu akcií IT firem zaznívají z oficiálních míst, z médií i z akademické sféry hlasy odmítající Internet jako technologii, jejíž význam by ve srovnání s ostatními výdobytky moderní vědy měl být natolik odlišný, že by problém jejího rozšíření měl být záležitostí státu. Nový šéf Federální komise pro komunikaci²³¹ Michael Powell na své první tiskové konferenci odpovídá

²²⁶ NTIA (2000).

²²⁷ cit. NTIA (2002, s. 2).

²²⁸ Ibid., s. 1.

²²⁹ Cit. ibid., s. 88.

²³⁰ Cit. ibid., s. 91.

²³¹ Federal Communications Commission (FCC), základní regulační orgán v oblasti masové komunikace v USA.

slavným příměrem na otázku, jakou by komise měla hrát roli ve snižování rozdílů v dostupnosti nových technologií: „Rekl bych, že jsme svědky mercedesové propasti. Také bych rád jeden měl, ale nemohu si ho dovolit. Nemyslím tím, že by se tím celá věc měla shodit ze stolu. Je to důležitý společenský problém. Ale neměl by být zneužíván k ospravedlnění myšlenky, že rozšíření nějaké technologie by mělo být ve své podstatě znárodněno.“²³² Podobně Benjamin Compaine, vedoucí přidružený výzkumník na *MIT Program on Internet & Telecoms Convergence*, publikuje v roce 2001 v knize *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* názor, že „informační nebo znalostní nerovnosti nejsou problémem o nic více, než jsou problémem proteinové nerovnosti nebo nerovnosti v dopravě“²³³. Skupině autorů sdílejících tento názor je společné přesvědčení, že stejně jako u ostatních technologií je celý problém rozšíření Internetu především otázkou postupného snižování ceny počítačů (což zajistí dostatečně liberalizovaný trh prostřednictvím konkurence) a snahy komerčních subjektů rozšiřovat svůj trh do nízkopříjmových vrstev prostřednictvím dumpingových cen, diferenciací výrobků a snižování náročnosti jejich operačního rozhraní. Tyto běžné tržní mechanismy by měly zajistit samovolné rozšíření Internetu stejně, jako tomu bylo u množství předchozích technologických výtoky.²³⁴

V akademické sféře téma ne-výlučnosti (ve smyslu potřeby politické intervence, nikoli ve smyslu přidané hodnoty užívání ICT) nabývá specifických obrysů v otázce priorit veřejné politiky, a to zejména v kontextu nerovného globálního rozvoje. Například prof. rozvojové informatiky Richard Heeks poukazuje na náklady obětovaných příležitostí spojené s ideologicky motivovanými investicemi do rozšíření ICT, prosazovaných na úkor řešení problémů primárních zdrojů sociální nerovnosti, z nichž nerovný přístup k ICT vyrůstá.²³⁵ Velký problém to podle něj představuje v globálních rozvojových programech, kdy „ICT-fetišisté dosud nebyli schopni prokázat proč by informace spojené s ICT měly v procesu rozvoje představovat důležitější zdroj než je voda, jídlo, země, přístřeší, výrobní technologie, peníze, dovednosti či elektřina.“²³⁶ Kategorii „ICT-fetišistů“ používá Heeks při označení takového způsobu myšlení v teorii rozvoje²³⁷, kterému dominuje přeceňování očekávaných pozitivních důsledků zavádění ICT a představa jednosměrného kauzálního vlivu techniky na společnost (tzv. technodeterminismus) projevující se v rovnicích „technologie = rozvoj“ a „technologie = řešení problému“.²³⁸ S jeho perspektivou se ztotožňuje profesor kalifornské univerzity Michel Menou, podle nějž zjevný rozpor mezi veřejnými proklamacemi nutnosti univerzálního připojení a pozorovanou politickou praxí odkazuje spíše k digitální propasti jako umnému maskování snahy o vytváření nových trhů v kontextu probíhající neo-liberální privatizace.²³⁹ Prosazování co nejrychlejšího řešení digitální propasti na globální úrovni je podle něj neetické a je syndromem „mentální choroby“, kterou nazývá „hICTerie“. Podobně jako Heeks se ptá: „Neměli by lidé být nejdříve nakrmeni a vyléčeni, než jim začnou být dávány komunikační nástroje?“²⁴⁰

²³² Cit. Labaton (2000).

²³³ Cit. Compaine (2001, s. 116).

²³⁴ Murdock (2000); Samuelson (2002); Simons (2001); Thierer (2000); výčet dalších „popíračů“ v této skupině argumentů je možné najít u Gunkela (2003, s. 500).

²³⁵ Podobně také Alden (2003).

²³⁶ Cit. Heeks (1999, s. 16).

²³⁷ Angl. *development theory* nebo *development studies*.

²³⁸ Ibid., s. 12–16.

²³⁹ Menou (2001a).

²⁴⁰ Cit. Menou (2001b, ¶8); podobně také Chowdhur (2000).

Kritika technodeterminismu a systematického zjednodušování komplexního tématu digitální propasti na otázku vlastnictví počítače či připojení k Internetu ostatně patřila již od sklonku devadesátých let ke společnému jmenovateli dalšího rozvíjení její sociálněvědní reflexe.²⁴¹ Protože tato kritika nebyla primárně namířena proti digitální propasti jako takové, ale spíše proti redukcionistickému chápání celé problematiky, nevěnujeme jí v této části samostatnou podkapitolu; poznamenala ovšem další diskusi a rozvoj výzkumu natolik významně, že se k ní v této práci ještě vrátíme.

4.2.3 Argument samovolného uzavření digitální propasti

Vysvětlení rozdílné rychlosti adopce Internetu v různých segmentech populace jako přirozeného procesu opírají obě uvedené kritiky o zjednodušenou představu o teorii difúze inovace (dále jako DOI²⁴²), jejímž hlavním představitelem je Everett Rogers. Difúze je v ní definována jako „proces, v jehož průběhu je (1) *inovace* v určitém (2) *časovém rozmezí* (3) *komunikována* prostřednictvím určitých *kanálů* (4) mezi členy *sociálního systému*. Čtyřmi základními elementy jsou tedy inovace, komunikační kanály, čas a sociální systém. (...) Tyto čtyři elementy můžeme nalézt v každé studii z výzkumu šíření inovace a v každé kampani nebo programu cíleném na šíření inovace.“²⁴³ Teorie dále specifikuje základní komponenty, faktory či fáze u těchto elementů, předpokládá např. dva základní typy komunikačních kanálů: masová média a interpersonální sociální interakci. DOI vychází z předpokladu, že inovace se nešíří celým sociálním prostorem se stejnou rychlostí, ale je postupně osvojována různými segmenty populace, které se od sebe liší stupněm inovátorství²⁴⁴. Inovátorství je pro Rogerse analytická kategorie, kterou definuje jako „určitou vlastnost, s níž je jedinec (nebo jiná jednotka osvojení inovace) relativně rychlejší při osvojování nové ideje ve srovnání s ostatními členy systému.“²⁴⁵ Rozložení této vlastnosti v populaci se podle něj blíží normálnímu rozdělení, stejně jako tomu je u dalších lidských vlastností. Kumulativní podíl uživatelů inovace (stejně jako její tržní podíl, pokud jde o komodifikovanou inovaci šířenou trhem), pak má v čase tvar sigmoidní křivky, končící na hladině absolutní saturace (v abstraktním modelu sto procent). „Na začátku si za každý zvolený časový úsek (např. měsíc nebo rok) inovaci osvojí pouze několik jedinců – to jsou inovátoři. Křivka difúze ale začne brzy strmě stoupat v důsledku stále většího a většího množství jedinců osvojujících si tuto inovaci. Trajektorie počtu nových uživatelů se začne opět stabilizovat směrem k horizontální poloze ve chvíli, kdy zbývá stále méně a méně jedinců, kteří si ještě inovaci neosvojili. Pak konečně sigmoidní křivka dosáhne své asymptoty a proces difúze je završen.“²⁴⁶ Proložené křivky absolutních i kumulativních četností osvojitelů inovace v čase zobrazuje následující schéma.

²⁴¹ O časté redukci problému připojení na fyzický přístup či vlastnictví ve výzkumu digitální propasti viz např. Tuomi (2000); Gourova, Hermann, Leijten a Clements (2001, s. 14); DiMaggio a Hargittai (2001, s. 2); Warschauer (2002); Couldry (2003, s. 91); Gordo (2003, s. 169); Gunkel (2003, s. 216–217); van Dijk a Hacker (2003, s. 216); Lei, Gibbs a Chang (2008, s. 541–542); technodeterminismus ve výzkumu digitální propasti kritizují např. Tuomi (2000); Wyatt, Thomas a Terranova (2003, s. 23); Hampton (2010, s. 1113–1114).

²⁴² Zkratka DOI je běžně užívána v zahraniční literatuře, proto zde nevytváří český ekvivalent. V dalším užívání této zkratky jí nemíním proces rozšíření inovace jako takový, ale spíše teorii a výzkum difúze inovace.

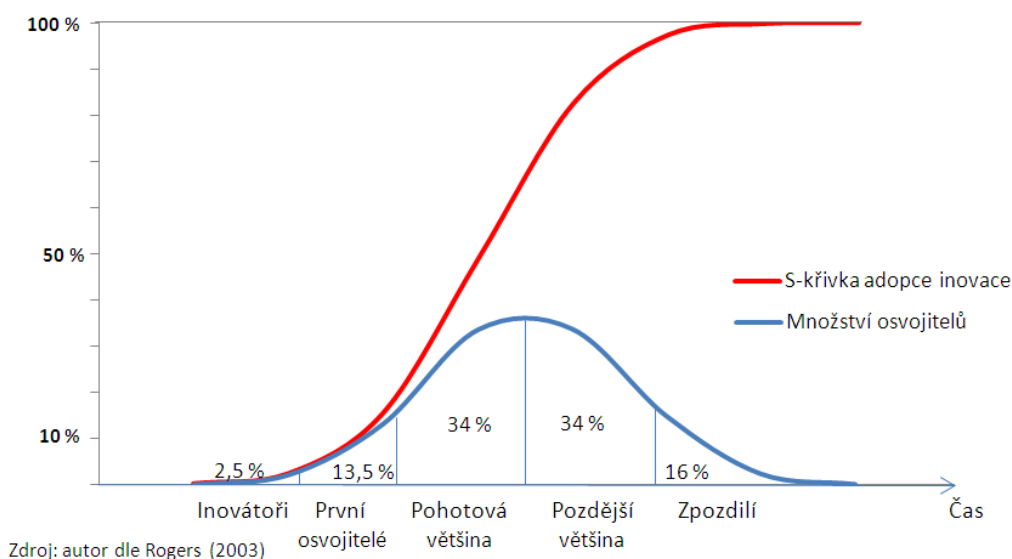
²⁴³ Cit. Rogers (2003, s. 11), zvýraznění Rogers.

²⁴⁴ Angl. *innovativeness*.

²⁴⁵ Cit. Rogers (2003, s. 22).

²⁴⁶ Cit. *ibid.*, s. 23.

Schéma č. 5: Křivky difúze inovace a kategorizace osvojitelů dle Rogerse

Na základě studií mapujících dynamiku šíření inovací (např. nových kukuřičných semen) vytvořil Rogers na konci padesátých let pětistupňovou kategorizaci osvojitelů a vymezil velikost získaných subpopulací pomocí standardní odchylky od průměrného času rozšíření inovace, resp. od střední hodnoty inovátorství v populaci (tj. od přijetí inovace prvním inovátorem do momentu přijetí celou populací). Výzkum inovativnosti v dalších letech přinesl tato zjištění o základních charakteristikách výsledných ideálně typických kategorií osvojitelů:²⁴⁷

- 1) Inovátoři představují 2,5 % populace. Disponují velkými sociálními sítěmi a mají vysokou mediální expozici. Jsou kosmopolitní, otevření novým myšlenkám, mají odvalu a finanční zázemí. Jsou to gatekeepereři mezi světem nových myšlenek a sociálním systémem.
- 2) První osvojitelé představují 13,5 % populace. Jedná se o skupinu silných lokálních názorových vůdců, která je kritická pro rychlé šíření inovace. První osvojitelé vybírají mezi novými idejemi, stabilizují způsoby jejich užívání a snižují tak pro členy svých sociálních sítí míru nejistoty spojenou s inovací.
- 3) Pohotová většina odpovídá 34 % populace. Sestává z konformních jedinců, kteří disponují velkou sociální sítí, v níž ale nemají vůdčí roli. Motivací této skupiny je snaha osvojit si inovaci dříve než většina společnosti.
- 4) Pozdější většina je stejně veliká jako pohotová většina, osvojení inovace je u ní ale spíše výsledkem vnějšího (ekonomického a sociálního) tlaku. Jedinci spadající do této skupiny jsou opatrní a skeptičtí vůči novinkám, inovace musí být v této fázi již velmi stabilní, důvěryhodná a provázaná se společenskými normami.
- 5) Zpozdilí představují zbylých 16 % populace. Zpozdilí jsou silně lokálně zakotvení, mají velmi omezené zdroje a malé sociální sítě (nebo žijí v sociální izolaci), jsou podezřívaví a uzavření vůči novinkám. Převažuje orientace na minulost; pokud jsou donuceni osvojit si technologii, je to často již v době, kdy začíná být nahrazena jinou.

²⁴⁷ Ibid., s. 22, 248–250.

Podle Rogerse je tedy míra inovátorství, zakládající příslušnost k těmto kategoriím v populaci, úzce spojena s otevřeností vůči novým věcem, věkem, velikostí sociální sítě, schopností ovlivňovat názory druhých a socioekonomickým statusem. Jinak řečeno, s postupným rozšiřováním inovace ve společnosti se mění i psychické, demografické, ekonomické a sociální charakteristiky osvojitelů.²⁴⁸ V tomto bodě se empirická zjištění o rozdílech v užívání ICT překrývala s představou o nesčetněkrát opakované historii rozšíření inovace a vedla tak logicky k tvrzení o přirozenosti nerovnoměrně probíhajícího rozšiřování Internetu²⁴⁹. Nic na tom nemění ani paradoxní fakt, že sám Rogers v této době publikuje texty spadající do hlavního proudu digitální propasti, opakujíc argumenty pro nutnost vyrovnání rozdílů v připojení k Internetu jako k historicky unikátní technologii²⁵⁰. I když se oba argumenty v textech vzájemně doplňují a překrývají, spočívá rozdíl mezi argumentem nevylučnosti ICT a argumentem samovolného uzavření digitální propasti v tom, že zatímco první uvedený míří na zpochybnění výlučné pozice ICT mezi ostatními inovacemi (jinak řečeno, nerovnosti v přístupu nezakládají nový typ nerovnosti ve společnosti), druhý obchází problém výlučné pozice ICT tvrzením, že pozorovaná nerovnost byla či je pouze dočasným jevem. Texty využívající argument samovolného uzavření digitální propasti se tedy liší co do postoje k otázkám benefitů z užívání ICT a opodstatněnosti a podoby státních zásahů,²⁵¹ čímž částečně překročují téma této podkapitoly. Jak uvidíme v kapitole 4.4, výzkumu digitální propasti se podařilo využít argument difúze inovace ve prospěch tvrzení o nutnosti politicky řízené intervence do difúze ICT.

Představené argumenty vytvořily poměrně kvalitní oporu pro relevanci dalšího zkoumání digitální propasti a staly se tak (v různém zastoupení, v různých formulacích, s různou mírou explicity) nedílnou součástí odborných textů, v nichž je obhajován přínos dané studie či smysl dalšího vědeckého rozvíjení tématu. S trochou nadsázky se dá říci, že celý současný sociálně vědní výzkum digitální propasti zakládá své oprávnění na reakcích na představené kritiky, resp. na reakcích na klíčové problémy tématu, jichž se dotýkají: je digitální propast politický a společenský problém? Vytváří rozšíření ICT nový typ společenské nerovnosti? Má být digitální propast řešena státní intervencí? Jaký je základní „vzorec“ difúze ICT ve společnosti? Jsou uživatelé ICT ve společnosti zvýhodněni oproti neuživatelům?...

V dalším výkladu již podle mého názoru (vycházejícího ze znalosti problematiky) nemá smysl postupovat chronologicky, neboť výzkum digitální propasti respektuje pravidla kumulace poznání jen s opravdu velkou rezervou: množství autorů využívá koncepty a zdroje, které byly jinými autory již před lety zkritizovány jako problematické, naopak mnohé modely a argumenty využívány nejsou a upadly do nevýznamnosti. V celé změti lze ovšem vytvořit určitý řád, zvolíme-li si funkční třídící mechanismus. Funkčnost tohoto mechanismu musí vycházet ze schopnosti vytvořit takovou kategorizaci textů a argumentů, která by byla současně co nejvíce vyčerpávající, v níž by nedocházelo k výrazným překryvům, která by

²⁴⁸ V českém kontextu bylo toto téma, spolu s teorií difúze inovace, zpopularizováno překladem Gladwellova bestselleru *The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference* (Gladwell 2008).

²⁴⁹ Např. Biksen a Panis (1999, s. 34); Compaine a Weinraub (2001, s. 169); Sciadas (2002, s. 9); Warschauer (2003, s. 55).

²⁵⁰ Rogers (2001); Rogers (2003, s. 468–469).

²⁵¹ Srov. např. Compaine (2001), Norris (2001) a Schement (2001).

dokázala co nejlépe podchytit rozrůzněnost diskuse, a která by byla odvozena z jednoho klasifikačního principu.²⁵²

V následujících podkapitolách 4.3–4.5 se pokusím zrekonstruovat hlavní větve současné teorie a výzkumu digitální propasti, jejichž základním klasifikačním principem budou reakce na představené kritiky prvních výzkumů digitální propasti. Nejdříve se blíže podíváme na protiargumentaci a doprovodnou empirickou evidenci spojenou s argumentem uzavírání digitální propasti. Poté se budu věnovat kritice a rozvíjení S-křivky, kam spadá i problematika neustálých inovací na poli ICT. V podkapitole 4.5 dále představím druhou větev reakcí na tezi o uzavírání digitální propasti, spočívající v obhájení mimořádného významu užívání ICT pro sociální participaci a v analýzách rozdílů v motivaci, dovednostech a online činnostech. K problematice obhajoby Internetu jako výjimečné technologie, jejíž užívání či neužívání představuje novou dimenzi sociální nerovnosti, se podrobněji vrátím v páté kapitole při identifikaci předpokladů akademického výzkumu teze o digitální propasti a jejich konfrontaci s dostupnou empirickou evidencí.

Dosud představený vývoj diskuse o digitální propasti odpovídá tvrzením, že reflexe společenských efektů ICT postoupila přes fáze počátečního utopického nadšení devadesátých let přes fázi skepticismu a odmítání na přelomu milénia až do současné fáze stále více střízlivého posuzování „skutečné výjimečnosti a politické významnosti vlastností lidské interakce realizované prostřednictvím Webu“²⁵³. Podívejme se tedy, s jakými argumenty v této konečné „střízlivé“ fázi přichází výzkum digitální propasti.

4.3 ... a přece se rozšiřuje! (?)

Výzkum testující hypotézu o rozšiřování digitální propasti v tradici prvních zpráv NTIA patří dodnes k hlavnímu proudu výzkumu digitální propasti. Dále prezentované přístupy, metody a závěry z monografií, zpráv a odborných článků jsou jen špičkou ledovce masy textů a promluv (absolventských prací, konferenčních příspěvků, lokálních a korporátních studií, veřejných prohlášení, zpráv statistických úřadů a nevládních organizací), které přicházejí s tvrzením, že v populaci x stále přetrvávají, nebo se dokonce dále rozšiřují, rozdíly v připojení k Internetu mezi statusovými skupinami vymezenými kritériem y (příjmové skupiny, pohlaví, etnika, státy,...). Pokud bychom chtěli tuto masu nějak utřídit, nejjednodušší se jeví rozdělení do čtyř základních segmentů podle měřítka analýzy a zaměření použité metodiky.²⁵⁴ Pomocí prvního kritéria můžeme studie rozdělit na ty, které se zabývají mírou připojení u vybraných subpopulací národního státu a na ty, které se zaměřují na analýzu rozdílů v míře připojení k Internetu mezi celými státy či regiony. Z použité metodiky jsou nejčastěji používané varianty dvou postupů: jako klasické již lze označit sledování vývoje podílu uživatelů ve vybraných (sub)populacích, druhý přístup se pokouší o zmapování a „vyčištění“ vlivu sledovaných faktorů na pravděpodobnost připojení. Toto rozdělení je třeba chápat v čistě analytické rovině, neboť roviny analýzy i použítá metodika se často ve studiích doplňují, doprovázeny stále častěji kombinací s rozdíly ve vysokorychlostním připojení (viz

²⁵² Výchet parametrů kategorizace byl inspirován Rogersem (2003, s. 280) a byla přidána podmínka adekvátního zachycení variability diskuse (tedy tak, aby se kategorizace příliš nerozdrobila a současně nebyla příliš vágní).

²⁵³ Cit. DiMaggio, Hargittai, Neumann a Robinson (2001, s. 319).

²⁵⁴ Podle mého odhadu použité rozdělení vyčerpává více jak 90 % takto zaměřených studií.

kpt. 4.4.3) a online aktivitami a dovednostmi (kpt. 4.5.4 a 4.5.5). V této podkapitole se budeme zabývat pouze argumenty a zjištěními vycházejícími z porovnávání podílů připojené a nepřipojené populace: nejdříve se zaměříme na konfrontaci s argumentem rychlejšího tempa adopce u sociálně slabších segmentů populace a na otázku vytvoření jednotného modelu faktorů podmiňujících užívání Internetu, poté představím reflexi globální digitální propasti.

4.3.1 Úroveň národního státu: daleký obzor uzavřené propasti

Bylo jen otázkou času, kdo jako první poukáže na zkreslující způsob interpretace ve zprávě NTIA z roku 2002, který jsme si představili v podkapitole 4.2.1. Proč je tento způsob interpretace zkreslující? Tempo růstu připojených se počítá jako poměr velikosti přírůstku za dané období a počáteční hodnoty, čímž favorizuje subpopulace s nižšími počátečními hodnotami. To také znamená, že pokud celý problém obrátíme a budeme sledovat místo tempa růstu u vybraných segmentů připojené populace tempo zmenšování vybraných segmentů nepřipojené populace, dojdeme přesně k opačnému závěru: tempo poklesu počtu nepřipojených totiž favorizuje naopak ty subpopulace, které mají na počátku sledované časové řady procenta vyšší. Ve srovnání příjmových skupin provedeném ve schématu č. 4 tak podíl neuživatelů mezi lety 1998 a 2001 klesl u domácností s ročním příjmem vyšším než 75 tis. USD o polovinu. U domácností s nejnižším ročním příjmem pak počet nepřipojených klesl o pouhých 13 %. Srovnání tempa poklesu neuživatelů však jmenovaná zpráva upozaduje a pro své závěry využívá právě srovnání meziročního tempa růstu uživatelů.²⁵⁵ Již následující rok na tyto hrátky s čísly upozorňuje Steven Martin z Marylandské univerzity ve studii *Is the digital divide really closing? A critique of inequality measurement in A Nation Online* a přepočítává údaje z této zprávy pomocí odds ratios (poměrů šancí), kombinujících do jednoho nevychýleného ukazatele tempo růstu uživatelů s tempem poklesu neuživatelů. Vzorec pro výpočet změny šancí mezi časovými body t_1 a t_2 je v případě sledování změny šancí příslušníka sledované populace na užívání Internetu následující:

$$OR = \frac{(\text{podíl uživatelů v } t_2) * (\text{podíl neuživatelů v } t_1)}{(\text{podíl uživatelů v } t_1) * (\text{podíl neuživatelů v } t_2)}$$

Výsledná čísla ukazují, že i když šance na připojení ve všech skupinách opravdu výrazně vzrostla – šance na užívání Internetu byla v roce 2001 oproti roku 1998 u všech příjmových skupin více než dvojnásobná, šance více vzrostly vysokopříjmovým skupinám a digitální propast se tak z hlediska změny šancí rozšířila. Podobně Martin zpochybní i argumentaci NTIA postavenou na nestandardně²⁵⁶ vypočítaném Giniho koeficientu: změny v koeficientu vypočítaném pro vývoj distribuce domácností *nevlastnících* počítač poskytne obraz přesně opačného trendu, než je tomu v případě vývoje koeficientu počítaného z distribuce domácností *vlastnících* počítač. Po přepočítání přes odds ratios dochází Martin k závěru, že šance na vlastnictví počítače se mezi lety 1984 a 2001 zvýšily nejméně u

²⁵⁵ Viz citované pasáže v kpt. 4.2.1, případně srov. NTIA (2002, s. 1–2, 7, 11, 73–74).

²⁵⁶ Giniho koeficient se počítá nikoli jako poměrování seřazených hodnot jedné proměnné a kumulativních hodnot druhé proměnné, ale jako poměrování seřazených hodnot ku hodnotám kumulativním jedné proměnné.

ekonomicky nejslabších domácností a *vice versa*.²⁵⁷ Tyto závěry později potvrdil pro vývoj v USA v rozdílech v připojení k Internetu v rozmezí let 1997–2003 a 2000–2004.²⁵⁸

Platí na obecné rovině dodnes tvrzení o rozšiřující propasti? Podívejme se v této podkapitole na první část odpovědi spojené se zkoumáním národních dynamik rozšiřování či zužování digitální propasti.

Při zjišťování stavu „šíře“ digitální propasti výzkumníci i nadále sledují zvyšování nebo snižování rozdílu mezi podíly připojených u vybraných statusových skupin v určitém časovém rozmezí.²⁵⁹ Připojením se zde míní určitá operacionalizace tohoto pojmu ve výzkumné praxi; postupné volby hypotetického výzkumníka prováděné při konstrukci otázky na připojení k infrastruktuře ICT jsou zachyceny v tabulce č. 2.²⁶⁰

Tabulka č. 2: Volby v průběhu konstrukce indikátoru připojení k ICT infrastruktuře na národní úrovni

sledovaný subjekt	typ „připojení“	sledovaná technologie	místo přístupu	časové specifikace
jedinec (J)	vlastnictví (V)	počítač (C)	doma (H)	alespoň jednou za posledních n měsíců (X-n)
---	---	---	---	---
domácnost (D)	užívání (U)	Internet (I)	ve škole (S)	---
---	---	---	---	pravidelně (R)
organizace (G)	možnost přístupu (A)	mobilní tel. (M)	v práci (W)	---
		vysokorychlostní připojení (B)	nespecifikováno	alespoň občas (S)

				nespecifikováno

Zdroj: autor

Při vymezení statusových skupin jsou nejčastěji užívanými proměnnými klasické ukazatele věku, pohlaví, vzdělání, etnicity a rasy, příjmu, zaměstnání, místa (rurální vs. urbánní oblast) a velikosti bydliště. Pokusme se nyní o stručnou sumarizaci základních zjištění na základě dostupných dat.²⁶¹

²⁵⁷ Martin (2003).

²⁵⁸ Martin a Robinson (2004); Martin a Robinson (2007).

²⁵⁹ Např. Sciadas (2002); Losch (2003); van Dijk (2005, s. 51–52); Hale, Cotten, Drenea a Goldner (2010, s. 1306); Warschauer a Matuchniak (2010, s. 185).

²⁶⁰ Tato tabulka by mohla být využívána i jako kódovací nástroj prostřednictvím jednoduchého řazení písmen, specifikujících otázku na připojení v prezentovaném šetření (např. DVC značí otázku na vlastnictví počítače v domácnosti, JUIR značí otázku na pravidelné užívání Internetu, JUIX-3 značí otázku na užití Internetu alespoň jednou za poslední tři měsíce atp.).

²⁶¹ Hlavními zdroji dat užívanými v této kapitole jsou kromě odkazovaných dílčích studií dostupná data a zprávy Českého statistického úřadu (ČSÚ), EUROSTATu, Mezinárodní telekomunikační unie (ITU), Pew Research Center's Internet & American Life Project (PIP) a World Internet Project (WIP).

Věk je výrazným diferencujícím faktorem ve všech zemích, počítaje v to i země s nejvyšší mírou penetrace, jako jsou Švédsko, Spojené státy či Jižní Korea. Tabulka č. 3 zobrazuje rozdíly v připojení mezi mladou a starší generací v deseti zemích s nejvyšším Indexem ICT rozvoje (IDI)²⁶² za rok 2010.

Tabulka č. 3: Rozdíly v připojení k Internetu mezi vybranými věkovými kategoriemi v deseti zemích s nejvyšším IDI indexem²⁷²

země	podíl uživatelů v populaci (rozmezí)	nejvyšší penetrace (věková skupina)	2. nejnižší penetrace (věková skupina)	nejnižší penetrace (věková skupina)	rok
Švédsko	86 % (18+)	98% (16–24)	71% (65–74)	34 % (75+)	2011
Lucembursko*	90 % (16–74)	100 % (16–24)	81 %* (55–64)	58 %* (65–74)	2011
Jižní Korea	78% (3+)	100 % (10–29)	34 % (60–69)	8 % (70+)	2010
Dánsko*	90 % (16–74)	97 % (16–19)	93 % (40–59)	71% (60–74)	2011
Nizozemí*	91 % (16–74)	100 % (16–24)	87 %* (55–64)	61 %* (65–74)	2011
Island*	99 % (16–74)	100 % (16–44)	91 % (55–64)	64 % (65–74)	2011
Švýcarsko	79 % (14+)	96 % (14–29)	62 % (60–69)	27 % (70+)	2011
Japonsko	59 % (10+)	90 % (15–24)	17 % (70–74)	7 % (75+)	2006**
Norsko	93 % (16+)	99 % (16–34)	63 % (65–74)	41 % (75+)	2010
Velká Británie	85 % (16+)	99 % (16–24)	53 % (65–74)	24 % (75+)	2011

Zdroj: Švédsko – Findahl (2011, s. 9); Jižní Korea – KISA a Korea Communications Commission (2010, s. 5); Dánsko – Statistics Denmark (2012); Island – Statistics Iceland (2012); Švýcarsko – Swiss Federal Statistical Office (2012); Japonsko – Statistical Research and Training Institute (2012); Lucembursko, Nizozemí, Norsko, Velká Británie – EUROSTAT (2012); údaje jsou platné k 14.8.2012.

* – za data z těchto zemí nebyly uvedeny údaje o množství uživatelů ve věkové skupině 75+

** – data za Japonsko byla získána z online verzí statistických ročenek Japonského statistického úřadu let 2011 a 2012, v nich ale byla vždy uváděna stejná tabulka s letopočtem 2006

Míry užívání Internetu u nejmladších věkových skupin (zhruba v rozmezí 12–24 let) se v ekonomicky vyspělých zemích pohybují blízko stu procent, což lze vysvětlit (a) silnou orientací e-businessu na mladé věkové skupiny, (b) větším inovatorstvím této věkové skupiny, tzn. větší otevřeností vůči novým věcem a chutí experimentovat,²⁶³ (c) síťovým efektem²⁶⁴

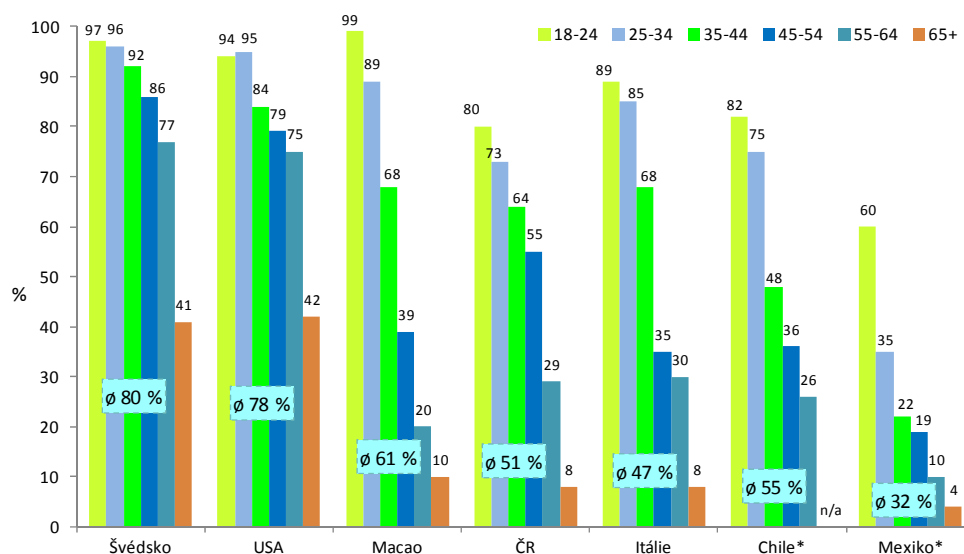
²⁶² ICT Development Index je indikátorem rozvoje informační společnosti zkonstruovaný a používaný Mezinárodní telekomunikační unií (ITU 2010). Podrobněji k indexům užívaným pro mezinárodní komparace viz kpt. 4.3.2.

²⁶³ I když vztah mezi věkem a inovatorstvím nebyl dle Rogerse (2003, s. 288) v DOI jasně prokázán, platí zřetelně u adopce ICT v případě, že zkoumání neomezíme pouze na kategorie inovátorů a pohotové většiny.

²⁶⁴ Termín „síťový efekt“ se používá zejména v oblasti ekonomie IT a vychází z pozorování, že hodnota určitého produktu je určena také množstvím vlastníků/uživatelů tohoto produktu (případně od hodnoty, kterou tento produkt má pro ostatní, od dostupnosti produktu atp.). Dalšími užívanými synonymy jsou „síťové

v sociálních skupinách mládeže, (d) významnou pozicí osobních elektronických zařízení v současné subkultuře mládeže,²⁶⁵ a (e) s vládními programy internetizace školské soustavy a začleňování variací na předmět *Výpočetní technika* do povinného kurikula základních a středních škol²⁶⁶. Podíl uživatelů s přibývajícím věkem dále klesá až k věkovému rozmezí padesátníků až sedmdesátníků, kde se prudce lomí²⁶⁷ a rychle klesá k velmi malým číslům. Na základě porovnání věkových distribucí připojení k Internetu u zemí s alespoň základní telekomunikační infrastrukturou lze vznést hypotézu, že rozdíly mezi generacemi jsou dnes tím výraznější, čím nižší je v populaci celková míra připojení k Internetu.²⁶⁸ Příklad vidíme ve schématu č. 6, zobrazujícím distribuci uživatelů dle věku ve Švédsku, USA, České republice a Kolumbii v roce 2008. Jak vysvětlit tak rozdílnou adopci u různých věkových skupin?

Schéma č. 6: Distribuce uživatelů Internetu dle věku ve vybraných zemích v roce 2008²⁶⁹ (v % uživatelů v dané věkové skupině)

Zdroj: autor z dat WIP-INTL2008

Co se týče dynamiky difúze dle věku v zemích, kde penetrace Internetem dnes dosahuje nejvyšších hodnot, dominantní věkovou skupinou počátku devadesátých let byli lidé ve věku v rozmezí zhruba 25–45 let, do konce desetiletí však byli předechnáni rychle rostoucí nejmladší skupinou (ta také byla v letech 2000–2010 v těchto zemích nejrychleji rostoucí skupinou). V době, kdy se začal růst počtu nově připojených uživatelů z nejmladších věkových skupin zpomalovat, došlo ke zvýšení tempa růstu třicátníků až padesátníků, po

externality“ či „úspory z rozsahu na straně poptávky“. V případě užívání ICT síťový efekt znamená, že čím větší množství lidí užívá určitou ICT, tím vyšší hodnotu má její užívání pro uživatele. Nejznámější formulací síťového efektu v oblasti ICT je tzv. Metcalfův zákon, kterým se podrobněji zabývám v 6. kapitole.

²⁶⁵ Castells, Fernández-Árdevol, Qiu a Sey (2007, s. 127–169); Campbell a Park (2008, s. 379–380).

²⁶⁶ Sak a kol. (2007, s. 41–42).

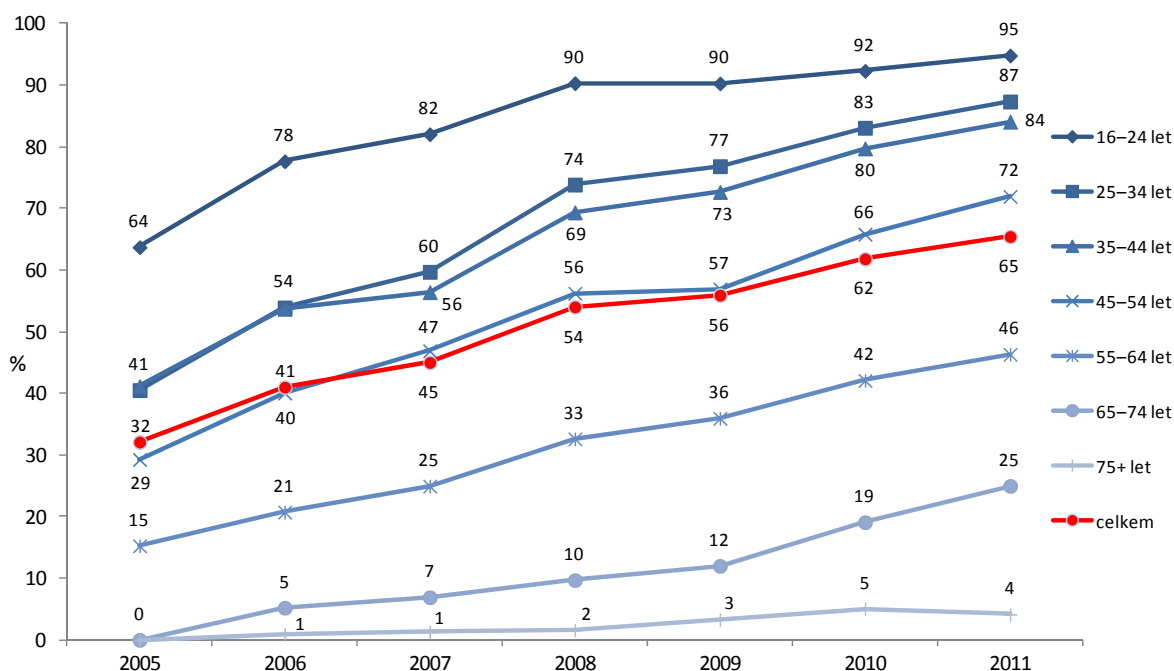
²⁶⁷ Van Dijk (2005, s. 59) tento zlom na základě dat z USA a Nizozemí z let 1984–1998 situuje do 65 let, podobně také pro Švédsko Findahl (2008, s. 9).

²⁶⁸ ITU (2010, s. 84–85); EUROSTAT (2012).

²⁶⁹ Schéma vychází z dat mezinárodní datové báze Světového projektu o Internetu za rok 2008, v době psaní této práce ještě nebyla mezi členy tohoto projektu distribuována nová datová báze, navíc by v ní chyběla Česká republika. Vypovídací hodnota dat za Mexiko a Chile je oslabená v důsledku volby metodiky sběru dat, viz WIP (2010, appendix 2).

několika letech následované nárůstem připojených v nejstarších věkových skupinách. Tento proces dobře odpovídá výše načrtnutému modelu difúze inovací, kdy si nejdříve uživatelsky a ekonomicky náročnou technologii osvojily první skupinky lidí z prostředí univerzit a komputerovaných odvětví, aby byli poté následováni pohotovou většinou ze svého okolí a z mladších věkových skupin. K následnému nárůstu tempa adopce u středních věkových skupin pak již dochází se stále vzrůstající mírou z důvodu vnějšího tlaku (zaměstnavatelé, média, přátelé, děti), který poté dopadá jako „poznaná nutnost“ na zbývající část populace. Takové obecné schéma vývoje by nahrávalo argumentu o samovolném uzavírání digitální propasti. Schéma č. 7 ukazuje situaci vývoje distribuce Internetu u jednotlivých věkových skupin v ČR mezi roky 2005 až 2011.

Schéma č. 7: Vývoj podílu uživatelů Internetu ve věkových skupinách v ČR v letech 2005–2011

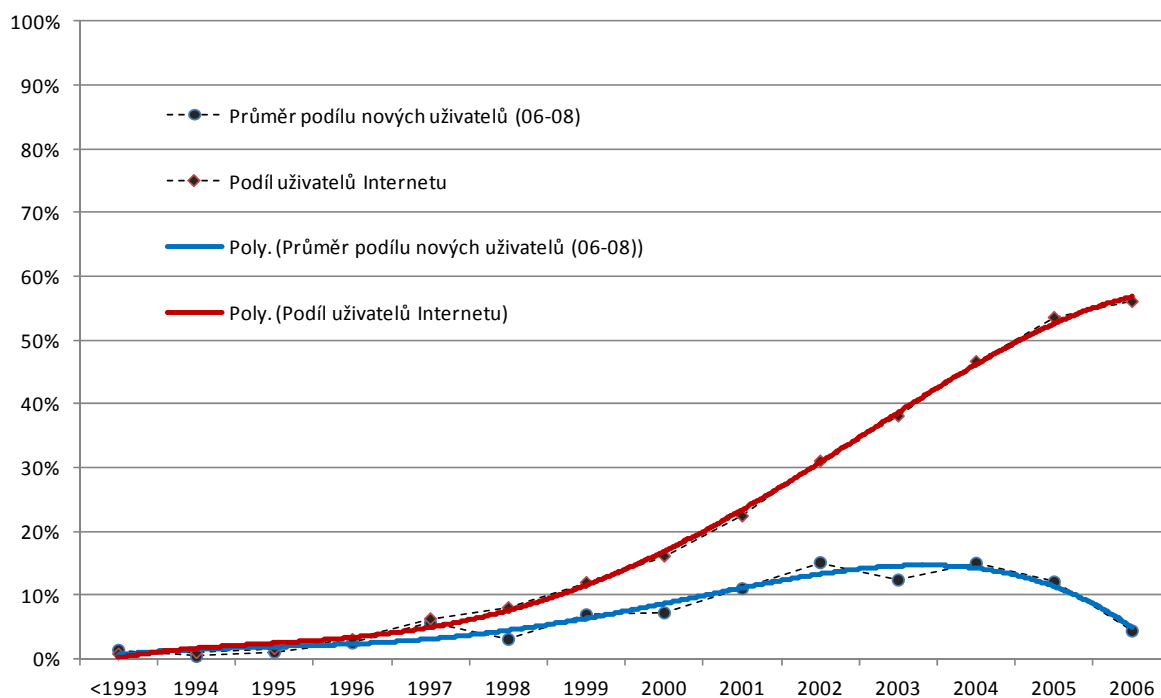
Zdroj: autor z dat ČSÚ

V grafu vidíme, že ve sledovaném časovém rozmezí došlo k nárůstu ve všech sledovaných skupinách, i když u skupiny nejstarších občanů (75+) byl tento nárůst ve srovnání s ostatními skupinami zanedbatelný, v meziročním srovnání vždy pod hranici statistické chyby. Zastavení růstu u nejmladší sledované věkové skupiny od roku 2008 je spojeno s přibližováním k hranici saturace, kdy už dále podíl připojených nebude růst z důvodu příjmové, kulturní, fyziologické a psychologické diferenciaci populace (ghetta, subkultury s ne-technologickými životními styly, handicapování, mentálně postižení atp.). Na podobné stabilní hranici ve výši 93 % se američtí teenageři (12–17 let) drží od konce roku 2006.²⁷⁰ Existence tohoto přirozeného limitu nám dává důvodnou pochybnost ohledně deklarovaných stoprocentních podílů uživatelů v nejmladších segmentech populace v zemích jako je Jižní Korea či Island (viz tabulka č. 2).

²⁷⁰ Lenhart, Kristen, Smith a Zickuhr (2010, s. 5).

Na příkladu České republiky lze zřetelně ukázat interpretační volnost, jakou nám porovnání změn v podílech uživatelů v (věkových) subpopulacích nabízí: závěr týkající se uzavírání či rozšiřování digitální propasti závisí do značné míry na volbě, mezi jakými věkovými skupinami a mezi jakými roky (omezení stanoveným časovým výsekem či dobou sběru dat) budeme výsledky srovnávat. Pokud budeme sledovat rozdíl mezi nejmladším a nejstarším sledovaným věkovým segmentem, digitální propast se mezi roky 2005–2010 nepochybně rozevřela. Ve srovnání všech věkových skupin do 54 let věku se ovšem zužuje a pro věkovou skupinu 55–64 let zůstala ve srovnání s nejmladší skupinou za těchto pět let nezměněna (stabilní rozdíl 50 %). V dalších letech tedy můžeme očekávat alespoň částečné uzavírání věkové digitální propasti s ohledem na stabilní tempo růstu u věkových skupin v rozmezí 25–64 let, u starších věkových skupin platnost tohoto tvrzení záleží na tom, do jaké míry jsou sledované nárůsty v letech 2008–2011 znamením stálého (možná i akcelerujícího) trendu, nebo zda jde o známku pouze dočasného mírného nárůstu.²⁷¹

Schéma č. 8: Retrospektivní dynamika množství nových uživatelů Internetu v ČR 1993–2006 (v procentech respondentů, kteří deklarovali začátek používání Internetu v daném roce)²⁷²

Zdroj: autor z dat WIP CZ 2006-2008

Podle předpokladu normálního rozdělení množství nových osvojitelů v čase by se celkové tempo růstu nově připojených v České republice již mělo zpomalovat. Skutečně data při retrospektivním vykreslení meziročních změn v počtu nově připojených ukazují, že špičku meziročního nárůstu uživatelů Internetu již Česká republika zažila v letech 2002–2004 (viz

²⁷¹ Nová data Statistického úřadu z let 2008–2010 tak oslabují tvrzení o přetrvávání a rozšiřování věkových rozdílů v užívání Internetu v České republice, které podporují výsledky retrospektivního zkoumání vývoje dostupnosti počítačem dle věku v letech 1992–2005 u Saka a kol. (2007, s. 41–42), a ke kterému jsme ve studii *The Deepening of the Digital Divide in the Czech Republic* dospěli v roce 2008 s Janem Sládkem (Lupač a Sládek 2008, s. 9) na základě údajů Statistického úřadu a dat „Světového projektu o Internetu – Česká republika“ z let 2005–2007.

schéma č. 8).²⁷² Uplatnitelnost normálního rozdělení počtu nově přichozích podporuje i zkušenost Švédska a USA, kdy ke zlomu v rychlosti přibývání nových uživatelů došlo zhruba v době (Švédsko – 2000, USA – 2002), kdy se podíl uživatelů v populaci dostal do rozmezí padesáti a šedesáti procent.²⁷³ Hlavním tahounem dalšího růstu by nyní měly být starší generace, představující nyní největší skupinu v nepřipojené populaci. I při zachování průměrného meziročního přírůstku z let 2005–2010 by se v ČR věková skupina 55–64 let dostala na úroveň dnešní věkové skupiny 16–24 let v roce 2019, skupina 65–75 až okolo roku 2030 a skupina starších 75 let by se na tuto úroveň dostala někdy okolo přelomu 21. a 22. století.²⁷⁴ Zda je strop podílu uživatelů stejný pro všechny věkové skupiny, zůstává ovšem otevřenou otázkou pro budoucí výzkum stejně jako otázka, zda a kolik dnešních uživatelů s přibývajícím věkem přestane Internet užívat.

Tabulka č. 4: Podíl domácností s přístupem k Internetu v ČR v letech 2007–2011 (v % připojených domácností v daném typu domácnosti)

	2007	2008	2009	2010	2011
domácnost bez dětí	26 %	35 %	41 %	47 %	53 %
jeden dospělý bez dětí	13 %	21 %	21 %	26 %	35 %
dva dospělí bez dětí	24 %	30 %	38 %	42 %	46 %
tři a více dospělých bez dětí	51 %	67 %	71 %	80 %	85 %
domácnost s dětmi	50 %	63 %	74 %	80 %	84 %
jeden dospělý s dětmi	26 %	49 %	49 %	63 %	71 %
dva dospělí s dětmi	52 %	64 %	74 %	80 %	85 %
tři a více dospělých s dětmi	56 %	67 %	84 %	83 %	85 %
celkem za ČR	32 %	42 %	49 %	56 %	62 %

Zdroj: autor z dat ČSÚ

Rychlejší adopce u středních věkových kohort a přetrvávající nízká míra penetrace u nejstarších věkových kohort jsou dále částečně vysvětlitelné klesající pravděpodobností přítomnosti (školu navštěvujících) dětí a mladých osob v domácnostech starších lidí. *Složení a velikost domácnosti* je v důsledku tradiční orientace sociálního výzkumu (a používaných datových souborů oficiálních statistik) na respondenta jako izolovanou analytickou jednotku často opomíjeným faktorem. Přesto je poměrně velmi dobrým prediktorem užívání Internetu,

²⁷² Modrá křivka znázorňuje polynomickou funkci čtvrtého řádu ($R^2=0,94$) z průměrů relativních četností získaných z odpovědí na otázku „Kolik měsíců a let užíváte Internet?“ z šetření WIP-CZ z let 2006–2008; jednotlivé původní časové řady byly vždy posunuty o jeden rok, aby odpovědi z jednotlivých let odpovídaly stejným kalendářním rokům, z výpočtu průměru za rok 2006 byl vyřazen chybějící údaj za rok 2006, aby nedošlo ke zkreslení. Aby dále nedošlo k zavádějícímu zkrivení křivky z důvodu chybějících dat z datových souborů z let 2007 a 2008, prokresluje křivku pouze do roku 2006. Červená křivka znázorňuje polynomickou funkci čtvrtého řádu ($R^2=1,0$) z kumulativních četností získaných průměrných relativních četností (tzn. je kumulativní S-křivkou modré křivky), vynásobených podílem uživatelů v roce posledního užitého datového souboru, tzn. v roce 2008 – odráží tedy retrospektivně získaný nárůst uživatelů Internetu v ČR. Datová matice využitá při konstrukci grafu je v příloze č. 3.

²⁷³ Findahl (2008, s. 9; 2011, s. 11); data Pew Internet & American Life Project.

²⁷⁴ Tyto údaje počítají s hypotetickým jednotným stropem ve výši 92% z dané věkové skupiny, stálou meziroční změnou připojené populace ve výši průměru z přírůstků relativních četností mezi roky 2005–2010 a neberou v potaz přesuny mezi věkovými kohortami z důvodu stárnutí populace.

a to zejména v případě přítomnosti (školu navštěvujících) dětí v domácnosti, což je „možná ten vůbec nejdůležitější stimul pro to, začít užívat Internet“²⁷⁵. Data z České republiky (viz tabulka č. 4) i z jiných zemí²⁷⁶ potvrzují přetrvávající velmi silnou roli těchto proměnných i sílu jejich vlivu – v ČR je rozhodující přítomnost dětí v domácnosti, zatímco počet osob je relevantní až při počtu tři a více členů, kde je vyšší pravděpodobnost, že jde o domácnosti s přítomností mladých dospělých.

Přední postava výzkumu digitální propasti, holandský sociolog Jan van Dijk²⁷⁷, Jan van Dijk vysvětluje vliv velikosti a složení domácnosti pomocí tří následujících faktorů: (a) větší velikost domácnosti znamená vyšší pravděpodobnost výskytu uživatele v domácnosti, (b) větší velikost domácnosti znamená vyšší celkový příjem, což snižuje význam ekonomické bariéry k pořízení počítače či přípojky k Internetu, a (c) děti jsou tlačeny partou a školním prostředím (tj. spolužáky a učiteli) k vlastnictví počítače. Přidejme ještě čtvrtý faktor, který van Dijk opomíjí, a to, že (d) větší množství členů domácnosti znamená větší agregovanou sociální síť domácnosti s vyšší pravděpodobností výskytu uživatelů v této síti. Pojem „domácnost“ se ale v tomto bodě stává příliš zavádějící a brzdicí další conceptualizaci role sociálního života jedince – z hlediska pravděpodobnosti užívání Internetu není až tak důležité, jestli sociální vztah s uživatelem Internetu je vztah rodičovský či nikoli a zda sociální interakce mající vliv na přijetí probíhají v „domácnosti“ či kdekoli jinde. Užitečnější by tedy bylo začlenit zkoumání vlivu velikosti a složení domácnosti do širšího rámce zkoumání role parametrů jedincovy sociální sítě. První kvalitativní studie vlivu sociálních sítí na adopci počítače a Internetu byly provedeny již v druhé polovině devadesátých let. Získaný obraz, v nich prezentovaný, případně mnohemu čtenáři povědomý: blízcí přátelé či děti dotazovaných v rozhovorech často vystupují v roli „laskavých expertů“, kteří přispěli ke zvýšení povědomí o užité hodnotě ICT, byli stimulem pořízení či začátku užívání ICT (ať už darem, praktickým předvedením nebo zvýšením motivace) a pomáhali překonat počáteční uživatelské problémy a frustrace.²⁷⁸ Znalcům DOI tato zjištění případnou povědomá, neboť v nich uslyší ozvěnu jednoho ze základních mechanismů difúze inovace: „*Výše pravděpodobnosti osvojení inovace je u jedince spojena s množstvím uživatelů inovace v jeho nebo její sociální síti.*“²⁷⁹ V polovině osmdesátých let Rogers potvrdil rozhodující vliv interpersonálních vazeb na pravděpodobnost osvojení PC v USA (před zakoupením PC měl každý nový osvojitel ve své sociální síti průměrně pět vlastníků PC a každý vlastník doporučil koupit PC průměrně osmi dalším osobám), a to i přes probíhající masivní reklamní kampaně IBM, Apple a dalších výrobců.²⁸⁰ Podobně, studie vypracovaná roku 2001 *San Diego Regional Technology Alliance* přišla se zjištěním, že faktor sociální vazby na uživatele či vlastníka počítače či Internetu je významnější než klasické sledované individuální charakteristiky respondenta jako jsou etnicita, vzdělání či příjem.²⁸¹ Tento závěr podporují i pozdější studie zaměřené na vysvětlení difúze Internetu z univerzitního prostředí²⁸², na

²⁷⁵ Cit. van Dijk (2005, s. 56); toto tvrzení specifikuje a potvrzuje studie Browna, Venkateshe a Bala (2006), kontrolující vliv složení domácnosti přes další faktory.

²⁷⁶ Montagnier a Vickery (2007, s. 17).

²⁷⁷ Jan van Dijk patří k významným současným sociologům nových médií. Všechny odkazy na jméno van Dijk v této práci se vztahují k tomuto autorovi.

²⁷⁸ Rojas et al. (2003, s. 120–122); Haddon (2004, s. 72–76); Bakardijeva (2005, s. 98–103). Termín „laskavý expert“ (angl. *warm expert*) pochází od M. Bakardijevy.

²⁷⁹ Rogers (2003, s. 359), kurzíva E. M. Rogers.

²⁸⁰ Rogers (1986, s. 123–126).

²⁸¹ Dowling (2001, s. 12).

²⁸² Goldfarb (2006).

vysvětlení nižší míry rozšíření ICT v rurálních oblastech²⁸³ a na vliv nízké sociability zbývajících neuživatelů na zpomalování rychlosti difúze Internetu²⁸⁴. I přes množství indicií o důležitosti určitého množství uživatelů v sociální síti respondenta a pozdější snahy o začlenění tohoto faktoru do teoretických modelů přístupu k ICT²⁸⁵ je zvláštní, že autoři věnující se problematice digitální propasti nevěnovali tomuto větší pozornost. Najdeme sice ještě několik málo dalších studií zaměřených na zkoumání vlivu sociálních interakcí pomocí proměnných typu „hustota sociálních vazeb“, odvozených z množství uživatelů ve zkoumané oblasti,²⁸⁶ tato cesta je ale nedostačující pro verifikaci a zpřesnění klíčových parametrů tohoto faktoru – tedy jak silný vliv v procesu rozšíření Internetu má sociální koheze dané populace a na mikro úrovni, jak se v průběhu difúze Internetu mění význam sociální sítě (její velikost, složení a podíl uživatelů v síti) pro osvojení ve srovnání s ostatními parametry osvojitele.

Genderové rozdíly v připojení k Internetu jsou úzce spojeny s problematikou kulturní podmíněnosti významu a síly jednotlivých socioekonomických a demografických kategorií v celkovém mixu zkoumaných proměnných. Pokud bychom například sledovali dynamiku adopce Internetu v kultuře, v níž platí závazné pravidlo přednosti přijetí a užívání nové technologie nejstarším členem rodiny, distribuce uživatelů Internetu dle věku by jistě nesledovala výše načrtnutý obecný model. I mezi zeměmi v jednom kulturním okruhu ovšem můžeme najít významné rozdíly spojené se specifickými hodnotami a životními styly jednotlivých generací a hustotou sociálních vazeb procházejících napříč generacemi. Podobně jsou i rozdíly mezi množstvím uživatelů u mužů a žen pochopitelné pouze v rámci místní dynamiky genderových stereotypů, která se promítá do internalizovaných, prožívaných a v určité (ne-)uživatelské praxi realizovaných sociálních bariér a šancí k užívání technických novinek typu ICT.²⁸⁷ V České republice např. najdeme největší genderové rozdíly v užívání Internetu u jedinců s nižším vzděláním, částečně i u starší populace, tedy u segmentů populace s životním stylem odpovídajícím konzervativnějšímu přístupu k mužské a ženské roli,²⁸⁸ naopak u mladších a vzdělaných jedinců genderový rozdíl v připojení k Internetu není patrný (viz tabulka č. 5). Tomu napovídají i výsledky aplikace vícerozměrných metod na zahraničních datech, vedoucí k jednoznačnému závěru, že genderové rozdíly v připojení k Internetu jsou plně vysvětlitelné odlišným příjmem a vzděláním u mužů a žen.²⁸⁹

Země, pro které máme k dispozici srovnatelná data, můžeme rozdělit do tří základních skupin dle velikosti a přetrvávání rozdílu mezi podíly uživatelů v subpopulacích žen a mužů. Do první skupiny budou patřit země se silným emancipačním potenciálem, v nichž se tento rozdíl v současnosti pohybuje na hranici statistické chyby nebo již není vůbec znatelný (např. Dánsko, Irsko, Francie, Švédsko, USA, Kanada, pobaltské země). K vyrovnání rozdílů mezi muži a ženami v těchto zemích docházelo postupně: např. v USA, Irsku a Kanadě došlo k vyrovnání rozdílů již na konci devadesátých let.²⁹⁰ Do druhé skupiny můžeme zařadit země, v nichž růst počtu připojených probíhá se stejným tempem u obou pohlaví, které se od sebe

²⁸³ Boase (2010).

²⁸⁴ Albert, Dávid a Molnár (2008).

²⁸⁵ DiMaggio a Hargittai (2001, s. 11–12); Warschauer (2003, s. 156–157).

²⁸⁶ Agarwal, Animesh a Prasad (2009); Schleife (2010).

²⁸⁷ Cooper a Weaver (2003); Castells, Fernández-Ardévol, Qui a Sey (2007, s. 41–55).

²⁸⁸ Maříková a Radimská (2003, s. 30–36).

²⁸⁹ Bimber (2000); Hindman (2000, s. 256); Wilson, Wallin a Reiser (2003); Goldfarb a Prince (2008, s. 6); Mossberger, Tolbert a McNeal (2008, s. 109); Eynon (2009, s. 281).

²⁹⁰ Údaje za USA: NTIA (2000, 2002); Fallows (2005); údaje za Kanadu: Sciadas (2002); údaje za evropské země platí o uživatelích 16–74 let, získáno z EUROSTAT (2012).

liší přetrvávajícím rozdílem ve výši pěti až deseti procent (např. Belgie, Chile, Jižní Korea, Německo, Slovensko, Portugalsko, Řecko). V drtivé většině zemí druhé skupiny nenajdeme téměř žádné genderové rozdíly u nejmladší populace z důvodu užívání Internetu ve škole – tento rozdíl je lokalizován ve starších věkových kohortách. Konečně třetí skupinou jsou země se silně zakořeněnými diferencemi mezi ženskými a mužskými rolemi. V těchto zemích rozdíly mezi podílem připojených mužů a žen přesahují v několika za sebou jdoucích letech deset procent (např. Itálie, Turecko, Chorvatsko, Írán, Indie, Mexiko, Ázerbájdžán).²⁹¹ Zařazení České republiky není jednoznačné; zatímco WIP data za roky 2005–2008 ukazují na možnost uzavírání genderových rozdílů v připojení k Internetu,²⁹² podle Českého statistického úřadu patří Česká republika jednoznačně do druhé skupiny přetrvávajících rozdílů ve výši zhruba 6 % (viz tabulka č. 5). Pokud zvolíme jako pravděpodobnější druhou možnost, rozdíl sice není dramatický, jeho uzavření však zůstává otázkou vzdálenějšího časového horizontu.

Tabulka č. 5: Vývoj podílu uživatelů Internetu u mužů a žen v ČR v letech 2003–2011 (v % v dané skupině)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Muži	37%	39%	38%	50%	55%	66%	66%	72%	76%
Ženy	32%	33%	33%	46%	49%	60%	63%	66%	70%
Muži 16-24 let	71%	73%	71%	81%	86%	93%	93%	95%	95%
Ženy 16-24 let	72%	70%	67%	83%	85%	94%	92%	95%	96%
Muži 55-74 let	12%	13%	13%	21%	26%	32%	35%	41%	47%
Ženy 55-74 let	6%	6%	7%	13%	15%	23%	25%	31%	36%
Muži low edu		38%	42%		58%	63%	60%	64%	70%
Ženy low edu		20%	19%	30%	33%	41%	39%	46%	49%
Muži high edu		81%			89%	91%	95%	93%	96%
Ženy high edu		73%	73%	83%	86%	92%	94%	92%	95%

Zdroj: autor z údajů EUROSTATU, populace 16-74 let

Etnicita či *rasa* patřily podobně jako pohlaví k poměrně ostře sledovaným proměnným zejména v první vlně amerického výzkumu digitální propasti, což lze přičítat tradici silného akcentu na rasovou a genderovou otázku v amerických sociálních vědách, odkud pocházela převážná část počáteční produkce odborných textů (data z jiných zemí jsou bohužel vzácná nebo úplně chybí, což se týká i ČR). Z prvních zpráv o rasových nerovnostech ve vlastnictví počítače a přístupu k Internetu bylo zřejmé, že tyto nerovnosti jsou kulturně specifické a nelze je uchopit obecně podle dělení na ústřední a okrajové rasy či etnika. Ve Spojených státech byl podíl vlastníků počítače a uživatelů Internetu u asijských a tichomořských Američanů vždy minimálně na podobné úrovni jako u bílých Američanů, zatímco původní obyvatelé, Latinoameričané a Afroameričané v adopci Internetu výrazně zaostávali, přičemž se digitální propast mezi těmito dvěma skupinami etnik do roku 2000 stále rozšiřovala.²⁹³ Problematické se tyto rozdíly zainteresovaným autorům jeví zejména s ohledem na možnost budoucího zvyšování etnických a rasových nerovností, způsobeného nízkou a nekvalitní vybaveností ICT v domácnostech a školách méně připojených etnických menšin, které se již v současnosti projevuje rizikem jejich sociálního propadu v souvislosti s nižším uplatněním ve školském

²⁹¹ ITU (2010, s. 86); WIP (2010, s. 45); EUROSTAT (2012).

²⁹² Šmahel a Lupač (2008, s. 6).

²⁹³ Hoffman a Novak (1998); NTIA (1999; 2000; 2002); Hoffman, Novak a Schlosser (2001, s. 61); Fairlie (2007, s. 268–271). K opačnému závěru dospěl Spooner et al. (2000, s. 5), představené tvrzení v textu na základě tohoto zdroje neproblematizují s ohledem na ojedinělost v něm obsaženého tvrzení.

systemu či na stále více se informatizujícím trhu práce.²⁹⁴ Z dostupných dat a studií lze zrekonstruovat hrubý následující obraz, jak se rasové rozdíly v připojení k Internetu v USA měnily v uplynulých deseti letech. Podle dat z *Pew Research Center's Internet & American Life Project* (dále jako PIP) se zaostávání Afroameričanů téměř nezměnilo, rozšiřování propasti v první polovině desetiletí zhruba vyrovnalo rychlejší tempo adopce v následujících letech (viz schéma č. 9²⁹⁵). Zda tento trend odkazuje k budoucímu vyrovnávání rozdílů, nebo zda dojde ke stabilizaci nižšího rozdílu²⁹⁶ je otevřená otázka. Podobně nejistý výhled máme i u otázky dynamiky digitální propasti u anglicky mluvících Latinoameričanů; mezi lety 2000 a 2004 sice u této skupiny došlo ke zvýšení průměrného meziročního tempa adopce vedoucí k vyrovnání podílu uživatelů, data za roky 2008 a 2010 však u anglicky mluvících Latinoameričanů mezi jednotlivými šetřeními (v rozmezí několika měsíců) velmi silně kolísají a proto je velmi obtížné říci, zda je závěrečný pokles reálný (odrážející např. způsob sběru dat, migrační dynamiku či hospodářskou situaci země) nebo zda jde jen o důsledek proložení křivkou na základě silně kolísajících dat. Obraz připojení pro celé latinskoamerické etnikum bude také daleko chmurnější, a to ze dvou důvodů spojených se způsobem sběru dat u PIP: za prvé, sběr dat je provozován telefonicky, přičemž vlastnictví telefonu je významným prediktorem užívání Internetu, a za druhé, dotazování probíhá pouze s anglicky mluvícími osobami, přičemž Latinoameričané patří v USA k minoritám s největšími jazykovými bariérami. Výzkumníci z PIP se přesto přiklánějí k verzi o uzavírající se digitální propasti mezi hispánskými Američany a tradičně nejpřipojenějšími etniky, a to na základě porovnání vybraných časových bodů z vlastních dat²⁹⁷ a na základě výsledků kombinace s daty *Pew Hispanic Center*, u nichž jazykové omezení vzorku není přítomno²⁹⁸. Upozorňují ovšem současně, že nárůst připojených Afroameričanů a Latinoameričanů v posledních letech (...) spadá do značné míry na vrub užívání Internetu v mobilním telefonu, což značně omezuje potenciál benefitů z připojení.²⁹⁹

Zobecnitelnost specifické americké zkušenosti s dynamikou přístupu jednotlivých ras či etnik k Internetu je možná pouze na úrovni dostatečně abstrahující od konkrétních ras a etnik směrem k očistění vazby mezi sociálními šancemi a překážkami imigrantů a příslušníků x-té generace v určitém sociálním kontextu a na tento kontext nevázaných znaků té které rasy či etnika. Z poznatků sociální a kulturní antropologie a sociologie dnes již s jistotou víme, že příslušníci téže rasy či téhož etnika mohou v důsledku adaptace na různé sociální kontexty dosahovat diametrálně odlišných úrovní skupinového sociálního statusu, kognitivních schopností, osobnostních rysů, hodnotových preferencí atd. Podíl uživatelů mezi Samojsci a Indy na Novém Zélandě se tak i po kontrole přes věk a pohlaví liší v závislosti na tom, zda se na Nový Zéland přistěhovali, nebo se tam narodili.³⁰⁰ Podobně i třetí generace asijských imigrantů ze Seattlu bude zřejmě dosahovat výrazně odlišných průměrných hodnot připojení k Internetu ve srovnání se současným stavem domovské populace jejich prarodičů. Explanační síla samotného faktoru „Asiat“, „Afroameričan“ či „Samojec“ se proto mimo

²⁹⁴ Hess a Leal (2001); *The Journal of Blacks in Higher Education* (2004a; 2004b); Fairlie (2005).

²⁹⁵ Křivky byly získány proložení PIP dat pomocí polynomiálních křivek čtvrtého řádu, což se může jevit jako problematické u křivky připojení hispánských Američanů, kdy data zejména v letech 2008–2010 mezi jednotlivými šetřeními velmi silně kolísají až v rozmezí 20 %. Z tohoto důvodu je R^2 u křivky hispánských Američanů pouze 0,68 a pokles v závěru křivky je třeba brát jako výsledek rozkolísaných dat v tomto období, příslušné hodnoty R^2 u křivek bílých Američanů a Afroameričanů jsou 0,94 a 0,8.

²⁹⁶ Warschauer a Matuchniak (2010).

²⁹⁷ Smith (2010a, s. 7).

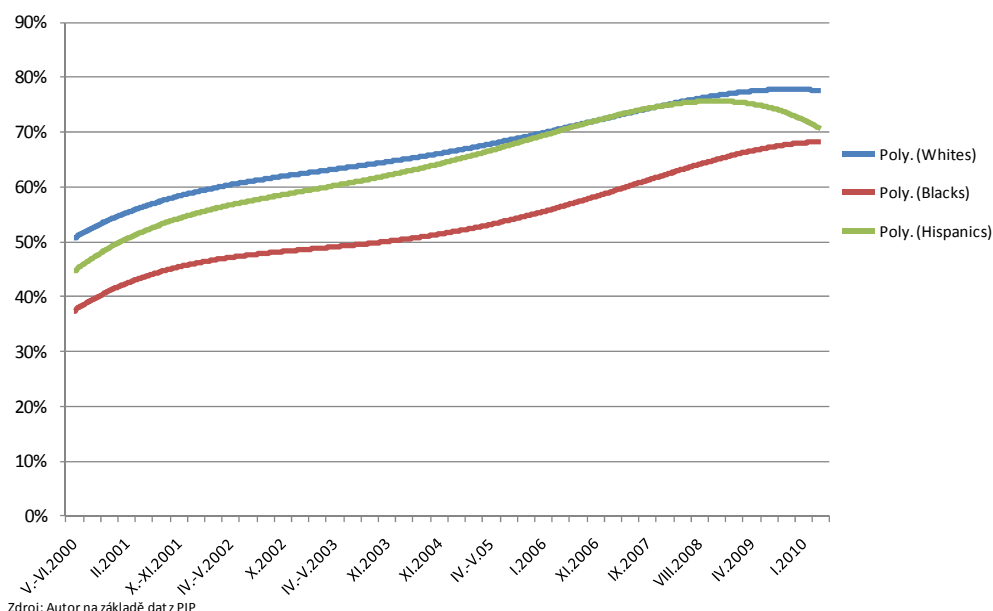
²⁹⁸ Livingstone, Parker a Fox (2009).

²⁹⁹ Aaron Smith, senior researcher v PIP, citován ve Washington (2011).

³⁰⁰ Greenbrook-Held a Morrison (2011, s. 35).

konkrétní zkoumaný kontext blíží téměř nule. Na obecné úrovni se navíc nemůžeme vyhnout jedné z klíčových otázek zkoumání rasové dimenze digitální propasti: zda pozorovaná rasová nerovnost v připojení k Internetu není jen funkcí dalších nerovností, jako jsou nerovnosti ve vzdělání, přístupu na trh práce apod. Ze studií na toto téma (i mimo USA) vyplývá, že i když příjem, vzdělání a zaměstnání vysvětlí značnou část nerovnosti pozorované při porovnání rasy/ethnicity, na rozdíl od pohlaví vliv této proměnné úplně nezmizí.³⁰¹ Vysvětlení tohoto rezidua spočívá buď v „odlišných kulturních zdrojích a zájmech“³⁰² nebo v jazykové bariéře spojené s tím, že většina obsahu v dané zemi je produkována v jazyce ústředního etnika³⁰³. Jazyková vybavenost v určitém kontextu či odlišný životní styl ovšem nejsou definičními znaky příslušnosti k určité rase či etniku; samostatný vliv těchto kategorií hovoří spíše o nezařazení vysvětlujících proměnných životního stylu a jazykové vybavenosti do výpočtu než o rasové či etnické podmíněnosti vztahu k ICT.³⁰⁴ Využívání rasy a ethnicity jako vysvětlující proměnné je proto spíše znakem přežívajícího akademického rasismu přispívajícího k udržování rasových a etnických hranic a tudíž nerovností, digitální propast nevyjímaje.³⁰⁵

Schéma č. 9: Dynamika adopce Internetu u tří vybraných ras v USA 2000–2010 (polynomičné funkce dynamiky podílů uživatelů u sledovaných ras)²⁹⁵

U vzdělání se potvrzuje, že čím vyšší vzdělání, tím výraznější šance na užívání Internetu, přičemž lidé s absolvovaným středoškolským a vysokoškolským vzděláním mají tyto šance podobně (velmi) vysoké. Naopak mezi lidmi se základním nebo nedokončeným vzděláním najdeme ve srovnání s dalšími statusovými skupinami vůbec nejnižší podíly uživatelů, srovnatelné např. s nejstaršími věkovými kohortami. Velmi vysoká čísla u

³⁰¹ Fairlie (2004); Wilson, Wallin a Raiser (2003); Korup a Szydlik (2005).

³⁰² Cit. van Dijk (2005, s. 60).

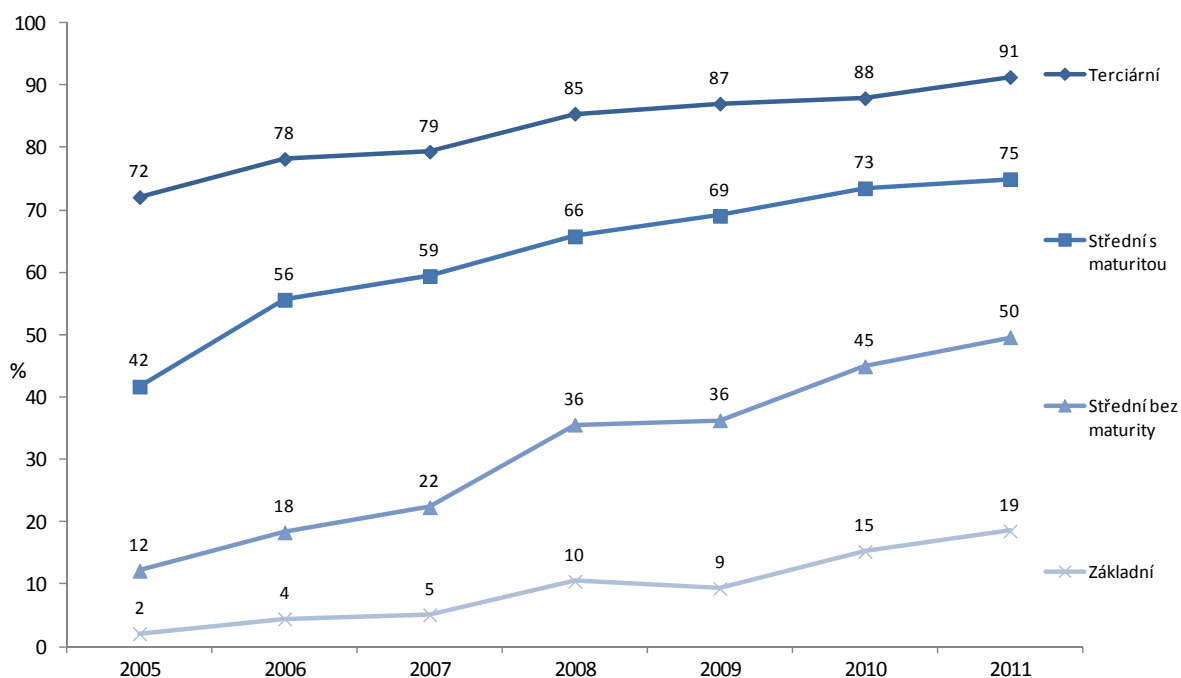
³⁰³ Fairlie (2004); Warschauer a Matuchniak (2010, s. 183).

³⁰⁴ Livingstone, Parker a Fox (2009).

³⁰⁵ Tuomi (2000, s. 7).

středoškolsky a vysokoškolsky vzdělané populace jsou spojena s kombinací pěti jevů: (a) s rychlejší a intenzivnější komputizací vyšších stupňů školského systému, které pak opouští téměř sami uživatelé, (b) s podstatně rychlejší a vyšší informatizací segmentů pracovního trhu, kde je požadováno středoškolské a vyšší vzdělání, (c) s vyšším příjmem a na něj navázanými spotřebními vzorci luxusní spotřeby, (d) s pravděpodobněji sociální vazbou na vlivné jedince již užívající ICT a s (e) nepřímou úměrou mezi věkem a vzděláním, zejména co se týče starších segmentů populace. Naopak nižší vzdělání je častěji spojeno s manuální prací, kdy jedinec v práci počítač neužívá a s životním stylem, kdy je otázka vlastnictví či užívání ICT vázaná především na míru užívání ICT v členských a referenčních skupinách, na tlak institucí (školy, úřady, trhy,...) a masmédií a na subjektivně vnímanou přidanou hodnotu vzhledem k praktickým každodenním činnostem a problémům. Vývoj situace v ČR dobře odráží odpovídající odlišné dynamiky růstu u jednotlivých vzdělanostních skupin (viz schéma č. 10).

Schéma č. 10: Vývoj podílu uživatelů u jednotlivých vzdělanostních skupin v ČR v letech 2005–2011

Zdroj: autor z dat ČSÚ, populace 25+

Z grafu je patrná slábnoucí rychlost růstu u české vysokoškolsky vzdělané populace, jejíž křivka adopce jeví znaky přibližování ke stropu pro zkoumané věkové rozmezí (25+); hlavními přispěvateli k nárůstu celkového počtu uživatelů Internetu v ČR jsou nyní lidé se středoškolským vzděláním. Mírný nárůst byl zaznamenán i u populace se základním či nižším vzděláním, nicméně celková změna není natolik velká, aby přispěla k uzavírání digitální propasti mezi nejméně a nejvíce vzdělanou částí populace (rozdíl podílů uživatelů v těchto krajních vzdělanostních skupinách se mezi roky 2005 a 2011 zvýšil o dvě procenta). Ke

stejnému zjištění jsem dospěl s Davidem Šmahalem při porovnávání vývoje počtu uživatelů v jednotlivých vzdělanostních skupinách na základě dat WIP-CZ z let 2005–2008.³⁰⁶

Vývoj digitální propasti mezi vzdělanostními skupinami není v ČR atypický, což potvrzuje i srovnání změn šancí na užívání Internetu v evropských zemích (viz tabulka č. 6). Při pohledu na levou a střední část tabulky vidíme, že šance na užívání Internetu se za pouhé čtyři roky podstatně zvýšily ve všech zemích a vzdělanostních skupinách. Vzhledem k zpomalujícímu nárůstu v nejvyšší vzdělanostní skupině tak při porovnání podílů uživatelů v krajních skupinách v letech 2006 a 2010 dojdeme k závěru uzavírání digitální propasti u čtyř pětin zemí zahrnutých do analýzy (výjimkou jsou Polsko, Litva, Kypr, Německo a Bulharsko, kde takto definované rozšiřování propasti pokračuje). Nejvyšší nárůst pak stejně jako v případě ČR vidíme u částí populace se středním vzděláním. Stejně jako v případě ČR jsou ovšem tyto závěry oslabeny faktem, že užitá data EUROSTATu reprezentují *celou* populaci v rozmezí věku 16–74, což zkresluje výsledky z důvodu zahrnutí studujících s nedokončeným vzděláním. V závislosti na zahrnutí či vyloučení studentů z datového souboru činil v ČR v letech 2005 a 2006 rozdíl na populaci 12+ s nejnižším vzděláním 35 % (!).³⁰⁷ Tento rozdíl ale neměl vliv na meziroční nárůst, který byl v obou případech stejný – u studujících totiž, jak jsme viděli, již k růstu připojených nedochází.

Porovnáme-li ale mezi sebou nárůsty šancí příslušníků jednotlivých vzdělanostních skupin, zjistíme, že mezi lety 2006 a 2010 došlo jak v EU jako celku, tak i ve většině evropských zemí k rozšíření digitální propasti – při porovnání krajních vzdělanostních skupin nebo při srovnání subpopulací s nejnižším a středním vzděláním se jedná o celé dvě třetiny zemí. Podobnost s vývojem v ČR můžeme spatřit i ve faktu vyššího nárůstu šancí středních vzdělanostních vrstev ve srovnání s nejvíce vzdělanými vrstvami poloviny zemí zahrnutých do analýzy; při pohledu na EU jako celek nicméně šance vysoce vzdělané populace rostly stále rychleji. Přetrvávající výrazné rozdíly mezi krajními vzdělanostními skupinami nacházíme i mimo euroamerický kulturní okruh, kde je otázka uzavření zatím vzdálenou budoucností.³⁰⁸

Představený „klasický“ přístup ke zkoumání vzdělanostní dimenze digitální propasti patří v celku produkovaných textů spíše k okrajové záležitosti, podobně jako dříve populární problém rozdílů v počítačové vybavenosti a připojení škol, který v zemích s nejvyšší produkcí textů na téma digitální propasti zastaral jako důsledek vládních programů komputizace a internetizace školského systému (v USA bylo v roce 1998 připojeno k Internetu 98 % veřejných škol,³⁰⁹ v ČR v roce 2006 99 % škol, EU v roce 2006 dosáhla 96 % připojených škol a v žádné členské zemi nebylo množství připojených škol nižší jak 90 %)³¹⁰. Hlavní pozornost obhájců digitální propasti se přenesla k jiným výzkumným problémům: k rozdílům v kvalitě a objemu vybavenosti ICT,³¹¹ ke zkoumání vztahu vzdělání a uživatelských dovedností a k otázce očištění vlivu jednotlivých nezávislých proměnných a stanovení pořadí a síly jejich vlivu.

³⁰⁶ Šmahel a Lupač (2008, s. 7)

³⁰⁷ Šmahel a Lupač (2007, s. 7)

³⁰⁸ WIP (2010, s. 47); KISA a Korea Communications Commission (2010, s. 6).

³⁰⁹ Cattagni a Farris (2001, s. 1).

³¹⁰ Korte a Hüsing (2006, s. 30).

³¹¹ Např. Hess a Leal (2001); Lanahan (2002); Valentine, Holloway a Bingham (2002); Valadez a Durán (2007); Warschauer a Matuchniak (2010, s. 188–190).

Tabulka č. 6: Změny poměrů šancí vzdělanostních skupin na užívání Internetu v evropských zemích, 2006–2010 (zeleně vyznačeny záporné rozdíly poměrů šancí)

země	nízké střední vysoké % uživatelů v r. 2006*** (změna v % v r. 2010)			OR	OR	OR	diff	diff	diff
				nízké vzd.	střední vzd.	vysoké vzd.	střední nízké	vysoké střední	vysoké nízké
EU (27 zemí)	33 (+17)	61 (+15)	85 (+8)	2,0	2,0	2,3	0,0	0,3	0,3
Eurozóna	32 (+20)	69 (+12)	84 (+9)	2,3	1,9	2,5	-0,4	0,6	0,2
Belgie	42 (+18)	71 (+15)	88 (+6)	2,1	2,5	2,1	0,4	-0,4	0,1
Bulharsko	12 (+5)	24 (+26)	62 (+21)	1,5	3,2	3,0	1,7	-0,2	1,5
Česká republika	38 (+15)	45 (+23)	86 (+7)	1,8	2,6	2,2	0,8	-0,4	0,3
Dánsko	77 (+3)	88 (+3)	96 (+2)	1,2	1,4	2,0	0,2	0,7	0,8
Německo	64 (+7)	72 (+10)	83 (+9)	1,4	1,8	2,4	0,4	0,6	1,0
Estonsko**	45 (+20)	48 (+25)	70 (+16)	2,3	2,9	2,6	0,7	-0,3	0,4
Irsko	26 (+16)	62 (+15)	86 (+8)	2,1	2,1	2,6	0,0	0,5	0,5
Řecko	8 (+8)	43 (+14)	68 (+10)	2,2	1,8	1,7	-0,4	-0,1	-0,5
Španělsko	25 (+17)	71 (+12)	85 (+9)	2,2	2,0	2,8	-0,2	0,8	0,6
Itálie	17 (+14)	58 (+14)	76 (+9)	2,2	1,9	1,8	-0,3	-0,1	-0,4
Kypr	13 (+11)	34 (+20)	69 (+15)	2,1	2,3	2,4	0,2	0,1	0,2
Litva	38 (+18)	48 (+15)	85 (+6)	2,1	1,8	1,8	-0,2	-0,1	-0,3
Litvsko	34 (+7)	34 (+20)	79 (+12)	1,3	2,3	2,7	0,9	0,4	1,3
Lucembursko	51 (+28)	82 (+11)	95 (+4)	3,6	2,9	5,2	-0,7	2,3	1,6
Maďarsko	23 (+20)	64 (+15)	82 (+9)	2,5	2,1	2,2	-0,4	0,1	-0,3
Malta*	25 (+19)	69 (+24)	86 (+11)	2,4	6,0	5,3	3,6	-0,7	2,9
Nizozemí	65 (+12)	89 (+7)	96 (+3)	1,8	3,0	4,1	1,2	1,2	2,3
Rakousko	39 (+14)	67 (+11)	87 (+3)	1,8	1,7	1,3	0,0	-0,4	-0,4
Polsko	35 (+8)	40 (+20)	82 (+9)	1,4	2,3	2,2	0,8	0,0	0,8
Portugalsko	22 (+15)	82 (+11)	-	2,1	2,9	-	0,8	-	-
Rumunsko	-	22 (+20)	74 (+16)	-	2,6	3,2	-	0,6	-
Slovensko	24 (+20)	56 (+15)	92 (+2)	2,5	1,9	1,4	-0,6	-0,6	-1,1
Slovensko	45 (+10)	54 (+30)	90 (+3)	1,5	4,5	1,5	3,0	-3,0	0,0
Finsko	65 (+8)	81 (+8)	93 (+3)	1,5	1,9	1,8	0,4	-0,1	0,4
Švédsko*	77 (+3)	84 (+10)	97 (+1)	1,2	3,0	1,5	1,8	-1,5	0,3
Velká Británie**	31 (+20)	73 (+15)	88 (+9)	2,3	2,7	4,4	0,4	1,7	2,1
Norsko	53 (+30)	82 (+11)	96 (+3)	4,3	2,9	4,1	-1,4	1,2	-0,2
Makedonie	-	32 (+29)	54 (+29)	-	3,3	4,2	-	0,8	-
Turecko*	4 (+19)	37 (+36)	67 (+17)	7,2	4,6	2,6	-2,6	-2,0	-4,6

Zdroj: autor z dat EUROSTATu, populace 16-74 let věku, údaje byly zaokrouhleny, OR = odds ratios (poměry šancí), diff = rozdíl OR nízké vzdělání: nedokončené ZŠ, ZŠ, vyučen; střední vzdělání: maturita a vyšší vzdělání neuniverz. typu; vysoké vzdělání: vzděl. univerz. typu

* – údaje za Maltu, Švédsko a Turecko byly z důvodu chybějících nebo z časové řady výrazně vybočujících údajů za rok 2006 zpracovány za rok 2005

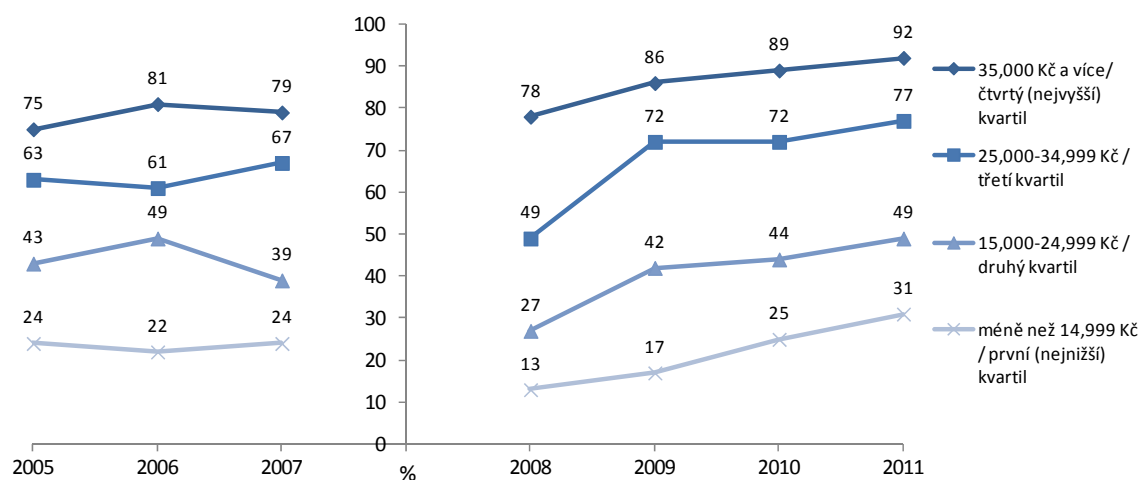
** – údaje za Velkou Británii a Estonsko byly z důvodu chybějících údajů za rok 2006 zpracovány za rok 2004

Protože příjem jako tradiční ohnisko studia sociální nerovnosti je provázán s téměř všemi dalšími zkoumanými faktory digitální propasti – vzděláním, pohlavím, rasou/ethnicitou, věkem, zaměstnaneckou pozicí, regionem atp. – je již z výše řečeného zřejmé, že stav digitální propasti nebude při porovnání různých příjmových skupin příliš odlišný. V případě Spojených států se odborné texty shodují na rozšiřování příjmové digitální propasti zhruba do

roku 2005,³¹² k podobnému závěru dojdeme i na základě dat z Austrálie a Japonska,³¹³ v evropských zemích byla situace diferencovanější, přičemž v EU jako celku se mezi lety 1997/1998 a 2003 šance na užívání Internetu zvýšily v nejnižším příjmovém kvartilu více než v nejvyšším příjmovém kvartilu.³¹⁴ Časová řada podílů uživatelů v domácnostech jednotlivých příjmových kategorií, zveřejněná EUROSTATem, bohužel začíná u většiny sledovaných zemí v letech 2007 a 2008.

Udělat si obraz o vývoji situace v ČR je obtížnější, neboť také chybí delší časové řady: ČSÚ sleduje vybavenost Internetem u různých příjmových skupin až od roku 2008, ve WIP-CZ došlo v roce 2008 ke změně metodiky měření příjmu a proto máme k dispozici srovnatelná data jen za roky 2005–2007. Otázka na příjem jednotlivce či domácnosti je navíc v ČR citlivá a vykazuje velmi nízkou míru ochoty odpovídat, což značně snižuje vypovídací hodnotu výsledků. Schéma č. 11 ukazuje výsledky z obou zdrojů, které, srovnatelné jen s velkou opatrností (WIP-CZ používalo stálou absolutní velikost intervalů, kdežto ČSÚ užívá kvartily), ukazují na poměrně velkou diferenciací sílu příjmu domácnosti; jakékoli tvrzení o dlouhodobějším trendu na základě takových dat by ale bohužel bylo jen spekulací.

Schéma č. 11: Vývoj podílu uživatelů v jednotlivých příjmových skupinách v ČR, 2005–2011 (příjem celé domácnosti)

Zdroj: autor z dat WIP-CZ (2005-2007) a EUROSTAT (2008-2011)

Snaha očistit vliv samotného příjmu od ostatních, na něj navázaných proměnných, vede dosud k hypotéze, že v ekonomicky vyspělých zemích euroamerického kulturního okruhu patří příjem spolu s věkem k nejsilnějším prediktorům *vlastnictví* ICT, následovaný vzděláním, jehož význam je úměrný vztahu mezi cenou ICT a průměrným příjmem v dané zemi. Vliv vzdělání je tedy zřejmě vyšší v ekonomicky rozvinutých zemích, zatímco v zemích rozvojových zůstává rozhodující proměnou příjem.³¹⁵

³¹² Van Dijk a Hacker (2003, s. 318); Fox (2005, s. 5); Martin a Robinson (2007).

³¹³ Willis a Tranter (2006, s. 51); Montagnier a Vickery (2007, s. 41).

³¹⁴ Martin a Robinson (2007, s. 13–14).

³¹⁵ Katz a Rice (2002, s. 54–55); NTIA (2002, s. 19); van Dijk a Hacker (2003, s. 319); van Dijk (2006b, s. 226).

Pokud se zaměříme místo na vlastnictví na *užívání*, pak k věku, příjmu a vzdělání musíme přidat ještě *zaměstnaneckou pozici*, která má výrazný vliv na možnost (či nutnost) užívání ICT v práci. Užívání ICT v práci pak vede k vyšší pravděpodobnosti užívání ICT doma, přičemž tento vztah není vysvětlitelný příjmem.³¹⁶ Podle Statistiky rodinných účtů ČSÚ byl mezi lety 1990–2008 podíl domácností vlastnících osobní počítač vždy o 30 – 40 % vyšší u domácností vedených zaměstnancem ve srovnání s průměrnými hodnotami za české domácnosti. Internet užívalo v ČR mezi lety 2005 a 2008 na čtyři pětiny úředníků, podnikatelů, živnostníků a odborných pracovníků, přičemž tento podíl se ve sledovaném časovém rozmezí již nezvětšoval, došlo ale k nárůstu uživatelů mezi zaměstnanci, na čemž se značnou měrou podíleli provozní pracovníci.³¹⁷ Mírný růst byl zaznamenán také u dělnických profesí, což odkazuje k možnosti uzavírání digitální propasti v ČR mezi různými druhy zaměstnanců.

K poslední ze sledovaných „velkých“ dimenzí sociální nerovnosti, kterou bychom zde neměli opomenout, patří *vliv jedincovy lokace v určitém sociálně geografickém prostoru* na pravděpodobnost užívání ICT. Zdůraznění prostorové dimenze veškeré sociální teorie i praxe (tzn. i určitých systémů institucionalizované sociální nerovnosti) představuje sociologií stále ne dostatečně zpracovaný a doceněný přínos z pomezí urbanistiky, sociální geografie a sociologie.³¹⁸ Tato nedoceněnost se odráží v opomíjení tří důležitých problémů: (a) analýzy v implicitním, nereflektovaném, často nevhodně zvoleném měřítku, která opomíjí multiplicitu měřítek sociálních jevů a procesů a ústí tak v „tendenci plést si, slučovat či ignorovat prostorové procesy odehrávající se v jiných měřících“³¹⁹, (b) analýzy zvoleného prostorového výseku jako izolované entity, opomíjející jeho relační podstatu ve vztahu k dalším prostorům a sociálním procesům různých měřítek, a (c) opomíjení sociálně konstruované – a tudíž fluidní – povahy zkoumaného prostoru a konfigurace elementů, z nichž je tvořen. Protože v této části nepůjdu cestou důsledné kritiky diskuse o digitální propasti z hlediska zkoumání jejích prostorových korelátů, využiji tyto tři problémy k formulaci odvozených otázek, které by nám měly pomoci lépe pochopit prostorovou dimenzi digitální propasti. Tyto otázky jsou: (A) jaká jsou základní měřítka, na nichž tyto texty operují a jaké jsou základní obrysy evidence nerovností v připojení k ICT na těchto úrovních, (B) jaká je míra vzájemného propojení nejčastěji zkoumaných měřítek a zda a jak toto může ovlivňovat interpretaci výsledků, (C) jaké elementy a měřítka analýzy chybí v současném výzkumu digitální propasti a jak rozšíření analýzy o tyto elementy a opuštění stávající úrovně analýzy může pomoci porozumění problematice digitální propasti. Na první dvě otázky můžeme nalézt odpověď ihned, třetí ovšem vyžaduje změnu perspektivy, a vrátíme se k ní proto až po představení základní stavby argumentace digitální propasti a jejích problémů (v kpt. 6).

Problematika prostorových nerovností v rámci národního státu patří k diskusi o digitální propasti již od jejího počátku, a to ve formě sledování rozdílů v míře adopce Internetu mezi základními druhy administrativně či statistickou tradicí definovaných subnárodních prostor, jako jsou rurální a urbánní oblasti (včetně rozlišení na vnitřní město a suburbia), regiony (pacifická oblast, středozápad atd.), státy a minimálně i mikroregiony (EU) či metropolitní a mikropolitní oblasti (USA). Tyto prostory vstupují do analýzy a interpretace výsledků nejčastěji jako stabilní, vnitřně homogenní a dále nediferencované celky.

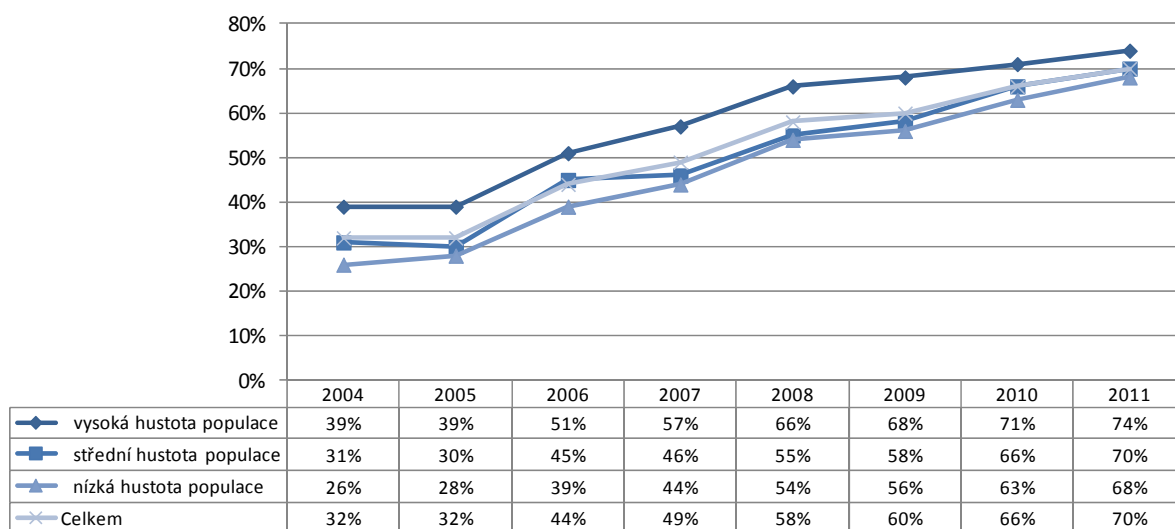
³¹⁶ NTIA (2002, s. 19).

³¹⁷ Šmahel a Lupač (2008, s. 8–9).

³¹⁸ Tickamyer (2000).

³¹⁹ Cit. ibid., s. 810.

Schéma č. 12: Podíl jedinců užívajících Internet dle hustoty osídlení v oblasti (hustota populace definovaná metodikou EUROSTATu)

Zdroj: autor z údajů EUROSTATu

Připomeňme si, že jeden z ústředních textů počátku diskuse nesl podtitul „Průzkum informačně nemajetných v rurální a urbánní Americe“³²⁰ a tvrzení o nižší míře penetrace domácností z rurálních oblastí patřilo v devadesátých letech k častým argumentům při diskusi o nutnosti přemostění digitální propasti a rozšíření univerzální služby na nové komunikační technologie.³²¹ Podle zpráv NTIA však tato situace netrvala příliš dlouho a již po roce 2000 se v USA podíl domácností s internetovým připojením v rurálních oblastech vyrovnal s národním průměrem, přičemž jediný rozdíl ve výši asi 8 % přetrval mezi vnitřními městy a ostatními městskými oblastmi.³²² Tvrzení o uzavření digitální propasti mezi urbánními a rurálními oblastmi ale v USA možná platí pouze na úrovni domácností, neboť dle dat PIP, v nichž je analytickou jednotkou jedinec, přetrvávala v letech 2000–2008 v tomto ohledu digitální propast široká o velikosti desetiprocentního rozdílu.³²³ V České republice se mezi lety 2004–2011 digitální propast mezi hustě a řídko osídlenými oblastmi mírně zúžila (viz schéma č. 12, u vlastnictví počítače byla situace obdobná), ve srovnání s dalšími zdroji nerovností je ovšem význam hustoty osídlení poměrně malý. Rozdíly mezi podíly uživatelů v podobných subnárodních prostorech potvrzují také data z Kanady, Nového Zélandu, Evropy, Číny.³²⁴

Jak geografické rozdíly vysvětlit? Odpovědět na tuto otázku znamená v první řadě ověřit, zda je v tomto případě lokace nezávislou proměnnou nevysvětlitelnou dalšími položkami tak, jako jsme to viděli např. u genderových rozdílů. Obecně platí, že v rurálních oblastech je vyšší průměrný věk a nižší vzdělání i příjem, což lze vysvětlit strukturou trhu práce v řídko osídlených oblastech s průměrně nižší přidanou hodnotou práce, tomu odpovídajícím poměru nákladů a výdělků, vyšší nezaměstnaností a migrací mladé a vzdělané

³²⁰ NTIA (1995).

³²¹ Anderson, Bikson, Law a Mitchell (1995); NTIA (1998; 1999); Hindman (2000).

³²² NTIA (2000, s. 5–7; 2002, s. 20).

³²³ Hale, Cotten, Drentea a Goldner (2010, s. 1306).

³²⁴ Wang a Liu (2004); Holloway (2005); Noce a McKeown (2008); EUROSTAT (2012).

populace do měst. Protože věk, vzdělání a příjem jsou důležitými faktory inovátorství, osvojují si lidé z rurálních, řídko osídlených oblastí nové technologie v průměru později než lidé z měst, hustě obydlených či metropolitních oblastí. Kontrola přes věk, vzdělání, příjem a další individuální charakteristiky ale u nezanedbatelné části studií vysvětlila rozdíly dle geografické lokace „pouze“ do značné míry, tedy ne úplně,³²⁵ což znamená, že lokace může mít samostatný nezávislý vliv na pravděpodobnost užívání Internetu. Naši otázku bychom v takovém případě museli pozměnit: Jaké specifické vlastnosti rurálních, řídko osídlených oblastí (resp., vnitřních měst či socioekonomicky deprivovaných čtvrtí, regionů atp.) přispívají k nižší pravděpodobnosti užívání Internetu u jejich obyvatel? Hledáme tedy nyní strukturální (tj. nadindividuální) a infrastrukturní příčiny, nezajímají nás teď parametry lokace získané agregací izolovaných individuálních charakteristik jedinců v této lokaci se vyskytujících. Jako užitečné se při rozdělení těchto příčin jeví využití metafory trhu, kdy na jedné straně posuzujeme prostorové rozdíly v nabídce a na straně druhé prostorově podmíněné rozdíly v poptávce.

Geografii Internetu lze zkoumat na třech rovinách: na rovině prostorové distribuce uživatelů, na rovině geografie technické infrastruktury a na rovině ekonomické geografie ICT businessu.³²⁶ Abychom mohli pokračovat dále, musíme zdůvodnit, proč by prostorová distribuce uživatelů měla následovat a kopírovat geografii technickou a ekonomickou. Pokud by totiž geografie uživatelů měla být nezávislá na prostoru, tak jak to bylo zvěstováno mnohými komentátory a vědci-proroky v podobě teze o zrušení (centralizovaného) prostoru,³²⁷ nemělo by smysl hledat její souvislost s ekonomickou a technickou infrastrukturou a specifika lokace by tedy měly být hledány jinde. Teze o irelevanci prostoru v důsledku rozšíření ICT byla ovšem spíše projevem ideové zaslepenosti než argumentem založeným na pozorování reálných procesů: již v osmdesátých letech bylo zřejmé, že síť datových kabelů, struktura datových toků i geografie IT businessu je vysoce koncentrovaným podílíkem, korelátorem i důsledkem specifické mocenské geografie globalizovaného kapitalismu, s centrálními uzly v místech, kde se kříží nejmohutnější toky lidí, informací, zboží a jejich přepravních prostředků. Výsledná síť toků do značné míry nerespektuje tradiční prostorové hranice (měst, čtvrtí, hranic národních států) a umožňuje lokacím se strategickou hodnotou pro globální finanční, produkční a distribuční sítě vymanit se z vazeb na své geografické okolí. Těmito klíčovými lokacemi jsou nejčastěji strategická jádra měst se silně rozvinutým sektorem služeb pro aktéry pohybující se na úrovni globálních operací. Vedlejším produktem je prohlubování nerovností mezi centry a jejich periferiemi a oslabení vzájemné závislosti založené na geografické blízkosti.³²⁸

V důsledku se mění nejen to, co si představujeme pod pojmem „město“, mění se také samotný význam pojmu „centrum“.³²⁹ Pozorovat vývoj nerovnosti na úrovni států či regionů proto může být zavádějící – nová ekonomická geografie se formuje na stále více odlišných úrovních subnárodního i globálního členění prostoru. V případě analýz rozdílů v připojení k Internetu můžeme tyto poznatky využít pro problematizaci tvrzení o uzavírání geografické

³²⁵ Hindman (2000); Noce a McKeown (2008, s. 472); Hale, Cotten, Drentea a Goldner (2010, s. 1307); Whitacre (2010, s. 1297–1298). Vliv prostorového umístění byl naopak po kontrole přes další proměnné marginalizován do statistické nevýznamnosti u Bella, Reddyho a Rainie (2004, s. 17), Chaudhuriho (2000, s. 13) a Vehovara et al. (2006, s. 282).

³²⁶ Castells (2001, s. 208).

³²⁷ Mitchell (1995, s. 8–10); Negroponte (1995, s. 165–167); Anderson (2005, s. 45–50).

³²⁸ Sassen (1991, kpt. 2–5; 1998, s. 177–218; 2002); Warf (2001); Zook (2005, s. 10–39); podobně také kpt. 3.4.4 této práce.

³²⁹ Sassen (1998, s. 179–182).

dimenze digitální propasti na úrovni ekonomicky vyspělých zemí – jakmile přejdeme na detailnější měřítko analýzy, propast se před námi otevře s novou silou, nesrovnatelnou s úrovní klasických národních a subnárodních rozdílů.³³⁰ Sledování rozdílů v připojení dle velikosti bydliště či hustoty osídlení ztrácí v tomto kontextu vypovídací hodnotu. Konfrontace různých měřítek či jejich paralelní posuzování je však při sledování digitální propasti na subnárodní úrovni dosud ojedinělé a omezuje se na texty spadající pod sociální geografii.

Vraťme se po této malé odbočce k otázce provázanosti uživatelské, technické a ekonomické geografie ICT. Vysoce propojená centra působí dostředivou silou na zdroje, talenty a další kapacity ze svého teritoria působnosti, využívajíce je pro udržení a zvýšení své konkurenceschopnosti v globalizující se ekonomice. Největší poskytovatelé připojení, nejrychlejší přenosové rychlosti, servisní služby – to vše se rozvíjí a zůstává v městských oblastech. Vysoká komunikační hustota a přítomnost velkých sociálních sítí s vyšším výskytem inovátorů a prvních osvojitelů je ideálním prostředím pro rychlejší šíření inovací.³³¹ Poskytování připojení k Internetu je nejlukrativnější právě v těchto hustě osídlených místech s velkým potenciálním trhem díky dobře rozvinuté infrastruktuře a masové luxusní spotřebě – čím menší je hustota osídlení a větší vzdálenost od centra, tím vyšší jsou náklady na vybudování infrastruktury pro tím méně perspektivnější cílovou skupinu, což v důsledku znamená menší počet poskytovatelů (nižší konkurence), vyšší ceny i nižší kvalitu.³³² Na straně poptávky stojí specifický trh práce, nižší celková hustota sociálních vazeb a nižší zastoupení servisních a jiných doprovodných služeb spojeny s menší motivací a potřebou připojení.³³³ Nezastupitelnou roli mohou hrát i subkulturní rozdíly mezi lokálními systémy hodnot a sociálních institucí.³³⁴ Souhra těchto faktorů pak zřejmě nejvýrazněji přispívá k individuálními charakteristikami nevysvětlené části rozdílů mezi zkoumanými subnárodními prostory. Podobně jako u dalších dimenzí digitální propasti i zde vidíme, že bez vnějšího zásahu zůstanou strukturálně podmíněné rozdíly v připojení zachovány s největší pravděpodobností po dlouhou dobu.

Na závěr této podkapitoly před námi vyvstávají dvě propojené otázky: za prvé, jaký je dnes výsledný obraz evidence rozšiřování či uzavírání digitální propasti na úrovni národního státu, a za druhé, do jaké míry jsou použité metody a přístupy vhodné k získání odpovědi na tuto otázku. V průběhu představení stavu a reflexe rozdílů v připojení jsem postupně představil nejčastěji používané metodické a interpretační přístupy: dostali jsme se od (1) zdůraznění přetrvávajícího posuzování změn v podílech uživatelů ve vybraných statusových skupinách přes vyváženější (2) ukazatele změn poměrů šancí k (3) pokročilým analýzám poměřujícím očištěný vliv jednotlivých proměnných na pravděpodobnost užívání Internetu.

Jak jsme viděli z aplikace prvních dvou přístupů na vývoj v posledních letech, nahrává vývoj rozdílů v připojení mezi základními statusovými skupinami spíše představě postupného uzavírání digitální propasti, tempo změn je ale v některých případech natolik nevýrazné, že

³³⁰ Holloway (2005); Perkins a Neumayer (2011, s. 66). Vicente a Lopéz (2011) při sledování rozdílů mezi evropskými mikroregiony pomocí složeného ICT indexu došel k závěru, že v České republice je jedna z nejvýraznějších mikroregionální digitální propasti v evropském měřítku (mezi Prahou a zbytkem země s nejhůrší pozicí Moravskoslezského kraje a východních Čech).

³³¹ Rogers (2003, s. 288–292, 333–335).

³³² Parker (2000, s. 282–283); García (2002, s. 50); Greenstein a Prince (2007); Hale, Cotten, Drentea a Goldner (2010, s. 1307–1308).

³³³ Boase (2010).

³³⁴ Holloway (2005).

se možnost uzavření digitální propasti stává otázkou vývoje v horizontu několika budoucích generací (v ČR jde zejména o vývoj rozdílů u vybraných skupin dle pohlaví, věku, vzdělání a hustoty osídlení).

Třetí přístup je bezesporu analyticky zajímavý z hlediska snahy o vytvoření obecného modelu faktorů připojení k ICT, jeho přínos vzhledem k vysvětlení společenské závažnosti digitální propasti je ovšem sporný. Mimo rámec zkoumání očištěného vlivu jednotlivých proměnných ve zkoumaném čase a místě se podle mého názoru u drtivé většiny aplikací vícerozměrných analýz na problematiku adopce vybrané ICT jedná o typický případ metodologického fetišismu s problematickou teoretickou využitelností a omezeným potenciálem dalšího rozvoje. Vytváření jednotného, univerzálně platného modelu faktorů připojení k ICT, který by mohl sloužit jako nástroj prevence rozšiřování či přetrvávání digitální propasti, je totiž podle mého názoru problematické z pěti základních důvodů. Za prvé, význam a síla představených, nejčastěji užívaných proměnných, které by umožnily mezinárodní komparaci a validizaci takového modelu, je kulturně podmíněný, a proto mají tyto proměnné v různých kulturách odlišnou predikční sílu. Kulturní podmíněnost síly a významu sledovaných proměnných ovšem není jedinou překážkou, která stojí v cestě konstrukce takového modelu. Tou další je měnící se význam a predikční síla zdrojů v průběhu informatizace zkoumané populace³³⁵ – modely nasazené v různých zemích v různých letech proto přicházejí s často rozpornými zjištěními o významu a síle sledovaných proměnných. Dále, obecný model by musel obsahovat neznámou individuální charakteristiku o neznámé síle, která by zastupovala nepředpokládané, někdy i obskurní proměnné, které mohou mít rozhodující význam pro vysvětlení dynamiky připojení v kulturně specifických statusových skupinách a lokalitách (např. členství v politických strukturách státu). Za čtvrté, konstruované modely pocházejí v drtivé většině z ekonomicky rozvinutých zemí euroamerického kulturního okruhu s vysokou mírou penetrace Internetem, což značně vychyluje výsledky snah o zobecnění. Konečně, takový model by mohl jen obtížně zohlednit strukturální mezo- a makrosociální faktory, jako jsou místní informační politiky, lokální technologická řešení ICT infrastruktury, pozici lokality v globálním ekonomickém systému či specifický institucionální rámec.

Základní a nesporná zjištění aplikace těchto složitých modelů jsou již delší dobu dobře známé v rámci DOI a mohou tedy sloužit k verifikaci a rozšíření této teorie, přidaná hodnota v rámci zdůvodnění společenské závažnosti digitální propasti je ale z výše uvedených důvodů poměrně nízká a omezuje se na očištění vlivu základních proměnných. Výsledná zjištění jsou ale natolik triviální (nejvýznamnějšími faktory jsou vzdělání a ekonomická situace) nebo rozporná (role pohlaví, etnicity, věku v různých kontextech), že je jejich přínos za hranice zkoumání jejich vzájemných vztahů v datových souborech sporný. Časově a prostorově omezená zjištění takových modelů jsou tedy snad uplatnitelná při cílení lokálních politik – ty ale pak často stojí nikoli před otázkou řešení digitální propasti, ale před požadavkem řešení sociální nerovnosti jako takové.

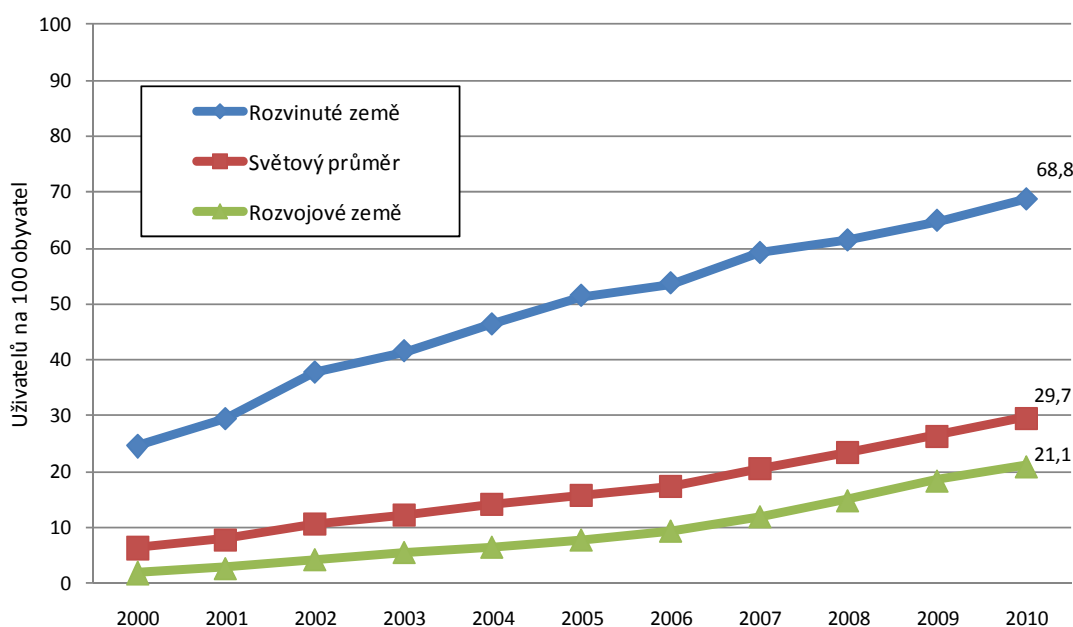
4.3.2 Globální digitální propast

Problematiky globální digitální propasti jsme se v této práci již několikrát dotkli v částech přesahujících do tématu mezinárodních nerovností. Paralelně s prvními výzkumy digitální propasti ve Spojených státech a v dalších vyspělých zemích se začal rozvíjet výzkum mezinárodních rozdílů v připojení ke globální informační infrastruktuře. Globální instituce jako OSN, OECD, Světová banka či Mezinárodní telekomunikační unie začlenili v druhé

³³⁵ Greenstein a Prince (2007, s. 172–173); Noce a McKeown (2008).

polovině devadesátých let problém nerovného rozšíření Internetu do svých zpráv v tónu odpovídajícímu akademickým reflexím zásadního významu ICT pro další společenský pokrok.³³⁶ Z těchto zpráv, analýz technické a ekonomické geografie ICT a prvních odhadů globálního počtu uživatelů bylo zřejmé, že rozdíly pozorované ve vyspělých zemích jsou nesrovnatelné se stavem digitální propasti v rozvojových zemích a mezi rozvojovými a rozvinutými zeměmi. Podle zprávy *Human Development Report* z roku 1999 vypracované *United Nations Development Programme* bylo v roce 1998 „v průmyslových zemích – v nichž žije méně než 15 % světové populace – 88 % všech uživatelů Internetu. Zatímco pouze v Severní Americe – s méně než 5 % světové populace – byla v té době celá polovina ze všech uživatelů Internetu, v Jižní Asii, v níž žije zhruba pětina světové populace, bylo méně než jedno procento světové populace uživatelů Internetu.“³³⁷ Rok 2000 je pak pro globální digitální propast z hlediska politické pozornosti přelomový, neboť toto téma zaznívá z úst bezprecedentní širě vrcholných představitelů většiny velkých hráčů na světové scéně (USA, Británie, Japonsko, MMF, Světová banka, OSN, Microsoft,...).³³⁸

Schéma č. 13: Podíl uživatelů Internetu v rozvinutých a rozvojových zemích, 2000–2010

Zdroj: ITU World Telecommunication /ICT Indicators database (počeštění a grafická úprava autor)

Klasifikace rozvojových/rozvinutých zemí vychází z UN M49, viz: <http://www.itu.int/ITU-D/ict/definitions/regions/index.html>

I u globální digitální propasti můžeme po roce 2000 najít argumenty uzavírání či nepotřebnosti politické intervence, podobně jako v případě napadání politické závažnosti digitální propasti v USA: snižující se Gini koeficient nerovností v přístupu k ICT, vyšší tempo růstu uživatelů v rozvojových zemích, grafické znázornění uzavírání propasti s použitím logaritmického měřítka na vertikální ose či zmenšující se poměr podílu připojených mezi

³³⁶ Shrnutí a stručné představení zpráv těchto institucí v Norris (2001, s. 5–6) a v Hwang (2006, s. 18–25).

³³⁷ Cit. UNDP (1999, s. 62).

³³⁸ Hwang (2006, s. 14).

rozvinutými a rozvojovými zeměmi.³³⁹ Při sledování vývoje podílu uživatelů do roku 2010 je ovšem zřejmé, že rozdíl mezi množstvím uživatelů v rozvinutých a rozvojových zemích se stále zvětšuje (viz schéma č. 13). Na rozdíl od studií na národní úrovni tak nemá akademická diskuse zabývající se globální digitální propastí a potřebou jejího narovnání žádné výrazné pochybnosti.

Rozpracování problému globální digitální propasti nad rámec jednoduchých porovnávání počtu uživatelů v jednotlivých zemích (či jejich typech) se od studií na úrovni národního státu liší v několika typických znacích, které jsou společně převážně většinou prací na toto téma. Tyto znaky vymezují pole, v němž se odehrává problematizace a interpretace dat.

Základní úrovni analýzy je srovnání mezinárodních rozdílů v míře adopce ICT, základní analytickou prostorovou jednotkou je co do vnitřních rozdílů neproblematizovaný prostor národního státu.³⁴⁰ Dostupnost datových zdrojů je silně omezená volbou tohoto měřítka, autoři se proto musí spolehnout na datové zdroje několika málo nadnárodních institucí (OECD, ITU, Světová banka, OSN, EUROSTAT) a na své schopnosti interpretovat dostupné indikátory v souladu s teoretickými konstrukcemi a generalizacemi předchozích studií. Použitelná zdrojová data jsou tedy definována metodologií a optikou těchto globálních institucí, což značně omezuje variabilitu a výsledky prováděných analýz (a tedy i následné kritické diskuse). Faktická neexistence alternativních zdrojů dat, a to zejména v případě rozvojových zemí, je zřejmě jedním z hlavních faktorů malé pozornosti věnované provázání různých měřítek analýzy. Důsledkem je poměrně úzká orientace na složitější modely a tvorbu co nejpřesnějších indexů.

Konstrukce, používání a prosazování indexů je záležitostí zejména zainteresovaných výše zmíněných nadnárodních institucí, které je využívají jako jeden z indikátorů společenského rozvoje.³⁴¹ Přidaná hodnota a současně i největší slabina konstruovaných indexů ve srovnání s analýzami digitální propasti na národní úrovni spočívá zejména ve sloučení většího množství indikátorů do jednoho údaje, který umožňuje jednoznačné seřazení zemí do žebříčku dle dosaženého skóre a sledování vývoje digitální propasti prostřednictvím pohybu zemí na tomto žebříčku. Z hlediska funkcí (společenské) vědy se může zdát tragické, že se právě touto ambicí vyčerpává zaměření akademických studií, které si jako konečný cíl zvolily vytvoření „robustního složeného měřítka digitální propasti, které by identifikovalo všechny klíčové segmenty a obsahovalo v sobě všechny relevantní ICT tak, aby reflektovalo tu ‘pravou‘ digitální propast“.³⁴²³⁴³ Kromě klasické výtky ztráty podstatné části informace jsou tyto indexy problematické i z hlediska jejich kompozice: jejich součástí jsou proměnné z mezinárodních databází, které představují různě silné a relevantní indikátory indikátorů zkoumaného jevu (např. komponenta ICT způsobilosti, představující pětinu IDI indexu, obsahuje podíl gramotné populace v dané zemi a podíly přihlášených na středních a vysokých školách). Definice jsou navíc rozšiřovány do takové míry, že se částečně ztrácí síla vazby na výzkum digitální propasti na národní úrovni a na teorii informační společnosti, kterou se

³³⁹ Shrnutí i protiargumentace viz James (2008a).

³⁴⁰ Výjimkou je část textů spadajících pod sociální geografii, kde dochází k problematizaci volby národního státu jako základní jednotky analýzy (viz kpt. 4.3.1).

³⁴¹ Přehled indexů viz Vehovar et al. (2006, s. 283–285) nebo novější Bruno et al. (2011, s. 16–17).

³⁴² Cit. Vehovar et al. (2006, s. 285).

³⁴³ Také např. Hanafizadeh, Saghaei a Hanafizadeh (2009); Seng a Heshmati (2010); Bruno et al. (2011).

zaštiťují (např. druhá ze tří komponent u IDI indexu, ICT připravenost, v sobě obsahuje i počet telefonních linek a počet registrovaných SIM karet na sto obyvatel).³⁴⁴

Pokud bychom se měli blíže podívat na to, jakými parametry státu můžeme vysvětlit míru jeho informatizace ve srovnání s dalšími zeměmi, nabízí se na prvním místě již několikrát zmíněný příjem, měřený prostřednictvím HDP na hlavu. I když tato položka představuje vůbec nejsilnější prediktor informatizace společnosti,³⁴⁵ nepodává vyčerpávající vysvětlení (podle v této oblasti již klasické studie Chinna a Fairlie z roku 2007 vysvětluje příjem polovinu až tři čtvrtiny rozdílu mezi USA a hlavními světovými regiony)³⁴⁶. Shoda o výraznější roli ve vysvětlení rozdílu mezi různými zeměmi dále panuje u rozšíření telekomunikační infrastruktury (počet pevných telefonních linek a/nebo registrovaných SIM karet), (spotřeby) elektrického proudu, telekomunikační politiky (míra privatizace, deregulace a podpory konkurence), institucionální kvality (sem můžeme zařadit kvalitu institucionální regulace, právního státu a politické kultury), mezinárodního obchodu, lidského kapitálu (t.j. vzdělanosti populace) a míry urbanizace.³⁴⁷ Mezi marginálně ověřovanými faktory se zjištěným podílem na varianci dat je třeba zmínit specifickou sílu některých lokací (se zvláštní silou Skandinávie a USA)³⁴⁸, míru příjmové nerovnosti,³⁴⁹ výdaje na vývoj a výzkum,³⁵⁰ či pozici země ve světovém systému (centrum – semiperiferie – periferie)³⁵¹. Vliv naopak s nejvyšší pravděpodobností nemá cenová hladina telekomunikačních služeb (tj. včetně ceny připojení),³⁵² sporný je vliv demokratičnosti země³⁵³.

Stojí snaha o vytvoření obecného modelu příčin globální digitální propasti před stejnými problémy jako na úrovni národního státu? Problémy budou zřejmě trochu odlišného charakteru. Jistě zde neplatí tvrzení o budování modelu na základě datových bází rozvinutých zemí či opomíjení mezo- a makrostrukturálních faktorů: bohužel význam a síla faktorů získaných na úrovni analýzy globální digitální propasti jsou nepoužitelné na úrovni národního státu – jsou vyjádřením vlastnosti celé zkoumané populace. Místní dynamika a kulturní specifika se zde promítají do problému vypovídací hodnoty globálně definovaných a standardizovaných dat – např. údaj o počtu registrovaných SIM karet na 100 obyvatel či počtu registrovaných pevných linek má odlišnou váhu v zemích s individuálními a v zemích s kolektivními uživatelskými praxemi. Také zde byly zjištěny významné diskrepance ve významu a síle jednotlivých faktorů dle regionu, stupně rozvoje a míry informatizace.³⁵⁴

Posledním společným znakem téměř všech textů³⁵⁵ na téma globální digitální propasti je explicitní vyjádření nutnosti globální státní intervence cílené na podporu uzavření digitální propasti, ať už má jít o doporučení privatizace a liberalizace telekomunikačního trhu,

³⁴⁴ Viz přehled skladby indexů UNDP, OECD, UNCTAD a ITU u Hwang (2006, s. 20–21).

³⁴⁵ Norris (2001, s. 55); Chinn a Fairlie (2007, 2010); Fuchs (2009).

³⁴⁶ Chinn a Fairlie (2007, s. 40).

³⁴⁷ Norris (2001); Guillén a Suárez (2005); Moodley (2005, s. 94); Hwang (2006, s. 25–35); Yu (2006, s. 239); Chinn a Fairlie (2007; 2010); Fuchs (2009); Billon, Lera-Lopez a Marco (2010); Perkins a Neumayer (2011); Vicente a Lopéz (2011, s. 223–224).

³⁴⁸ Norris (2001, s. 62–63); Vicente a Lopéz (2011).

³⁴⁹ Fuchs (2009).

³⁵⁰ Norris (2001, s. 62–63).

³⁵¹ Guillén a Suárez (2005).

³⁵² Billon, Lera-Lopez a Marco (2010); Chinn a Fairlie (2010).

³⁵³ Guillén a Suárez (2005) a Fuchs (2009) identifikovali významnou roli demokratičnosti, u Norris (2001, s. 62–63) ale vliv této proměnné zmizel při kontrole přes další proměnné.

³⁵⁴ Billon, Lera-Lopez a Marco (2010); Chinn a Fairlie (2010).

³⁵⁵ K potřebě nutnosti společenské intervence do procesu šíření ICT na globální úrovni se vyjadřuje více než devět z deseti textů užitých v této práci a vztažených explicitně k této problematice.

investice do infrastruktury (ITU, OECD, Světová banka) anebo zavádění podpůrných a školicích informačních center po vzoru Indie a USA.

Tváří v tvář přetrvávajícím globálním disproporcím v rozšíření elektřiny, televize či pevné telefonní linky ovšem zaznívají pochybnosti ohledně novosti kompozice faktorů stojících za globální digitální propastí. Pippa Norris v roce 2001 dochází na základě porovnání křivek difúze televize, rádia a Internetu k závěru, že Internet není v tomto ohledu nijak zvláštní technologií,³⁵⁶ a Jeffrey James se odvolává na Singerův koncept mezinárodního technologického dualismu ze sedmdesátých let, když tvrdí, že „digitální propast by měla být nahlížena jako součást těch samých obecných mechanismů, které daly vzniknout všem ostatním technologickým propastem mezi těmito dvěma skupinami zemí“³⁵⁷. Silnější empirický argument těmto tvrzením dala nedávná studie geografů Erica Perkinse a Richarda Neumayera *Is the Internet Really New After All? The Determinants of Telecommunications Diffusion in Historical Perspective*. Analýzou základních faktorů difúze pošty, telegrafu, telefonu a Internetu v období o rozsahu jednoho a půl století došli tito autoři k závěru „až zarážející kontinuity v teritoriálně zakotvených socioekonomických attributech formujících adopci různých komunikačních technologií (...)“³⁵⁸. Na rozdíl od pošty či televize je ovšem počítač či Internet velmi složitou technologií, jejíž rozšíření do rozvojových zemí a následné efektivní využití je výrazně zpomalováno několika dalšími, dosud nezmíněnými, faktory: (a) kultury s nízkým podílem tvůrců software a online obsahu nenajdou v počítači a na Internetu obsah ve vlastním jazyce, což handicapuje zejména nejvíce ekonomicky a vzdělanostně deprivované populace,³⁵⁹ (b) za užívání Internetu se platí pravidelné poplatky, které jsou v rozvojových zemích po přepočtu několikrát vyšší než v zemích rozvinutých – v nejchudších zemích pak výše těchto poplatků převyšuje i několikanásobně průměrný měsíční plat;³⁶⁰ (c) nedostatečná motivace a patřičné dovednosti vedou v rozvojových zemích k malému využití již dostupných počítačů v komunitních IT centrech a podobných přístupových bodech, kde jsou počítače a Internet volně k dispozici;³⁶¹ (d) kvalita připojení je z důvodu technické geografie Internetu velmi nízká a ICT vybavení v rozvojových zemích je často o několik tříd (či generací) horší kvality než současně používané vybavení v zemích rozvinutých³⁶².

³⁵⁶ Norris (2001, s. 64–66)

³⁵⁷ Cit. James (2007, s. 285). Singer zdůvodňoval přetrvávání technologického dualismu orientací výzkumu a vývoje, který je v globálním měřítku koncentrován v ekonomicky vyspělých zemích, na problémy právě těchto zemí. James odhaduje, že v době psaní článku bylo v bohatých zemích koncentrováno více než devět desetin světového výzkumu a vývoje.

³⁵⁸ Cit. Perkins a Neumayer (2011, s. 66); zkoumanými atributy byly parametry zemí, u nichž byla v minulosti prokázána vazba na rozšíření internetu: bohatství (HDP na hlavu), obchod (poměr exportu a importu vůči HDP), institucionální kvalita (omezenost hlasovacích a rozhodovacích procedur) a vzdělanost (podíl populace se základní školou, případně počet studentů). Jediné novum v případě rozšíření Internetu autoři zaznamenali u proměnné „institucionální kvalita“, pod níž se skrývá „míra, do níž jsou političtí aktéři omezeni ve svých budoucích politických rozhodnutích existencí dalších politických aktérů s právem veta, a dále distribucí politických preferencí napříč a uvnitř těchto částí politického systému“ (ibid., s. 60; autoři využívají operacionalizaci pojmu a datovou bázi od prof. Witolda J. Henisze).

³⁵⁹ UNDP (1999, s. 62); Norris (2001, s. 59–60).

³⁶⁰ OSN (2006, s. 8).

³⁶¹ James (2008b).

³⁶² OSN (2006, s. 11–12).

4.4 Využití teorie difúze inovace: nejistý vztah

Konfrontace teorie digitální propasti a výše představených kritik využívajících argument samovolného uzavírání digitální propasti v důsledku přirozeného procesu difúze inovace se primárně neodehrávala, jak by se možná čtenáři mohlo zdát z mého stručného představení základních elementů DOI, na úrovni akademické disputace nad vhodností a adekvátností interpretace v kontextu difúze Internetu, ale na úrovni obhajoby a kritiky všeobecně rozšířených představ, často omezených na dostatečně liberalizovaný trh jako výhradní kanál šíření inovace. Čtenáři se zajisté může zdát zarážející, že by velká část obhajoby společenské relevance vědeckého tématu, jakým bezesporu digitální propast je, probíhala mimo úroveň argumentů a poznatků samotné teorie, z níž tyto všeobecně rozšířené představy pramení. Pokud mám v této kapitole ukázat způsob, jakým DOI využila základní model difúze inovace ve svůj prospěch, a důsledky, jaké to má pro argumentaci a evidenci digitální propasti, nebudeme se moci momentu specifik vztahu teorie digitální propasti a DOI vyhnout.

V této části práce se pokusím ukázat, že postavení DOI v teorii a výzkumu digitální propasti bylo, a stále ještě do značné míry je, druhořadé a vnitřně rozporné: na jedné straně převážná část diskuse o digitální propasti na DOI přímo nenavazovala a významní výzkumníci digitální propasti zjednodušenou verzi DOI kritizují, na straně druhé je rozpracovaná verze S-křivky využita jako argument společenské závažnosti tématu a nutnosti intervence.

4.4.1 Diskontinuita mezi výzkumem difúze inovací a výzkumem digitální propasti

Výsledkem uplynulého půl století vývoje DOI je poměrně komplexní teorie, nabízející širokou škálu poznatků a hypotéz, na něž mohlo zkoumání mechanismů difúze Internetu a příbuzných technologií plodně navázat. V roce 1995 Prescott a Conger publikovali reprezentativní přehled sedmdesáti (!) studií z let 1984–1995, v nichž byla DOI aplikována na rozšiřování inovací z oblasti informačních technologií. Mezi doporučeními k dalšímu výzkumu v této oblasti můžeme nalézt hlubší prozkoumání kontextových faktorů difúze, požadavek integrace výzkumu difúze inovací s komunikačním výzkumem, větší orientaci na komunikační kanály v procesu difúze a rozpracování rozhodování o přijetí inovace na různých úrovních sociální praxe (např. manažerské vs. individuální rozhodnutí).³⁶³ Tyto výzkumné otázky později výzkum digitální propasti znovu objevuje bez přímé návaznosti na tyto studie. Sám Rogers se systematicky věnoval otázce vztahu mezi rozšířením nových komunikačních technologií a sociální nerovností již v první polovině osmdesátých let³⁶⁴ a zabýval se tak *problémem* daleko dříve, než se *diskuse* o digitální propasti objevila. V roce 1986 publikoval s Duttonem a Jun výsledky meta-výzkumu jedenácti studií zabývajících se difúzí domácího počítače, jejichž přehled uzavírají sadou doporučení k dalšímu výzkumu v této oblasti. Všechny odkazované studie se zabývají problémy a otázkami, které budou mít určující význam pro diskusi o digitální propasti: autoři např. z části „Sociální dopady domácího počítače“ vyvozují, že „otázka rovnosti bude v budoucnu záviset na míře rozšíření domácích počítačů mezi americkými domácnostmi“³⁶⁵. Mezi doporučeními můžeme najít požadavek orientace dalšího výzkumu na „interakce mezi osobnostními, sociokulturními a

³⁶³ Prescott a Conger (1995).

³⁶⁴ Rogers (1986), zejména s. 169–181.

³⁶⁵ Cit. Dutton, Rogers a Jun (1987, s. 242).

socioekonomickými proměnnými“ v dynamice difúze počítačů, požadavek „větší diferenciacie uživatelů počítače“ (navrhují dělení na „občasné a těžké uživatele“, uživatele herních systémů a drahých mikrosystémů) či potřebu většího prozkoumání obecné motivace vedoucí k nákupu a užívání počítače i přes jeho cenu a uživatelskou složitost.³⁶⁶ Tato zjištění a výzkumná témata však musela čekat minimálně dalších deset let, aby byla bez přímé návaznosti znovu pracně objevenována v kontextu výzkumu nerovného rozšiřování Internetu.

Diskuse o digitální propasti tedy není přímým rozvinutím teorie difúze inovací a jako jeden z hlavních zdrojů určujících výzkumný problém ji začali autoři zabývající se problémem digitální propasti využívat až v posledních letech.³⁶⁷ Mnohé (tzn. zejména starší) výzkumy digitální propasti v tomto světle působí poněkud úsměvně, protože zjištěné „překvapivé“ rozdíly v rychlosti adopce *odpovídají* základním poznatkům DOI a nepřinášejí tak (alespoň pro výzkumníky zabývající se systematicky šířením inovací) žádná překvapivá zjištění. Průvodním jevem bylo znatelné opomíjení a znovuobjevování důležitých charakteristik a faktorů difúze inovace – ještě dnes najdeme ve výzkumu digitální propasti zanedbatelné množství studií věnující se např. významu a interakci zprostředkovatelů, sociálních sítí a médií v dynamice rozšíření, výzkumu agentů změny, výzkumu vlivu kulturní kompatibility inovace na její dynamiku, specifík procesu rozhodování potenciálních uživatelů atp. Výzkum mechanismů difúze domácího počítače samozřejmě s počátkem diskuse o digitální propasti neustal, tyto studie, stejně jako aplikace DOI na difúzi Internetu, ovšem zůstávaly ve výzkumu digitální propasti a jeho teoretických syntézách opomenutou či jen marginální záležitostí.³⁶⁸

Nerovné rozšiřování ICT ale ze své podstaty je problémem šíření inovace v sociálním prostoru, *určitá představa* o difúzi tedy musela být ve výzkumu digitální propasti, který s DOI explicitně nepracuje, přítomna. Jak jsme zatím mohli vidět v této kapitole, vstoupila do diskuse o digitální propasti v populární podobě zjednodušené verze S-křivky, chápané jako přirozený projev snižování cen prostřednictvím trickle-down principu v prostředí liberalizovaného trhu. To mělo významné důsledky pro podobu kritiky a další využití celého modelu.

4.4.2 Kritika teorie difúze inovací: falešný terč?

Problematika difúze inovací hraje ve výzkumu digitální propasti dvojí, ambivalentní roli: na jedné straně je součástí výzkumu digitální propasti předpoklad existence obecných zákonitostí difúze Internetu skrytých v datech o míře jeho rozšíření a užívání, na straně druhé se teorie digitální propasti rozvíjí a legitimizuje prostřednictvím kritiky a odmítání DOI redukované na laickou představu základního modelu S-křivky.

Modelování průběhu difúze inovace v DOI se dnes odvíjí od dvou základních variant a jedné smíšené: varianty externího vlivu (předpoklad nulové interakce mezi jedinci a osvojení na základě vnějšího vlivu, např. masových médií), varianty interního vlivu (předpoklad

³⁶⁶ Ibid., s. 243–244.

³⁶⁷ Ze starších např. Norris (2001, s. 70–71) při zdůvodnění nutnosti státní intervence do způsobu rozšíření Internetu, Steyaert (2002) si všímá problémů aplikovatelnosti DOI na difúzi Internetu a zamýšlí se nad důsledky dosažení saturace pod stoprocentním rozšířením, Mason a Hacker (2003) upozorňují na nutnost začlenit DOI do výzkumu digitální propasti. Z novějších Nguyen a Western (2007) využívají DOI jako teoretický rámec analýzy difúze užívání online zpravodajství, Peng (2010) se věnuje difúzi počítačových aplikací v domácnostech (tedy nikoli difúzi Internetu jako takového) a Kim (2011) se pokouší analyzovat křivku difúze za účelem prognózy dalšího vývoje. Přesto se využití týká zejména teoretického modelu, nikoli rozvíjení poznatků ze starších DOI studií zaměřených na analýzu difúze IT.

³⁶⁸ U van Dijka (2005) tak např. nenajdeme práce Browna a Venkateshe (podrobněji viz pozn. 478).

nulového vlivu externích faktorů a šíření inovace pouze prostřednictvím interpersonálních sociálních interakcí) a varianty smíšené (tedy kombinace vlivu masmédií a sociálních interakcí). Nejznámější a nejobvyklejší verze průběhu difúze, tedy S-křivka, je součástí modelu interního vlivu a smíšeného modelu. Ačkoli je S-křivka součástí sociologické reflexe šíření inovací minimálně od dob Gabriela Tarde, k prvním empirickým výzkumům dochází až v americké rurální sociologii v průběhu druhé světové války. Od padesátých let je kumulující se evidence propojována s poznatky o difúzi inovací z dalších sociálně vědních oborů (zejména pedagogiky a sociální a kulturní antropologie), matematizována a zakotvena ve formující se syntetické teorii difúze inovací.³⁶⁹ Od té doby se také větví snahy o integraci stále většího množství faktorů do základního modelu difúze (např. model dynamické difúze, modely časové a prostorové difúze, modely opakovaného osvojení/pořízení, modely difúze komplexů inovací atd.). V diskusi o digitální propasti se však téměř výhradně objevuje silně zjednodušená laická představa technologické difúze, odpovídající do značné míry základnímu, půl století starému modelu. Základní model difúze je dnes teoreticky zakotvenou matematizovanou konstrukcí, která stojí na sadě několika nutných podmínek a předpokladů. Předpoklady (a tím i limity) základního modelu lze shrnout do sedmi bodů:³⁷⁰

- i. *Přijetí inovace je chápáno jako binární, diskrétní veličina* a základní model tedy nebere v úvahu jednotlivé fáze adopce – povědomí, rozhodování, získávání uživatelské znalosti apod. (tzn. jedinec inovaci buď přijal, anebo nepřijal).
- ii. *Předpoklad existence a znalosti fixního množství potenciálních osvojitelů*, jejichž množství se v průběhu šíření inovace nemění (s tím souvisí i předpoklad neměnnosti velikosti sociálního systému, v němž se inovace šíří).
- iii. *Předpoklad jednorázové adopce*, tj. v modelu není zahrnuta možnost opakovaného osvojování nebo pořizování inovace, stejně jako chybí možnost rozhodnutí dále inovaci neužívat.
- iv. V modelech interního a smíšeného vlivu se pracuje s *předpokladem propojení všech členů sociálního systému* párovými interpersonálními vazbami (tzn. vždy existuje propojení mezi těmi, kteří si již inovaci osvojili a mezi těmi, kteří ještě ne), v modelu externího vlivu se pracuje s *předpokladem konstantního vlivu* externího faktoru po celou dobu šíření inovace.
- v. *Předpoklad neměnnosti inovace* v průběhu jejího rozšíření (tzn. inovace v průběhu rozšíření nemění své parametry).
- vi. *Předpoklad neměnnosti geografických hranic sociálního systému*, v němž difúze probíhá (v modelu není zahrnut faktor odporu specificky strukturovaného prostoru).
- vii. Úspěšnost predikce je založena na *předpokladu znalosti všech významných proměnných* a jejich neměnnosti po celý průběh difúze.

Nalézt v realitě tuto konstrukci v podobě odpovídající schématu č. 5 je tedy poměrně vzácné: množství inovací je neúspěšných a vůbec se nerozšíří, některé po počátečním úspěchu rychle vymizí, jiné se mohou rozšiřovat tempem, které S-křivce vůbec neodpovídá. Nikdo

³⁶⁹ Rogers (2003, s. 39–75).

³⁷⁰ Zestručněno z Mahajana a Petersona (1985, s. 24–25).

z vědců, zabývajících se systematicky difúzí inovace, by tedy netvrdil, že je základní model použitelný na jakoukoli inovaci bez zvažování *specifických* parametrů inovace šířící se ve *specifickém* sociálním systému, tedy parametrů, které jsou s velkou mírou jistoty známé často až *ex post*.³⁷¹ Tato opatrnost vůči definitivním *a priori* soudům o průběhu difúze inovace v komplexních sociálních prostředích samozřejmě na jednu stranu oslabuje prognostický potenciál DOI, na druhou stranu ovšem DOI posiluje zřetelnějším vymezením hranic platnosti a praktické využitelnosti. Možná i proto se kritika DOI ze strany autorů spojených s digitální propastí nevymezuje vůči Rogersovi, Bassovi a dalším významným akademickým představitelům, ale vůči „hlavnímu proudu teorie difúze a interpretacím S-křivky ve veřejném mínění a u politických činitelů, poznamenaném zjednodušováním a determinismem“.³⁷² Tato kritika se tak fakticky vymezuje vůči výše uvedeným předpokladům konstrukce křivky, s nimiž DOI již desetiletí počítá a snaží se je zpracovat do komplexnějšího modelu.

Pokud bychom se podívali na to, do jaké míry odpovídá tomuto základnímu modelu představa šíření Internetu ve výzkumu digitální propasti, našli bychom paradoxně větší korespondenci, než by si byli kritici „hlavního proudu teorie difúze“ ochotni připustit: (i) převážná část textů v rámci výzkumu digitální propasti stále pracuje s binárně založenými statistikami, v nichž proti sobě stojí uživatelé a neuživatelé; (ii) vzhledem k implicitnímu předpokladu normalizačního modelu je výzkumu digitální propasti vlastní normativní předpoklad úplného rozšíření ICT (podrobněji v kpt. 4.4.4 a v kpt. 6); (iii) implicitní předpoklad „jednou uživatel – navždy uživatel“ zůstává součástí převážné většiny empirických studií digitální propasti; (iv) protože výzkum digitální propasti nepracuje s matematickým modelováním základního modelu, chybí v něm zkoumání interakce interpersonálních a mediálních vlivů na šíření ICT³⁷³; (v) při porovnávání míry penetrace ICT mezi různými subpopulacemi se neproblematizují rozdíly v kvalitě vybavení (ačkoli povědomí o této problematice existuje, viz kpt. 4.4.3); (vi) geografické hranice zkoumaného systému jsou problematizovány jen v marginálním množství studií stojících na okraji diskuse (viz kpt. 4.3.1); a konečně, (vii) poslední předpoklad můžeme ve výzkumu digitální propasti často najít v interpretacích výsledků snah o vytvoření modelu faktorů vedoucích k užívání Internetu i v oficiálních statistikách velkých nadnárodních a komerčních hráčů na poli propagace dalšího rozšiřování infrastruktury ICT.

Van Dijk, poukazuje mimo některé vlastnosti základního modelu na tři další slabiny DOI:³⁷⁴ za prvé upozorňuje, že modelování difúze inovací pro oblast nových médií probíhá pro každou technologii odděleně, zatímco v realitě tato média konvergují, kombinují se, případně adopce jednoho vede k opuštění jiného. Jednoduchý model tedy dle van Dijka nedokáže podchytit akumulaci užívání, stejně jako substituci médií z důvodu omezených příjmů (např. opuštění novin) či časových omezení (televize). Za druhé kritizuje determinismus fází a rychlosti difúze, což pro něj představuje „možná nejzákladnější problém hlavního proudu teorie difúze“³⁷⁵. Pokud by van Dijk neužil pojem „teorie“, nemuseli bychom ho v tomto případě obvinít ze střílení na neexistující terč. Rychlost difúze a tvar křivky jsou v DOI odvozené od dílčích parametrů křivky, a tudíž jsou modifikované dle parametrů

³⁷¹ Rogers (2003, s. 275, 277); Mahajan a Peterson (1985, s. 25).

³⁷² Cit. van Dijk (2005, s. 62).

³⁷³ V tomto ohledu je před výzkumníky digitální propasti otevřený poměrně velký prostor nevyřešených výzkumných otázek, na nichž mohou založit své budoucí studie zaměřené na vliv státních podpůrných programů, měnicího se mediálního tlaku na informatizaci či na roli struktury sociální sítě zkoumaných populací.

³⁷⁴ Van Dijk (2005, s. 64–65). Jan van Dijk patří k významným současným sociologům nových médií. Všechny odkazy na jméno van Dijk v této práci se vztahují k tomuto autorovi.

³⁷⁵ Cit. *ibid.*, s. 64.

konkrétní inovace (či trsu inovací) šířící se v *určitém* sociálním systému. Co se týče kategorizace osvojitelů, již jsem výše uvedl, že jde v první řadě o analytický koncept, u nějž si DOI neklade nárok na univerzálnost použití. Třetí kritikou, z níž se stal jeden z velmi silných argumentů digitální propasti, je modelování S-křivky pro celou populaci a nikoli pro jednotlivé statusové skupiny. Van Dijk tak vlastně poukazuje k možnosti rozdělení populace do několika skupin dle socioekonomického statusu (či jiné významné základní diferencující proměnné jako jsou věk, pohlaví, etnicita či vzdělání) a následném sledování a porovnání rozdílů rychlosti a tvaru difúzní křivky pro tyto subpopulace. K této možnosti se podrobněji vrátím v kpt. 4.4.4.

Poměrně nízká korespondence kritiky autorů spojených s obhajobou digitální propasti a předpokladů základního modelu DOI podporuje jak tezi o minimální návaznosti výzkumu digitální propasti na tradici DOI, tak tvrzení, že základní model difúze je spíše implicitním předpokladem analýz digitální propasti než modelem, který by byl těmto analýzám vnější. Vytváření odlišné a jen pomalu s DOI se propojující výzkumné tradice tak na jedné straně vede k opětovnému vynalézání již objeveného, na straně druhé je spojeno s odhlížením od základních problémů, za které je DOI kritizována již několik desetiletí a které jsou zřejmě společné i výzkumu digitální propasti, pracujícímu v rámci stejného „paradigmatu“ difúze inovací. Představenou kritikou parametrů základního modelu se tedy problémy DOI nevyčerpávají; koneckonců právě kritická reflexe předpokladů základního modelu přispěla k dnešnímu bohatství používaných modelů v této výzkumné tradici. Díky přenositelnosti na výzkumné tradice pracující s podobnými předpoklady mají ovšem základní problémy DOI velmi úzkou vazbu k otázce samotné platnosti teze o digitální propasti. Protože ale na tomto místě ještě není čtenářův obraz o výzkumu digitální propasti ani zdaleka kompletní a protože tato kritika je, jak uvidíme, relevantní pro tezi o digitální propasti jako takovou, vrátíme se k tomuto momentu v páté kapitole při konečném zhodnocení platnosti teze o digitální propasti. V této podkapitole nám ještě zbývá představit dva způsoby využití S-křivky ve prospěch teze o digitální propasti, vycházející z poukázání na neustále probíhající inovaci ICT a na možnost existence různých stropů rozšíření ICT u různých subpopulací.

4.4.3 Neustále se obnovující digitální propast

Vykreslení jednotné S-křivky je z hlediska technických specifik dané ICT inovace problematické ze dvou důvodů.

Za prvé, označení „Internet“, „připojení k Internetu“, „počítač“ či „mobilní telefon“ využívaná ve statistikách rozšíření totiž odkazují k představě jednotné statické technologie a zakrývají tak fakt, že se jedná o velmi rychle se inovující a diferencující soubory komponent s měnícími se vlastnostmi.³⁷⁶ Vysoká dynamika těchto technologických shluků nevyhází pouze ze strany výrobců, podstatnou roli v případě vysoké dynamiky ICT hraje také aktivní role uživatelů v procesu neustálé sociální re-konstrukce těchto technologií a vysoká zpětná vazba směrem k výrobcům.³⁷⁷ Vykreslení jedné křivky pro takovéto technologické shluky poté neumožňuje nahlédnout vnitřní diferenciaci kvality materiálního vybavení, softwarových licencí a kvality připojení, která se za jednotnou čárou skrývá a která je úzce spojena se socioekonomickým rozvrstvením společnosti. Jinak řečeno, vzácnost, novost, množství funkcí atp. promítnutá do cenové variability komponent ICT podmiňuje vyšší pravděpodobnost osvojení výkonnějších a pro participaci v (informační) společnosti efektivnějších kombinací

³⁷⁶ Tuomi (2000, s. 2).

³⁷⁷ Tuomi (2000, s. 6); Castells (2001a, s. 27–29); Willis a Tranter (2006, s. 47–48); Castells, Fernández-Ardèvol, Qui a Sey (2007, s. 2).

komponent částmi společnosti s vyšším socioekonomickým statusem. Různé vlastnosti komponent jsou také spojeny s různou uživatelskou náročností, což může hrát roli ve zpoždění adopce (nebo její absence) u částí populace s nižším inovatorstvím, resp. s nedostatečně vysokými uživatelskými kompetencemi. Po začlenění elementu kvality a vlastností pozorované ICT by tedy digitální propast redukována na rozdíly ve vlastnictví a fyzickém přístupu byla ještě širší.³⁷⁸

Někdy je ovšem objev natolik zásadní, že dá vzniknout artefaktu, který je vnímán jako radikálně odlišný od ostatních technologií v daném technologickém poli. Takový objev, pokud je úspěšně přetaven do užitečného produktu, při svém případném rozšíření transformuje vztahy mezi všemi částmi technologického systému, do něž se rozšiřuje. Podmínky difúze nové ICT se budou lišit od podmínek, za nichž se rozšiřovaly ICT stávající, a bude také díky své odlišnosti vyžadovat odlišný soubor dovedností potřebných pro její zvládnutí a osvojení.

Na rozdíl od starších komunikačních technologií se ovšem ICT rozvíjí tak rychle, že difúze nového média začíná v bodě, kdy rozšíření předchozí technologie ještě není ani zdaleka dokončeno. V kombinaci s podmínkou osvojení nového setu uživatelských dovedností to znamená, že části populace s vyšší mírou inovatorství (tzn. v případě ICT zejména lidé z vyšších statusových skupin) částem populace s nižší mírou inovatorství neustále unikají k novějším, lepším a výkonnějším komunikačním technologiím³⁷⁹ – celou situaci si můžeme představit jako několik sukcesivních S-křivek, kdy si současně s probíhající adopcí pozdních osvojitelů inovátoři a první osvojitelé již osvojují technologii nové generace. I při pozitivním trendu zužování digitální propasti v rámci sledování adopce jedné technologie se tak může neustále udržovat či rozšiřovat digitální propast mezi vlastníky různých generací a typů ICT.³⁸⁰

V diskusi o digitální propasti byly jako zásadně odlišné technologie, přinášející nový typ digitální propasti, vnímány širokopásmové připojení k Internetu a mobilní telefon. Důvody, proč právě tyto technologie získaly samostatný status jako významné indikátory informatizace, se skrývají v jejich přidané hodnotě vůči užívání či vlastnictví poměrně vágně definovaného, pro tuto problematiku centrálního, pojmu „Internet“.

V době, kdy se objevují hlasy oznamující uzavírání digitální propasti, a celá diskuse začíná ve veřejném prostoru utíchat, objevuje se na scéně pojem „širokopásmová propast“³⁸¹, tedy předěl mezi těmi, kteří jsou připojeni k vysokorychlostnímu Internetu a těmi, kteří zůstali u relativně pomalého vytáčeného připojení. Z dat je patrné, že v průběhu adopce širokopásmového připojení³⁸² sociodemografická distribuce jeho uživatelů sledovala stejnou

³⁷⁸ Van Dijk (2005, s. 62–63). Zkoumáním vztahu mezi socioekonomickým statusem, parametry a kombinacemi užívaných ICT, a jejich strategickým využíváním, se podle mé znalosti výzkum digitální propasti dosud vůbec nezabýval, zřejmě z důvodu obtížnosti operacionalizace a kvantitativního zpracování takto položené výzkumné otázky. Přesto lze toto tvrzení doložit na základě porovnání míry rozšíření obecnějších a speciálnějších ICT či jejich komponent.

³⁷⁹ Rogers (1986, s. 169–172).

³⁸⁰ Van Dijk (2005).

³⁸¹ Angl. *broadband divide*. Tento termín se nicméně v akademické obci příliš neuchytil a podobně jako u termínu „mobilní propast“ jeho užívání zůstalo doménou primárně politických deklarácí, dokumentů a zpráv.

³⁸² Ve společenskovědní literatuře zabývající se výzkumem rozšíření Internetu je jsou obvykle pojmy širokopásmové a vysokorychlostní připojení k Internetu chápány jako synonyma, pro potřeby operacionalizace pojmu se obvykle pracuje s rychlostí připojení vyšší než 144 Kbit/s (např. EUROSTAT) nebo s typem připojení, kdy jsou jako vysokorychlostní/širokopásmové připojení chápány kabelové, satelitní a bezdrátové připojení (případně další lokální varianty odpovídajících rychlostí). Podrobnější zkoumání rychlosti

logiku jako v průběhu adopce Internetu – postupná, poměrně rychlá konvergence se však v zemích bez agresivních informačních politik inkluze (jako např. Jižní Korea) zastavila několik procent pod hranici počtu uživatelů (v USA počet uživatelů vytáčeného připojení v roce 2009 představoval asi 6 % všech uživatelů³⁸³, v EU i v ČR představoval v roce 2010 počet domácností bez vysokorychlostního připojení cca desetinu všech připojených domácností³⁸⁴), přičemž tito uživatelé pocházejí zejména ze skupin s nejnižší celkovou mírou adopce připojení k Internetu jako takového, vyšší rozdíly než u připojení obecně byly navíc zaznamenány mezi rurálními a urbánními oblastmi a mezi etniky.³⁸⁵ Problém nerovného či nedostatečného rozšíření širokopásmového připojení se stal velmi rychle jednou z priorit národních i nadnárodních informatizačních politik, které vidí v celospolečenském rozšíření širokopásmového Internetu příslib ekonomického růstu a dalšího zvýšení kvality života občanů³⁸⁶. Jaká je ovšem evidence tohoto příslibu, na níž je založen zájem výzkumu digitální propasti o širokopásmový Internet? Po očištění vlivu sociodemografických proměnných bylo zjištěno, že uživatelé širokopásmového připojení si rozvíjejí odlišné dovednosti a používají Internet jiným způsobem než uživatelé vytáčeného připojení: tráví na Internetu více času, dávají na Internet více obsahu, rozsah a frekvence jejich online aktivit je výrazně větší a výrazně častěji také používají pokročilejší funkce a služby.³⁸⁷

Mobilní telefony zůstávaly dlouho stranou diskuse o digitální propasti a dodnes do ní nebyly plně začleněny. Výrazný přesah do výzkumu digitální propasti mobilní telefon zaznamenal až v souvislosti s kritikami snah o zlepšení situace rozvojových zemí prostřednictvím jejich komputerizace. Autoři zabývající se touto problematikou upozorňovali na nesmyslnost takových programů v situaci velmi časté neexistence nebo špatného stavu kabelových přenosových soustav, školského systému, telekomunikačního trhu, trhu práce, nebo i jen základní vodovodní a lékařské infrastruktury.³⁸⁸ Pro zlepšení životní situace se mobilní telefon vzhledem k potřebám lidí v těchto podmínkách jeví jako nesrovnatelně vhodnější technologie díky nižší ceně a nesrovnatelně nižší náročnosti co do infrastruktury (např. možnost dobíjení baterie přes automobil, absence pevné telefonní sítě atp.) i uživatelských dovedností (základní funkce mobilního telefonu nevyžadují ani gramotnost). Ve spojitosti s lokálními modifikacemi dochází v posledních letech k relativně rychlému nárůstu této technologie v zemích třetího světa. I když mobilní technologie jsou chápány nadnárodními organizacemi i některými vědci jako zdroj uzavírání globální digitální propasti, zůstává přínos této technologie na úrovni rozvojových zemí dosud sporný: v každodenních problémech zemí třetího světa jistě pomáhá lepší informovanost (např. prostřednictvím zjišťování cen na sousedních trzích či předpovědi počasí pro místní farmáře), zvýšení komunikace mezi vzdálenými komunitami či využití mobilu jako platební karty, přínos k ekonomickému růstu nejvíce sociálně a ekonomicky deprivovaných zemí je ovšem v situaci stále ještě malého rozšíření nejistý.³⁸⁹ V nejhudších zemích je navíc geografická a

připojení je silně problematizováno nízkým povědomím uživatelů o parametrech vlastního domácího připojení k Internetu.

³⁸³ Horrigan (2010, s. 15).

³⁸⁴ EUROSTAT (2012); rozdíly mezi statusovými skupinami dle příjmu, typu domácnosti a velikosti bydliště jsou nicméně v ČR zanedbatelné.

³⁸⁵ Horrigan a Rainie (2002, s. 10); Fox (2005, s. 5–6); Mossberger, Tolbert a McNeal (2008, s. 131); Smith (2010a, s. 8).

³⁸⁶ Např. Bush (2004); Evropská komise (2005); FCC (2010).

³⁸⁷ Horrigan a Rainie (2002, 2006); UCLA (2003, s. 25); Fox (2005); van Dijk (2005, s. 98-99); Horrigan (2006, 2010).

³⁸⁸ Viz kpt. 4.2.2.

³⁸⁹ Castells, Fernández-Ardèvol, Qui a Sey (2007, s. 215–243); James (2007); Donner (2008).

sociodemografická distribuce výrazně vychýlená ve prospěch městských oblastí a vyšších tříd,³⁹⁰ bez obecně prokazatelného *trickle-down* efektu pro zbytek populace. Přesto Castells, Fernández-Ardèvol, Qui a Sey uzavírají *Mobile Communication and Society: A Global Perspective* tvrzením, že „propojitelnost prostřednictvím telekomunikací je nezbytným předpokladem rozvoje v našem globalizovaném světě. Rozdíly v konektivitě jsou jednou z nejvíce skličujících překážek stojících rozvojovým zemím a chudým regionům v cestě za propojením s dynamickou globální ekonomikou a s globálními komunikačními sítěmi, které poskytují přístup k informacím, vzdělání a rozličným službám.“³⁹¹

Na národní úrovni ekonomicky rozvinutých zemí se mobilnímu telefonu dostalo větší pozornosti ze strany výzkumu digitální propasti až v nedávné době v souvislosti s nastupujícím masovějším rozšiřováním mobilních telefonů umožňujících připojení k Internetu a využívání náročnějších online aplikací a služeb.³⁹² Zvláštním rysem difúze mobilního telefonu je velmi rychlá adopce mladou populací a s tím spojená poměrně silná role kultury mládeže v procesu sociální konstrukce této technologie.³⁹³ Ve Spojených státech širší dostupnost připojení k Internetu z tzv. chytrých telefonů³⁹⁴ vedla k zrychlení adopce Internetu u teenagerů z nízkopříjmových domácností³⁹⁵ a u Hispánců a Afroameričanů, kteří v současnosti používají Internet z mobilu více než bílí Američané.³⁹⁶ Celosvětově bylo množství předplacených SIM karet vyšší než množství uživatelů Internetu již v druhé polovině devadesátých let, v roce 2009 byla dle odhadů ITU celosvětová penetrace mobilními telefony téměř trojnásobně vyšší než Internetem; v rozvinutých zemích bylo v tomto roce množství předplacených SIM karet v průměru vyšší než počet obyvatel a v zemích rozvojových bylo vyšší než polovina populace.³⁹⁷ Důsledky takto masového rozšíření mobilního telefonu pro tezi o digitální propasti však dosud nebyly zpracovány (vrátíme se k nim proto v páté kapitole).

Širokopásmovému připojení k Internetu i mobilnímu telefonu se dnes dostává obrovské pozornosti v oficiálních politických dokumentech a proklamacích týkajících se podpory pokroku v informatizaci. S lehkostí, s jakou se v těchto textech staly novou „zdrojovou technologií“ digitální propasti by ovšem bylo naivní domnívat se, že téma digitální propasti na politické úrovni již řeklo své poslední slovo.

4.4.4 Adaptace S-křivky: stratifikační a normalizační model

I když jsem v závěru kapitoly 4.3 vyjádřil (daty podepřené) pochybnosti o dohledném uzavření digitální propasti, v souladu s pracemi zaměřenými na její rozšiřování či zužování jsem se příliš nezabýval otázkou budoucího vývoje, kde ale teze o společenské závažnosti digitální propasti zůstává oslabena vyhlídkou samovolného uzavírání propasti. Jak již bylo zmíněno, výhled samovolného uzavírání propasti by mohlo zpochybnit vykreslení zvláštních S-křivek pro každou sledovanou subpopulaci.

³⁹⁰ James (2007, s. 288).

³⁹¹ Cit. Castells, Fernández-Ardèvol, Qui a Sey (2007, s. 242).

³⁹² Do té doby se mobilní telefon objevuje téměř výhradně jako součást obecných přehledů různé míry adopce digitálních technologií (např. Cooper a Kimmelman 2001) nebo jako součást klasifikace populace dle míry využívání digitálních technologií (např. Horrigan 2007).

³⁹³ Castells, Fernández-Ardèvol, Qui a Sey (2007, kpt. 4).

³⁹⁴ Angl. *smart phones*.

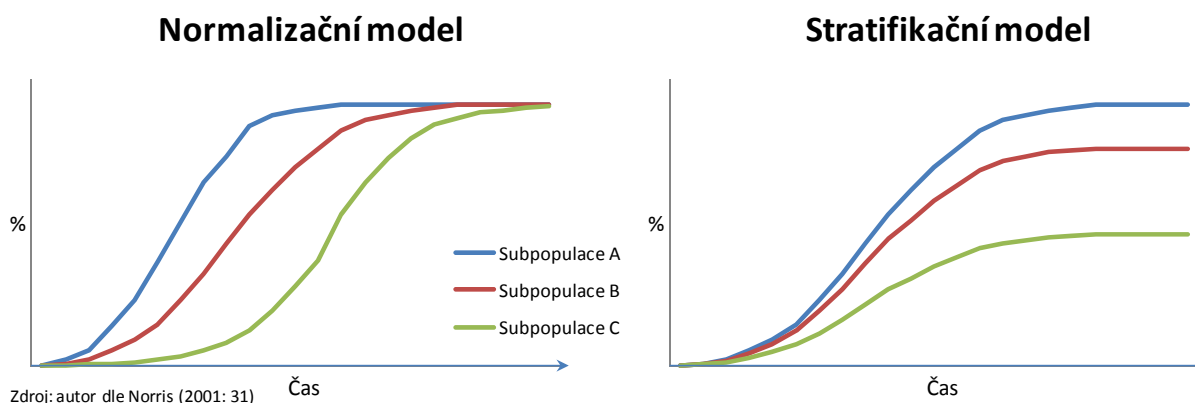
³⁹⁵ Brown, Campbell a Ling (2011).

³⁹⁶ Smith (2010b).

³⁹⁷ ITU (2010, s. 1–2). Dle ČSÚ (2010) disponuje v ČR mobilním telefonem více než 90 % domácností ve všech sledovaných typech domácností.

Inspirována Rogersovou teorií a zavedenou praxí prezentace rozšiřování digitální propasti prostřednictvím vykreslování samostatných křivek adopce pro jednotlivé statusové skupiny, představila v roce 2001 americká politoložka Pippa Norris dva základní modely, podle nichž lze posuzovat budoucí vývoj digitální propasti. Podle Norris bude další vývoj adopce ICT záviset na tom, zda mají pravdu optimisté, kteří předpokládají jednotný strop rozšíření těchto technologií a tedy pouze odlišnou rychlost adopce v jednotlivých subpopulacích, nebo pesimisté, kteří předpokládají, že se adopce sociálně a ekonomicky deprivovaných skupin zastaví na mrtvém bodě dříve, než se vůbec přiblíží hranici dosažené vyššími statusovými skupinami.³⁹⁸ Na základě těchto dvou představ vykresluje Norris dva základní modely vývoje digitální propasti, normalizační a stratifikační (viz schéma č. 14).

Schéma č. 14: Průběh difúze inovace pro různé subpopulace: normalizační a stratifikační model

Rozlišení těchto dvou scénářů získalo v diskusi o digitální propasti nezanedbatelnou odezvu, neboť nalezení empirické evidence stratifikačního modelu by s sebou přineslo poměrně pevný argument pro potřebu rychlé společenské intervence založené na podpoře domácího/soukromého vlastnictví ICT, podpory školících a motivačních center atp. – hrozba nevratné stabilizace „dvourychlostní“ společnosti vlastníků a nevládníků ICT by totiž byla na dosah ruky. I když bylo toto rozlišení hojně využíváno,³⁹⁹ nikdo se zhruba do poloviny minulého desetiletí nezabýval modelováním dalšího vývoje křivek difúze pro různé subpopulace, což by mohlo zvýšit pravděpodobnost jednoznačného určení platnosti jednoho či druhého modelu. Jedním z hlavních důvodů pro opatrné závěry při podobných pokusech byl nedostatek dlouhodobých časových řad z různých zemí.⁴⁰⁰ Argumentace pro možnost stratifikačního modelu vycházela spíše z poukázání na rozdílné míry motivace a nerovné distribuce potřebných zdrojů v populaci.⁴⁰¹ Od roku 2010 ovšem byly publikovány dvě studie modelující další vývoj S-křivek difúze Internetu pro různé subpopulace. Na úrovni globální digitální propasti skupina analytiků ze Světové banky a Mezinárodního měnového fondu zjišťuje na základě analýzy dat z 214 zemí z let 1990–2004 „v difúzi Internetu nedostatečnou

³⁹⁸ Norris (2001, s. 30–31).

³⁹⁹ Z textů užitých v této práci např. Martin (2003); van Dijk (2005, 2006b); Willis a Tranter (2006); Martin a Robinson (2007).

⁴⁰⁰ Např. Martin a Robinson (2007, s. 18).

⁴⁰¹ Např. van Dijk (2005).

dlouhodobou konvergenci mezi nízko- a vysokopříjmovými zeměmi⁴⁰², na úrovni národního státu (USA) Sangmoon Kim z Wilmingtonské univerzity sice nachází „určitou evidenci normalizace v panelových datech, poněkud předčasná vyrovnávání křivky difúze ovšem indikuje, že digitální propast velmi pravděpodobně přetrvá, rozděluje tak populace na dvě kategorie: uživatele a neuživatele“⁴⁰³.

I přes příznivou odezvu na rozlišení normalizačního a stratifikačního modelu ve výzkumu digitální propasti a i přes následné empirické ověřování celá tato koncepce neobstojí v konfrontaci se základním modelem DOI a výše uvedenou kritickou reflexí jeho předpokladů.⁴⁰⁴ Odmítnutí celého konceptu překvapivě nevyžaduje ani složitější vysvětlování ani empirickou evidenci: stačí, pokud na vertikální osu obou grafů doplníme hranici stoprocentního rozšíření inovace na úrovni hranice saturace odpovídající v obou grafech subpopulaci A. Pokud by totiž tato hranice byla výše, znamenalo by to, že v normalizačním modelu chybí část populace, která této hranice nedosáhne – a jakmile bychom ji do modelu doplnili, rozdíl mezi modely by zmizel. Normalizační model tedy předpokládá, že technologii si postupně osvojí *celá* populace, zatímco u stratifikačního modelu pouze její část. To je ovšem v rozporu s deklaracemi autorů, kteří rozlišení na tyto dva modely používají. Pippa Norris v roce 2001 předpokládala, že v USA a dalších rozvinutých postindustriálních zemích bude rozšíření Internetu dále sledovat S-křivku až do dosažení hranice saturace v rozmezí dvou třetin až devět desetin populace.⁴⁰⁵ Jan van Dijk předpokládá v těchto zemích strop rozšíření v rozmezí 80–95 %, přičemž očekává výrazně nižší čísla u nových komplexních technologií, jako jsou např. pokročilé multimediální přístroje, vysokorychlostní Internet a s nimi spojený software, a to z důvodu vyšších nároků na dovednosti uživatele.⁴⁰⁶ Dosažení podobné míry rozšíření pak je podle těchto autorů téměř nedohlednou záležitostí v případě zemí třetího světa – pokud nedojde k realizaci globálních politik informatizace vyrovnávajících jejich šance v globální informační ekonomice. Dále jsme si také již řekli (kpt. 4.2.3), že inovace si téměř vždy nejdříve osvojují lidé s vyšším vzděláním a socioekonomickým statusem: jakmile tedy vykreslíme křivky adopce pro různé statusové skupiny pro inovaci, jejíž hranice saturace je nižší jak 100 %, dojdeme *vždy* k obrazu odpovídajícímu stratifikačnímu modelu. Stratifikační model proto odráží jakoukoli difúzi inovace, která nezasáhne sto procent populace. Za takového předpokladu je ovšem přidaná hodnota rozlišení na stratifikační a normalizační model difúze nulová. Zjištění, že stratifikační model představuje s nejvyšší pravděpodobností realitu dalšího vývoje difúze ICT, je ovšem pro tezi o digitální propasti velmi důležité: digitální propast by v takovém případě představovala integrální součást informatizovaného sociálního řádu.⁴⁰⁷ I přes Rogersovy snahy přispět k uzavření digitální propasti zkušenostmi z DOI⁴⁰⁸ se tak jako reálnější jeví

⁴⁰² Cit. Andrés, Cuberes, Diouf a Serebrisky (2010, s. 327); toto tvrzení je ovšem později v závěru textu zlehčeno tvrzením, že uzavření digitální propasti mezi chudými a bohatými zeměmi bude zřejmě trvat několik desetiletí. Na obranu Andrése et al. vzhledem k nadcházející kritice rozdělení na dva modely je třeba říci, že autoři explicitně s výše uvedenými modely nepracují.

⁴⁰³ Cit. Kim (2011, s. 612).

⁴⁰⁴ Nekritičnost při přebírání tohoto rozlišení a jeho využívání ve prospěch teze o digitální propasti může být chápána jako další důkaz malé provázanosti výzkumu digitální propasti s DOI. Je ovšem třeba podotknout, že podobná chyba může být nalezena i u Rogerse, který roku 1986 představuje rozšíření televize jako příklad (obdobu) normalizačního modelu, u něhož je tvrzení, že „nakonec všichni přijali inovaci“ v rozporu s grafickým zobrazením, uchovávajícím i v posledním časovém bodě – byť malý – rozdíl mezi sledovanými příjmovými skupinami americké populace (Rogers 1986, s. 170–171).

⁴⁰⁵ Norris (2001, s. 32).

⁴⁰⁶ Van Dijk (2005, s. 63).

⁴⁰⁷ Tuto možnost potvrdím v 6. kapitole.

⁴⁰⁸ Rogers (2001; 2003, s. 468–469).

naplnění jednoho ze základních zjištění DOI na poli společenských důsledků šíření inovace: „*Následky difúze inovace obvykle zvětšují socioekonomické rozdíly mezi segmenty příjemců nižšího a vyššího socioekonomického statusu.*“⁴⁰⁹

V kapitole 4.3 jsme viděli, že cílovou skupinou výzkumů a z nich vyplývajících statistik o dynamice připojení je vždy celá populace určité politické, administrativní či statistické jednotky: nejčastěji celý národní stát, globální populace, populace určitého regionu či uživatelé Internetu nebo určité webové služby. Data a jejich prezentace ve výzkumu digitální propasti tedy odkazují k *ztotožnění celé populace a populace potenciálních uživatelů*, což je podtrhnuto snahou o identifikaci hierarchie důvodů nepřipojené části populace, jejichž poznání by mohlo přispět k efektivnějším politikám inkluze této „ohrožené“ části populace do informační společnosti. To, že výzkum digitální propasti jako referenční rámec interpretace dat využívá normalizační model a možnost stratifikačního modelu odmítá jako nežádoucí, tedy znamená, že přes všechny explicitní deklarace o nižší než stoprocentní hranici saturace není požadavek uzavření digitální propasti možná ničím jiným než požadavkem absolutní informatizace společnosti.

4.5 Prohlubující se propast: konečný argument

Pokud by celý problém digitální propasti spočíval pouze ve vlastnictví určitého přístroje či v zabezpečení fyzického přístupu k němu, nemusela by ani vyhlídka na stratifikační model být tak znepokojující: stačilo by jen „potřebné geografické a sociodemografické regiony plošně bombardovat počítači připravenými k připojení k Internetu“⁴¹⁰.

Jakkoli naivně tento příměr může čtenáři znít, není daleko od podstaty nespočtu informatizačních programů a iniciativ, pomocí nichž se v uplynulých patnácti letech vlády, úřady a různé mezinárodní instituce pokusily „posunout“ celé školy, úřady, čtvrti, města či regiony do informační budoucnosti. Ať už šlo o snahy irské vlády utvořit prototyp „Města informačního věku“, vlády Nového Dillí přinést počítače do indických slumů v experimentu „Otvor ve zdi“ či Nicolase Negroponteho v globálním projektu „Jedno dítě – jeden laptop“, všechny tyto neúspěšné snahy⁴¹¹ měly jedno společné: nepočítaly s celou škálou podmínek, které musí být splněny, aby proces osvojení určité ICT potenciálními uživateli vedl úspěšně od prvního setkání s inovací přes vytvoření zájmu až k efektivnímu využití ve prospěch zlepšení kvality vlastního života.

Kritika binárního, technodeterministického vidění digitální propasti a s ní související snaha o rozšíření modelu nad rámec fyzického přístupu je stará jako sama akademická reflexe digitální propasti.⁴¹² Již v polovině devadesátých let se skupina holandských výzkumníků (de

⁴⁰⁹ Cit. Rogers (2003, s. 460–461), kurzíva Rogers.

⁴¹⁰ Cit. Bucy a Newhagen (2003, s. xi).

⁴¹¹ Stručné představení a vysvětlení neúspěchu projektů *Hole-in-the-Wall* a *An Information Age Town* viz Warschauer (2002; 2003, s. 1–4), stručné představení neúspěchu projektu *One Laptop per Child* viz např. Shaikh (2009)

⁴¹² Přesněji řečeno, tato kritika je ještě starší, neboť již v roce 1974 Nathan Katzman v rámci diskuse o vědomostní mezeře přichází s hypotézou, že nová média způsobí růst informační mezery z důvodu silného propojení přístupu a *kvality užívání* se socioekonomickým statusem (Katzman 1974). Protože se ale diskuse o vědomostní/informační mezeře rozvíjela bez většího propojení s diskusí o digitální propasti (Yu 2006), a její

Haan, Doets, Cees, Huisman, Rijken, Steyaert, van Dijk) zabývá nerovným rozložením dovedností práce s počítačem a Internetem v holandské populaci a upozorňuje na význam dalších faktorů bránících efektivnímu užívání: na obavy z užívání počítače, na nedostatečnou uživatelskou přívětivost počítačů a Internetu, na nedostatek příležitostí k užívání a na výrazně asymetrické rozložení potřebných dovedností mezi uživateli.⁴¹³ Zhruba v téže době zaznívají ze Severní Ameriky upozornění na „druhou digitální propast“, spočívající v nerovnoměrně distribuovaném povědomí⁴¹⁴ o existenci, dostupnosti, povaze a užité hodnotě ICT.⁴¹⁵ V roce 2001 DiMaggio a Hargittai⁴¹⁶ doporučují, aby se v důsledku neustále narůstajícího počtu uživatelů pozornost přesunula od digitální propasti mezi uživateli a neuživateli k digitálním nerovnostem mezi různými druhy přístupů a uživatelů. Navrhovanými výchozími dimenzemi digitální nerovnosti jsou kvalita vybavení, autonomie užívání, dovednosti, podpora sociálního prostředí a rozdílné účely užívání. Zaměření dalšího výzkumu na zpřesnění klasifikace dimenzí a jejich empirickou analýzu má podle autorů přispět k cíli „vytvoření testovatelného modelu vztahu mezi individuálními charakteristikami, dimenzemi nerovnosti a pozitivními důsledky využívání technologie.“⁴¹⁷ Zatímco rozlišení digitální propasti a digitálních nerovností se ve výzkumu digitální propasti neuchytilo, výše uvedené snahy vytvořit klasifikaci digitálních propastí (resp. identifikovat její dimenze⁴¹⁸), a případně i vytvořit teoretický a empiricky zakotvený obecný model, nezůstaly ani zdaleka poslední.

Představit či shrnout různé klasifikace digitální propasti syntagmatickým čtením, tzn. postupným představováním jednotlivých konceptů, jejich vnitřní logiky a užitého empirického zakotvení by bylo značně úmorné a vzhledem k účelu práce i zbytečné. Paradigmatické čtení klasifikací digitální propasti v hypotetické tabulce (tzn. čtení transverzální, napříč klasifikacemi) nicméně předpokládá existenci struktury, podle níž bychom mohli rozřadit všechny navrhované dimenze digitálních propastí do několika jasně vymezených sloupců. Takovou strukturu bychom hledali jen obtížně, neboť různí autoři používají odlišné optiky, klasifikují z různých perspektiv a na různém stupni detailu. Pro uspořádání navrhovaných dimenzí je tedy nejvhodnější využít teoretický model, který je nejlépe využitelný jako výchozí klasifikační mechanismus. Na základě porovnání „vyčerpané variance“ vzhledem k ostatním klasifikacím jsem se rozhodl pro klasifikaci obsaženou ve van Dijkově modelu, který si i z tohoto důvodu představíme níže.

reflexe v DOI (Rogers 1986) taktéž do diskuse o digitální propasti výrazněji nezasáhla, nezabývám se na tomto místě podrobněji touto větví úvah o důsledcích nových komunikačních technologií.

⁴¹³ Van Dijk (1997).

⁴¹⁴ Angl. *awareness divide*.

⁴¹⁵ Katz a Aspden (1997); Reddick, Boucher a Groseillier (2000).

⁴¹⁶ Paul DiMaggio a Eszter Hargittai jsou významní američtí sociologové zabývající se sociálními aspekty Internetu a patří dodnes mezi přední odborníky na výzkum rozdílů v užívání Internetu.

⁴¹⁷ Cit. DiMaggio a Hargittai (2001, s. 1).

⁴¹⁸ Autoři pokoušející se o klasifikaci digitální propasti vytvářejí *vždy* modely odpovídající různým dimenzím nerovnosti připojení k ICT infrastruktuře. Tyto dimenze odpovídají nejčastěji různým dimenzím *přístupu* k ICT. V některých případech ale interpretují tyto dimenze jako samostatné propasti (*awareness divide*, *democratic divide*, *skills divide* atp.). Protože ale podstata řešení problému zůstává stejná, zahrnují dále v textu pod označení dimenze digitální propasti i ty klasifikace, které explicitně pracují s představou několika propastí.

Tabulka č. 7: Matice dimenzí digitální propasti na úrovni státu⁴¹⁹

výskyt (van Dijk 2005)	dimenze A (motivational)	dimenze B (physical)	dimenze C (skills)	dimenze D (usage)	dimenze E (-)
Katz a Aspden (1997)	first divide (awareness)	second divide (usage)			
Reddick, Boucher a Groseillier (2000)	second divide (interest)	first divide (users and non-users)			
Attewell (2001)		first divide (access)		second divide (computer use)	
Castells (2001a)		digital divide, new technological divide	knowledge gap (skills)		
DiMaggio a Hargittai (2001)		digital divide, equipment	skills	autonomy of use* purposes of use	social support*
Kim a Kim (2001)		Opportunity Divide -> Utilization D. -> Reception D.			
Katz a Rice (2002)	awareness, Internet dropouts	access divide, cohort digital divide			
Steyaert (2002)		physical	informacy, info skills	usage	
Warschauer (2002, 2003)		devices, conduits	literacy		
Mossberger, Tolbert a Stansbury (2003)		access	skills	democratic divide*, economic opportunity divide*	
Newhagen a Bucy (2003)		physical, system*	cognitive		social*
Dewan a Riggins (2005)		first order digital divide	second order digital divide		
Vehovar (2006)	dual divide	first divide	second divide		
Valadez a Durán (2007)		physical		use	social support*, social consequences

Zdroj: autor

Podíváme-li se na texty ve výsledné matici klasifikací (viz tabulka č. 7) podrobněji, nepřekvapí nás snad ani jejich poměrně silný překryv, jako spíše opodstatnění jejich počtu tváří v tvář opakujícímu se vymezení vůči „většinové, do určité míry homogenní perspektivě, která popisuje nerovný přístup k ICT jako zjednodušenou binární propast, což může vést k předčasným výzkumným závěrům“⁴²⁰, mám-li využít výrok přímo z pole, tedy z poměrně nedávné studie australsko-korejské skupiny výzkumníků, zaměřené na „přehodnocení digitální propasti“. To může buď znamenat, že uvedené snahy o rozšíření

⁴¹⁹ Názvy digitálních propastí, resp. základních úrovní/dimenzí digitální propasti jsem ponechal originální, v případech, kdy se to jevílo jako vhodné, jsem do závorky umístil autorem/-y užívané zpřesnění. Do výběru byly zahrnuty ty texty, v nichž autoři explicitně nepřebírají dělení vytvořená dříve jiným autorem, ale, v horším případě, nazývají či uspořádávají starší klasifikace novým způsobem. Tato matice si nedělá nároky na to být vyčerpávající, pokládám ji ovšem za reprezentativní a vzhledem k jejímu účelu v textu i funkční. Vzhledem k odlišnostem definic a perspektiv u jednotlivých autorů je přiřazení k van Dijkovým dimenzím pouze přibližné a čtenář by tedy neměl v každém uvedeném případě chápat položky ve sloupcích jako obsahově odpovídající van Dijkově dimenzím.

⁴²⁰ Cit. Lei, Gibbs a Chang (2008, s. 541).

záběru výzkumu jsou relativně izolovanými ostrůvky v moři odborníků, pracujících s redukovanou binární představou digitální propasti, anebo se toto vymezení míjí s realitou akademické diskuse o digitální propasti. V prvním případě bychom se následně museli ptát, co onu dominující většinu drží při očividně silně schematizujícím pohledu, ve druhém případě bychom se museli ptát, jaká je funkce takové „diskursivní operace“ a z čeho pramení. Z odborných textů použitých v této práci je zřejmé, že značná část z nich používá tuto diskursivní operaci⁴²¹ v situaci, kdy si všichni ostatní vytýkané jednorozměrné redukce jsou vědomi a distancují se od ní. Zdá se tedy, že **akademickému výzkumu digitální propasti je vlastní neustále se opakující vymezení vůči redukci digitální propasti na otázku fyzického přístupu**. Smysl a funkce takového diskursivního vytváření oponentů v akademickém boji o společenskou relevanci problému digitální propasti je bez vytvoření vhodného rámce interpretace v této chvíli zatím nejasný a proto si ponechme toto zjištění v zásobě pro závěr této práce.

Druhým specifickým rysem snah o vytvoření teoretického modelu digitální propasti je téměř výhradní orientace na vytváření teorie „kontejnerového“ typu⁴²² vycházející z metodologického individualismu, tzn. teorie, která je implicitně budována jako abstraktní model vztahů a procesů v prostoru abstraktního *státu* a jejíž základní analytickou jednotkou je jedinec. Zatímco metodologický individualismus lze vysvětlit poměrně jednoduše zakotvením evidence digitální propasti v sociálněvědním empirickém výzkumu orientovaném převážně na zkoumání diskrétních jednotek (tj. jedinců nebo domácností),⁴²³ dominanci vytváření teoretického modelu na úrovni národního státu již takto jednoznačně vysvětlit nelze.

4.5.1 Ke konstrukci komplexního modelu globální digitální propasti

I když otázka globálních nerovností v přístupu k ICT infrastruktuře patří v sociologii globalizace a v sociologii rozvoje k frekventovaným tématům,⁴²⁴ snahy vytvořit multidimenzionální model globální propasti zakotvený v těchto teoriích a dosavadní empirické evidenci bychom hledali jen obtížně⁴²⁵ ⁴²⁶. Co se týče nutného předpokladu vytváření takového modelu, tedy klasifikace dimenzí globální digitální propasti, dosud nejsystematičtější studií je zřejmě zpráva skupiny výzkumníků z Institutu pro Prospektivní Technologická studia při Evropské komisi, připravená v roce 2001 pro *G8 Digital Opportunities Task Force*.⁴²⁷ Podle autorů této zprávy lze dosavadní studie týkající se problematiky globální digitální propasti rozřadit pod čtyři základní definice, odpovídající čtyřem rovinám globálních digitálních nerovností: (1) rovina vlastností přístrojů a infrastruktury, (2) rovina obsahu a užívání ICT nástrojů, (3) rovina vědění, vzdělanosti a struktury pracovního trhu a (4) rovina mocenské dimenze přístupu a užívání technologie. Na každé z těchto rovin lze poté identifikovat další, dílčí aspekty globálních digitálních nerovností.

⁴²¹ Viz pozn. č. 241.

⁴²² Koncept kontejnerové teorie společnosti rozpracoval Beck (2007, s. 36–39).

⁴²³ Vzácnou výjimkou je van Dijkův pozdní model, v němž explicitně prosazuje relační pohled – viz kpt. 4.5.2. Vysvětlení problému individualismu v akademické reflexi digitální propasti rozšíříme v páté kapitole.

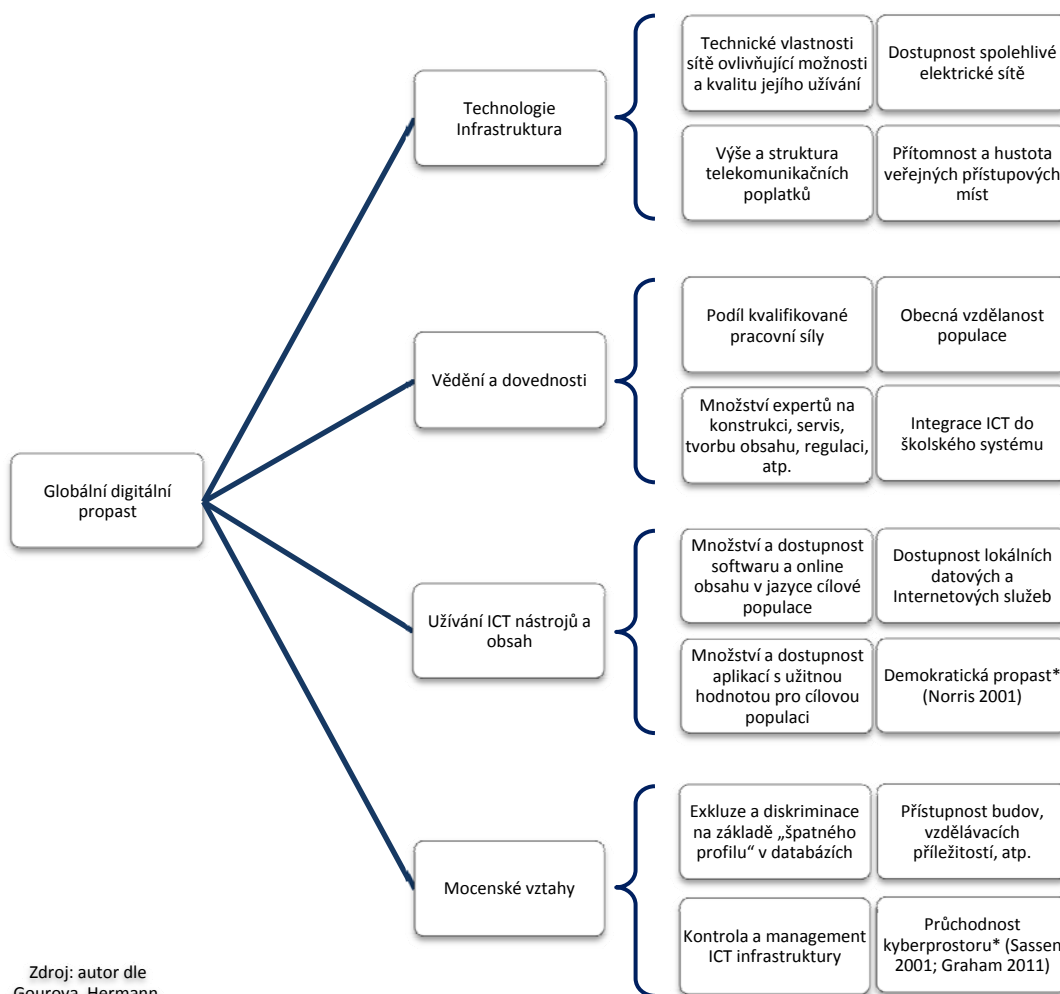
⁴²⁴ Např. Sklair (1994); Sassen (2006); Castells (2000b; 2001a); Suša (2010).

⁴²⁵ Mezi výjimky patří např. přehledová studie Dewana a Riggina (2005), v níž vytváří tříúrovňový model (jedinec, organizace, stát) digitální propasti prvního a druhého řádu.

⁴²⁶ Diskuse nad adekvátností indexů, nad faktory penetrace Internetu či nad nejvhodnější operacionalizací pojmu lze považovat pouze za předpoklad vytváření takového modelu.

⁴²⁷ Gourova, Hermann, Leijten a Clements (2001).

Schéma č. 15: Dimenze globální digitální propasti

Zdroj: autor dle Gourova, Hermann, Leijten a Clements (2001) (s výjimkou *)

Obsah textu jsem se pro přehlednost pokusil převést do schématu č. 15, které je obohaceno o dvě další (dimenze) digitální propasti, na které se pozornost autorů této zprávy nezaměřuje. Termín demokratická propast zavedla v roce 2001 Pippa Norris pro „označení rozdílů uvnitř online komunity mezi těmi, kteří využívají a mezi těmi, kteří nevyužívají širokou paletu digitálních zdrojů k angažování, mobilizaci a participaci ve veřejném životě“⁴²⁸. Druhým rozšířením přehledu je digitální propast na úrovni rozdílů v přístupnosti obsahu na Internetu pro uživatele z různých lokací, a to z důvodů omezování přístupu (zaheslováním či omezením přístupu na základě místa připojení uživatele), privatizace celých částí webu, vládního či korporátního omezování dostupnosti „nevhodného“ obsahu, směřování uživatele prostřednictvím určitým způsobem nadefinovaných grafických rozhraní či vyhledávacích algoritmů, rozdílů v náročnosti na přenosovou kapacitu atp.⁴²⁹ Tuto sérii „virtuálních propastí“ podřazují pod mocenskou rovinu a nikoli pod rovinu užívání, neboť její podstatou je proměna, zachování a posílení mocenských vztahů prostřednictvím segmentace a omezování přístupu k online obsahu.

⁴²⁸ Cit. Norris (2001, s. 4).

⁴²⁹ Sassen (2001); Graham (2011). Termín „virtuální propasti“ použitý v následující větě užívá Graham.

Rozdíl mezi klasifikací načrtnutou ve schématu č. 15 a výčtem faktorů globální digitální propasti, nastíněným v kpt. 4.3.2 spočívá v chápání identifikovaných rovin jako různých, kvalitativně odlišných dimenzí přístupu ke globální informační infrastruktuře, tedy nikoli jen jako faktorů podílejících se na určité jednodimenzionální míře informatizace. Představené schéma je užitečné jako výchozí bod při konstrukci takového obecného modelu, v němž by byly teoreticky i empiricky zakotveny vztahy mezi jednotlivými úrovněmi globální digitální propasti, a který by byl propojen s širším teoretickým rámcem za účelem konceptualizace vztahů mezi specifiky lokace (tzn. národního státu či regionu), specifickou implementací ICT vycházející z multidimenzionality připojení lokace ke globální informační infrastruktuře a vlivem na lokální společenský i ekonomický rozvoj. Za lehce odůvodnitelného předpokladu nemarginální míry propojení těchto čtyř rovin může být představená klasifikace varováním, že reálná globální digitální propast je daleko rozsáhlejší, než kolik ukazují indexy nadnárodních organizací, založené primárně na malém výseku snadno sledovatelných vybraných aspektů prvních tří úrovní. V současnosti ale zatím můžeme tuto podkapitulu uzavřít pouze vágním tvrzením, že globální digitální propast je multidimenzionální problém, jehož analýza a řešení by se měla odehrávat na všech čtyřech (paralelních či sukcesivních?) identifikovaných rovinách.

4.5.2 Van Dijkův model digitální propasti

Zvyšující se počet empirických výzkumů zaměřených nad rámec sledování binárního fyzického přístupu poskytl solidní datovou bázi umožňující tvrdit, že proklamované uzavírání propasti je pouze nebezpečnou chimérou odvádějící pozornost od závažného společenského problému. Toto tvrzení ale mohlo nabýt přesvědčivé konkrétní formy pouze prostřednictvím teoretického rámce, který by umožnil logicky uspořádat výsledky dílčích empirických studií do pozitivní odpovědi na otázku platnosti teze o digitální propasti. Snaha vytvořit dostatečně robustní teoretický model se musela vypořádat se dvěma základními problémy, jimiž jsou (1) vytvoření pokud možno vyčerpávající a logicky propojené klasifikace dimenzí digitální propasti a její propojení s (2) odůvodněním nerovného přístupu k ICT jako nového, samostatného zdroje sociální nerovnosti.

Dosud nepřekonanou syntézou teorie a výzkumu digitální propasti je *kauzální a sekvenční model přístupu jedinců k digitálním technologiím v současných společnostech* od již zmíněného Jana van Dijka. Tento model, rozpracovaný v knize *The Deepening Divide: Inequality in the Information Society*⁴³⁰, představuje sjednocení dvou dílčích modelů, které odpovídají na výše uvedené problémy: *kauzálního modelu klíčového argumentu* a *čtyřstupňového kumulativního a rekurzivního modelu sukcesivních druhů přístupu k digitálním technologiím*. Představení těchto modelů nám poslouží jako východisko pro strukturování zbývající části podkapitoly 4.5 za účelem postupného představení empirické evidence tvrzení o prohlubující se digitální propasti. Poměrně velká váha přikládána v této práci van Dijkově modelu je funkcí vysoké propracovanosti, systematickosti, vlivu a současně i „typičností“ argumentační stavby v rámci obhajoby teze o digitální propasti (srov. výše uvedenou argumentaci k tabulce č. 7).

Při konstrukci klíčového argumentu vychází van Dijk z Tillyho konceptu kategorických nerovností, tzn. nerovností mezi párovými kategoriemi (muž-žena, černoch-běloch, občan-cizinec atp.) umístěnými v určitém systému sociálně udržovaných mechanismů distribuce zdrojů (materiálních, sociálních, kognitivních apod.). Inspirován z toho vyplývajícím pohledem na sociální nerovnost jako vztahovou a nikoli individuální

⁴³⁰ Van Dijk (2005).

charakteristiku, rozlišuje van Dijk za účelem systematizace empirické evidence kategorické nerovnosti na individuální (věk, pohlaví, rasa, osobnost, inteligence apod.) a poziční (nerovnosti mezi pozicemi v systémech práce, vzdělání, domácnosti a sociální geografie). Potenciální přidaná hodnota využití Tillyho přístupu spočívá ve zdůraznění vztahové povahy digitální propasti, tzn. v požadavku posunutí pozornosti od identifikace a analýzy dynamiky sociodemografického profilu části populace, jejíž esencí je „ne-připojení“ či „neefektivní využívání“, směrem ke konstruktivisticky založené analýze re-produkce interakcí, vztahů a institucí, v nichž se omezuje a podněcuje využívání ICT. Van Dijk nicméně vědomě tento potenciál plně nevyužívá z důvodu individualistického založení naprosté většiny výzkumů uživatelů a neuživatelů ICT.⁴³¹ Tam, kde to data částečně dovolují (např. u pozice jedince na trhu práce či v domácnosti) se je alespoň pokouší interpretovat relačně.

Sociálně udržovaný systém kategorických nerovností je matricí nerovné distribuce zdrojů relevantních pro přístup k ICT. Van Dijk pod označení ICT zahrnuje počítač a Internet včetně softwarového vybavení, ve zbývajících částech této kapitoly tedy budu dále užívat ICT jako synonymum k těmto technologiím. Protože jsou vlastnosti ICT, jako jsou uživatelská přívětivost a složitost technologie, faktorem výrazně ovlivňujícím rozsah a kvalitu užívání nové technologie v populaci, umisťuje van Dijk tento moment spolu s distribucí zdrojů do modelu jako dvě *explanans* nerovného přístupu. Další krok ve výstavbě modelu je klíčový pro tezi o digitální propasti: „Nerovný přístup k digitálním technologiím s sebou přináší nerovnou participaci ve společnosti.“⁴³² Výsledný nárůst rozdílů v míře participace ve společnosti poté zpětně působí na posilování kategorických nerovností a na systémy distribuce zdrojů. Důsledkem prohlubujících se nerovností v přístupu k ICT je dle modelu rostoucí polarizace společnosti jako důsledek změn v možnostech participace v hlavních sférách společenského života a s tím souvisejícího posilování starých nerovností.⁴³³ Klíčový argument spěje k jednomu cíli: ukázat, že absence efektivních intervencí do digitální propasti povede k situaci, v níž se nerovný přístup k ICT stane novým strukturálním faktorem sociální nerovnosti, produkujícím občany druhé či třetí kategorie, či úplně vylučujícím některé skupiny obyvatelstva z veřejného života.⁴³⁴ Van Dijkovým cílem je porozumět tomuto procesu, zpřesnit poznání příčin a důsledků nerovného přístupu k ICT a navrhnout soubor intervencí, jejichž prostřednictvím by se role přístupu k ICT v rozšiřování sociálních nerovností dala neutralizovat nebo zvrátit.⁴³⁵ Graficky lze klíčový argument zobrazit následovně:

⁴³¹ K tomuto momentu se podrobněji vrátíme v kpt. 5.

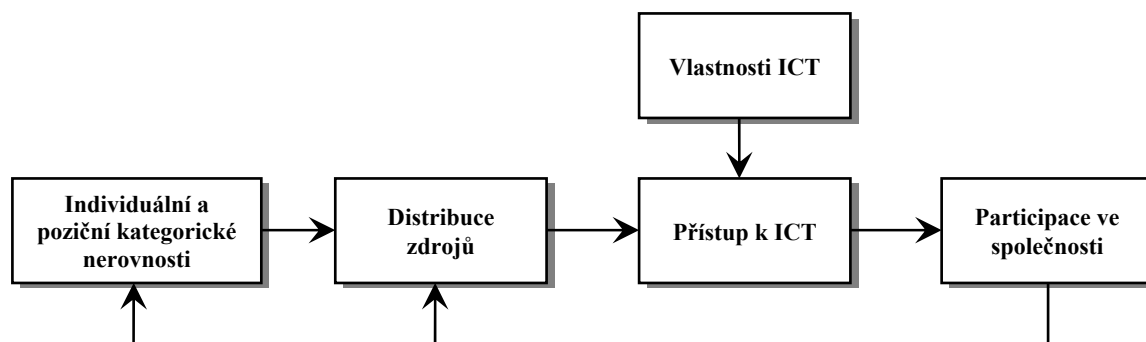
⁴³² Cit. van Dijk (2005, s. 15).

⁴³³ Ibid., s. 9–20.

⁴³⁴ Ibid., s. 17 a 205–206, také van Dijk (2006a, s. 184).

⁴³⁵ “Konečným cílem této práce [knihy *The Deepening Divide* – pozn. PL] je najít způsob intervence do tohoto procesu za účelem vyřešení problému digitální propasti tak, jak je dnes definován.“ cit. van Dijk (2005, s. 14).

Schéma č. 16: Van Dijkův kauzální model klíčového argumentu

Zdroj: Převzato z van Dijk (2005: 15)

Klíčový argument se zdá být poměrně silnou oporou teze o digitální propasti; jeho velkými přednostmi jsou zakotvení v širším rámci sociologické teorie a empirická testovatelnost. Můžeme v něm nicméně najít dva nejisté body, které se mohou ukázat jako fatální.

Za prvé, lze jistě jednoduše namítnout, že přístup k ICT může být chápán jako jeden z nerovnoměrně distribuovaných zdrojů. Proč je tedy vykreslen jako samostatná dimenze situovaná mezi nerovnou distribucí zdrojů a nerovnou participací ve společnosti? Výjimečná pozice přístupu k ICT není při představení modelu van Dijkem dostatečně osvětlena; zdůrazňuje sice, že

“zdroje by měly být zřetelně odlišeny od kategorií na jedné straně a druhů přístupu na straně druhé. Například vlastnictví počítačového vybavení by nemělo být zahrnováno do materiálních zdrojů, jinak bychom navrhovali tautologický vztah k přístupu k této technologii“⁴³⁶,

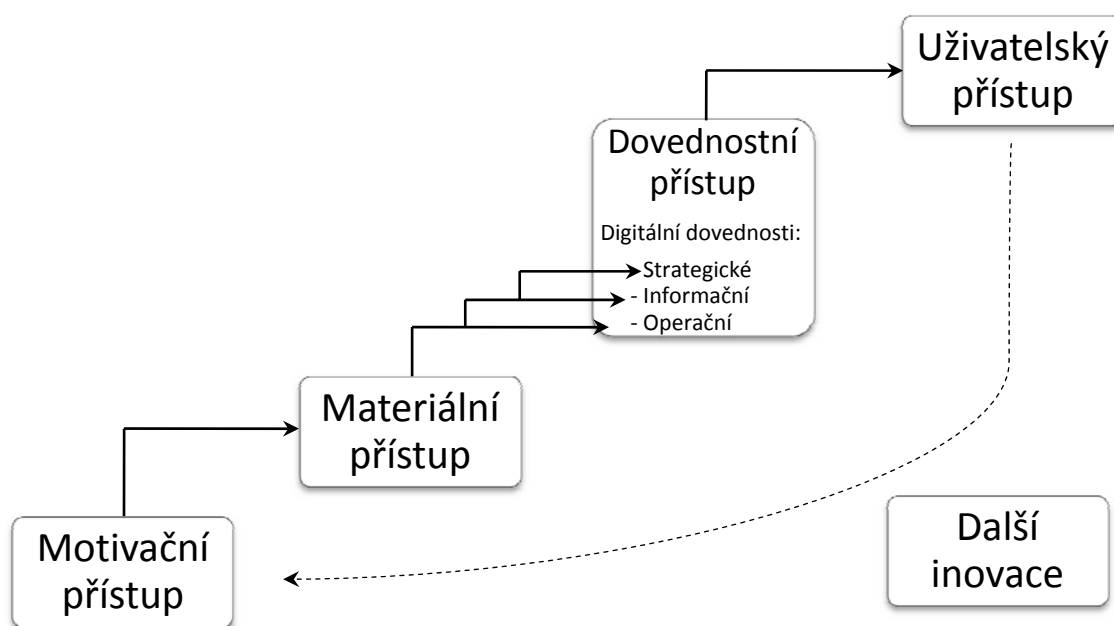
zůstává ovšem u podmiňovacího způsobu a racionále tohoto na první pohled umělého oddělení důkladněji neobhájí. Dále tak např. uvidíme, že součástí materiálního/fyzického přístupu je vlastnictví či možnost přístupu k počítači či Internetu, které jsou tímto vyděleny ze světa ostatních materiálních zdrojů přímo navázaných na kategorické nerovnosti a oddělených od přímého vlivu na participaci ve společnosti. Dílčím důsledkem je i absence ostatních prostředků komunikace a sociální participace – testování modelu s vyloučením ostatních médií komunikace a nástrojů zpracování informací by mohlo vést k silně pokřiveným závěrům, které by mohly nadhodnocovat reálný význam ICT ve vztahu k sociální inkluzi a exkluzi! Absence ostatních médií i vydělení přístupu k ICT ze zdrojů mohou celý model vážně destabilizovat a zpochybnit klíčovou pozici přístupu k ICT jako zprostředkujícího prvku mezi distribucí zdrojů a sociální participací.⁴³⁷ Tím se dostáváme k druhé, závažnější námitce, jejíž řešení podmiňuje platnost celé teze o digitální propasti: z čeho, ve srovnání s dalšími vzácnými zdroji, pramení výjimečná pozice přístupu k ICT jako nového zdroje nerovnosti? Van Dijk si je tohoto problému vědom a je si také vědom, že dosavadní výzkum

⁴³⁶ Ibid, s. 20.

⁴³⁷ Tuto námitku využívám a její důsledky pro udržitelnost teze o digitální propasti rozvádím v páté kapitole.

digitální propasti nenabízí uspokojivou odpověď.⁴³⁸ Rozvine proto pozitivní odpověď na tuto otázku prostřednictvím zakotvení celé problematiky v teoriích informační a síťové společnosti bellovsko-castellsovske tradice. V teoretickém kontextu garantujícím výsadní roli Internetu jako materiální infrastruktury probíhající strukturální přeměny ve společnost nového typu pak pro van Dijk již není tak obtížné tematizovat přístup k Internetu jako nutný předpoklad (a) pro sociální „přežití“ (s využitím konceptu informace jako rawlsovskeho primárního dobra), (b) udržení minimální míry participace ve stále více se digitalizujících sociálních sítích (s využitím konceptu informace jako pozičního dobra) a (c) přístupu k informacím využitelným jako zdroje dovedností ceněných na trhu práce (koncept informace jako zdroje dovedností).⁴³⁹

Schéma č. 17: Van Dijkův kumulativní a rekurzivní model sukcesivních druhů přístupu k digitálním technologiím

Zdroj: Převzato z van Dijk (2005: 22).

Základy kumulativního a rekurzivního modelu sukcesivních druhů přístupu k digitálním technologiím van Dijk položil již v druhé polovině devadesátých let při své kritice technodeterministického založení prvních výzkumů digitální propasti a politik zaměřených na její uzavření.⁴⁴⁰ Východiskem je chápání „přístupu k ICT“ jako souboru čtyř sukcesivních úrovní přístupů určité kvality: motivace, materiálního přístupu, dovedností a způsobu užívání. Sukcesivní jsou proto, že každá další úroveň přístupu je podmíněna přístupem na nižších úrovních – uživatelem se jedinec stává až po úspěšném „absolvování“ všech čtyř úrovní (například rozvíjení základních dovedností v používání Internetu je podmíněno motivací k připojení/užívání a fyzickou dostupností připojení). Kumulativní je model vzhledem k existujícím nerovnostem na všech čtyřech úrovních přístupu, samotný akt

⁴³⁸ Van Dijk (2006b, s. 223, 230).

⁴³⁹ Ibid., s. 230–231, van Dijk (2005, s. 131–143, 182–183).

⁴⁴⁰ Van Dijk (1997).

užívání a jeho vliv na sociální participaci je tedy výslednicí kvality přístupu na každé z těchto úrovní. Dynamická, rekurzivní povaha modelu vychází ze začlenění momentu technologické inovace, která pro hypotetického uživatele znamená nutnost projít znovu všemi čtyřmi úrovněmi, tentokrát ovšem odlišných parametrů (např. užívání tabletu či širokopásmového připojení k internetu vyžaduje odlišnou motivaci, jsou s nimi spojené nové aplikace a programové vybavení atp.).⁴⁴¹

Nahradíme-li v modelu klíčového argumentu část „přístup k ICT“ rekurzivní sekvencí čtyřúrovňového přístupu, vznikne již zmíněný syntetický kauzální a sekvenční model přístupu jedince k digitálním technologiím,⁴⁴² který van Dijk postupně plní daty a výstupy předchozích studií za účelem představení současného stavu digitální propasti. Protože úroveň fyzického/materiálního přístupu již byla představena dostatečně, budeme se v následujících podkapitolách postupně zabývat zbývajících třemi úrovněmi přístupu prostřednictvím jejich van Dijkova vymezení, aktuálních dat a důsledků pro diskusi o digitální propasti. Tímto postupem bychom měli, jak bylo již vysvětleno výše, pokrýt téměř vyčerpávajícím způsobem převážnou část výzkumu digitální propasti.⁴⁴³ Začneme na úrovni motivace s otázkou, která logicky navazuje na klíčový argument: pokud jsou ICT opravdu tak přínosné pro sociální participaci ve společnosti, proč se někteří lidé nepřipojují?

4.5.3 Motivace a bariéry připojení

V kapitole 4.1 jsme viděli, že zkoumání důvodů nepřipojení bylo s diskusí o digitální propasti spojeno již od jejího počátku. Zkoumání motivace a bariér připojení má ve výzkumu digitální propasti zvláštní pozici, neboť je primárně zaměřené na neuživatelé. Základními výzkumnými tématy na této úrovni přístupu jsou vytváření a verifikace typologie uživatelů a neuživatelů dle vztahu k technologii, problém diskontinuity v užívání, identifikace základních důvodů neužívání a jejich vývoj v čase a konečně problém z hlediska teze o digitální propasti klíčový – existence části populace, která deklaruje nezájem o využívání ICT. V této podkapitole se omezím na stručné představení významu jednotlivých témat pro podporu teze o digitální propasti.

Pozornost výzkumníků digitální propasti se nejdříve upírala na podepření teze o digitální propasti prostřednictvím poukázání na vnitřní skladbu populace neuživatelů rozdělené do typů dle míry povědomí o ICT a dle deklarovaného zájmu poříditi si v blízké budoucnosti počítač či připojení k Internetu – k neuživatelům s nejmenším povědomím o počítačích či Internetu či s nejnižší deklarovanou ochotou poříditi si tyto technologie patřili opět ve významně větší míře lidé s nižším vzděláním, nižším příjmem, vyšším věkem, ženy atp.⁴⁴⁴ Nezanedbatelná část neuživatelů tedy podle autorů stojí před „zdvojenou digitální propastí“⁴⁴⁵, neboť jejich problémem není v daleko větší míře pouze absence možnosti fyzického přístupu, ale i nedostatečné vědomosti a motivace. Dnes snad již můžeme s poměrně velkou jistotou tvrdit, že minimálně v ekonomicky vyspělých zemích je první z těchto překážek – tedy nedostatečné povědomí o existenci počítačů či Internetu – již minulostí. Zůstává ovšem problém nedostatečně rozšířeného povědomí o jejich užité

⁴⁴¹ Sukcesivní typy digitálních dovedností jsou představeny v kpt. 4.5.4.

⁴⁴² Zde syntetický model graficky představovat nebudu, neboť je složen pouze ze syntézy dvou uvedených modelů, s rozšířeným vypsáním druhů pozičních a individuálních kategorických nerovností, druhů zdrojů a oblastí participace ve společnosti – viz van Dijk (2005, s. 24).

⁴⁴³ Stranou zatím ponechám pouze diskursivní analýzu diskuse o digitální propasti, k níž se vrátíme v šesté kapitole.

⁴⁴⁴ Katz a Aspden (1997); Lenhart et al. (2000); Reddick, Boucher a Groseillier (2000).

⁴⁴⁵ Termín používaný Katz a Aspden (1997) a Reddick, Boucher a Groseillier (2000).

hodnotě a s tím spojená existence jedinců, kteří o užívání těchto klíčových nástrojů informační éry prostě nejeví zájem. Je zřejmé, že snahy o uzavření takto zdvojené digitální propasti by měly zmobilizovat škálu podstatně odlišných strategií, než by tomu bylo pouze v případě problému fyzické nedostupnosti.

Snahy o detailnější typologizaci populace, které nezůstaly omezeny na neuživatele, vyústily v představu kontinua ležícího mezi permanentně připojenými uživateli vybavenými tou nejlepší technologií a těmi, jejichž šance na získání připojení jsou mizivé – ať už mají minimum potřebných zdrojů nebo by si Internet či počítač nepořídili za žádnou cenu.⁴⁴⁶ Skupina výzkumníků z *Pew Internet & American Life Project* pod vedením Amandy Lenhart přichází v roce 2003 s metaforou digitálního spektra, v němž identifikuje tři druhy uživatelů a tři druhy neuživatelů: domácí uživatele širokopásmového připojení k Internetu, stálé uživatele, občasně uživatele, odpadlíky, vyhýbače a úplně odpojené.⁴⁴⁷ Protože k rozdílům mezi různými typy uživatelů se ještě dostaneme v následujících dvou podkapitolách, zaměříme se nyní na čtyři posledně jmenované typy.

Občasní uživatelé jsou hraničním typem: přestože jsou v současnosti uživateli, v minulosti přestali alespoň jednou na delší dobu užívat Internet. Jedná se (v USA roku 2002) překvapivě o jedince, jejichž profil odpovídá z podstatné části vyšší pravděpodobnosti užívání Internetu: mladí, svobodní, studenti, z městských oblastí, ovšem také z etnických menšin a z domácností s nižším příjmem. Protože do této skupiny patří s vyšší pravděpodobností jedinci, kteří užívají Internet teprve kratší dobu, a protože mezi hlavní důvody delší pauzy v užívání patří technické problémy s připojením, ztráta přístupového místa či prostorová mobilita,⁴⁴⁸ zdá se být příčinou nestability v užívání „nejistá a mobilní pozice ve společnosti“⁴⁴⁹. Vzhledem k pokrokům na poli propojení Internetu a mobilní komunikace v letech následujících po zveřejnění této zprávy můžeme ale vznést hypotézu, že z hlediska závažnosti pro uzavírání digitální propasti je tato skupina dnes stále méně důležitá. Protože ale výzkumníci PIP při pozdějších podobných pokusech přikročili k odlišným typologiím,⁴⁵⁰ je tato domněnka na amerických datech obtížně ověřitelná a v jiných typologiích prvek diskontinuitního užívání není přítomen.⁴⁵¹ Pokud bychom definici pozměnili na „sporadické uživatele“, kteří užívají jen občas pouze email a podobné základní online služby, můžeme již empirickou evidenci existence této skupiny ověřit lépe: např. aktuální studie autorů z Katedry Informatiky Univerzity of Oslo re-analýzou dat o uživateli z pěti poměrně dobře připojených evropských zemí (Švédsko, Norsko, Rakousko, Velká Británie a Španělsko) z let 2004 až 2006 přináší mimo jiné zjištění, že sporadičtí uživatelé v těchto letech představovali až třetinu jedinců, kteří jinak ve statistikách spadají do kolonky „uživatel“. Ve Švédsku s 90% mírou penetrace tak např. do této kategorie spadl každý pátý uživatel. Autoři využívají zjištěnou velikost této skupiny po sečtení s neuživateli jako oporu pro „alarmující zjištění“

⁴⁴⁶ Lenhart a Horrigan (2003); Lenhart et al. (2003); pro přehled dalších hlavních typologií uživatelů do roku 2010 viz Brandtzæg (2010, s. 944–948).

⁴⁴⁷ Angl. originály jsou *Home broadband users, Continuous Users, Intermittent Users, Dropouts* (nebo *Dropoffs*), *Net Evaders* a *Trully Unconnected*. Tuto typologii mezi ostatními volím z důvodu orientace na frekvenci užívání, další podobné typologie již v sobě zahrnují i úroveň uživatelského přístupu.

⁴⁴⁸ Lenhart et al. (2003, s. 23).

⁴⁴⁹ Cit. van Dijk (2005, s. 33).

⁴⁵⁰ Fox (2005) dělí spektrum na úplně odpojené, jedince se slabou vazbou k Internetu a těžké uživatele, Horrigan (2007) vytváří třídimenziální spektrum dle množství užívaných ICT, postojů a provozovaných aktivit, v němž rozlišuje tři základní skupiny (technologické elity, středových uživatelů a slabě připojených) představující výsledek sloučení deseti identifikovaných skupin.

⁴⁵¹ Srov. Brandtzæg (2010, s. 944–948).

existence „velké digitální propasti“ v Evropě.⁴⁵² Podobný výsledek získáme i při pozměnění definice na „nepravidelné uživatele“: dle zprávy EUROSTATu bylo v roce 2005 v Evropě 57 % obyvatel, kteří neužívali pravidelně Internet, přičemž množství nepravidelných uživatelů je prakticky stejné napříč vzděláním, věkem, pohlavím, sociálním statutem a hustotou osídlení, což znamená, že v nejméně připojených skupinách je také největší podíl uživatelů s nepravidelným užíváním.⁴⁵³ Při aktualizaci dat za použití stejného vymezení nicméně zjistíme, že množství nepravidelných uživatelů do roku 2010 v EU-25 spadlo na třetinu populace, což znamená, že v EU-25 v roce 2010 užívalo Internet alespoň jednou týdně na 94 % uživatelů. Udržení významu této kategorie pro podporu teze o digitální propasti by tedy znamenalo omezit definici pravidelného uživatele na užívání každodenní (což v roce 2010 představovalo v EU-25 méně než dvě třetiny uživatelů, v ČR téměř polovinu). Tato zjištění nabudou významu ve světle později představeného silného vztahu mezi intenzitou užívání (v hodinách denně či týdně), délkou užívání (v letech) a kvalitou užívání.

Z hlediska ideje uzavření digitální propasti jsou výrazně důležitějšími skupinami odpadlíci, vyhybači a skutečně odpojení: ač každá z jiného důvodu, jsou totiž pro ni ohrožující.

Vyhybači představují nezanedbatelnou skupinu neuživatelů, v jejichž prostředí není o možnost fyzického přístupu nouze (v jejich domácnosti již někdo Internet používá a více než polovina této skupiny má za většinu svých sociálních kontaktů uživatele). Dle uvedené studie Lenhart a kol. z roku 2003 do této skupiny překvapivě častěji patří lidé s jinak vysokou pravděpodobností užívání: mladí, bohatí, z větších domácností, měst, muži atp. Mezi dva hlavní důvody neužívání patří pocíťovaný nedostatek času a obava ze složitosti technologie. Dvě třetiny z této skupiny představují rodiče dětí-uživatelů, zbytek této skupiny tvoří např. lidé ve vyšších pozicích, kteří mají na vyřizování nutných online záležitostí vždy po ruce nějakého podřízeného, či lidé, pro něž ne-užívání Internetu představuje součást distinktivního životního stylu.⁴⁵⁴ Obtížnou interpretaci postavení této skupiny tváří v tvář uzavření propasti podtrhuje van Dijkovo nejednoznačné posouzení, když hodnotí problém ne-připojení této skupiny „možná jako problém luxusu“, „možná jako problém kognitivní disonance a lehkého úniku před obtížemi“ s užíváním, a připouští i možnost, že existence této skupiny nepředstavuje vůbec žádný problém.⁴⁵⁵ Některé charakteristiky této skupiny ovšem „žádný problém“ nepředstavují pro udržitelnost teze o digitální propasti – s touto (z perspektivy digitální propasti) rozporuplnou skupinou se proto v této práci nesetkáváme naposledy. Lze sice namítnout, že s rostoucí uživatelskou přívětivostí a rostoucím tlakem stále více informatizovaného prostředí tato skupina postupně zanikne – z dat víme, že její podíl ve skupině amerických neuživatelů klesl mezi lety 2002–2005 z 20 % na 15 %.⁴⁵⁶ Vzhledem ke zpomalující se dynamice rozšíření Internetu v ekonomicky rozvinutých zemích je ovšem takový výhled značně nejistý a velmi pravděpodobně bude (bez intervence) existence této

⁴⁵² Brandtzæg, Heim a Karahasanović (2011).

⁴⁵³ DeMunter (2006, s. 3); nepravidelné užívání Internetu bylo v této zprávě získáno reverzí údajů o pravidelném užívání, které je v metodice EUROSTATu definováno jako užití Internetu alespoň jednou týdně (přičemž jako uživatel je definován ten, kdo užil Internet alespoň jednou za poslední tři měsíce). Pokud bychom zvolili měkčí variantu, tedy používání méně než jednou měsíčně, spadl by podíl této skupiny mezi uživateli takových uživatelů na jedno procento, což znamená, že jde o pravidelné uživatele, ale s nízkou frekvencí užívání. Podíl uživatelů Internetu byl v tomto roce v EU-25 dle stejné metodiky sběru dat 66 % (EUROSTAT 2012).

⁴⁵⁴ Lenhart et al. (2003, s. 20–21).

⁴⁵⁵ Van Dijk (2005, s. 34).

⁴⁵⁶ Fox (2005, s. 3).

skupiny dlouhodobou záležitostí; např. v České republice v roce 2008 odpovídal podíl vyhýbačů téměř čtvrtině z celkového počtu neuživatelů⁴⁵⁷ a vzhledem k velikosti celkového přírůstku uživatelů mezi roky 2008 až 2011 se můžeme domnívat, že se jejich množství výrazně nesnižuje.⁴⁵⁸

Problematikou odpadlíků se začal výzkum digitální propasti zabývat poměrně brzy; jde o znepokojující kategorii, která již svojí existencí zpochybňuje představu, že konečným cílem snah o přemostění digitální propasti by mělo být zajištění podmínek, za kterých si lidé rozhodnou pořídit si potřebné vybavení a začnou ho užívat. K jejímu „objevu“ došlo, když Aspden a Katz pouze pro úplnost zařadili otázku na množství bývalých uživatelů.⁴⁵⁹ Zjištěná čísla byla nečekaně velká: v roce 1995 byl v USA počet uživatelů a bývalých uživatelů v populaci téměř totožný na úrovni 8 %, v letech 1996–2000 se počet odpadlíků mírně zvýšil a pohyboval se okolo stabilní hranice desetiny americké populace,⁴⁶⁰ což v letech 1998 a 2000 představovalo zhruba čtyři miliony domácností, které pozbyly vlastního připojení k Internetu.⁴⁶¹ To je každopádně podstatně více než v té době v Kanadě, Japonsku a v Německu, kde podíl odpadlíků představoval zhruba 6 % populace.⁴⁶² Mezikulturně společnými rysy odpadlíků zřejmě jsou krátká doba užívání a s tím spojená nižší úroveň dovedností, nižší věk, etnický původ, nižší příjem a menší velikost domácností. Oproti neuživatelům bez předchozí zkušenosti má mezi důvody neužívání výrazně nižší zastoupení odpověď „nechci to“; mezi nejčastěji zmiňované lze kromě ní zařadit dále pozbytí (možnosti) fyzického přístupu, příliš složité ovládání technologie, nedostatek času, ztrátu zájmu a příliš vysokou cenu.⁴⁶³ Více než polovina odpadlíků plánuje znovu začít užívat Internet, otázku motivace u zbývajících částí odpadlíků je tedy třeba posuzovat spíše optikou skutečně odpojených. Na základě poznatků z DOI bychom se mohli domnívat, že podíl odpadlíků mezi novými uživateli se v pozdějších fázích difúze ICT nesnižuje, ale naopak zvyšuje z důvodu specifické motivace vedoucí k rozhodnutí začít užívat počítač či Internet.⁴⁶⁴ Toto tvrzení podepírá i zjištění, že ve srovnání s průměrnými uživateli začali odpadlíci původně užívat Internet v daleko větší míře díky přátelům či práci a nikoli ze své vlastní iniciativy.⁴⁶⁵ Přesto však velmi často neměli nikoho, na koho se mohli obrátit v případě běžných počátečních problémů a frustrací,⁴⁶⁶ které bez vnější opory zvyšují pravděpodobnost opuštění technologie, interpretované jako obtěžující, složité či čas a peníze kradoucí zbytečnosti.⁴⁶⁷ V Evropské Unii se ale množství jedinců, kteří naposledy použili Internet před více než třemi měsíci, pohybuje v posledních pěti letech stabilně na úrovni pěti procent populace (stejně tak v

⁴⁵⁷ Zdroj: data WIP-CZ 2008; je ovšem třeba poznamenat, že k získání tohoto údaje jsem zvolil odlišnou operacionalizaci – výsledek byl získán pomocí nenulové odpovědi neuživatelů na otázku „Dále mi prosím řekněte, kolik členů Vaší domácnosti používá internet častěji než Vy?“. Údaj srovnatelný s uvedenými čísly z USA bude tedy zřejmě o něco nižší (podíl rodin, v nichž jsou další uživatelé, kteří ovšem Internet z domova neužívají).

⁴⁵⁸ K podobnému údaji došli i Albert, Dávid a Molnár (2008, s. 65) na maďarských datech.

⁴⁵⁹ Wyatt, Thomas a Terranova (2002, s. 31). Uvozovky u slova objev odkazují k více než třicet let starému mapování problému diskontinuity užívání v DOI.

⁴⁶⁰ Katz a Aspden (1997); Katz a Rice (2002, s. 68).

⁴⁶¹ NTIA (2000, s. 27).

⁴⁶² Thomas (2003).

⁴⁶³ Katz a Aspden (1997); NTIA (2000, s. 27–28); Katz a Rice (2002, s. 69–81); Lenhart et al. (2003, s. 20–22); Thomas (2003).

⁴⁶⁴ Rogers (2003, s. 190–192); Brown a Venkatesh (2003).

⁴⁶⁵ Katz a Rice (2002, s. 79).

⁴⁶⁶ Lenhart et al. (2003, s. 22).

⁴⁶⁷ Wyatt, Thomas a Terranova (2002, s. 33); Rice a Katz (2003, s. 610–611).

ČR).⁴⁶⁸ Tuto relativní stabilitu navrhuji vysvětlit vzrůstající uživatelskou přívětivostí, snižováním nákladů a sociálním tlakem na užívání.

Mezi skutečně odpojené jsou řazeni lidé, kteří nikdy nepoužili Internet a kteří nežijí v domácnosti s připojením k Internetu. Nejčastěji uváděnými důvody jsou „nepotřebuji to“, „je to příliš drahé“ a „nemám dostatek času“. Patří sem výrazně více starších lidí, jedinců s nižším vzděláním, z domácností s nižším příjmem, vysokou expozicí klasických médií komunikace a pohybujících se častěji mezi dalšími neuživateli.⁴⁶⁹ Z perspektivy teze o digitální propasti zasluhují zvláštní pozornost dvě překrývající se skupiny skutečně odpojených: ti, kteří tvrdí, že se ani neplánují nikdy připojit, a ti, pro které je hlavním důvodem neužívání odmítnutí technologie jako takové (tj. ti, kteří mezi důvody svého nepřipojení nejčastěji uvádějí „nechci to“ či „nepotřebuji to“). Bohužel pro snahu o rozšíření řad uživatelů má deklarované rozhodnutí nepořídít si v blízké budoucnosti počítač zřejmě daleko vyšší predikční sílu než deklarované rozhodnutí stát se uživatelem.⁴⁷⁰ A tato skupina není nijak zanedbatelná: dle výše uvedené definice spadaly v roce 2008 do této kategorie tři čtvrtiny českých neuživatelů, což v té době představovalo třetinu české populace starší dvanácti let.⁴⁷¹

Způsob zkoumání důvodů nepřipojení vyšel v devadesátých letech z otevřených otázek a širokých škál možných odpovědí.⁴⁷² Pozdější snahy o jejich redukci prostřednictvím využití faktorové analýzy a vyřazování významových překryvů vedly k používání omezeného výčtu důvodů, který by mohl být shrnut následovně:⁴⁷³

- Nedostatek peněz („nemám počítač nebo internetové připojení“, „je to příliš drahé“ apod.)
- Nedostatek dovedností („nevím jak používat“, „je to příliš složité“ apod.)
- Nemám čas
- Nechci to (obavy z užívání, odmítnutí technologie)
- Nepotřebuji to (nedostatečná užitná hodnota ve srovnání s náklady)

Nedostatek peněz či materiálního vybavení je nejvýznamnějším důvodem nepřipojení v rozvojových zemích a zemích s vyššími cenami za počítač a poplatky za připojení. I v ekonomicky rozvinutých zemích tyto důvody uvádí poměrně výrazné množství neuživatelů – v EU27 v roce 2011 zhruba čtvrtina nepřipojených domácností, v ČR v roce 2011 29 % (cena vybavení) nebo 20 % (cena připojení) nepřipojených domácností. Mezi nejvíce informatizovanými populacemi nicméně tuto odpověď velmi často najdeme u méně než desetiny nepřipojených domácností (Holandsko, Nizozemí, Norsko, Lucembursko, Švédsko, USA).⁴⁷⁴ Při pohledu na další mediální výdaje domácností a jedinců volících tuto odpověď (mobilní telefon, kabelová televize, satelit atp.) se ovšem jako pravděpodobnější jeví možnost,

⁴⁶⁸ Tento údaj byl získán z EUROSTATu (2012) odečtením podílu respondentů, kteří „použili Internet alespoň jednou za poslední tři měsíce“ od podílu respondentů, kteří „použili Internet kdykoli v minulosti“.

⁴⁶⁹ Reddick, Boucher a Groseillier (2000, s. 3, 44); Lenhart et al. (2003, s. 25–26); Fox (2005, s. 7); Horrigan (2007, s. 34).

⁴⁷⁰ Venkatesh a Brown (2001, s. 85–86).

⁴⁷¹ Zdroj: WIP-CZ 2008, vlastní výpočet. Dle Lenhart et al. (2003, s. 25–26) spadalo v roce 2003 do této kategorie 69 % amerických neuživatelů, což se rovnalo čtvrtině americké populace.

⁴⁷² Katz a Aspdén (1997); van Dijk (2005, s. 29); Lenhart et al. (2003).

⁴⁷³ Vybráno na základě Reddicka, Bouchera a Groseilliera (2000), Lenharta et al. (2003), van Dijka (2005, s. 29) a možností odpovědí nabízených EUROSTATem a WIPem.

⁴⁷⁴ EUROSTAT (2012); WIP (2010, s. 63).

že pravým důvodem neužívání podstatné části z nich je nízká subjektivně vnímaná přidaná hodnota užívání Internetu.⁴⁷⁵ Nedostatek dovedností či přílišnou složitost technologie Evropě v roce 2011 deklarovala třetina nepřipojených domácností (v ČR tři z deseti neuživatelů).⁴⁷⁶ Čas je marginálně zastoupeným důvodem, který volí méně než desetina neuživatelů,⁴⁷⁷ jejichž podstatná část zřejmě bude patřit do skupiny vyhýbačů. Odpověď „nechci to“ (kvůli pornografii, bezpečnosti atp.) zvolila v EU-27 v roce 2011 zhruba desetina neuživatelů, v jednotlivých evropských zemích podíl takových neuživatelů kolísá od dvou procent (Itálie) do poloviny neuživatelů (Švédsko). Vůbec nejčastěji uváděným důvodem neužívání Internetu ve všech ekonomicky rozvinutých zemích je ovšem „nepotřebuji to“ (EU-27 v roce 2011 – 45 % neuživatelů, ČR 2011 – 66 % neuživatelů), tedy, jak již bylo nastíněno, z hlediska teze o digitální propasti odpověď nejproblematictější.⁴⁷⁸

Protože lidé odpovídající „nepotřebuji to“ vnímají užitnou hodnotu a bezpečnost Internetu daleko hůře než uživatelé,⁴⁷⁹ interpretuje van Dijk problém odmítnutí samotné technologie pomocí tří možných důvodů.⁴⁸⁰ Tím prvním je nedostatečná orientace designérů a producentů aplikací a online obsahu na potřeby příslušníků této skupiny, kteří tak Internet nevnímají jako nástroj na uspokojování svých každodenních potřeb. Jejich rozhodnutí neužívat Internet se proto jeví jako racionální akt. Druhým důvodem je malá informovanost neuživatelů o přínosech z užívání této technologie a nevýhodách plynoucích z neužívání. Konečně třetím důvodem je možná kombinace „kognitivní disonance, sebeklamu ‘kyselých hroznů‘ a povrchní ignorace Internetu“⁴⁸¹. Tvzení o racionalitě rozhodnutí neužívat Internet je ovšem buď v přímém rozporu s modelem klíčového argumentu, anebo je potřeba vysvětlit je tak, aby výzkumník nepovažoval tuto část neuživatelů za „zpátečnické ignoranty technologie, která jim má přinést blahobyt“⁴⁸². Protože Van Dijk primárně nebojuje proti samotnému současnému stavu digitální propasti, ale proti jejímu velmi pravděpodobnému přetavení do nové strukturální nerovnosti, řeší tento rozpor obhajobou potřeby souboru na tyto skupiny cílených intervencí, které by – a teď již jen dokončuji, co z jeho výroků jednoznačně vyplývá – zvýšením přitažlivosti, užité hodnoty a jednoduchosti ovládnutí Internetu motivovaly tyto skupiny k připojení a zabránily tak tomu, aby se dnešní racionální jednání stalo zítřejším zdrojem sociální exkluze.⁴⁸³

Tomuto řešení odpovídá i výčet van Dijkem navrhovaných opatření na překonání motivační úrovně digitální propasti: zvýšení užité hodnoty ICT pro každodenní účely, zvýšení použitelnosti a uživatelské přívětivosti ICT, zvýšení důvěry populace v online prostředí prostřednictvím vhodné regulace, propagace rozvoje specifických online služeb pro

⁴⁷⁵ Katz a Rice (2002, s. 93).

⁴⁷⁶ EUROSTAT (2012); v minulosti se u otázky na důvody nepřipojení měnila metodologie a proto nejsou uváděna data z předchozích let, informace o odpovědi „nechci to“ není v roce 2011 pro EU-27 dostupná.

⁴⁷⁷ WIP (2010, s. 63).

⁴⁷⁸ Pokročilejší postup, tedy (vícezměrné) modelování rozdílného vlivu jednotlivých bariér a spouštěčů pořízení počítače pro různé kategorie osvojitelů (tj. pro různé fáze difúze PC), fáze životního cyklu a typy domácností, sledují v sérii studií Brown a Venkatesh (Brown a Venkatesh 2003; Brown a Venkatesh 2005; Brown, Venkatesh a Bala 2006). Tyto studie ovšem do akademické reflexe digitální propasti nezasáhly, důvodem je zřejmě blízkost těchto studií k výzkumné tradici DOI, jak jsem již vysvětlil v kapitole 4.4.1).

⁴⁷⁹ Lenhart et al. (2003, s. 25–26).

⁴⁸⁰ Van Dijk (2005, s. 28, 35, 37 a 43); podobně také např. Reddick, Boucher a Groseillier (2000); Selwyn (2003); Warschauer (2003); Reisdorf (2011, s. 418).

⁴⁸¹ Cit. van Dijk (2005, s. 35).

⁴⁸² Cit. ibid, s. 28.

⁴⁸³ K nedostatečnosti tohoto zdůvodnění se vrátím v páté kapitole.

dosud opomíjené sociální skupiny a organizace informačních kampaní zaměřených na propagaci užitečných ICT aplikací.⁴⁸⁴

4.5.4 Digitální dovednosti

Diskuse o tzv. počítačové gramotnosti se rozhořela na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let v reakci na mnohdy neuspokojivé výsledky komputelizace státních byrokracií, škol a výroby a měla blízko k probíhajícím diskusím o mediální gramotnosti, informační gramotnosti atp. V době, kdy se téma stává součástí výzkumu digitální propasti, je tedy již k dispozici množství konceptů, o nichž se vede delší dobu diskuse napříč větším množstvím oborů – v pedagogice, sociologii, mediálních studiích, informační vědě a knihovnictví: kromě již zmíněných např. informační kapitál, info-gramotnost⁴⁸⁵, ICT gramotnost, počítačové dovednosti atp.⁴⁸⁶

Jistě se nabízí otázka, zda by nestačilo využít některý ze starších konceptů gramotnosti a zda je tedy nezbytně nutné vytvářet nový, zvláštní koncept pro užívání ICT (slyšel čtenář např. o rádiové, televizní či mobilní gramotnosti?). Na tuto otázku můžeme odpovědět dvojím způsobem: za prvé, i přes velké pokroky ze strany designérů a programátorů se stále jedná o složité technologie, jejichž bezproblémové a efektivní užívání vyžaduje, na rozdíl od tradičních médií, osvojení množství znalostí a neintuitivních operací, které výrazně přesahují rámec čtení, psaní a orientace ve statickém obsahu s pomalou nebo žádnou zpětnou vazbou (jako např. v dopise, malbě, telegrafu, novinách či rádiu).⁴⁸⁷ Za druhé, klíčový argument předpokládá, že přístup k ICT, a tedy i rovina dovednostního přístupu, má ve srovnání s „klasickými“ médii komunikace určité zvláštní kvality – kvality, které umožňují propojit způsob jejich užívání se změnou pozice uživatele ve společnosti a které nelze omezovat na zvláštní technické vlastnosti ICT (pak by totiž byly efekty ICT garantovány již na úrovni materiálního přístupu).

Operacionalizace a měření dovedností spojených s užíváním ICT musí čelit Sklyle obtížné zjistitelnosti pravého stavu dovedností prostřednictvím nepřímého pozorování a Charybdě složitosti velkého množství softwaru a z toho vyplývající šíře účelů a uživatelských praxí. Měření dovedností práce s ICT probíhá třemi základními způsoby: nejpřesnějším, ale také nejnáročnějším, a tudíž jen velmi výjimečně využívaným, je přímé pozorování uživatelů při plnění určitého souboru různě složitých úkolů. Základním problémem přímého pozorování je finanční, časová a prostorová náročnost. Ta se promítá do menší velikosti sledovaného vzorku a do omezeného výběru úkolů. Rizikem pro validitu tohoto způsobu měření je tedy zobecnitelnost výsledků podmíněná dostatečným zdůvodněním výběru z obrovské šíře možných vybavení počítače, úkolů a způsobů jejich řešení. Na podobný problém naráží i druhý způsob měření prostřednictvím nepřímého dotazování na dílčí znalosti a schopnosti. Snaha najít ideální sadu indikátorů úrovně digitálních dovedností na základě sebe-hodnocení se musí vyrovnat jak s překotným vývojem světa ICT a s tím spojeným zastaráváním dílčích dovedností (např. znalost příkazů v operačním systému DOS),⁴⁸⁸ tak s obrovským množstvím individuálních strategií dosahování určitého cíle v komplexním prostředí programů,

⁴⁸⁴ Ibid., s. 206–209, jde o doslovný překlad názvů navrhovaných intervencí.

⁴⁸⁵ Angl. *informacy*.

⁴⁸⁶ Pro přehled a stručnou charakteristiku relevantních konceptů dovednosti práce s ICT viz např. Warschauer (2003, s. 109–119); van Dijk (2005, s. 71–74), pro přehled studií a používaných škál do roku 2004 viz Bunz (2004).

⁴⁸⁷ Van Dijk (2005, s. 73).

⁴⁸⁸ Hargittai (2009).

operačního systému a internetu.⁴⁸⁹ Např. formátování odstavce v textovém editoru lze provést „ručně“ po jednotlivých parametrech, prostřednictvím přednastavených stylů či pomocí makra. Ačkoli stanovení složitosti a tedy i náročnosti různých způsobů řešení daného problému není ve většině případů obtížné, tichým předpokladem zůstává problematická a empiricky obtížně uchopitelná vazba mezi náročností úkolu a efektivitou využití technologie za účelem zlepšení vlastní kvality života či zlepšení pozice ve společnosti. Obejít problém výběru vhodné sady položek pomocí volby nejjednoduššího způsobu měření, a to prostřednictvím souhrnného sebehodnocení respondenta („Pokud byste měl/-a zhodnotit celkovou úroveň svých dovedností, (...)“), ale naráží na další problémy, jako jsou sebestylizace a užívání různých měřítek obtížnosti respondenty, což se odráží zejména v přeceňování skutečného stavu u mladých respondentů a mužů, a naopak podceňování u žen a starších lidí.⁴⁹⁰ Eszter Hargittai prostřednictvím porovnání souhrnného sebe-hodnocení, sebehodnocení prostřednictvím souboru položek a přímého pozorování zjistila, že vytvoření složeného indexu prostřednictvím vhodně zvolených dílčích položek predikuje reálnou znalost a efektivitu daleko lépe než souhrnné sebe-hodnocení, které se z tohoto důvodu užívá daleko méně.⁴⁹¹

Van Dijk jako zastřešující koncept pro množství používaných termínů a na ně navázaných studií volí *digitální dovednosti*, které rozkládá na tři sukcesivní typy dovedností: operační, informační a strategické. Definuje je následovně:

„ (...) *digitální dovednosti* představují soubor dovedností potřebných k ovládnutí počítačů a jejich sítí, k vyhledávání a vybírání informací v nich obsažených a k jejich užití pro vlastní účely. V posloupnosti typů digitálních dovedností pak *operační dovednosti* představují dovednosti využívané při ovládnutí počítače a síťového hardware a software. *Informační dovednosti* jsou potřebné k vyhledávání, selekci a zpracování informací v počítačích a ve zdrojích na síti. Konečně do *strategických dovedností* zařadíme schopnost využít tyto zdroje jako prostředky za účelem dosažení specifických cílů a obecného cíle zlepšení své vlastní pozice ve společnosti (na pracovním trhu, ve vzdělání, v domácnosti a v sociálních vztazích).“⁴⁹²

Operační počítačové dovednosti zahrnují širokou škálu dílčích operací s hardwarem a softwarem počítače, kam můžeme zařadit jak schopnost zapnout počítač, psát na klávesnici či používat myš, tak i schopnost nainstalovat program, otevřít a upravit prezentaci či zvládat funkce v databázovém programu. Operační internetové dovednosti van Deursen a van Dijk přesněji vymezili teprve nedávno jako schopnost ovládat prohlížeč, používat vyhledávač a pracovat s interaktivními online formuláři.⁴⁹³ Informační dovednosti van Dijk dělí na formální a substantivní. Formální informační dovednosti představují schopnost užívat „formální charakteristiky média“, tj. na technické parametry vázanou strukturu informací. Sem lze

⁴⁸⁹ Van Dijk (2005, s. 79).

⁴⁹⁰ Hargittai a Schafer (2006).

⁴⁹¹ Hargittai (2005) indexem složeným z užšího výběru sedmi položek (MP3, nastavení preferencí, obnovení nebo znovunačtení, emailová konference, PDF, pokročilé vyhledávání, a stažení souboru) dokázala vysvětlit třetinu variance výsledků získaných z přímého sledování úspěšnosti a potřebného času na příslušné úkoly, oproti pětinové varianci vysvětlené souhrnným sebe-hodnocením. Příslušné koeficienty korelace získaného indexu s úspěšností a potřebným časem byly 0,57 a 0,54. Aktualizovanou verzi indexu lze najít u Hargittai (2009).

⁴⁹² Cit. ibid., s. 73–74.

⁴⁹³ Van Deursen a van Dijk (2009, s. 394).

zařadit znalost a schopnost ovládat adresářovou strukturu, strukturu webové stránky, hyperlinkové odkazy, multimediální strukturu obrazovky a fragmentovanou, neustále se měnící a nelineární povahu online zdrojů. Pod substantivní informační dovednosti můžeme zařadit schopnost vyhledat, utřídit, upravit, zkombinovat, zobecnit, propojit a kriticky zhodnotit informace vyhledané za určitým cílem z různých zdrojů.⁴⁹⁴ V pojetí substantivních informačních dovedností je van Dijk nejbližší obecnějším pojetím informační gramotnosti (zejména v pedagogice a knihovnictví), v nichž je schopnost užívat ICT jen jednou z více složek.⁴⁹⁵ V posledních empirických analýzách digitálních dovedností odlišili van Deursen a van Dijk formální dovednosti jako samostatný typ blízký operačním dovednostem díky společnému zaměření na médium; podobně byly informační a strategické informační dovednosti podřazeny pod obecnější typ dovedností zaměřených na obsah.⁴⁹⁶ Strategické dovednosti můžeme obecně chápat jako schopnost využít široké škály disponibilních zdrojů (znalostí, peněz, vlivu, sociálních sítí, pravidel a zákonů, tradic, technologií atd.) za účelem efektivního dosažení určitého cíle. Digitální strategické dovednosti ve van Dijkově modelu odkazují ke schopnosti využít ICT prostřednictvím (1) vytvoření, udržení, mobilizace a dynamického využívání vlastní sociální sítě a ke schopnosti (2) rychle vyhledat a zorientovat se v relevantních informacích, kriticky je zhodnotit a efektivně využít. Přímá vazba digitálních strategických dovedností na změnu uživatelské pozice ve společnosti je důsledkem kompetitivní výhody takto užívané ICT oproti strategiím uživatelů s nedostatečně rozvinutými dovednostmi nižšího řádu a „nedigitálním“ strategiím, využívajícím méně flexibilní a více na zdroje náročné prostředky komunikace, zpracování informací a mobilizace zdrojů. Jakmile ale van Dijk koncept konkretizuje nebo operacionalizuje pro účely empirického testování, zúží se jeho pozornost na práci s informacemi (tzn. na Internet jako na informační pole, v němž jsou lidé nositeli informací) a opomíjí využitelnost Internetu jako infrastruktury sociální interakce ve všech jejích podobách (tzn. kooperace, odepření přístupu, vytváření konfliktu, přesvědčování, ovlivňování atp.). V nedávném zpřesnění strategických dovedností v tomto modelu tak využití strategických dovedností uživatelem definuje prostřednictvím čtyř kroků: (a) orientace v rychle se měnícím prostředí, vybrání vhodného cíle jednání a udržení koncentrace na tento cíl, (b) využití co největší škály zdrojů za účelem vybrání nejvhodnějších prostředků dosažení tohoto cíle, (c) rozhodnutí za podpory mobilizovaných informačních zdrojů a konečně (d) konverze výsledku tohoto rozhodnutí do užítka osobního, profesního či ekonomického charakteru.⁴⁹⁷

Pozornost výzkumníků dovednostní úrovně přístupu se zaměřuje na dvě rámcové výzkumné otázky: jaká je distribuce dovedností v populaci a jakým způsobem jsou získávány. Zatímco první míří na stav dovednostní úrovně digitální propasti, podstatou druhé je poznání vztahu mezi způsobem získávání digitálních dovedností a jejich úrovní, tj. poznání způsobu neefektivnějšího osvojení dovedností. Největší pozornost u obou těchto výzkumných otázek je věnována operačním a formálním informačním dovednostem, pozornost věnovaná dovednostem substantivním informačním a strategickým je marginální. Důvodem může být poměrně snadná operacionalizace při nepřímém pozorování („Znáte...“, „Uměl/-a byste...“,

⁴⁹⁴ Definice formálních a substantivních informačních dovedností jsou zestručněny a upraveny dle van Dijka (2005, s. 84–86) a van Deursena a van Dijka (2009, s. 394–395).

⁴⁹⁵ Viz např. Dombrovská, Landová a Tichá (2004).

⁴⁹⁶ Van Deursen, van Dijk a Peters (2011).

⁴⁹⁷ Van Deursen a van Dijk (2009, s. 395). V této práci nerozebírám a neužívám Stayaertovo pojetí strategických dovedností, protože představuje spojení definičních znaků informačních substantivních a strategických dovedností ve van Dijkově modelu (Steyaert 2002, s. 7) a nenavazují na něj příslušně orientované empirické studie.

„Umíte...“, „Použil/-a jste někdy...“), nezanedbatelnou roli jistě také hraje představa, že k využití počítače a Internetu stačí zvládnutí jejich technických a formálních charakteristik jako jsou ovládací rozhraní (myš, klávesnice), textový editor, emailová schránka apod.

V kontextu České Republiky patří kromě těžko dostupných dat soukromých výzkumných agentur mezi hlavní relevantní zdroje pro zjištění distribuce dovedností práce s počítačem a Internetem data ČSÚ definovaná metodikou EUROSTATu, výzkum *Komputerizace společnosti, vzdělávání a životní styl* pro MPSV ČR z roku 2005–2006, výzkum *Informační gramotnost* iniciovaný Ministerstvem Informatiky ČR v roce 2005 a na počítačové dovednosti a online aktivity zaměřené části datových souborů *Světového projektu o Internetu – Česká republika* z let 2005 až 2008.⁴⁹⁸ Všechna tato šetření nejdou nad rámec zjišťování distribuce operačních dovedností a úzkého výseku z konceptu informačních dovedností.⁴⁹⁹ Protože jsou v těchto výzkumech operační a formální informační dovednosti zjišťovány společně v jednom ukazateli, budu na následujících stranách pod pojmem operační dovednosti zahrnovat i část formálních informačních dovedností.

Ve výzkumu *Komputerizace společnosti, vzdělávání a životní styl* se zjišťovala pouze úroveň využívání PC prostřednictvím souhrnného sebehodnocení na základě tří možností odpovědí:⁵⁰⁰ základní znalost, střední znalost a profesionál. Třídění přes věk sice odhalilo vliv této proměnné na již tak nerovnoměrně rozložené sebe-hodnocení dovedností,⁵⁰¹ vzhledem k velmi hrubému členění odpovědí a očekávané nižší validitě výsledků díky výše zdůvodněné sebestylizaci respondentů zde nebudeme přesné výsledky tohoto šetření dále využívat.

Výzkum *Informační gramotnost* (dále v textu jako INFOGRAM) představuje unikátní počín i v mezinárodním měřítku, a to díky velikosti vzorku (přes 16 tisíc respondentů) a kombinaci CATI dotazování a následných studiových testů verifikujících na části vzorku (500 respondentů) deklarované znalosti a dovednosti. Ve výzkumu bylo pomocí otázky „Umíte, bez cizí pomoci, provést následující úkony – (...) ?“ zkoumáno šest oblastí počítačové gramotnosti: znalost pojmů z oblasti IT, ovládání počítače, práce s textovým editorem, práce s tabulkovým editorem, práce s grafikou a práce s Internetem. V každé oblasti bylo zjišťováno deset položek seřazených dle obtížnosti, pravdivost odpovědí byla ověřována v každé oblasti třemi kontrolními otázkami. Na základě odpovědí mohl každý respondent skórovat na třech úrovních: základních, středních a vysokých dovedností. Jako informačně gramotní byli označeni ti respondenti, kteří se ve všech šesti oblastech umístili alespoň na základní úrovni dovedností. Z výzkumu bohužel nebyla publikována žádná větší studie či monografie, v několika veřejně dostupných prezentacích je míra informační gramotnosti udávána vždy v celé populaci (což je zavádějící vzhledem k velkým disproporcím v připojení mezi jednotlivými subpopulacemi) a údaje z porovnání deklarovaných dovedností a jejich reálné výše zjištěné ze studiových testů se výrazně liší (kde jsou údaje odlišné, uvádím oba). Výzkum a zjištěné výsledky jsou z hlediska použitelnosti pro zjištění distribuce informační

⁴⁹⁸ Podrobnější informace k šetřením, jejichž datové báze využívám k výsledkům, lze nalézt v příloze č. 1.

⁴⁹⁹ Výjimkou se zdá být v současnosti probíhající šetření v rámci OECD koordinovaného mezinárodního výzkumu *Programme for International Assessment of Adult Competencies (PIAAC)*, v jehož rámci se testují i informační dovednosti. Viz *Mezinárodní výzkum dospělých: Předpoklady úspěchu v práci a v životě* (2012).

⁵⁰⁰ Na ot. „Který z následujících výroků nejlépe vyjadřuje vaši situaci ve vztahu k počítači?“ odpovídali respondenti mimo jiné výběrem z těchto tří možností: „počítač nevyužívám, ale nejsem si příliš jistý, umím jen základní činnosti“, „nejsem ve využívání počítače začátečník, ale nevyužívám počítač profesionálně“ a „počítač využívám na profesionální úrovni“. Cit. Sak a kol (2007, s. 47).

⁵⁰¹ Sak a kol (2007, s. 46–48).

gramotnosti v populaci problematické ze dvou dalších hlavních důvodů. Za prvé, i přes znalost konceptu informační gramotnosti byl výzkum reálně orientován pouze na počítačovou gramotnost (!), která dle definice autorů odpovídá rovinně operačních dovedností. Za druhé, v celkovém skóre informačních dovedností byl výrazně nadhodnocen význam schopnosti ovládat počítač a vybrané typy individuálně užívaných programů na úkor práce s Internetem, která představovala jen jednu šestinu výsledného skóre.⁵⁰² Základní prezentovaná zjištění, relevantní pro další text, lze shrnout následovně.⁵⁰³ Autory vypočítaný podíl informačně gramotných v populaci činil v roce 2005 po překontrolování výsledků studiovými testy 21 % populace, což odpovídalo méně než jedné polovině uživatelů, v případě dovedností práce s Internetem to bylo 34 nebo 40 %; „pokročilým uživatelem Internetu“ pak byl podle autorů mezi uživateli PC pouze každý dvacátý. Překvapující je vysoká validita výsledků dotazování, neboť před kontrolou studiovými testy byla zjištěná míra počítačové gramotnosti v české populaci jen o tři procenta vyšší.⁵⁰⁴ Protože mezi dalšími zjištěními byly údaje také uváděné pro celou populaci a z prezentací je obtížné vyčíst báze či algoritmus výpočtu, rozhodl jsem se z dat zrekonstruovat distribuci internetových operačních dovedností prostřednictvím jednoduché sumativní škály. Pro účely zjištění rozložení internetových operačních dovedností jsem vytvořil desetibodovou škálu sečtením odpovědí na všech deset zjišťovaných položek v oddílu práce s Internetem⁵⁰⁵ a získanou distribuci odpovědí jsem rozčlenil na tři skupiny respondentů. Křivku takto získané distribuce s podíly uživatelů v jednotlivých dovednostních skupinách zachycuje schéma č. 18. Extrémy na této škále představují jedinci, kteří deklarovali, že ze zmíněných položek umí všechno, a na druhé straně jedinci, kteří nedeklarovali žádnou dovednost, a to včetně těch elementárních (jako jsou např. posílání jednoduchého emailu či rozpoznání internetové adresy).

Většina uživatelů Internetu ve zkoumané populaci má vyšší než průměrné dovednosti práce s Internetem (aritmetický průměr zkoumané populace na škále 0–10 činí 6,4, medián má hodnotu 6,0). Zhruba desetina zkoumané populace deklarovala schopnosti odpovídající nejvyššímu zjišťovanému stupni dovedností a 6 % uživatelů vykazalo žádnou nebo jen velmi nízkou úroveň dovedností (suma respondentů s bodovým skóre nula až dvě). Rozložení na kolapsované třibodové škále pro vybrané subpopulace je uvedeno v tabulce č. 8.

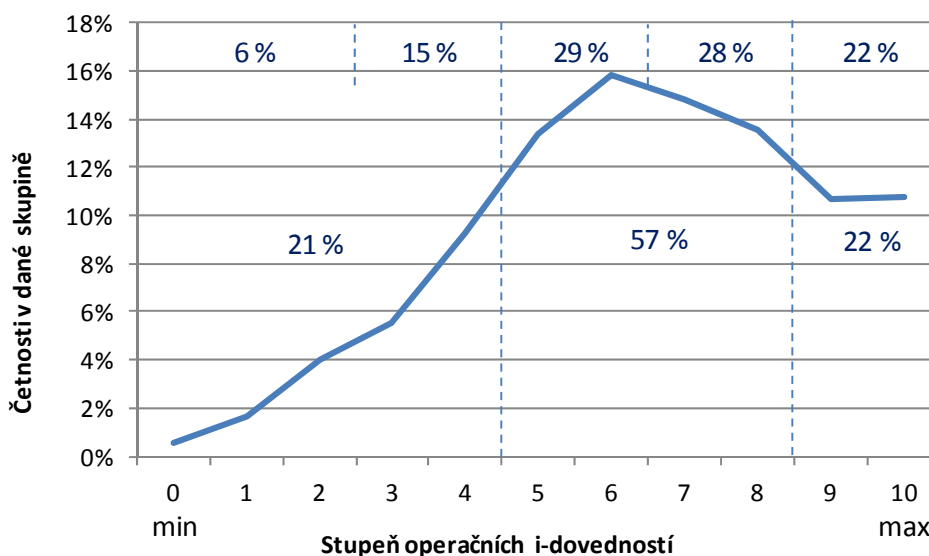
⁵⁰² Viz MIČR a STEM/MARK (2005) a MIČR a STEM/MARK (2006).

⁵⁰³ Všechny údaje pochází z těchto dvou zdrojů, dle vyjádření agentury STEM/MARK nebyly z výzkumu vytvořeny další obsahově výrazně odlišné zdroje.

⁵⁰⁴ U některých dílčích položek se ovšem deklarace a zjištěná skutečnost poměrně silně odlišovaly: v případě dovednosti práce s Internetem byly největší zjištěné rozdíly u schopnosti poslat emailem soubor (reálně u třetiny počítačově gramotných oproti 90 % deklarace) a vyhledat informace (99 % deklarace oproti zjištěným 81 % u alespoň částečného nalezení a 58 % u kompletního nalezení požadované informace).

⁵⁰⁵ Zjišťované položky byly: „mezi kontaktními údaji poznat internetovou adresu“, „vyhledat informace na internetu“, „vyplnit webový formulář a odeslat jej“, „použít elektronickou poštu, napsat jednoduchý email“, „použít elektronickou poštu k posílání souboru“, „změnit domovskou stránku v prohlížeči“, „zveřejnit libovolný soubor na internetu“, „vytvořit pravidlo pro přichozí emailovou zprávu“, „vysvětlit pojem cookie“, a „nakonfigurovat internetové připojení“. Výsledná škála je poměrně dobře konzistentní, Cronbachovo $\alpha = 0,79$. Pro výpočet jsem nepoužil v datovém souboru přítomné souhrnné hodnocení STEM/MARKu na stupnici 1–5 (výborně až nedostatečně) z důvodu neznalosti výpočtu této škály.

Schéma č. 18: Rozložení operačních internetových dovedností dle INFOGRAMu

Zdroj: INFOGRAM, n= 9518 (ti, kdo uvedli, že umí alespoň částečně pracovat s emailem nebo s internetem)

Tabulka č. 8: Distribuce operačních internetových dovedností v ČR v roce 2005 u vybraných subpopulací uživatelů (v % v dané skupině)

		nízké dovednosti	střední dovednosti	výborné dovednosti
věk	15–19 let (A)	11	65 ^{BCD}	25 ^{CD}
	20–29 let (B)	13	59 ^D	28 ^{CD}
	30–44 let (C)	24 ^{AB}	57 ^D	19 ^D
	45–60 let (D)	34 ^{ABC}	52	14
pohlaví	muž (A)	15	52	33 ^B
	žena (B)	28 ^A	64 ^A	8
vzdělání*	základní (A)	35 ^{CD}	50	16
	vyučen/-a bez maturity(B)	34 ^{CD}	50	15
	s maturitou (C)	23 ^D	58 ^B	20 ^B
	VŠ (D)	13	59 ^B	28 ^{ABC}
celkem		21 (25*)	58 (56*)	22 (20*)

Zdroj: autor z dat INFOGRAM, n=9518/*7402 (ti, kteří umí alespoň částečně pracovat s emailem nebo s Internetem/

*nestudující, kteří umí alespoň částečně pracovat s emailem nebo s Internetem)

ABCD – označení signifikantně nižšího (rozdílného) údaje v testovaném páru sloupcových četností (z-test; $\alpha=0,01$ s Bonferroniho korekcí; tabulka transponována)

Vidíme, že s přibývajícím věkem klesá úroveň dovedností; zatímco ve věkové kategorii 15-19 let deklarovala schopnosti odpovídající nízkým dovednostem zhruba desetina uživatelů, ve věkové kategorii 45-60 let to byla již třetina. Podobně u třídění dle vzdělání dosáhlo na výborné dovednosti dvakrát tolik vysokoškolsky vzdělaných uživatelů, než tomu bylo v případě uživatelů se základním vzděláním. S novou silou se na úrovni operačních internetových dovedností projevuje proměnná pohlaví, kdy na výborné dovednosti dosahuje

pouze 8 % žen, kdežto celá třetina mužů. Tato zjištění jsou v souladu se zjištěními ČSÚ z roku 2006, podle nichž pokročilými znalostmi práce s Internetem disponovalo zhruba 13 % uživatelů ve věkové skupině 16–24 let, s vysokoškolským vzděláním a mužů, zatímco u uživatelů starších 55 let nebyly zaznamenány vysoké dovednosti vůbec. Necelých pět procent uživatelů v této dovednostní skupině bylo zaznamenáno u žen a u uživatelů s výučním listem.⁵⁰⁶

Metodika EUROSTATu, která definuje metodiku ČSÚ, pracuje se dvěma základními typy digitálních dovedností – počítačovými a internetovými. Úroveň příslušné dovednosti je dána součtem pozitivních reakcí na šest položek u otázek „Už jste někdy na počítači úspěšně provedl/-a některou z následujících činností?“⁵⁰⁷ a „Už jste někdy na Internetu úspěšně provedl/-a některou z následujících činností?“⁵⁰⁸. Ze znění otázek je zřejmé, že neměří kvalitu zpracování či vyhledání informace a nejsou ani schopné dát odpověď na otázku distribuce strategických dovedností.⁵⁰⁹ Z tabulky č. 9, zobrazující distribuci internetových dovedností u vybraných českých subpopulací v roce 2010, vidíme, že distribuce na výsledné škále je ve srovnání s výše použitou škálou z INFOGRAMu výrazně vychýlená směrem k nízkým dovednostem. Množství uživatelů s nulovými dovednostmi je zanedbatelné, na úroveň okolo desetiny uživatelů se dostává pouze u nejstarší generace, jedinců mladších patnácti let a jedinců s nízkým vzděláním. Velmi malé množství uživatelů ale také skórovalo u vysokých operačních dovedností: u žen, starších jedinců a jedinců s nízkým vzděláním se podíl takových uživatelů blíží nule. Ani u nejméně připojených populací ovšem tato čísla nejsou nijak závratná: u mužů a vysokoškolsky vzdělané populace je to každý desátý, ve věkové skupině 16–24 let jde o zhruba čtvrtinu až pětinu uživatelů. Vzhledem k užití speciálních položek ne nutně potřebných k běžnému komunikačnímu a informačnímu chování uživatele (programování a použití vzorců v tabulkovém procesoru) je možné zaměřit se hlavně na rozdíly v nízkých až středních dovednostech – také tam ale můžeme spatřit výrazné rozdíly dle věku, vzdělání a pohlaví. Zajímavá je kategorie širokopásmového připojení k Internetu, jehož vlastnictví dle těchto dat nemá na úroveň operačních dovedností v ČR téměř žádný vliv. Toto zjištění ovšem nepotvrzují agregovaná data za EU, v nichž jsou zřejmé rozdíly zejména u aktivit náročných na větší objemy přenesených dat (např. stahování filmů, telefonování přes Internet atp.).⁵¹⁰

⁵⁰⁶ ČSÚ (2006).

⁵⁰⁷ Použitá formulace ČSÚ z dotazníku *Výběrového šetření o využívání informačních a komunikačních technologií v domácnostech a mezi jednotlivci (VŠIT)* z roku 2009. Jednotlivými položkami jsou „kopírování nebo přesun souboru či složky“, „použití nástroje „kopírovat/vložit“ pro kopírování nebo přesun informací v rámci dokumentu“, „použití základních aritmetických vzorců pro výpočet v tabulkovém procesoru“, „komprese („zipování“ souborů), „připojení a nainstalování nového zařízení, např. tiskárny či modemu“, „vytvoření počítačového programu za použití specializovaného programovacího jazyka“ a „nepoužil/a ani jedno z uvedeného“. Cit. z ČSÚ (2009, s. 114).

⁵⁰⁸ Metodika EUROSTATu nabízí na výběr šest položek: „použití vyhledávače (např. *google*, *seznam*) k nalezení informací“, „posílání/přijímání elektronické pošty (e-mailů) s přílohou“, „chatování, vkládání vzkazů na diskusní fórum“, „telefonování přes internet“, „používání peer-to-peer sítí k výměně filmů, hudby nebo videa“, „tvorba vlastních www stránek“ a „žádné z uvedeného“. Cit. z ČSÚ (2010, s. 73). Znění otázky v roce 2010 bylo mírně odlišné: „Použil/a jste někdy internet k následujícím aktivitám?“

⁵⁰⁹ Proto jsou výsledná data ČSÚ, potažmo EUROSTATu užitelná také pouze pro získání přehledu o operačních dovednostech a s trochou interpretační obratnosti i o části (formálních) informačních dovednostech.

⁵¹⁰ DeMunter (2006, s. 4).

Tabulka č. 9: Distribuce operačních internetových dovedností v ČR v roce 2010 u vybraných subpopulací jedinců, kteří již někdy použili Internet (v % v dané skupině)

	nulová dovednost	nízké dovednosti (1–2 aktivity)	střední dovednosti (3–4 aktivity)	vysoké dovednosti (5–6 aktivit)
<15*	7	63	27	3
16–24	1	16	61	22
25–34	2	33	52	13
35–44	3	49	42	6
45–54	2	57	37	4
55–64	4	67	28	1
65–74	8	64	28	0
75+	9	63	28	0
nízké vzdělání**	8	64	28	0
střední vzdělání**	0	55	39	6
vysoké vzdělání**	0	33	55	13
muži**	3	44	42	11
ženy**	3	53	41	3
broadband	1	38	50	11
ne broadband	2	44	43	11
průměr ČR	2	43	45	10

Zdroj: autor z dat EUROSTATu; nulová dovednost získána dopočtem do 100 %

* – data pro mladší 15ti let jsou z roku 2006

** – data pouze za věkovou skupinu 25-64 let

Ke zjištění úrovně informačních dovedností jsou výše uvedené zdroje nepoužitelné. Některé dílčí dovednosti (např. použití vyhledávače k nalezení informací, posílání emailu s přílohou, vyhledat informace na Internetu) sice k informačním dovednostem odkazují, jde ale spíše o segmenty formálních dovedností než o substantivní dovednosti vyhledání, rozřídění, zkombinování a kritického zhodnocení potřebných informací.

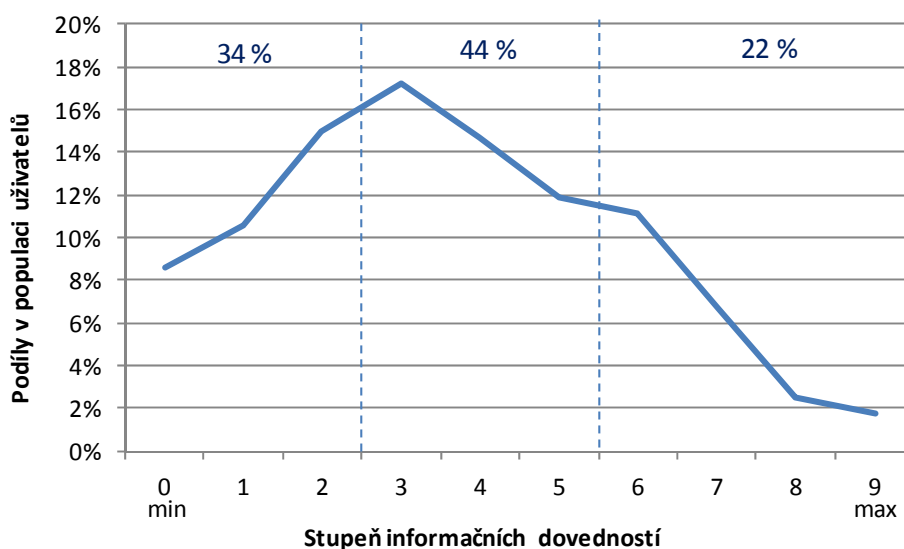
Světový projekt o Internetu – Česká republika se digitálními dovednostmi přímo nezabýval až do posledního šetření v roce 2008, kdy došlo k rozšíření výzkumných témat v souvislosti s propojením s projektem *Problematika kybernetických hrozeb z hlediska bezpečnostních zájmů České republiky*. Jednalo se ale o omezené množství položek zaměřených dominantně na práci s počítačem a bezpečnost, tedy primárně na operační počítačové dovednosti.⁵¹¹ Se změnou mezinárodně závazného jádra otázek od roku 2007 nicméně šetření obsahovala na poměry ČR poměrně unikátní soubor otázek, pomocí nichž byla u uživatelů zjišťována frekvence široké škály online aktivit (celkem 32). Z nich zhruba čtvrtina představuje položky odpovídající informačnímu chování v jeho užším významu, tj. takové primárně ne-komunikační aktivity, při nichž uživatel v online prostředí vyhledává, vybírá a zpracovává informace.⁵¹² Tyto položky lze s opatrností využít pro konstrukci velmi

⁵¹¹ Pro základní přehled viz Šmahel a Lupač (2008).

⁵¹² Jedná se o položky „Vyhledáváte domácí nebo zahraniční zpravodajství“, „Vyhledáváte cestovní informace“, „Čtete blogy – weblogy“, „Vyhledáváte informace o zdraví“, „Surfujete na Internetu“, „Diskutujete na Internetu“, „Vyhledáváte definice slov“, „Ověřujete nebo hledáte fakta“ a „Hledáte informace o produktech“. Přesné znění otázek viz příloha č. 2, část III. Položky zaměřené čistě na komunikaci nebyly zahrnuty kromě položky „Diskutujete na Internetu“, v níž předpokládám schopnost zjišťování a využívání informací při

hrubého ukazatele informačních dovedností v české populaci. Abychom odlišily tyto položky od uživatelské úrovně přístupu (intenzita a širší používaných aplikací a funkcí), je třeba vytvořit škálu, která by v sobě kombinovala pouze aktivity vykonávané s určitou minimální pravidelností. Výsledkem tedy bude škála, která je interpretovatelná jako ukazatel informačních dovedností pouze za předpokladu vysoké korelace tohoto typu dovedností a rozsahu pravidelně užívaných informačních aktivit (což je podobná logika jako při stanovení operačních dovedností v metodikách EUROSTATu a INFOGRAMu). Dokáže nám tedy podat hrubý obraz o distribuci základních dovedností práce s širší škálou informačních online zdrojů, o kvalitě práce s informacemi a jejím vlivu na sociální pozici jedince nám ovšem neumí říci nic. Křivku rozložení českých uživatelů na této škále zobrazuje schéma č. 19. Protože škála byla vytvořena s použitím položek, které nemusí být nutně zastoupeny u některých sociodemografických skupin (např. vyhledávání zdravotních informací u mládeže), rozčlenil jsem tuto škálu na tři intervaly nízkých, středních a vysokých dovedností tak, aby kategorie vysokých dovedností pokrývala dostatečně velký rozsah, umožňující neznevýhodňovat část uživatelů s rozsáhlejším, ale specificky zaměřeným portfoliem informačně zaměřených online aktivit.

Schéma č. 19: Rozložení informačních dovedností v populaci uživatelů dle WIP-CZ 2007

Zdroj: autor z dat WIP-CZ 2007, n= 804 (uživatelé Internetu)

Podíváme-li se na zastoupení takto získaných informačních dovedností v jednotlivých podskupinách uživatelů (viz tabulka č. 10), zjistíme ve srovnání s výše zkoumanými dimenzemi digitální propasti žádné či velmi malé rozdíly mezi pohlavími, věkovými a

argumentaci (což není moment nezbytný při ostatních komunikačních online aktivitách zjišťovaných v tomto šetření). Výsledky byly překódovány do dichotomických proměnných s variantami „méně než jednou týdně“ a „jednou týdně a častěji“, škála byla získána součtem takto získaných proměnných. Protože výstavba škály se řídila primárně konceptuálním rámcem, který slučuje různé typy online aktivit (rotované řešení faktorové analýzy položek metodou varimax odhalilo tři faktory vyčerpávající 55 % variance, každý další faktor až do hodnoty 8 vysvětlil vždy alespoň sedm aditivních procent variance), není škála perfektně konzistentní (Cronbachovo $\alpha=0,69$). Kontrola přes Cronbachovo α při postupném vyřazování jednotlivých položek nicméně odhalila, že všechny použité položky přispívají (byť některé minimálně) ke konzistenci výsledné škály.

vzdělanostními skupinami. Silný vliv zde zaznamenáme u proměnných délka a intenzita užívání, který je zřejmě dán způsobem konstrukce škály (srov. kpt. 4.5.5). Výsledky distribuce takto konstruované škály v populaci lze interpretovat také jako důkaz převahy využívání poměrně malého množství typů informačních zdrojů, a to bez vztahu k věku, vzdělání či pohlaví uživatele.

Tabulka č. 10: Distribuce informačních dovedností u vybraných skupin uživatelů v ČR v roce 2007 (v % v dané skupině)

		nízké dovednosti	střední dovednosti	vysoké dovednosti
pohlaví	muž (A)	31	48 ^A	21
	žena (B)	37	40	23
věk	12-26 let (A)	33	43	24
	27-41 let (B)	33	46	21
	42-56 let (C)	35	42	23
	57 a více let (D)	44	39	17
vzdělání*	základní vzdělání (i neukončené) a vyučen/-a bez maturity (A)	38	41	22
	středoškolské s maturitou (B)	35	43	22
	vysokoškolské (včetně vyššího odborného) (C)	29	48	24
délka užívání Internetu v letech**	0-2 roky (A)	43 ^C	43	14
	2-6 let (B)	33	44	22
	více než 6 let (C)	26	45 ^A	29 ^A
intenzita užívání v hod. denně**	do jedné hodiny týdně (A)	59 ^{CD}	32	9
	do 1,5 hodiny denně (B)	43 ^{CD}	43	15
	1,5-3 hodiny denně (C)	23	49	28 ^{AB}
	více než 3 hodiny denně (D)	15	46	39 ^{AB}
Celkem*		34 (35*)	44 (43*)	22 (22*)

Zdroj: autor z dat WIP-CZ 2007, n= 803/570* (uživatelé Internetu/*uživatelé Internetu bez studujících)

** - vztah mezi proměnnými je významný na hladině $\alpha=0.01$

ABCD – označení signifikantně nižšího (rozdílného) údaje v testovaném páru sloupcových četností (z-test; $\alpha=0,05$ s Bonferroniho korekcí; tabulka transponována)

Představená data z ČR nejsou v rozporu se základními zjištěními dosavadního výzkumu distribuce operačních a informačních dovedností v populacích ekonomicky vyspělých zemí. Tato zjištění lze shrnout do tří bodů.

Za prvé, distribuce operačních dovedností v populaci uživatelů vykazuje, až na specifickou výjimku pohlaví, podobné rysy jako distribuce na rovině materiálního přístupu, přičemž uživatelé s velmi nízkou až střední úrovní dovedností výrazně převažují. Ze zkoumaných základních proměnných má zřejmě největší vliv na distribuci operačních dovedností věk, následovaný vzděláním a pohlavím.⁵¹³ Představené rozdíly mezi pohlavími a věkovými skupinami jsou v realitě zřejmě nižší díky již výše zmíněnému vlivu pohlaví a věku

⁵¹³ Van Dijk (2005, s. 77–79; 2009, s. 296); DeMunter (2006); van Deursen, van Dijk a Peters (2011).

na sebehodnocení digitálních dovedností. Do výše uvedených přehledů nezařazená proměnná příjmu má na úrovni dovedností výrazně nižší roli, než je tomu v případě materiální a motivační roviny přístupu, což je vysvětlitelné významem kognitivních a sociálních zdrojů při osvojování digitálních dovedností.⁵¹⁴ Vzhledem k poměrně malému počtu studií zkoumajících vliv většího počtu vysvětlujících proměnných a vzhledem k různorodým operacionalizacím dovedností zůstává na úrovni operačních dovedností nejasná také role délky užívání Internetu v letech a intenzity užívání, jejichž vliv není zřejmě nulový s ohledem na čas nutný pro získání některých dílčích dovedností.⁵¹⁵

Za druhé, co se týče informačních dovedností definovaných prostřednictvím rozsahu informačních aktivit (tedy přístupu mnou využitého výše), podobně zaměřená studie Hargittai z roku 2010 došla ke stejnému závěru nízkého vlivu sociodemografik ve srovnání s délkou a intenzitou užívání.⁵¹⁶ Starší výzkumy odlišně operacionalizovaných informačních dovedností nicméně přišly se zjištěním výrazných rozdílů v úspěšnosti a efektivitě práce s informacemi, s největšími obtížemi zaznamenanými u starších a méně vzdělaných skupin (pohlaví na úrovni informačních dovedností nehraje zřejmě žádnou roli).⁵¹⁷ Zvláštní postavení ve výzkumu informačních dovedností zastávají studie efektivitě užívání vyhledávačů, které poukazují na primitivní zadávané kombinace slov, neprohlížení více stran výsledků a nevyužívání rychlých voleb pro vyhledávání, a to i v očekávatelně zdatných populacích (např. u vysokoškolských studentů).⁵¹⁸ Jak vysvětlit protichůdné výsledky různých studií měřících distribuci informačních dovedností v populaci? Situace se zřejmě stane přehlednější po odlišení formálních a substantivních informačních dovedností. Ve své nedávné studii van Deursen, van Dijk a Peters⁵¹⁹ vůbec nezaznamenali přímý vliv délky a intenzity užívání Internetu na úroveň substantivních informačních dovedností, vzdělání pozitivně korelovalo s oběma typy informačních dovedností a věk byl silně negativně vztažen k formálním dovednostem a pozitivně k dovednostem substantivním (tedy opačné zjištění než u starších studií). Propracovaná metodologie této studie⁵²⁰ ji neumožňuje odmítnout s odkazem na výjimečnost závěrů: naopak, její přínos spočívá spíše v nutnosti opatrněji odlišovat měření dovedností práce s informacemi a dovednosti práce s nástroji na vyhledávání, zpracování a předávání informací. Měření informačních dovedností prostřednictvím rozsahu informačních aktivit očividně spadá do druhé kategorie.

Výrazné rozdíly na úrovni motivačního a materiálního přístupu jsou tedy znásobeny rozdíly ve schopnostech uživatelů ovládat ICT a pracovat s online dostupnými informacemi – z již tak vyselektované části populace s materiálním přístupem a motivací pouze malá část disponuje vysokými schopnostmi, navíc zkoušenými neustále se objevujícími inovacemi na poli ICT. Empirická evidence pokračující s podobnou logickou i na uživatelské úrovni přístupu (jak uvidíme níže), je pro van Dijk ukázkou tzv. prohlubující se propasti⁵²¹, která je pro něj hlavní argumentační oporou při zdůvodňování intervenčních opatření zaměřených

⁵¹⁴ Van Dijk a Hacker (2003, s. 323).

⁵¹⁵ Samostatný vliv frekvence užívání zjistili např. Hargittai a Hinnan (2008); slabý přímý vliv délky užívání v letech na dovednosti ovládání Internetu zjistili van Deursen, van Dijk a Peters (2011).

⁵¹⁶ Hargittai (2010).

⁵¹⁷ Hargittai (2002); Mossberger, Tolbert a Stansbury (2003, s. 45–47); van Dijk (2005, s. 87–88); Hargittai a Schafer (2006).

⁵¹⁸ Hargittai (2002); van Dijk (2005, s. 87–88).

⁵¹⁹ Van Deursen, van Dijk a Peters (2011).

⁵²⁰ Zejména pečlivá operacionalizace jednotlivých úrovní dovedností a přímé sledování respondentů při plnění úkolů.

⁵²¹ Angl. *the deepening divide*.

proti trendu prohlubujících se nerovností v přístupu k ICT. Tezi o prohlubující se digitální propasti lze shrnout do několika bodů (viz schéma č. 20).

Schéma č. 20: Teze o prohlubující se digitální propasti

- I. K efektivní participaci na informační společnosti nestačí pouze fyzický přístup k ICT (tj. vlastnictví či možnost užívání).
- II. Přístup k ICT má několik sukcesivních úrovní.
- III. Na každé z těchto úrovní v současnosti existují výrazné nerovnosti v přístupu.
- IV. Nerovnosti v přístupu na těchto úrovních se vyznačují značnou homologií.
- V. Nerovnosti v přístupu na těchto úrovních jsou kumulativního charakteru.
- VI. Kumulativní nerovnosti v přístupu k ICT mají tendenci se zvětšovat.
- VII. Platnost bodů III.-VI. je neustále obnovována zaváděním ICT inovací.

Zdroj: autor dle van Dijk (2005)

Problém nerovností v digitálních dovednostech začíná být stále více reflektován na úrovni informačních politik prostřednictvím programů zaměřených na uzavření této úrovně digitální propasti. Evropská komise např. stanovila zvýšení digitální gramotnosti jako jednu z osmi akčních oblastí v rámci strategie EU *Digitální agenda 2020*, jejímž prostřednictvím má být zajištěno, aby všichni Evropané uměli používat ICT a nová média a aby nastupující generace byla dostatečně motivovaná pro vzdělávání v informatice a příbuzných oborech.⁵²²

Za třetí, v nejmladších věkových skupinách nenacházíme výrazně vyšší úroveň dovedností, jako tvrdí autoři různých variací na koncept digitální generace. Popularita tohoto konceptu a s ní související rozsah diskuse je dostatečným důvodem, abychom se u významu tohoto zjištění zastavili detailněji.⁵²³

V kontextu internetového boomu konce devadesátých let se v USA rozhořela diskuse nad otázkou, zda se s narůstající všudypřítomností a samozřejmostí digitálních technologií „digitalizují“ také děti a jejich myšlení. Tato diskuse dodnes nebyla ukončená ani v médiích⁵²⁴ ani v humanitních vědách⁵²⁵. Představa přirozeného využívání ICT nejmladší generací se i dnes často bere jako fakt, který stojí na dvou argumentech. Za prvé, z vlastní zkušenosti mnoho z nás ví, že dospívající i malé děti používají myš a klávesnici s často až zarážející samozřejmostí. Druhý argument vychází ze statistik užívání ICT dle věku, které ukazují, že na rozdíl od starších generací využívají skoro všichni dospívající Internet a mobilní telefon. Právě na těchto dvou argumentech postavil americký autor Don Tapscott svoji knihu z roku 1998 *Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation*, která celou diskusi odstartovala. Kniha se stala bestsellerem: na předním prodejním portálu *amazon.com* se stala nejprodávanější knihou v kategorii literatury faktu a postupně byla přeložena do

⁵²² Evropská komise (2010, s. 25–28).

⁵²³ Následující část věnovaná mezigeneračním rozdílům v dovednostech je zkrácenou a upravenou verzí textu publikovaného na serveru Lupa.cz (Lupač 2011a).

⁵²⁴ Např. Richtel (2010).

⁵²⁵ Např. Jones, Ramanau, Cross a Healing (2010).

dvaceti jazyků. K jeho označení *N-Gen* a *digitální generace* se brzy začaly přidávat další: *digitální domorodci*, *homo-zappiens*, *I-Kids*, *digitálně narození*, *generace I*, *generace Z*, *M*, *C*, *V*,...⁵²⁶

Tapscott se jako jeden z prvních proslavil rozvedením myšlenky, že v rodině jsou tradiční mocenské vztahy narušeny tím, že jsou to právě děti, kdo učí rodiče orientovat se v digitálním prostředí a nikoli naopak (jako tomu bylo např. s televizí, automobilem apod.). Podle něj

„poprvé v historii děti předběhly své rodiče v znalostech, přehledu a zacházení s technologickou novinkou, která je pro společnost klíčová. A právě prostřednictvím užívání těchto digitálních technologií si N-generace rozvine kulturu, která zasáhne celou společnost. (...) Již teď se tyto děti učí, hrají si, komunikují, pracují a navazují kontakty zcela jiným způsobem než jejich rodiče. Jsou silou zásadní společenské přeměny.“⁵²⁷

Podle Tapscotta musí rodiče, učitelé, marketéři, novináři a politici začít měnit svůj přístup k nastupující generaci, aby v nových podmínkách obstáli a získali její pozornost a kupní sílu (touto generací Tapscott myslel narozené v letech 1977 až 1997).

Tapscottovu myšlenku rozvinul v roce 2001 „mezinárodně uznávaný mluvčí, spisovatel, konzultant a inovátor“⁵²⁸ Marc Prensky rozlišením generací, které nazval digitální domorodci a digitální imigranti. Základním rozlišujícím kritériem je věk a s ním související vztah k ICT spojený s novým způsobem myšlení a vztahování se ke světu: podle Prenskyho jsou počítačové hry, Internet, email a IM pro dnešní děti stejně přirozeným prostředím jako stromy, slunce nebo silnice. V důsledku jsou digitální domorodci „zvyklí velmi rychle přijímat nové informace. Mají rádi paralelní procesy a multitasking.“⁵²⁹ Pokud Prensky a další autoři mluví o užívání ICT digitální generací (pod jakýmkoli označením), používají adjektiva jako „ponoření“, „obklopení“, „napojení“ či „koupající se v bitech“⁵³⁰. Takové děti se podle něj neliší ani tak novými hodnotami a způsobem života, jako spíše „radikálně odlišným způsobem myšlení, zpracování informací a učení se novým věcem“⁵³¹. Oproti nim pak „digitální imigranti jen velmi málo rozumějí těmto novým dovednostem, které si domorodci vypěstovali léty zkoušení a interakce. Tyto dovednosti jsou téměř něčím cizím pro imigranty, kteří se je učí (...) pomalu, krok za krokem, jednu po druhé, individuálně a především s vážnou tváří.“⁵³² Autoři spojení s konceptem digitální generace proto patří k hlavním propagátorům opuštění „zastaralého“ tradičního způsobu individualizovaného a demotivujícího učení.⁵³³ Prim má hrát digitalizace třídy, propojení učení s hraním a zvýšení interaktivity při výuce. Pokud by byl konfrontován s nedávnými zjištěními o problémech českých školáků se vztahem ke škole a dovedností porozumět psanému textu,⁵³⁴ viděl by zřejmě dva důvody: neschopnost škol a učitelů přizpůsobit se způsobu myšlení žáků a jejich práci s informacemi a nepřirozené podmínky testů (tzn. bez Internetu a mobilního telefonu), příliš zaměřených pouze na „neinteraktivní“ text bez možnosti využití dalších informačních

⁵²⁶ Pro přehled těchto konceptů viz Selwyn (2009, s. 365).

⁵²⁷ Cit. Tapscott (1998, s. 1–2).

⁵²⁸ Cit. Prensky (2012).

⁵²⁹ Cit. Prensky (2001, s. 2).

⁵³⁰ Angl. *immersed*, *surrounded*, *plugged into* či *bathed in bits*.

⁵³¹ Cit. *ibid.*, s. 1.

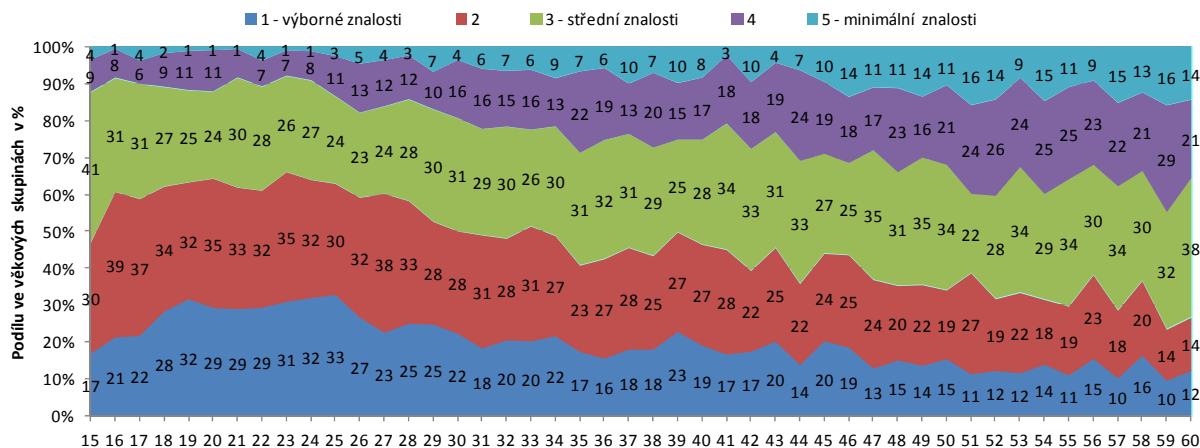
⁵³² Cit. *ibid.*, s. 2.

⁵³³ Viz shrnutí takto orientovaných přístupů u Benettona, Matona a Kervina (2008, s. 780–781).

⁵³⁴ Palečková, Tomášek a Basl (2010).

zdrojů. Tezi o digitální generaci tedy můžeme shrnout následovně: v průběhu socializace protnuté ICT si dnešní mladá generace rozvinula sofistikované, velmi dobré schopnosti práce s ICT, které se promítají do specifických způsobů učení a práce s informacemi.⁵³⁵ Není proto divu, že těžiště následné diskuse na akademické půdě leželo v pedagogice a v oblastech překryvu tohoto oboru s dalšími blízkými vědními obory.

Schéma č. 21: Podrobná skladba operačních dovedností dle věku v ČR v roce 2005

Zdroj: autor z dat -INFOGRAM, n= 9518 (ti, kdo uvedli, že umí alespoň částečně pracovat s e-mailem nebo s internetem)

Prenskyho a Talcottovy představy se staly velmi vlivné a mnoho výzkumníků a komentátorů na ně nekriticky navazovalo.⁵³⁶ Snaha ověřit tyto představy na empirických datech je ovšem přeradila do oblasti populárních mýtů: nejmladší generace užívá – byť intenzivně – převážně úzký profil zábavních a komunikačních funkcí (sledování videí, hraní her, sdílení fotografií a komunikace s kamarády prostřednictvím komunitních služeb typu Facebook),⁵³⁷ vysoká schopnost paralelního zpracování informací okolo dvacátého roku života je velmi pravděpodobně spojena s obecnou dynamikou této schopnosti v životním cyklu,⁵³⁸ schopnosti práce s informacemi jsou u jedinců do zhruba 20ti let věku ve srovnání se staršími generacemi na výrazně nižší úrovni,⁵³⁹ a očekávatelně nejvíce připojená a nejzkušenější subpopulace studentů je z hlediska dovedností velmi výrazně diferencovaná.⁵⁴⁰ Na základě tabulek č. 8 až 10 se můžeme pouze domnívat, že s nejvyšší pravděpodobností nenajdeme při pohledu na vývoj operačních dovedností s věkem žádný dramatický zlom, který by byl přiřaditelný generaci v rozmezí definovaném autory digitální propasti (a to ani při započítání zpoždění nástupu Internetu v ČR). Další dostupné zdroje o distribuci dle věku používají také kvůli velikosti užitého datového souboru poměrně hrubé věkové členění, které

⁵³⁵ Podobně Benett, Maton a Kervin (2008, s. 777).

⁵³⁶ Přehledné shrnutí viz Benett, Maton a Kervin (2008) a Jones, Ramanau, Cross a Healing (2010).

⁵³⁷ Findahl (2009); Selwyn (2009, s. 372); viz také následující podkapitola.

⁵³⁸ „Vrchol“ multitaskingu v období 19–30 let věku tedy zřejmě nemusí vůbec souviset s užíváním počítačů. Psychologové a neurologové zabývající se výzkumem schopnosti provádět paralelně větší množství činností zjistili, že tato schopnost, spolu se schopností nenechat se při činnosti vyrušit paralelně probíhajícími ruchy, dosahuje vrcholu zhruba po dvacátém roce života, po němž postupně klesá. V žádné věkové skupině však lidský mozek není schopen v jedné chvíli upírat pozornost na dvě věci, proto jde nárůst rozsahu paralelně vykonávaných aktivit na úkor jejich kvality (Wallis 2006).

⁵³⁹ Van Deursen a van Dijk (2009); van Deursen, van Dijk a Peters (2011)

⁵⁴⁰ Hargittai (2010); Jones, Ramanau, Cross a Healing (2010).

nám neumožní podrobněji vysledovat případné zlomy v úrovni operačních dovedností. Zde můžeme opět využít dat INFOGRAMu, které kvůli velikosti datového souboru umožňují členění datových schopností po jednotlivých letech. V tomto případě jsem přistoupil k jemnějšímu členění operačních internetových dovedností na pět skupin (viz schéma č. 21).

Zajímá-li nás alespoň střední úroveň dovedností, vidíme, že jí dosáhlo zhruba devět desetin uživatelů ve věku 15-24 let. S přibývajícím věkem se pak podíl uživatelů s alespoň střední úrovní dovedností postupně snižuje. Nedochozí ovšem k výraznému mezigeneračnímu skoku, mezi čtyřicetiletými uživateli této úrovně dovednosti dosahují stále zhruba dvě třetiny uživatelů. Podobný obrázek získáme i v případě, že zpřísníme naše kritéria a podíváme se pouze na vysokou úroveň dovedností. Jedna nová informace se ovšem objeví: výborná znalost je relativně nízká u patnáctiletých a dosahuje úrovně znalosti třicetiletých, vrcholu pak dosahuje v rozmezí 19-25 let. Teenageři se tedy stále ještě učí a jistě nejsou oním pomyslným vrcholem samozřejmého užívání Internetu (minimálně s ohledem na náročnost prováděných úkonů). Dnes je těmto lidem zhruba 25-30 let, přičemž tehdejší starší teenageři (14-19) si od té doby téměř jistě rozšířili portfolio svých dovedností a patří dnes k uživatelskému vrcholu (vycházím zde z níže obhájeného předpokladu, že důležitým zdrojem navýšení dovedností je kromě disponibilního času i délka užívání Internetu v letech). Lze se ovšem oprávněně domnívat, že úroveň dovedností dnešních teenagerů zůstala na podobné úrovni a je v porovnání s věkovou skupinou 20-30 let stále poměrně nízká. Označovat dnešní teenagery jako „digitální domorodce“ je tedy nepatřičné i z tohoto důvodu.

Srovnání výsledků z různých výzkumů nás vede k dalším dvěma otázkám: jaká je dynamika vývoje distribuce dovedností v populaci (tzn. zda se propast na úrovni dovedností uzavírá nebo otevírá) a co vyplývá ze zjištěných rozdílů.

Van Dijk se domnívá, že zatímco rozdíly v dovednostech na operační úrovni zůstávají stejné nebo se pomalu uzavírají, digitální propast rozdílů v dovednostech relevantních pro práci s obsahem se naopak rozšiřuje.⁵⁴¹ Zatímco u operačních a formálních informačních dovedností šlo vzhledem k absenci dlouhodobějších datových zdrojů spíše o domněnku, založenou na předpokládaném pozitivním vlivu délky užívání na ovládání technologie, u dovedností zaměřených na obsah se van Dijk opírá o starší tradici výzkumu tzv. vědomostní mezery, kterou si představíme v následující podkapitole. Díky koordinačním aktivitám EUROSTATu dnes již ovšem můžeme sledovat alespoň základní obrysy vývoje distribuce operačních dovedností v populacích evropských zemí. Pohyby mezi lety 2005 až 2010 u evropských zemí, pro něž jsou tato data dostupná, nabízí tabulka č. 11. V ní vidíme náznaky trendu zvyšování operačních dovedností napříč evropskými populacemi, s příslušnými průměrnými procentuálními zisky ve výši šesti až sedmi procent v kategoriích středních a vysokých dovedností. Ze schématu jsou dále patrné další dvě zjištění: zjištěné míry dovedností v letech 2005, 2007 a 2010 nezanedbatelně kolísají (viz např. ČR, Nizozemí, Slovensko) a úbytek v kategorii nízkých dovedností je u většiny zemí vyšší než přírůstek v kategorii vysokých dovedností. V ČR se tak například mezi lety 2006-2010 množství uživatelů s nízkými dovednostmi snížilo o 16 %, množství uživatelů s vysokými dovednostmi ale narostlo pouze o dvě procenta (nebudeme-li brát v potaz hodnoty z roku 2007).

Čtenář jistě tuší, že přesná čísla a poměry se mohou výzkum od výzkumu velmi výrazně lišit. Je totiž zřejmé, že čím obtížnější „test“ dovedností učiníme, tím menší množství respondentů skončí na nejvyšší úrovni dovedností. Podle van Dijka by v případě realizace testování větší šíře operačních dovedností zůstala v nejvyšších kategoriích jen velmi malá

⁵⁴¹ Van Dijk (2005, s. 125–126; 2009, s. 297).

„informační elita“.⁵⁴² Překvapivě ovšem jsou již při zjišťování poměrně triviálních operačních dovedností získávána rozdělení odpovídající zhruba normálnímu rozdělení. Výstižnou ukázkou může být srovnání četností v jednotlivých kategoriích dovedností v tabulkách č. 8 a 9. Pokud nezůstane pro účely měření a komparace zachován určitý soubor elementárních digitálních dovedností, které budou navázány na konkrétní soubor v čase trvalých vlastností rozhraní digitálních technologií (jakkoli se může tento úkol v delším časovém horizontu zdát nesmyslný), hrozí, že se požadavek uzavření digitální propasti na úrovni digitálních dovedností zvrátí v nekonečný boj za požadavek totálně rozšířených dovedností práce s neustále se měnící množinou ICT inovací. Stanovení takového souboru v rámci snah o uzavření digitální propasti by ale muselo být zakotveno v prokázání vztahu mezi strategickým užíváním určitých základních vlastností ICT rozhraní a zvýšením participace ve společnosti. K přiblížení se tomuto cíli by měly dopomoci analýzy stavu a dynamiky strategických digitálních dovedností.

Tabulka č. 11: Vývoj podílu uživatelů s nízkými a vysokými operačními internetovými dovednostmi ve vybraných evropských zemích (v % z uživatelů v dané zemi)

	nízké dovednosti (1-2 aktivity)				vysoké dovednosti (5-6 aktivit)			
	2005	2007	2010	změna 05-10	2005	2007	2010	změna 05-10
EU-25	56	46	43	-13	7	13	14	+7
Czech Republic*	59	45	43	-16	8	21	10	+2
Denmark	55	42	40	-15	8	13	13	+5
Germany	57	53	49	-8	5	8	10	+5
Estonia	28	29	29	+1	31	30	22	-9
Ireland	81	65	50	-31	2	5	7	+5
Greece	75	59	52	-23	3	10	8	+5
Latvia	56	37	31	-25	7	17	27	+20
Lithuania	52	35	27	-25	11	25	35	+24
Luxembourg	47	35	41	-6	12	17	12	0
Hungary	47	41	35	-12	8	14	18	+10
Malta	64	46	38	-26	6	11	12	+6
Netherlands	60	44	53	-7	7	14	7	0
Austria	64	54	49	-15	5	11	8	+3
Poland	52	45	44	-8	11	14	14	+3
Portugal	54	37	28	-26	11	17	20	+9
Slovenia	57	42	41	-16	5	10	11	+6
Slovakia	67	53	35	-32	10	13	6	-4
Finland	48	47	54	+6	2	9	15	+13
Sweden	59	53	41	-18	9	10	11	+2
Iceland	42	34	26	-16	15	22	24	+9
Norway	46	43	38	-8	11	16	12	+1

Zdroj: autor z dat EUROSTATu; * - data za ČR za rok 2005 jsou z roku 2006

⁵⁴² Van Dijk (2005, s. 79).

Když van Dijk jako autorita s přehledem v oblasti ještě v roce 2009 tvrdí, že máme k dispozici „pouze data o zvládnutí operačních dovedností“⁵⁴³, není to z hlediska teze o digitální propasti natolik znepokojivé jako tvrzení, že „strategické dovednosti nebyly ještě nikdy měřeny“⁵⁴⁴. Tomuto klíčovému konceptu celého modelu ve své knize z roku 2005 van Dijk skutečně věnuje pouze tři strany, obsahující převážně obecná, daty nepodložená tvrzení o významu strategického užívání ICT v síťové/informační společnosti. Ta jsou doplněna o odkazy na studie věnované rozdílným užitím ICT v lépe a hůře situovaných školách, interpretované jako ukázka nové dimenze reprodukce nerovností v systému vzdělávání.⁵⁴⁵ Empirická evidence a pozornost věnovaná jednotlivým typům digitálních dovedností je tudíž ve výrazném nepoměru s důležitostí, jakou jednotlivé úrovně hrají v klíčovém argumentu. Ano, někdy je jistě nezbytné umět ovládat ICT, veškerá data a národní srovnání operačních dovedností jsou ale vůči problému digitální propasti irelevantní v situaci, kdy nelze prokázat, že určité části populace jsou schopny využívat tyto technologie za účelem získání „značné výhody v sociální konkurenci a vzdělávací a pracovní kariéře“⁵⁴⁶. Výzkum tohoto typu dovedností práce s ICT ve výzkumu digitální propasti opravdu, až na níže uvedenou výjimku, chybí. Empirická argumentace vlivu ICT na kvalitu života se zakládá pouze na makroekonomických ukazatelích porovnávaných s mírou penetrace ICT a subjektivních hodnoceních změny efektivity v důsledku užívání ICT v pracovním prostředí a v dalších oblastech sociálního života (např. navazování a udržování sociálních vztahů, spotřebitelské chování atp.). Jako důkazy pro platnost teze o digitální propasti jsou ovšem tato zjištění nedostačující (podrobněji viz kpt. 5). Vědom si tohoto problému, zaměřuje v posledních letech van Dijk (zejména ve spolupráci s van Deursenem) svoji výzkumnou aktivitu na problematiku operacionalizace a poznání distribuce strategických dovedností prostřednictvím přímého pozorování uživatelů při plnění výzkumníkem stanovených úkolů.⁵⁴⁷ K roku 2011 byly takto na náhodně vybraných populacích uživatelů provedeny tři vlny laboratorního testování, zaměřené na politické rozhodování a možnost získání finančního „benefitu“ při málo zaplacené práci, získání výhody prostřednictvím snížení nákladů při nakupování a cestování a získání výhody díky lepší orientaci v problémech souvisejících se zdravotním stavem a domácím ošetřováním.⁵⁴⁸ K nejdůležitějším zjištěním patří velmi nízká míra úspěšnosti při plnění úkolů na úrovni strategických dovedností: v první vlně např. celá polovina respondentů neměla vůbec ponětí jak začít a dalších dvacet procent bylo „svedeno“ z cesty při řešení úkolu, aniž by si toho všimli; čtvrtina využila pro rozhodnutí neověřené a jednoduše získané informace z neformálních stránek a neuměla na jejich základě dojít k užitečnému závěru; pouze částečných informací ke svému závěru využily dvě třetiny všech zúčastněných a celá polovina zúčastněných nakonec na základě získaných (neúplných) informací došla k mylnému závěru. Úspěšné dokončení obou úkolů bylo nakonec zaznamenáno v každé vlně u zhruba třetiny uživatelů s tím, že jak úroveň získaných podpůrných informací, tak i úroveň strukturovanosti činností byly velmi rozdílné – např. více než dvě třetiny účastníků získávaly informace nikoli postupně krok za krokem, ale nestrukturovaným náhodným procházením stránek.⁵⁴⁹ Path-analýzou souhrnných dat z těchto

⁵⁴³ Cit. van Dijk (2009, s. 295).

⁵⁴⁴ Cit. van Deursen a van Dijk (2009, s. 395); podobně také DiMaggio, Hargittai, Celeste a Shafer (2004, s. 386–387) a Helsper (2008, s. 56).

⁵⁴⁵ Van Dijk (2005, s. 89–90).

⁵⁴⁶ Cit. ibid, s. 88.

⁵⁴⁷ Podrobněji celé šetření představeno ve van Deursen a van Dijk (2009); van Deursen, van Dijk a Peters (2011); van Deursen a van Dijk (2011).

⁵⁴⁸ Van Deursen, van Dijk a Peters (2011).

⁵⁴⁹ Van Deursen a van Dijk (2009, s. 399).

třech vln byla poté ověřena zjištění z dílčích studií na úrovni prediktorů strategických dovedností: prokázán byl pouze silný vliv vzdělání, věku a úrovně dovedností zaměřených na ovládnutí média, zatímco vliv délky a intenzity užívání nebyl prokázán vůbec. To znamená, že samotná úroveň strategických dovedností zřejmě není vůbec přímo spojena se zkušenostmi a intenzitou užívání Internetu a nelze proto očekávat, že by se digitální propast na úrovni strategických dovedností sama od sebe časem uzavřela. Kombinace zjištěných rozdílů v dovednostech na třech zjišťovaných úrovních podle autorů také podporuje tvrzení, že rozdíly mezi vzdělanostními a věkovými skupinami způsobené odlišným užíváním nových médií jsou daleko výraznější, než tomu bylo u klasických médií. Bude proto potřeba věnovat tomuto klíčovému problému větší pozornost jak na úrovni výzkumu, tak na úrovni implementace vhodných vzdělávacích programů.⁵⁵⁰ Jedním z problémů, který by tyto programy musely vyřešit, by bylo stanovení efektivních strategií vyrovnání dovednostní propasti na základě zpřesnění výše uvedených poznatků a srovnání efektivity různých zdrojů získávání dovedností.

Možné zdroje a způsoby učení se dovednostem můžeme rozřadit do tří skupin: individuální učení (metoda pokus-omyl), učení prostřednictvím neformálních komunit praxe (využívání přátel, členů rodiny, party atp.) a formální učení (prostřednictvím manuálů, příruček, školní výuky a počítačových kurzů). K dispozici ale máme pouze data za zdroje operačních dovedností. Autoři věnující se na základě těchto dat problematice osvojování digitálních dovedností upozorňují na neefektivitu opatření snažících se vyrovnat rozdíly v digitálních dovednostech prostřednictvím takového formálního učení, které v sobě neobsahuje významné zastoupení motivační složky, individuálního učení a učení prostřednictvím neformálních komunit praxe.⁵⁵¹ Oporou jsou jim zjištění získaná přetříděním naměřených (převážně operačních) dovedností přes tyto zdroje, z nichž jednoznačně vyplývá, že skupiny uživatelů s nejvyššími naměřenými dovednostmi a nejširším portfoliem online aktivit je získaly prostřednictvím většího množství zdrojů, mezi nimiž mají největší zastoupení praktický nácvik, zkoušení metodou pokus a omyl a zužitkování podpůrných sociálních vazeb (tj. díky specificky zužitkovaným kognitivním a sociálním zdrojům).⁵⁵² Van Dijk proto jako základní nástroje překonání digitální propasti na dovednostní úrovni doporučuje lokálně přizpůsobený mix následujících opatření: připojení všech škol; rozšíření kurikul o informační a strategické dovednosti a jejich začlenění do všech vyučovaných předmětů; rozšíření osnov kurzů typu „Základy výpočetní techniky“ o schopnosti práce s obsahem v různých typech médií; větší důraz na přípravu lepšího vzdělávacího software; podpora motivace učitelů k osvojování lepších učitelských digitálních dovedností; důraz na souběžnou výuku základních i pokročilých dovedností ve všech typech škol; nezbytný krok rozšíření možností vzdělávat se v digitálních dovednostech pro starší ročníky; a konečně vytváření takových kursů, které budou kombinovat možnosti e-learningu, domácího učení a učení v atraktivních lokálních prostředích.⁵⁵³

4.5.5 Nerovnosti v uživatelských praxích

Dosud pouze potenciální akt užití určité ICT se na rovině uživatelského přístupu završuje. I když je samotné užívání podmíněno nižšími úrovněmi přístupu (určitou motivací a z ní vycházejícími cíli, minimálními potřebnými digitálními dovednostmi a dostupností

⁵⁵⁰ Ibid., s. 400; van Deursen, van Dijk a Peters (2011, s. 138).

⁵⁵¹ Warschauer (2003, s. 120–122); van Dijk (2005, s. 90–92).

⁵⁵² Kraut et al (2002); van Dijk a Hacker (2003, s. 323); Selwyn (2004, s. 353–354); Lei, Gibbs a Chang (2008, s. 546); Brandtweiner, Donat a Kerschbaum (2010).

⁵⁵³ Výčet odpovídá překladu termínů navrhovaných opatření u van Dijka (2005, s. 212–214).

technologie a s ní souvisejícím kontextem užívání), není jimi plně určeno: uživatelský přístup má svoji vlastní logiku dynamiky a distribuce, která zakládá další svébytnou úroveň digitální propasti. Lze si například představit, že novou ICT (např. tablet či nový komunikační software) nezačne slibný adept s dostatečnými motivačními předpoklady, možností přístupu a základními dovednostmi vůbec používat. Podobně může pravidelné užívání za určitou dobu vést k posílení motivace a některých digitálních dovedností.⁵⁵⁴

Výzkum užívání Internetu představuje rozlehlé pole výzkumných témat, z nichž lze u každého zdůvodnit relevanci ve vztahu k problematice digitální propasti – hypoteticky totiž lze za předpokladu platnosti klíčového argumentu přiřadit k obecně položené otázce o změně participace v důsledku užívání Internetu jakýkoli způsob využití Internetu. Abych se vyhnul obsáhlé rekonstrukci celého tohoto výzkumného pole a jeho nutně povrchnímu posuzování ve vztahu ke klíčovému argumentu,⁵⁵⁵ budu v této části chápat užívání Internetu v jeho užším významu, který nabývá v modelu čtyř sukcesivních typů přístupu: tedy jako jednu z rovin přístupu, u níž autoři pohybující se v rámci diskuse o digitální propasti rozpoznávají několik základních parametrů, jejichž variace představují svébytné zdroje nerovností. Třemi základními parametry uživatelských praxí jsou vlastnosti užívané ICT, čas věnovaný užívání Internetu (intenzita a zkušenost) a rozsah, kvalita a frekvence provozovaných online aktivit.⁵⁵⁶

Konkrétní podoba inovace ovlivňuje nejen pravděpodobnost samotného aktu osvojení, ale i rozsah a účel užívání. Některé její vlastnosti mohou ve srovnání s předchozími technologiemi umožňovat širší škálu využití; jiné vlastnosti naopak mohou mít vzhledem k možnostem využití omezující či brzdící účinky. Mezi technické vlastnosti ICT s nezanedbatelným vlivem na rozdíly v intenzitě a kvalitě užívání patří:⁵⁵⁷

- *interaktivita* (zvyšuje atraktivitu a užitnou hodnotu prostřednictvím rychlé zpětné vazby a flexibility formy i obsahu, na straně druhé vyžaduje větší míru zapojení uživatele a větší kognitivní zdroje)
- *síťová povaha* (platí zejména u produktů, u nichž se projevuje síťový efekt)
- *multimedialita* (integrace zvuku, textu, databází, statického obrazu, videí atd. v jednom prostoru)
- *multifunkčnost* (možnost užívat ICT jako komunikační nástroj, zdroj poznatků, výrobní prostředek, transakční nástroj, zdroj zábavy atd.),
- *selektivita* (ICT umožňují a často i vyžadují výběr z velkého množství možností)
- *složitost ovládnutí*

⁵⁵⁴ Vícedimenzionální modely digitální propasti, a to včetně užitého modelu van Dijkova, jsou nicméně vždy jednosměrné. V modelech tedy chybí zpětné působení vyšších úrovní modelu na stavy nižších úrovní modelu (např. zpětný vliv užívání na motivaci a dovednosti).

⁵⁵⁵ Nevyhneme se ovšem otázce empirického zakotvení tvrzení o Internetu jako nástroje zlepšujícího kvalitu života. K tomuto viz pátá kapitola.

⁵⁵⁶ Upraveno dle DiMaggio, Hargittai a Celeste (2004, s. 379–382) a van Dijk (2005, s. 95–130; 2009, s. 297). Čtvrtou, častěji sledovanou dimenzí by mohla být kreativita užívání (např. Newhagen a Bucy 2003, Hargittai a Walejko 2008).

⁵⁵⁷ Většina uvedených vlastností se vzájemně podmiňuje a překrývá (např. složitost, multimedialita a multifunkčnost), takže seznam nelze interpretovat jako výčet obsahově disjunktivních znaků. Autor si také neklade nárok na to, aby byl výčet chápán jako vyčerpávající; jde spíše o výběr znaků uváděných jako typické znaky ICT či tzv. nových médií, u nichž je zřejmé ovlivnění uživatelské roviny přístupu, a to dle Rogers (1986, s. 120–122; 2003, s. 257–258); Castells (2000b, s. 50–53, 69–76); McQuail (1999, s. 41–42); van Dijk (2005, s. 96–106).

- *otevřenost* (dostupnost velkého množství informací za nízké náklady vs. omezení přístupu na základě jazyka, bohatství, právních norem, organizační příslušnosti, geografické lokace atp.)
- relativně *vysoká kapacita přenosu* (velmi nízké náklady na získání velkého množství informací rozličného typu na straně jedné, na straně druhé informační přetížení a dezorientace)

Důsledkem kombinace těchto znaků je vysoká rozmanitost hardwarového a programového vybavení. Díky úspěšné komercializaci online prostředí a silnému tlaku na neustálé zvyšování výkonu a množství funkcí hrají podstatnou roli na rovině uživatelského přístupu ekonomické náklady na obnovování a udržování hardwaru, připojení k Internetu a licencí programového vybavení.⁵⁵⁸ V kpt. 4.4.3 jsme si již představili přetrvávající podíl uživatelů připojujících se pouze nízkorychlostním připojením a vliv rychlosti připojení na způsob užívání. Dále, protože se programátorská úsilí a investiční strategie orientují na ekonomicky lépe situované a dovednostně lépe vybavené části populace, je užitná hodnota dostupných programů a online prostředí různá pro uživatele z různých kultur či statusových skupin. U části populace s nižším socioekonomickým statusem lze tedy z důvodu méně kvalitního vybavení, nižší užité hodnoty nabízených služeb a s tím spojené nižší motivace a vyšší frustrace z užívání očekávat menší objem času stráveného online i menší rozmanitost užívaných funkcí. Laura Robinson ze Santa Clara University prostřednictvím kvalitativní studie zasazené do bourdieovského interpretačního rámce upozorňuje na zárodky rozvíjení a stabilizace odlišných „informačních habitů“ u uživatelů s odlišnou kvalitou připojení.⁵⁵⁹ Časoprostorová omezení spojená s kvalitou přístupu na materiální úrovni (rychlost, dostupnost, otevřenost atp.) se podle výstupů její studie přepisují do rozvíjení odlišných uživatelských orientací a strategií, v nichž se projevuje na straně uživatelů s nízkou kvalitou připojení „vkus nutnosti“, v důsledku omezující portfolio osvojovaných dovedností, a tudíž i dále prohlubující dovednostní nerovnosti mezi uživateli.⁵⁶⁰

U času věnovaného užívání Internetu můžeme rozlišit intenzitu (buď v hodinách týdně nebo pomocí minimální četnosti) a zkušenost (délka užívání Internetu v letech).⁵⁶¹ Protože sociodemografická specifika subpopulací vymezených délkou užívání v letech jsou jednoduše odvoditelná z údajů uvedených v kpt. 4.3.1, zaměříme se nyní stručně na rozdíly v intenzitě a jejich vývoji.

⁵⁵⁸ Podrobněji ve vztahu k digitální propasti na uživatelské rovině viz van Dijk (2005, s. 98–99).

⁵⁵⁹ Podobně také Zillien a Hargittai (2009, s. 288–289).

⁵⁶⁰ Robinson (2009).

⁵⁶¹ Při zhodnocení intenzity užívání Internetu či počítače se užívá nejčastěji nepřímého zjišťování prostřednictvím dotazování získaných údajů o frekvenci užívání či času stráveného online za určitý časový úsek (např. v obvyklém či předcházejícím týdnu). První způsob ale nedovoluje větší míru detailu a druhý není příliš validní; nejspolehlivějšími cestami jsou využití sledovacího softwaru, nainstalovaného s vědomím respondenta do jeho počítače či využití zápisníkové metody. Protože využití speciálního sledovacího programu je eticky, metodologicky a realizačně problematické (tento nástroj je např. obtížně použitelný v situaci, kdy se respondent připojuje k Internetu z více míst prostřednictvím více zařízení), patří dnes mezi nejspolehlivější zdroje studie vycházející ze zápisníkové metody.

Tabulka č. 12: Průměrný čas strávený užíváním Internetu dle věku, vzdělání, pohlaví, sociálního statusu a délky užívání Internetu v letech 2005 až 2007 v ČR (v hodinách za týden)

		počet hodin z domova					počet hodin celkem				
		2005 (Me)	2006 (Me)	2007 (Me)	2007 (M)	2007 (σ)	2005 (Me)	2006 (Me)	2007 (Me)	2007 (M)	2007 (σ)
věk i,ii,*,**,+,++	12 - 26 let (A)	6,0 ^{BCD}	7,0 ^{BCD}	9,0 ^{BCD}	11,8	11,9	7,0 ^D	8,0 ^D	10,0 ^{CD}	14,1	13,3
	27 - 41 let (B)	4,0 ^C	5,0 ^C	5,8 ^D	8,8	9,8	7,0	6,3	8,8 ^D	13,8	14,9
	42 - 56 let (C)	3,0	3,5	4,5	8,3	9,9	6,0	6,4	7,0 ^D	12,4	15,7
	57 let a starší (D)	4,0	5,0	2,5	6,8	9,2	5,0	6,0	3,5	9,2	13,3
pohlaví	žena (A)	3,5	4,5	5,0	8,2	8,7	5,5	6,0	7,0	11,0	12,3
	muž (B)	5,0 ^A	6,0 ^A	7,0 ^A	11,1	12,3	7,5 ^A	7,5 ^A	10,0 ^A	15,3	16,0
vzdělání² ii,+,++	základní nebo vyučen-/a (A)	5,0	4,0	5,5	10,3	12,3	5,0	5,0	7,0	11,8	13,6
	středoškolské (B)	3,0	4,5	5,0	8,4	9,6	6,0	6,0	7,0	12,4	15,0
	vysoké (C)	4,0	5,0	7,0	8,5	8,3	8,8 ^{AB}	10,0 ^{AB}	11,0 ^{AB}	17,3	17,2
sociální status i,ii,*,**,+,++	studující (A)	6,0 ^E	7,0 ^{DE}	8,0 ^E	11,5	11,6	7,0 ^{BD}	8,0 ^{BCD}	10,0 ^B	13,9	13,2
	důchodce (B)	3,0	5,5	4,0	9,0	11,9	2,5	5,0	3,0	9,5	13,9
	nezaměstnaný (C)	8,0 ^{BE}	5,0	8,5	13,7	13,8	6,5 ^B	3,0	10,0	14,1	13,1
	v domácnosti (D)	3,0	3,8	7,0	11,3	13,35	2,5	4,5	6,0	10,7	13,5
	zaměstnaný (E)	4,0	4,0	5,0	8,5	10,1	7,0 ^{BD}	7,0 ^D	7,6 ^B	13,0	14,6
	družstevník nebo živnostník (F)	4,0	3,8	9,0	10,6	9,2	5,0 ^D	4,0	11,3	16,7	21,1
	podnikatel (G)	4,0	5,0	7,0	8,5	7,1	9,5 ^{BD}	8,0 ^{CD}	10,0 ^B	15,6	16,6
délka užívání Internetu i,ii,*,**,+,++	do dvou let (A)	3,3	3,5	4,3	7,3	8,7	3,8	4,0	4,3	8,4	10,8
	2,5 až 6 let (B)	5,0 ^A	6,0 ^A	7,0 ^A	10,6	11,7	7,0 ^A	8,5 ^A	9,0 ^A	13,3	13,7
	více než 6 let (C)	6,0 ^A	4,5	8,5 ^A	10,8	10,6	10,0 ^{AB}	9,0 ^A	14,0 ^{AB}	18,3	17,7
celkem	4,5	5,0	6,5	9,8	10,9	6,0	7,0	8,0	13,3	14,5	

Zdroj: autor z dat WIP-CZ 2005-2008; n(05)=646/903/464²/642²; n(06)=704/916/487²/652²; n(07)=1108/1249/815²/931² (uživatelé Internetu z domova/uživatelé Internetu²/uživatelé z domova bez studujících²/uživatelé bez studujících),
^{i,ii,*,**,+,++} - stat. významné (α=0,05) rozdíly mezi mediány subpopulací dané proměnné, Kruskal-Wallis test (^{i,*,+} - z domova; ^{ii,**,++} - celkem; ⁱ - 2005; ^{*} - 2006; ⁺ - 2007)
^{ABCDEF} - označení významně nižšího (rozdílného) údaje v testovaném páru (Mann-Whitney test, α=0,05 s Bonferroniho korekcí)

V tabulce č. 12 jsou zobrazeny základní souhrnné charakteristiky deklarovaných časů užívání Internetu (z domova a ze všech míst) u vybraných subpopulací českých uživatelů v letech 2005 až 2007.⁵⁶² Protože distribuce hodin strávených na Internetu týdně má na jedné

⁵⁶² Respondenti odpovídali na otázku „Kolik hodin a minut týdně používáte internet z následujících míst:“ (doma, v práci, ve škole, v knihovně a jinde). Novější data z roku 2008 jsem nezahrnul kvůli odlišnému znění otázky. Protože analyzovaná proměnná se neblíží normálnímu rozložení a případné výběry nemají shodný rozptyl, použil jsem pro ověření hypotézy totožnosti mediánů neparametrický (Kruskal-Wallisův) test, který je s ohledem na povahu dat dostatečně robustní. Statisticky významné rozdíly mezi páry podskupin v daných letech jsou ve schématu vyznačeny prostřednictvím písmene párové skupiny, přičemž označen je vždy vyšší údaj z porovnávané dvojice. Párové rozdíly mezi podskupinami uživatelů byly testované Mann-Whitneyho testem (α=0.05 s Bonferroniho korekcí).

straně vysoká zastoupení relativně nízkých časů, na straně druhé nezanedbatelné množství extrémů (např. devadesát hodin týdně), rozhodl jsem se při interpretaci dat upřednostnit medián před aritmetickým průměrem. Pro lepší představu o distribuci dat jsem pro rok 2007 zařadil i aritmetický průměr a směrodatnou odchylku. Velikost směrodatných odchylek ukazuje, že uvnitř jednotlivých sledovaných populací je velmi vysoká variabilita odpovědí, přičemž vyšší průměrné hodnoty jsou spojeny i s vyšší variabilitou získaných údajů (např. dvě třetiny uživatelů mladších 26 let užívaly v roce 2007 Internet v rozmezí 1 až 27 hodin týdně, přičemž dvě třetiny nejstarších uživatelů v témže roce užívalo Internet v rozmezí 0,1 až 22,5 hodin týdně). Klasické sociodemografické ukazatele tedy zřejmě nebudou nejvhodnější sadou proměnných pro vysvětlení variance času stráveného na Internetu.⁵⁶³ Přesto výsledné schéma nabízí vzhledem k tezi o prohlubující se propasti několik zajímavých zjištění, které lze vzhledem k malému počtu studií mapujících rozdíly v čase stráveném na Internetu⁵⁶⁴ považovat za přínosné.

V roce 2007 strávili čeští uživatelé na Internetu průměrně 8 hodin týdně, z čehož 6,5 hodiny připadlo na užívání Internetu z domova. U času stráveného na Internetu z domova vidíme, že rozdíl mezi nejmladší sledovanou věkovou skupinou a uživateli staršími 42 let je zhruba dvojnásobný ve prospěch nejmladších uživatelů, a to ve všech sledovaných letech. To také znamená, že množství času stráveného na Internetu rostl u uživatelů starých 12 až 26 let rychleji než u starších uživatelů: zatímco v roce 2005 činil rozdíl zhruba dvě až tři hodiny, v roce 2007 to bylo již mezi pěti až sedmi hodinami užívání Internetu týdně. Výrazné klesání času stráveného online s rostoucím věkem se zdá být obecně platným znakem digitální propasti na rovině uživatelského přístupu.⁵⁶⁵ Jednoznačně méně času také doma na Internetu tráví ženy – ve srovnání s muži jen asi 70 %. Podobný rozdíl zřejmě zaznamenejeme všude, kde přetrvávají moderní formy patriarchální dělby práce v domácnosti a s ní související rozdíly v množství disponibilního času. Protože dle představených dat rozdíl mezi lety 2005-2007 zůstal zhruba stejný, můžeme jej podle klíčového argumentu interpretovat jako další ze zdrojů zhoršující se situace žen v informační společnosti. Co se týče vzdělání, průkazně vyšší hodnoty byly potvrzeny pouze v případě celkového času u uživatelů s vysokoškolským vzděláním, což lze vzhledem k absenci prokázaných rozdílů u času stráveného na Internetu v domácnosti vysvětlit časem stráveným na Internetu v práci. Vysoká směrodatná odchylka a s ní spojený zjištěný rozdíl mezi mediánem a aritmetickým průměrem u této skupiny odkazuje, podobně jako u zkušených uživatelů, k vyššímu zastoupení extrémních časových údajů.

Třídění přes sociální status potvrzuje velmi silnou pozici studujících (rozdíl mezi časem z domova a celkovým časem je dán zejména časem stráveným na Internetu ve škole), druhou nejvýraznější skupinou jsou zaměstnanci a podnikatelé (vliv užívání Internetu v práci). Největší „zisky“ při srovnání času z domova a celkového času zaznamenávají ekonomicky aktivní části populace, které mají blízko k povoláním, jejichž je užívání Internetu nezbytnou součástí. K tomu odkazuje jak výrazný vliv vysokoškolského vzdělání, tak i velmi

⁵⁶³ Van Dijk a van Deursen (2012) nasazením vícenásobné lineární regresní analýzy vysvětlili pomocí klasických sociodemografik pouze zhruba 8 % celkové variance zjištěných časových údajů.

⁵⁶⁴ Např. výstupy šetření nizozemského *Sociaal en Cultureel Planbureau* z let 1985–2000, uvedené van Dijkem (2005, s. 109), analýza dat o amerických uživateli z roku 2001 od Goldfarba a Prince (2007) a konečně novější analýza aktuálních nizozemských dat od van Dijka a van Deursena (2012).

⁵⁶⁵ Srov. Jackson et al. (2003, s. 167–168); Findahl (2008, s. 28); World Internet Project Poland (2011, s. 34).

výrazná role délky užívání v letech,⁵⁶⁶ produktivního věku respondenta a příslušného sociálního statusu. Zatímco u nejmladší věkové skupiny, studujících, důchodců a uživatelů-nováčků se celkový čas připojením z domova vyčerpává, u částí populace využívajících Internet v práci je rozdíl mezi časem tráveným na Internetu doma a celkovým časem až dvojnásobný (!). Předpokládat rozdílné typy online aktivit v práci a doma je ovšem problematické z důvodu narůstajícího prorůstání pracovních aktivit (zasílání emailů, dohledávání informací, dokončování práce atp.) do původně ne-pracovního času díky užívání jednoho nástroje k volnočasovým i pracovním aktivitám.⁵⁶⁷

Některé skupiny s identifikovanými horšími dovednostmi nejsou z hlediska průměrného času stráveného na Internetu výrazně znevýhodněny, ba se v některých případech neodchylují významně od zbytku populace, a to zejména co se týče času z domova (např. nezaměstnaní a jedinci s nízkým vzděláním). Tyto rozdíly se stanou pochopitelné, jakmile si uvědomíme, že jedním z nejdůležitějších zdrojů podmiňujících dobu trávenou na Internetu z domova je množství disponibilního volného času.⁵⁶⁸ Je ale třeba připomenout, že nižší dovednosti u těchto skupin neznamenají pouze vyšší pravděpodobnost neúspěchu při dosažení vytčených cílů při práci s Internetem, ale také méně využitelných funkcí a delší čas potřebný k dokončení netriviálních úkolů (tzn. i úkolů s potenciálem vlivu na participaci ve společnosti). Při interpretaci zjištěných rozdílů je třeba mít tento aspekt deklarovaného času stále na paměti.

I pod velmi intenzivním užíváním Internetu se ale může skrývat jen velmi omezený výčet online činností, irelevantních nebo jen velmi málo významných pro změny v sociální pozici uživatele (např. většina online her, online komunikace málo přínosné z hlediska strategického využití Internetu atp.). Pro získání adekvátnějšího obrazu digitální propasti na úrovni uživatelského přístupu tedy musíme zjištěné rozdíly v intenzitě užívání obohatit o povahu vykonávaných činností. Studie zaměřené tímto směrem jako zdroj informací využívají téměř výhradně nepřímou (tzn. dotazování) získané údaje o četnosti provozování různých druhů online činností. Sledované online činnosti lze rozčlenit do několika základních druhů: komunikace, online správa financí a nakupování, vzdělávání, zábava a vyhledávání a ověřování informací. Z odpovědí na otázky zaměřené na vykonávání daných činností s určitou minimální četností nebo za určitý časový úsek (včera, za poslední týden apod.) lze pak pro každou sledovanou subpopulaci získat „profil“ online činností typických pro tuto skupinu, tj. vysledovat, které činnosti jsou pro danou subpopulaci více a které méně typické. Z hlediska klíčového argumentu jsou jako důležité vnímány zejména rozdíly mezi vykonáváním takových online činností, které jsou chápány jako relevantní pro udržení nebo zvýšení sociálního, ekonomického a politického kapitálu uživatele.⁵⁶⁹

⁵⁶⁶ Výrazný vliv délky užívání v letech je vysvětlitelný specifickou sociodemografickou skladbou osvojitelů v prvních fázích šíření Internetu, která je patrná i ze skladby uživatelů z nejstarších studií digitální propasti.

⁵⁶⁷ Salaff (2002); Castells (2009, s. 64).

⁵⁶⁸ Van Dijk (2005, s. 116–117); Goldfarb a Prince (2008).

⁵⁶⁹ DiMaggio a Hargittai (2001, s. 12); Katz a Rice (2002); Mossberger, Tolbert a McNeal (2008).

Tabulka č. 13: Online činnosti. Podíly uživatelů ve vybraných sociodemografických skupinách, kteří deklarovali užívání Internetu k danému účelu alespoň jednou měsíčně (v % v dané skupině).

online činnost	pohlaví		vzdělání ⁺			věk			57 a více (D)	celkem
	žena (A)	muž (B)	ZŠ / vyučen (A)	SŠ (B)	VŠ (C)	12 – 26 (A)	27 – 41 (B)	42 – 56 (C)		
check email	97	95	94	97	98	97	96	98	93	96
IM	64	62	53	57	65	80 ^{BCD}	60 ^{CD}	49	44	63
chatting	38	40	33	32	36	54 ^{BCD}	33	30	22	39
attachement	83	80	77	83	92 ^{AB}	80	84 ^D	84 ^D	71	81
skype	39	44	34	41	44	48 ^C	41 ^C	31	42	41
blogging	15	19	13	15	22	21	14	13	23	17
news	76	80	79	84	90 ^A	67	84 ^A	86 ^A	80 ^A	78
travelinfos	59	58	56	63	76 ^{AB}	51	62 ^A	64 ^A	63	59
worksearch	25	23	31	24	21	24	29 ^D	23	13	24
readingblogs	35	36	31	34	35	44 ^{BC}	34	25	32	35
jokesearch	49	56 ^A	51 ^C	47	37	66 ^{BCD}	47	42	43	52
healthinfos	56 ^B	37	49	56	51	32	53 ^A	56 ^A	59 ^A	47
gamesing	40	56 ^A	40 ^C	39	29	71 ^{BCD}	39 ^C	27	32	48
music	45	62 ^A	44	46	41	76 ^{BCD}	49 ^{CD}	36	24	54
videos	43	63 ^A	45	44	44	73 ^{BCD}	48 ^{CD}	37	30	53
religious	8	6	10	7	4	5	7	8	14 ^A	7
onlineradio	28	37 ^A	30	33	27	38 ^D	31	30	24	33
gambling	5	9 ^A	8	7	6	6	6	7	10	7
surfing	79	83	80	78	84	87 ^{CD}	82	74	72	81
erotic	10	33 ^A	27 ^B	18	20	24	23	17	17	21
discussion	32	37 ^A	27	31	33	49 ^{BCD}	30	22	25	35
productinfos	69	66	67	75	77	59	76 ^A	68	65	67
shopping	31	32	28	34	38	29	35	29	30	31
reserve	15	19	15	15	31 ^{AB}	13	20 ^A	19	19	17
billspayment	34	34	32	44 ^A	52 ^A	20	45 ^A	39 ^A	36 ^A	34
e-banking	34	36	34	43 ^A	59 ^{AB}	22	46 ^A	41 ^A	35 ^A	35
akcie	3	4	5	4	2	3	5	4	6	4
worddefsearch	51	46	32	46 ^A	56 ^A	58 ^{BC}	46	36	47	48
factsconfirm	71	68	55	69 ^A	84 ^{AB}	72	69	68	70	70
schoolwork	35	33	13	13	31 ^{AB}	64 ^{BCD}	17	18	15	34
e-learning	12	11	10	8	13	13	11	10	11	12
průměrný počet online činností	12,3	13,2 ^a	11,8	13,0	13,5 ^a	13,6 ^{cd}	12,9 ^c	11,6	11,3	12,7
σ	5,7	6,1	6,1	6,0	5,3	5,7	5,8	5,5	7,1	5,9

Zdroj: autor z dat WIP-CZ 2008; n=1260/940⁺ (uživatelé Internetu⁺/uživatelé bez studujících)

^{ABCD} – označení signifikantně vyššího (rozdílného) údaje v testovaném páru sloupcových četností (z-test, α=0,05 s Bonferroniho korekcí)

^{abcd} – označení signifikantně vyššího (rozdílného) údaje v testovaném páru průměrných počtů online činností (t-test u pohlaví, ANOVA s Tukeyho HSD post-hoc testem u věku, ANOVA s Tamhanovým T2 post-hoc testem u věku; α=0,05 s Bonferroniho korekcí u vzdělání a věku)

Tabulka č. 14: Online činnosti. Podíly uživatelů ve vybraných sociodemografických skupinách, kteří deklarovali užívání Internetu k danému účelu alespoň jednou týdně (v % v dané skupině).

online činnost	pohlaví		vzdělání ⁺			věk			57 a více (D)	celkem
	žena (A)	muž (B)	ZŠ / vyučen (A)	SŠ (B)	VŠ (C)	12 – 26 (A)	27 – 41 (B)	42 – 56 (C)		
check email	94	93	92	93	97	94	93	96	89	93
icq	58	56	47	50	58	74 ^{BCD}	53 ^{CD}	43	38	57
chatting	27	31	25	24	22	42 ^{BCD}	23	21	17	29
attachement	68	67	61	69	84 ^{AB}	65	69	71	65	67
skype	32	36	28	33	37	38 ^C	34	24	41 ^C	34
blogging	11	13	9	11	16	14	11	8	17	12
news	66	71	70	77	82 ^A	57	74 ^A	77 ^A	77 ^A	69
travelinfos	33	34	34	37	40	27	35	35	45 ^A	33
worksearch	13	11	16	11	10	12	15	9	9	12
readingblogs	23	23	20	20	24	28 ^C	22	15	24	23
jokesearch	30	38 ^A	32 ^C	28	19	47 ^{BCD}	28	26	26	34
healthinfos	29 ^B	19	26	28	29	16	27 ^A	29 ^A	35 ^A	24
gamesing	28	42 ^A	28 ^C	26	18	60 ^{BCD}	26 ^C	16	21	35
music	32	48 ^A	31	33	24	63 ^{BCD}	32 ^D	24	16	40
videos	26	43 ^A	28	26	28	56 ^{BCD}	26	21	21	35
religious	5	5	7	5	3	3	5	4	13 ^{ABC}	5
onlineradio	19	26 ^A	20	23	17	26	22	19	17	23
gambling	3	5	6	4	4	4	4	4	9	4
surfing	64	71 ^A	67	63	66	76 ^{BCD}	67	59	55	67
erotic	6	19 ^A	17 ^B	9	12	14	13	9	12	12
discussion	20	25	20	16	18	34 ^{BCD}	17	13	17	22
productinfos	45	47	47	52	56	38	52 ^A	50 ^A	49	46
shopping	13	14	13	13	20	12	15	12	17	13
reserve	8	7	7	6	13 ^B	5	8	8	11	7
billspayment	16	22 ^A	18	25	28 ^A	10	24 ^A	22 ^A	23 ^A	19
e-banking	19	24 ^A	21	26	37 ^{AB}	13	28 ^A	25 ^A	25 ^A	22
akcie	1	3	3	2	1	1	3	2	5	2
worddefsearch	29	27	19	24	34 ^{AB}	36 ^{BC}	26	19	27	28
factsconfirm	48	49	35	47 ^A	68 ^{AB}	51	46	45	53	48
schoolwork	28	25	7	10	23 ^{AB}	52 ^{BCD}	12	10	13	26
e-learning	5	5	5	2	5	6	4	4	6	5
průměrný počet online činností	8,6	9,6 ^a	8,4	8,7	9,6	10,0 ^{bc}	8,9	8,0	8,6	9,1
σ	5,2	5,4	5,7	5,4	4,9	5,2	5,4	4,9	6,9	5,4

Zdroj: autor z dat WIP-CZ 2008; n=1260/940⁺ (uživatelé Internetu/⁺uživatelé bez studujících)

^{ABCD} – označení signifikantně vyššího (rozdílného) údaje v testovaném páru sloupcových četností (z-test, α=0,05 s Bonferroniho korekcí)

^{abcd} – označení signifikantně vyššího (rozdílného) údaje v testovaném páru průměrných počtů online činností (t-test u pohlaví, ANOVA s Tukeyho HSD post-hoc testem u věku, ANOVA s Tamhanovým T2 post-hoc testem u věku; α=0,05 s Bonferroniho korekcí u vzdělání a věku)

Nahlédnutí do online života vybraných subpopulací v ČR nám umožňují dvě tabulky, zobrazující podíly uživatelů, kteří deklarovali vykonávání dané činnosti alespoň jednou měsíčně (č. 13) a alespoň jednou týdně (č. 14). Minimálně měsíční četnost byla v prvním případě stanovena jako ukazatel množství uživatelů dané funkce. Vycházím při tom z předpokladu, že méně časté užívání již nevypovídá o uživatelských zvyklostech dotázaného a je spíše znakem nahodilosti. Tabulka č. 14 zobrazující podíly uživatelů provozující dané činnosti s více jak týdenní frekvencí podle mého názoru již daleko lépe umožní identifikovat pravidelně vykonávané činnosti. Přehled zaznamenávající podíly uživatelů vykonávající uvedené online aktivity s vyšší frekvencí (tzn. alespoň jednou denně) není uveden, neboť by došlo k výraznému snížení významu online činností, v nichž může být uživatel zběhlý, ale nepotřebuje je příliš často – do této kategorie můžeme zařadit např. hledání cestovních informací, informací týkajících se zdraví, hledání práce, nakupování online a rezervace lístků či jízdenek.⁵⁷⁰ Pokud nás navíc zajímají především relativní rozdíly mezi sledovanými subpopulacemi a konfrontace se zjištěními z podobně zaměřených zahraničních studií, poskytují tato schémata dostačující informaci.

Nejrozšířenějšími online činnostmi byly v ČR v roce 2008 emailová komunikace, vyhledávání zpravodajství, surfování a ověřování faktů (tyto aktivity vykonávalo v roce 2008 více než tři čtvrtiny všech českých uživatelů Internetu alespoň jednou měsíčně a více než polovina alespoň jednou týdně). Větší objem času stráveného na Internetu se u mužů sice promítá do širší škály online činností (srov. s tabulkou č. 12), tyto rozdíly jdou ale až na výjimku online transakcí (placení účtů online a e-banking ženy provádějí v průměru méně často než muži) a na úkor činností spojených se zábavou (u mužů je více rozšířené vyhledávání vtípů, erotické stránky, surfování a online hry, hudba, video a rádio). Ženy dosahují průkazně vyšších hodnot pouze v případě vyhledávání informací o zdraví. Získané absolutní velikosti rozdílů jsou pochopitelně odlišné od výsledků podobných dostupných analýz (s výraznou převahou studií pracujících s daty ze Spojených států), relativní rozdíly mezi muži a ženami v kombinaci času a povahy online činností jsou ovšem téměř totožné.⁵⁷¹ Za předpokladu korespondence profilu online činností a přínosů z užívání Internetu by genderové rozdíly na rovině uživatelského přístupu patřily k těm méně důležitým, s rozdílnými přínosy pramenícími z odlišného způsobu užívání.

Srovnání dle věku poukazuje na výrazně vyšší zastoupení synchronních komunikačních aktivit a zábavních činností u nejmladších sledovaných skupin, u níž jsou také ve srovnání se staršími věkovými skupinami výrazně méně zastoupeny ekonomické transakce a vyhledávání místního nebo zahraničního zpravodajství, zdravotních informací a informací o produktech. Nejstarší sledovaná věková skupina dominuje pouze u pravidelného vyhledávání cestovních informací (na úrovni alespoň měsíční frekvence této činnosti ovšem rozdíl zmizí) a u prohlížení stránek s náboženskou a duchovní tematikou. Na základě těchto dat a dalších, podobně zaměřených studií,⁵⁷² se zdá, že profilovými činnostmi nejmladších věkových skupin (v našem případě tedy do 26 let) jsou zábavní a komunikační aktivity, zatímco pro generace v produktivním a vyšším věku převládají činnosti zaměřené ekonomicky a informačně (v užším významu tohoto slova), což dále oslabuje platnost představy o nejmladších věkových skupinách jako hlavních příjemcích výhod informační společnosti.

⁵⁷⁰ Viz přehled četností jednotlivých online činností u Šmahel a Lupač (2008, s. 12).

⁵⁷¹ Srov. Bimber (2000); Howard, Rainie a Jones (2002, s. 51–54); Ono a Zavodny (2003); Fallows (2005, s. 12); van Dijk (2005, s. 119–120); Pew Research Center for the People & the Press (2010); van Dijk a van Deursen (2012).

⁵⁷² Gross (2004, s. 641); Livingstone a Helsper (2007, s. 683); Zillien a Hargittai (2009); Jones a Fox (2009, s. 5); Pew Research Center for the People & the Press (2010, s. 31); Zickuhr (2010, s. 15).

Hlavní oporou pro tezi o digitální propasti na úrovni uživatelského přístupu jsou rozdíly identifikované při sledování vztahu mezi profilem online aktivit a vzděláním jako indikátorem sociální pozice (resp. socioekonomického statusu). Jak názorně ukazují i data z ČR, část populace s nižším formálním vzděláním využívá Internet ve srovnání se vzdělanějšími skupinami podstatně více i častěji za účelem zábavy (hry, erotika, vtipy), a to na úkor ekonomicky a informačně zaměřených aktivit (cílené vyhledávání a ověřování informací, ekonomické aktivity, sledování zpravodajství), u kterých můžeme předpokládat vyšší potenciál využitelnosti pro zvýšení participace ve společnosti.⁵⁷³ Podobná zjištění z USA, EU, Austrálie, Jižní Koreje, Německa, Nizozemí a Švýcarska⁵⁷⁴ jsou v diskusi o nerovnostech v užívání Internetu interpretována s pomocí odkazu na hypotézu o vědomostní mezeře⁵⁷⁵, zformulované poprvé skupinou autorů z Minnesotské univerzity (Tichenorem, Donohue a Olien) v roce 1970:

„S nárůstem objemu masmediálních informací v sociálním systému mají segmenty populace s vyšším socioekonomickým statusem tendenci vstřebávat informace rychleji než segmenty s nižším statusem, takže rozdíly ve vědomostech mezi těmito segmenty vykazují spíše růstovou než klesající tendenci.“⁵⁷⁶

Protože se koncept vědomostní mezery v této původní verzi omezuje pouze na rozšíření a absorpci informací, pracuje van Dijk již od poloviny devadesátých let s vlastním konceptem uživatelské mezery⁵⁷⁷, která kromě nerovné absorpce informací „zahrnuje i nerovné uživatelské praxe a využití, tzn. jednání a chování v určitých kontextech“⁵⁷⁸. Uživatelská mezera je tedy vyjádřením „rozdílného využívání celku počítačových a internetových aplikací při všech možných druzích činnosti“⁵⁷⁹. I když pro obhájení hypotézy o rozšiřující se uživatelské mezeře van Dijk nemá k dispozici data umožňující srovnání více časových úseků,⁵⁸⁰ předpokládá její růst a postupné „zpevnění“ do podoby jednoho z hlavních strukturálních rysů nerovnosti v informační/síťové společnosti. Tento výhled, představující současně i obhajobu závažnosti digitální propasti, opírá o argumenty zjištěných rozdílů v uživatelských profilech dle vzdělání a socioekonomického statusu, třech širších společenských tendencích přispívajících k postupující diferenciaci kvality přístupu⁵⁸¹, specifických vlastností ICT přispívajících k diferenciaci uživatelských praxí, nerovného počítačového vybavení a dalšího rozšiřování počítačů a sítí ve společnosti. Další rozšiřování Internetu proto má být při zachování současných podmínek následováno růstem uživatelské mezery, v jehož důsledku budou růst i rozdíly „v participaci ve všech relevantních oblastech současných i budoucích společností“⁵⁸². Podporu pro vysvětlení tohoto vývoje nachází van

⁵⁷³ Statusová specifika preferovaného obsahu na Internetu jsou tak v souladu s tradicí výzkumů životního stylu, která spojuje nižší statusové pozice s preferencí rekreačních a zábavních aktivit.

⁵⁷⁴ Bonfadelli (2002, s. 78–81); Mason a Hacker (2003); Robinson, DiMaggio a Hargittai (2003, s. 11–17); van Dijk (1997; 2005, s. 118–121; 2006a, s. 183; 2009, s. 298); Nguyen a Western (2007, s. 178); Eynon (2009); Jansen (2010, s. 4); van Dijk a van Deursen (2012).

⁵⁷⁵ Angl. *knowledge gap hypothesis*.

⁵⁷⁶ Cit. Tichenor, Donohue a Olien (1970, s. 159–160).

⁵⁷⁷ Angl. *usage gap*.

⁵⁷⁸ Cit. van Dijk (2005, s. 126; 2006a, s. 183).

⁵⁷⁹ Cit. van Dijk (2009, s. 299).

⁵⁸⁰ Van Dijk (2005, s. 129).

⁵⁸¹ Van Dijk (ibid., s. 127) k nim řadí pokračující sociální diferenciaci a individualizaci, celosvětový růst nerovností v příjmu a komercializace informačních zdrojů vedoucí k pokračujícímu omezování přístupu k informačním zdrojům.

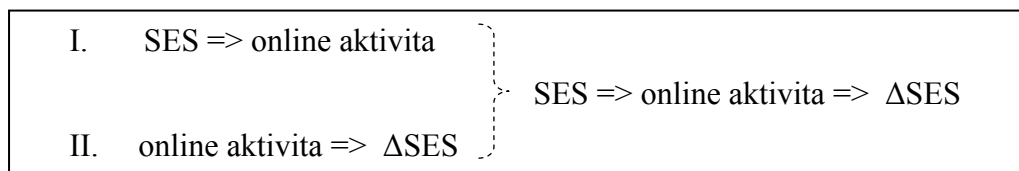
⁵⁸² Cit. van Dijk (2006a, s. 184).

Dijk i v teorii bezškálových sítí, která vysvětluje centralizaci jako základní parametr jakékoli sítě s nenáhodným propojováním uzlů, přičemž míra centralizace je určena množstvím preferovaných uzlů (pokud všechny uzly preferují při propojování pouze jeden jiný uzel, je výsledkem hvězdicová topologie odpovídající maximální centralizaci).⁵⁸³ V tomto scénáři dalšího vývoje by se Internet stal technologickou infrastrukturou rostoucí polarizace sociální struktury informační/síťové společnosti na informační elitu, participační většinu a marginalizovanou část odpojených a vyloučených,⁵⁸⁴ která by pouze potvrdila Matoušův efekt („Kdo má, tomu bude dáno a bude mít ještě víc; ale kdo nemá, tomu bude odňato i to, co má.“⁵⁸⁵) jako princip vývoje distribuce zdrojů v pozdně kapitalistických společnostech.⁵⁸⁶

Pozorovanou tendenci k zakonzervování digitální propasti v podobě nové strukturální nerovnosti však lze podle van Dijka ještě zvrátit: příslušnými opatřeními na rovině uživatelského přístupu a designu ICT mají být podpora učení se pokročilým aplikacím a funkcím v pracovním i domácím prostředí, vývoj speciálního hardware a programů designovaných pro skupiny se speciálními potřebami a nízkou motivací užívat ICT, podpora vytváření speciálního obsahu pro kulturní menšiny a sociálně deprivované skupiny, otevření přístupu ke všem veřejným a vědeckým informacím, otevření přístupu k hlavním kulturním událostem za účelem vyrovnání sociálních a kulturních nerovností, podpora konkurence a zrušení monopolů v oblasti programů a doprovodných služeb, podpora celoživotního učení a rotace pracovních pozic a konečně, plná integrace ICT do sociálních a uživatelských prostředí.⁵⁸⁷

Konfrontace s výzkumnou tradicí rozvíjející se kolem hypotézy vědomostní mezery nicméně může van Dijkovo tvrzení o uživatelské mezeře a z něj vycházejícího souboru doporučení ukázat jako zkratkovité a nepodložené. Odmysleme si na chvíli významnou podpůrnou roli teorie informační/síťové společnosti a podívejme se znovu na podstatu empirického zakotvení a jeho následné interpretace.

Schéma č. 22: Teze o rostoucí uživatelské mezeře

Zdroj: autor

Koncept rostoucí uživatelské mezery je založen na dvou předpokladech: na (I) předpokladu rozhodujícího významu socioekonomického statusu jedince při vysvětlení preferencí online činností a na (II) předpokladu kauzálního vztahu mezi vykonáváním určitého typu online činnosti a změnou v sociální pozici uživatele. Tato změna má být pozitivní v případě užívání pokročilých aplikací a vykonávání „vážných“ činností (práce s informacemi, sledování zpravodajství, ekonomicky relevantní aktivity), naopak u jednodušších aplikací a činností orientovaných na zábavu se předpokládá relativní snížení

⁵⁸³ Ibid., s. 184, podrobněji k bezškálovým sítím v česky dostupných zdrojích viz Barabási (2005).

⁵⁸⁴ Van Dijk (2006a, s. 185–186).

⁵⁸⁵ Bible (1993, Mt 13, 12).

⁵⁸⁶ Van Dijk (2005, s. 125–126); Hampton (2010, s. 1112).

⁵⁸⁷ Výčet odpovídá překladu termínů navrhovaných opatření u van Dijka (2005, s. 214–217).

sociálního statusu uživatele. Jakmile tedy identifikujeme intenzivnější využívání pokročilých aplikací a vážných činností u jedinců s vysokým socioekonomickým statutem, je jediným logickým vyústěním rostoucí dualizace sociální struktury na principu Matoušova efektu.

Pokud by neplatil první předpoklad a současně by zůstal v platnosti předpoklad druhý, představoval by způsob užívání Internetu nový kanál sociální mobility narušující stávající mechanismy sociální reprodukce a museli bychom tak odmítnout Matoušův efekt jako princip transformace sociální struktury v důsledku informatizace. Jsou nějaké důvody domnívat se, že socioekonomický status není nejvýznamnějším prediktorem preferovaných online činností? V představených tabulkách sice vzdělání ve srovnání s věkem a pohlavím nejlépe diferencuje mezi vážnými a zábavními činnostmi, výčet zkoumaných nezávislých proměnných je ale velmi omezený a není tomu jinak ani v dalších uvedených studiích⁵⁸⁸, které se orientují převážně na potvrzení rozdílů mezi vzdělanostními skupinami. Možným důvodem může být právě zarámování problému zjednodušenou interpretací první a také nejstarší větve výzkumu vědomostní mezery, reprezentované v počátcích právě tzv. minnesotským týmem. Reálný obraz vývoje výzkumu vědomostní propasti byl daleko bohatší a také méně jednoznačný co se týče potvrzení samotné hypotézy a jejích dalších variant.⁵⁸⁹ Jedním z klíčových témat celé diskuse byla právě otázka hlavního prediktoru zjištěných rozdílů. Proč? Odpověď lze nalézt na počátku výzkumu vědomostní propasti: jeho význam a přínos spočíval především v kritice představy o masových médiích jako informačních a edukačních nástrojů, které měly v moderní společnosti vyrovnávat nerovnosti v disponování informacemi a znalostmi jako podstatné složky rozhodování a sociálního jednání. Praktický přesah tedy spočíval v možnosti přinášet poznatky pro takový management informačních kampaní, který by vedl k co nejrovnoměrnosti informované populace. Téměř výhradní orientaci výzkumníků vědomostní mezery na znalosti z oblasti vědy a politiky lze pak vysvětlit jako logický důsledek omezení výzkumného problému na nerovnou distribuci informací důležitých pro modernizaci sociálního systému a pro zpětnou vazbu mezi politickými institucemi a populací. Kořeny výzkumu vědomostní mezery tedy leží v normativním a etickém rámci přístupu, který by se dal označit jako kybernetický, funkcionalistický a klasický modernizační.⁵⁹⁰ Reakce na tento přístup přicházející od konce sedmdesátých let se pokoušely vysvětlit často rozporné výsledky výzkumů předpokládajících významný vliv SES (resp. vzdělání) nalezením vhodnějšího explanačního schématu. Velkou pozornost a silnou empirickou podporu získal diferenční model vysvětlující vědomostní mezeru situačně specifickou motivací a zájmem, případně později kontingenční model orientovaný na vliv interakce vzdělání a motivace.⁵⁹¹ Užívání Internetu bohužel stále nebylo do výzkumu vědomostní propasti výrazněji zapracováno, takže příslušně zaměřené studie jsou stále poměrně vzácné. Dostupné výsledky vícenásobné regrese přesto hovoří v neprospěch rozhodujícího vlivu vzdělání. Markus Prior z Princetonské univerzity na základě vícenásobné regresní analýzy dat z USA z let 2002 a 2003 zjistil, že „v prostředí možností výběru z velkého množství informací se rozdílné preference online obsahu stávají lepším prediktorem nárůstu politických vědomostí než vzdělání“⁵⁹², přičemž ke stejnému výsledku dospěl i při analýze prediktorů následného reálného politického chování (volební účasti). Potvrzení platnosti by tedy znamenalo, že preferování zábavního online

⁵⁸⁸ Viz pozn. 574.

⁵⁸⁹ Gaziano (1983; 1995).

⁵⁹⁰ Gaziano a Gaziano (2009, s. 122–124).

⁵⁹¹ Kwak (1999); Bonfadelli (2002, s. 69–70).

⁵⁹² Cit. Prior (2005, s. 583); jako preferenci online obsahu Prior označuje interakci proměnných „přístup k Internetu“ a „relativní preference zábavy“ (angl. *relative entertainment preferences*), která značí míru preference zábavných mediálních obsahů nad zprávami.

obsahu představuje samostatný prediktor změny politických vědomostí v čase, navíc silnější než vzdělání. Podobně Mossberger, Tolbert a McNeal na základě dat z USA z let 2000-2004 ukázali významný vliv zájmu o politiku, pohlaví, sledování celonárodní TV a politické příslušnosti na čtení online zpráv.⁵⁹³ Minsun Shim z Pensylvánské univerzity se zaměřil na online sledování specifických zdravotních informací (o rakovině) a úroveň příslušných vědomostí na základě analýzy dat z USA z roku 2003. Z ní vyplynulo, že predikční síla vzdělání je v případě online sledování informací o rakovině podobná jako situačně podmíněná motivace (rakovina v rodině a věk), kvalita připojení a pohlaví, přičemž jako nejsilnější prediktor byl identifikován zájem (sledování tématu rakoviny v masových médiích). Co se týče úrovně celkových vědomostí, byl zájem zhruba stejně důležitý jako vzdělání, následované věkem a pohlavím.⁵⁹⁴ Jak tato zjištění interpretovat ve vztahu k posouzení platnosti prvního předpokladu? Historie se očividně opakuje: podobně jako v kritice prvního pojetí vědomostní mezery můžeme i u uživatelské mezery na základě zjištěného významu situačních faktorů (zájmu a motivace) zpochybnit předpoklad určení typu online aktivit socioekonomickým statutem.

Otázku platnosti druhého předpokladu bychom neměli zaměňovat za obecnější problém průkaznosti pozitivního vlivu užívání Internetu na kvalitu života (tomuto problému se budeme podrobněji věnovat v příští kapitole). Tvrzení o kauzální vazbě mezi (častým či pravidelným) vykonáváním určitých online aktivit a změnou v sociální pozici jedince lze s pomocí užití empirické opory zproblematizovat minimálně třemi následujícími způsoby.

Za prvé, samotný pojem vědomostní mezery odkazuje k rozdílům ve znalostech určitého typu informace způsobených odlišnou konzumací daného typu média. Aplikace tohoto přístupu na užívání Internetu se ovšem zaměřuje nikoli na rozdíly v disponování znalostmi v důsledku užívání Internetu, ale na rozdíly v užívání některých jeho funkcí.⁵⁹⁵ Je to tedy podobné, jako kdybychom sledovali, jaká část uživatelů novin čte sekce Ekonomika, Politika či Celebrity, a získaný údaj bychom interpretovali jako ukazatel znalosti a efektivního využívání v nich uvedených ekonomických, politických či bulvárních informací. V případě interpretace rozdílů v profilech online činností je tato zkratka dobře patrná v implicitním předpokladu přímé vazby vykonávání určité online činnosti (např. čtení zpráv, e-banking atp.) na příslušné kapitálové zisky či ztráty: vážné typy online činností jsou chápány jako ziskové, zatímco jiné (zábavní) jsou vnímány jako ztrátové. Zde můžeme opět nalézt paralelu s vývojem diskuse o vědomostní mezeře: původní model minnesotského týmu předpokládal stejnou relevanci sledovaných informací ve všech částech sociálního systému. Pozdější konstruktivistické inspirace ovšem přinesly odlišnou interpretaci nesledování a nepřijetí určitého typu informací jako racionálního aktu vycházejícího ze specifických struktur relevance zakotvených v určitém sociálním prostředí, sociální zkušenosti a možnostech vycházejících z dostupných zdrojů.⁵⁹⁶ Podobně i rozdělení na „horší“ a „lepší“ online činnosti předpokládá u různých sociálních aktérů podobný způsob vykonávání činností s jednoznačně navázaným vlivem na sociální participaci. Otázce přímé vazby konkrétních činností na zvýšení sociálního statusu se ovšem výzkum digitální propasti vyhýbá – není totiž otázkou činností jako takové, ale schopnosti prostřednictvím této činnosti efektivně dosahovat zvoleného cíle a výsledky poté využít ke zvýšení vlastní participace ve společnosti. Jinak

⁵⁹³ Mossberger, Tolbert a McNeal (2008, s. 175–176).

⁵⁹⁴ Shim (2008, s. 454–455).

⁵⁹⁵ Viz studie uvedené v pozn. 574.

⁵⁹⁶ Viz Bonfadelliho (2002, s. 70–71) shrnutí kritiky konceptu vědomosti užívaného ve výzkumech vědomostní propasti.

řečeno, rozhodující jsou zde strategické digitální dovednosti v určitém sociálním kontextu. Analytické rozlišení na dovednosti a činnosti, provedené van Dijkem a dalšími autory, totiž implikuje nutnost přistupovat k informacím o online činnostech jako k údajům značně irelevantním vzhledem ke změně v sociální participaci uživatele. I obsesivní vyhledávání a prohlížení vtípů na Internetu, které je hodnoceno v rámci výzkumu digitální propasti negativně, může být využito pro zvýšení sociálního statusu ve společnosti, které připisuje vysokou hodnotu vtípnosti a vtípným lidem. I v našem kulturním prostředí si takový člověk může, slovy klíčového argumentu, zvýšit svoji participaci ve společnosti úspěšnou kariérou v zábavním průmyslu.

Druhým důvodem irelevance vazby mezi zjištěnými rozdíly v profilech online činností a změnou v sociální participaci je poměrně vysoké a rovnoměrné zastoupení komunikačních aktivit, o jejichž obsahu a tedy i možném vlivu na akumulaci různých druhů kapitálů nevíme z dat o frekvenci či intenzitě vykonávání online činností vůbec nic. Interpretovat tedy např. zjištění o generačních rozdílech v profilu online činností v dikci větších ekonomických, zdravotních a cestovních benefitů u starších generací⁵⁹⁷ tedy prostě není možné – přidaná hodnota poměrně prázdného označení „online komunikace“ (skype, chatování, čtení blogů,...) a kulturního kapitálu kumulovaného v důsledku užívání „zábavních“ funkcí Internetu jako brány ke kulturním statkům (film, hudba, literatura), je na základě podobných dat natolik neurčitá, že k podobným závěrům nedává oprávnění. U nejmladších sledovaných věkových skupin mohou mít zábavní, kulturní a komunikační online činnosti socializační efekty, u nichž zatím nemáme k dispozici žádná dlouhodobější data specifikující případné dopady uživatelských preferencí na budoucí socioekonomický status, sociální chování, školní úspěch, intergenerační mobilitu atp.⁵⁹⁸ Podobně, v životě starších uživatelů mohou komunikační online aktivity hrát daleko významnější roli než je tomu u mladších ročníků.⁵⁹⁹

Možný důvod pro opomíjení možná klíčového významu Internetu jako nástroje interpersonální komunikace – a tedy nikoli masového média – můžeme nalézt v silně individualizujícím pojetí užívání Internetu, které opomíjí vztahový aspekt komunikačních online činností. Předpoklad vazby online činnosti na zvýšení sociálního statusu vychází z představy izolované individuální percepce a využití informací, s případnou následnou změnou socioekonomického statusu týkající se pouze dotyčného jedince (k významu této představy pro posouzení platnosti digitální propasti se vrátíme v následující kapitole). Reálná komunikační prostředí ovšem mají různé struktury komunikačních a informačních vazeb. U online komunikačních sítí s hustým a rovnoměrným výskytem vzájemných komunikačních interakcí dochází ke vzniku tzv. učících se komunit⁶⁰⁰ s rozvíjející se vlastní skupinovou identitou, normami a logikou distribuce skupinového statusu.⁶⁰¹ V učících se komunitách dochází k vzájemnému učení členů (odtud název), takže deklarované využívání jakékoli komunikační činnosti v této či podobné komunikační struktuře (s hustou sítí vzájemných komunikačních vazeb) může být spojeno se zvýšením informovanosti v určité oblasti a následném zvýšení šancí, dovedností, participace, porozumění či určitého kapitálu v offline rozhodnutích a činnostech.⁶⁰² Uživatelé, kteří efektivně získávají např. ekonomické

⁵⁹⁷ Van Dijk (2009, s. 299).

⁵⁹⁸ Livingstone a Helsper (2007, s. 683, 692–693); Boonaert a Vettenburg (2011).

⁵⁹⁹ Loges a Young (2001, s. 557).

⁶⁰⁰ Angl. *learning communities*.

⁶⁰¹ Kidane a Gloor (2007). Viz také kritika implicitního konceptu učení ve výzkumech užívání Internetu dětmi (Boonaert a Vettenburg 2011) a zjištění výzkumné tradice spojené s blízkým konceptem *communities of practice*, představeným u nás Schmidem a Šubrtem (2010, s. 355–358).

⁶⁰² Srov. Hampton (2010).

informace, informace ze světa kultury či dodatečné informace ke zpravodajství převážně prostřednictvím online komunikace s druhými, nedokážou data prezentovaná po vzoru tabulek č. 13–14 postihnout.

Představené kritiky výrazně zpochybňují v současnosti nejrozšířenější způsob argumentace pro společenskou závažnost rozdílů na uživatelské úrovni digitální propasti. Těmito kritikami lze také uzavřít představení vnitřní výstavby argumentů a evidence výzkumu digitální propasti, strukturované na základě čtyřstupňového modelu digitální propasti Jana van Dijka. Jak je zřejmé z představeného materiálu, výzkum digitální propasti obsahuje několik pochybných interpretačních redukcí, empirické zakotvení argumentu se v některých bodech jeví jako nepřesvědčivé a vazba na platnost teorie informační společnosti je pro udržení teze o digitální propasti zřejmě klíčová. Viděli jsme, že v Castellsově verzi TIS má možnost uzavření digitální propasti zásadní význam pro tematizaci pozitivní společenské změny v informatizované společnosti a pro využití pozitivního potenciálu ICT při řešení zásadních problémů společenského vývoje, kterým čelíme. Jak platná je tedy teze o digitální propasti a případně s jakými specifikacemi či omezeními, posoudíme-li udržitelnost základních předpokladů, z nichž představený výzkum digitální propasti vychází? Jakým směrem by se pak měl ubírat sociálněvědní výzkum v této oblasti a jaké politiky by byly v případě prokázání platnosti teze nejefektivnější? Lze tato zjištění nějak plodně využít pro další rozvoj teorie informační společnosti? Na tyto otázky se pokusím zodpovědět v nadcházejících dvou kapitolách představujících vyústění předchozího textu.

5 Předpoklady teze o digitální propasti: konfrontace

„Digitální propast existuje a je obrovská bez ohledu na to, jak ji měříte.“⁶⁰³

Organizace spojených národů (2006)

Předpoklady výzkumu teze o digitální propasti vytváří spolu s empirickými doklady a teoretickými oporami hustě propojenou síť podpůrných vazeb. V této kapitole identifikuji soubor základních předpokladů obhajoby teze o digitální propasti, z nichž empirické a teoretické zakotvení její platnosti vychází, a přezkoumám platnost těchto předpokladů vzhledem k jejich empirické a teoretické adekvátnosti. Po ověření jejich platnosti a případném zpřesnění budeme moci konečně odpovědět na otázku řešitelnosti digitální propasti jako jednoho z klíčových problémů realizace informační společnosti.

Otázka, co přesně lze zahrnout do informačních technologií, resp. přesně který technologický artefakt je nosičem revolučního potenciálu informačních technologií, patří k výtkám, které na adresu technologicky orientovaných vymezení informační společnosti zaznívají již delší dobu.⁶⁰⁴ Jak jsme viděli ve třetí kapitole, pro Castells jsou centrálním artefaktem naší doby informační technologie,⁶⁰⁵ s postupujícím časem ovšem stále více akcentoval Internet jako technologickou páteř formujícího se nového typu společnosti⁶⁰⁶.

Podobnou otázku lze samozřejmě položit i výzkumu digitální propasti. Na základě představeného materiálu je podle mého názoru oprávněně tvrdit, že výzkum digitální propasti redukuje kategorii ICT na Internet, který představuje společný jmenovatel dílčích, marginálně zkoumaných technologií, jako jsou modem, email, internetové vyhledávače, širokopásmové připojení atp. Autoři zabývající se digitální propastí sice mluví na rovině obecných modelů a teoretického zakotvení o ICT, téměř veškerá empirická evidence, argumentace i intervenční doporučení se však omezují na přístup k Internetu, případně k jeho dílčím komponentám.⁶⁰⁷ V tomto ohledu je tedy výzkum digitální propasti konzistentní s poslední fází vývoje teorie informační společnosti. Je ale redukce ICT na Internet vyčerpávající, tj. nedochází k opomíjení některých významných ICT, které by mohly mít na platnost teze o digitální propasti klíčový vliv?

V kpt. 4.4.3 jsem již nastínil, že výzkum digitální propasti nevyvíjí přílišné úsilí o začlenění užívání mobilního telefonu do analýz digitální propasti v ekonomicky vyspělých zemích, což je překvapivé vzhledem k významu, který mobilní telefon hraje v diskusích o možnostech uzavření digitální propasti v zemích třetího světa. Připomeňme si také, že díky svým parametrům je mobilní telefon využíván i těmi, kteří jsou výzkumníky digitální propasti chápáni jako nejvíce ohrožení. Proč mobilní telefon ve výzkumu digitální propasti v rozvinutých zemích téměř chybí a jaké by jeho začlenění do analýz mohlo mít důsledky pro tezi o digitální propasti?

⁶⁰³ Cit. OSN (2006, s. 7).

⁶⁰⁴ Webster (2006, s. 11).

⁶⁰⁵ Castells (1989; 2000b).

⁶⁰⁶ Castells (2001a; 2004a).

⁶⁰⁷ Kritické výjimky, jako např. Selwyn (2004, s. 346–347) a Gunkel (2003, s. 503–504), požadující chápání digitální propasti jako mnohočetného jevu, existujícího pro každou významnou komponentu celého technologického systému Internetu, ovšem neřeší otázku vymezení technologického jádra, které by bylo zodpovědné za připisovaný vliv ICT.

Absenci mobilních telefonů v počátečních diskuse o digitální propasti můžeme zdůvodnit tehdejší obecným nadšením pro Internet, počáteční nízkou výpočetní kapacitou a absencí mobilního telefonu v TIS. Následná upozornění⁶⁰⁸ na potřebu začlenit mobilní telefon do analýzy digitální propasti ale byla zužitkována téměř výhradně v rozvoji výzkumu sociálních aspektů mobilní komunikace a v analýzách digitální propasti rozvojových zemí. Není tak zřejmě úplnou pravdou, že by proměny technologie sledované výzkumem digitální propasti byly důsledkem přirozené adaptace na technologickou změnu.⁶⁰⁹ Je možné, že by důvodem mohlo být obtížné začlenění mobilního telefonu do teze o digitální propasti či dokonce ohrožení její platnosti?

Fakt výrazně většího rozšíření mobilního telefonu ve srovnání s Internetem nás staví před otázku využívání mobilního telefonu k aktivitám, jejichž přínos je ve výzkumu digitální propasti tradičně připisován Internetu. Víme, že mobilní telefon poskytuje kromě možnosti mít stále na dosah svou sociální síť i základní informační a zpravodajské služby formou poradenských a informačních linek a informačních textových zpráv. Již jsme si také uvedli (kpt. 4.4.3) důvody toho, proč se v nejhudších zemích pro zvýšení propojenosti a informovanosti populace využívá (nesrovnatelně více než Internet) lokálně uzpůsobená mobilní telefonie. Výzkum interakce užívání Internetu a mobilní sítě je ve výzkumu digitální propasti stále v plenkách a nenabízí nám příliš bohatou informaci. Z prvních vlastovek nicméně víme, že výsledek volby mezi mobilním telefonem a Internetem je silně ovlivněn geografickou vzdáleností komunikačního partnera, složitostí komunikované informace, intimitou vztahu a vnímanou výší nákladů na využití alternativního komunikačního kanálu.⁶¹⁰ Vazba Internetu na sociální participaci je tedy značně nadhodnocená, pokud ze zkoumání této vazby vyřadíme ostatní komunikační kanály (zde mobilní telefon), neboť přidaná hodnota z jeho užívání je omezená a situačně specifická.⁶¹¹

Pokud budeme Internet chápat jako zdroj informací, můžeme podobně uvažovat o opomíjení či snižování významu dalších informačních zdrojů. Když např. van Dijk potřebu politického řešení digitální propasti obhájí pomocí konceptu informace jako primárního dobra a tvrdí, že „každá lidská bytost má mít právo na minimum informací potřebných pro život ve své společnosti“⁶¹², můžeme se ptát, proč by takové tvrzení mělo implikovat požadavek zabezpečení všeobecného přístupu k Internetu – pokud tedy nepředpokládáme ztrátu možnosti dosáhnout tohoto minima prostřednictvím jiných informačních zdrojů. Z výzkumu vědomostní propasti víme, že vzdělání, motivace, kontext a pozice tématu v osobní struktuře relevance jsou důležitými prediktory orientace v určité problematice, zřejmě daleko důležitějšími než čistá dosažitelnost informací prostřednictvím jednoho z dostupných informačních kanálů (např. prostřednictvím Internetu). Je proto možné, že i v dnešní době dosahuje část populace své nadprůměrné informovanosti v určitých oblastech díky osobní motivaci, přístupu k velké šíři „tradičních masových médií“ a dostatečně intenzivním sociálním kontaktům, aniž by přitom musela (intenzivně nebo vůbec) využívat Internet? Kladná odpověď by znamenala vykročení mimo rámec dalšího významného předpokladu obhajoby teze o digitální propasti, totiž že kvalitní přístup k Internetu se stává podmínkou udržení či zvýšení kvality života ve všech hlavních sférách sociální existence. Pokud by tento

⁶⁰⁸ Např. Katz a Rice (2002, s. 36–37); Rice a Katz (2003).

⁶⁰⁹ Gunkel (2003, s. 503–504).

⁶¹⁰ Quan-Haase, Wellman, Witte a Hampton (2002, s. 303–305); Boase, Horrigan, Wellman a Rainie (2006, s. 12–13); Mesch a Talmud (2008); Hampton, Sessions, Her a Rainie (2009); Brown, Campbell a Ling (2011, s. 148–150).

⁶¹¹ Podrobněji viz níže.

⁶¹² Cit. van Dijk (2005, s. 137).

předpoklad neplatil, mohl by se Internet stát jen jedním z mnoha komunikačních, informačních či pracovních nástrojů, což by zpětně vedlo k oslabení platnosti teze o digitální propasti i technologické definice informační společnosti.

Symbiotické spojení představy technologicky indukované celospolečenské změny s tezí o digitální propasti vysvětluje nepostradatelnost „předpokladu univerzálního vlivu“ v obhajobě její platnosti. Explicitně vyjádřený jej můžeme spatřit v úvodních či závěrečných částech odborných textů, kde se pravidelně objevují tvrzení o ICT jako bezprecedentní síle, zasahující všechny „aspekty života i společnosti“ či všechny „oblasti sociální existence“.⁶¹³ Tato všeprostupující transformace by měla být pozitivní – v případě, že by docházelo ke zhoršení stavu, nebylo by uzavření digitální propasti prostřednictvím dalšího rozšiřování ICT žádoucí. Jaké důkazy jsou však ve výzkumu digitální propasti využívány pro obhájení platnosti tohoto předpokladu, respektive jaká zjištění logicky spjatá s potvrzením tohoto předpokladu můžeme v příslušných textech najít? K ověření platnosti a případnému zpřesnění nemusíme zacházet do krajností a posuzovat třeba vliv rozšíření ICT na kvalitu koníčků či intimního života; omezíme se na dvě „oblasti sociální existence“, objevující se nejčastěji ve výzkumu digitální propasti: práci a sociální život.⁶¹⁴

Dílčí předpoklad, že kvalitní přístup k informační infrastruktuře je podmínkou úspěšné participace v ekonomické oblasti, je úzce spojen s ekonomickou/zaměstnaneckou definicí informační společnosti.⁶¹⁵ Pro neostrou hranici mezi akademickým výzkumem digitální propasti a analýzami vytvářenými státními či nadnárodními institucemi je dále typické navázání na tradici tzv. jednorozměrných teorií modernizace⁶¹⁶. Pro podporu tohoto dílčího předpokladu jsou nejčastěji využívána tři tvrzení. Za prvé je to tvrzení o pozitivním vlivu informatizace a ICT investic na ekonomický rozvoj či růst produktivity.⁶¹⁷ V kombinaci s efektivitou plynoucí z informatizace výrobních a distribučních organizací se předpokládá snížení výrobních, dopravních a transakčních nákladů, které po promítnutí do nižších konečných cen mohou vést ke zvyšování reálné mzdy a konkurenceschopnosti. Druhým argumentem je významný podíl IT sektoru na vytváření nových pracovních míst.⁶¹⁸ Po důkladnějším prozkoumání jejich empirické opory ale ztrácí na své přesvědčivosti: (a) diskuse

⁶¹³ Např. Wolf (1998, s. 30); Castells (2001a, s. 275); DiMaggio a Hargittai (2001, s. 3); Gourova, Hermann, Leijten a Clements (2001, s. 16); Hammond (2002, s. 156); Nie, Hillygus a Erbring (2002, s. 216); Quan-Haase, Wellman, Witte a Hampton (2002, s. 292); Alvarez (2003, s. 102–103); Hoffman, Novak a Venkatesh (2004, s. 37); van Dijk (2005, s. 131–143, 182–183); O'Hara a Stevens (2006, s. xi, 86–88); McKenzie (2007, s. 17–18). Pro odkazy na další odborné texty explicitně pracující s tímto předpokladem viz Weaver, Zorn a Richardson (2010, s. 699).

⁶¹⁴ Třetí podobně častou oblastí, které se zde blíže nevěnuji, je oblast politiky a občanské angažovanosti, u níž platí, podobně jako u dvou představených oblastí, že Internet výrazněji proměnil pouze některé aspekty politiky, působí spíše jako zesilovač statusově a zájmově podmíněné angažovanosti než jako univerzální transformátor politické aktivity (Wellman, Quan-Haase, Witte a Hampton 2001; Hindman 2008), a spíše než radikálně nový komunikační nástroj přispívající k technologicky indukované homogenizaci vztahu mezi politikou a občanskou sférou představuje specifickou součást vyvíjecího se masmediálního mixu silně určovaného politickým prostředím země (Castells 2009).

⁶¹⁵ Srov. Warschauer (2003, s. 13); Mason a Hacker (2003).

⁶¹⁶ Pojem „jednorozměrné teorie modernizace“ označuje Keller (2007) progresivistické, lineárně orientované a technokraticky založené teorie modernizace, mající kořeny v představách progresivní stádiové modernizace rozpracované klasiky sociologické teorie v 19. století. Podrobněji k vazbě teze o digitální propasti na téma modernizace viz další kapitola.

⁶¹⁷ Např. Campbell (2001); Vinaja (2003); van Ark, Gupta a Erumban (2009). Ekonomický rozvoj je samozřejmě podmíněn investicemi a růstem produktivity, tyto pojmy uvádím vedle sebe jako dva často užívané koncepty, nikoli jako dva nezávislé jevy.

⁶¹⁸ Např. O'Hara a Stevens (2006, s. 80); Warschauer (2010, s. 280–281).

o vlivu investic do IT na růst produktivity se až příliš často zabývají situací několika málo ekonomicky rozvinutých zemí (zejména USA 90. let) a přehlížejí výrazně nižší až nulový vliv v jiných zemích;⁶¹⁹ (b) v chudých zemích bez základní infrastruktury byly investice do IT využity k „opevnění“ místních elit v jejich mocenských pozicích bez pozitivního přínosu pro většinu populace; (c) zkoumání vlivu IT investic na místní rozvoj není konfrontováno s efekty možných alternativních ne-IT investic, např. do vzdělání, zdravotnictví či do základních přenosových soustav (vodovodní, elektrické, kanalizační);⁶²⁰ (d) místo nárůstu objemu výstupů z výroby v důsledku IT investic musíme hledat jejich vliv spíše na rovině organizační změny – přidaná hodnota z IT investic je silně diferencovaná dle oblasti ekonomiky a reorganizační kapacity v daném místě,⁶²¹ a konečně, (e) zvyšování „ekonomické participace“ firem v obchodní a výrobní praxi se nerealizuje ve své většině skrze Internet, ale pouze s jeho pomocí, neboť Internet představuje pouze doplněk dalších ne-virtuálních sociálních interakcí a operací (obchodní vyjednávání, přesvědčování, uplatňování vlivu atp.)⁶²².

I pokud bychom nezpochybnili platnost argumentů růstu produktivity a vytváření nových pracovních míst (diskuse není ani zdaleka uzavřena), stále se jedná o tvrzení založená na agregovaných datech, z nichž nelze jednoznačně odvodit podmíněnost ekonomické úspěšnosti či soběstačnosti využíváním Internetu v pracovním procesu. Využitelněji se v tomto ohledu jeví analýzy zkoumající vícerozměrnými metodami očištěný vliv užívání počítače či Internetu na finanční ohodnocení, z nichž plyne průměrný 10–15% nárůst platového ohodnocení při zachování konstantní zaměstnanecké pozice, věku a vzdělání. Podobný nárůst byl zaznamenán i u zaměstnaneckých pozic vyžadujících nízkou kvalifikaci a u zaměstnaneckých pozic z odvětví nenáročných na technologické inovace.⁶²³ Lze ovšem z těchto zjištění dovozovat, že „v zájmu spravedlnosti“ dnes plné zapojení do ekonomiky vyžaduje rozvinutí digitálních a vzdělanostních dovedností u celé populace?⁶²⁴ Jistě ne a protiargumenty jsou poměrně jednoduché. Nejnižší platové rozdíly byly zaznamenány v zaměstnaneckých pozicích, pro něž je využívání počítače či Internetu při práci nezbytností, což může znamenat, že přidaná hodnota schopnosti užívat dobře ICT je spíše odrazem vzácnosti digitálních dovedností v dotyčném segmentu trhu práce. Růst podílu zaměstnanců užívajících Internet v daném odvětví je tak spojen s devalvací přírůstku, který digitální dovednosti poskytují. V situaci, kdy všichni zájemci o práci mají dostatečné digitální dovednosti, je cena tohoto atributu uchazeče o práci nulová. Dále lze namítnout, že množství pracovních pozic, u nichž je vyžadována práce na počítači, je omezené, přičemž většího platového přírůstku budou dosahovat jedinci v nízce placených pozicích, pro něž je obecně vyžadována nižší kvalifikace a práce na počítači tedy bude spojena i s odlišnou pracovní náplní a odlišnou mírou odpovědnosti. Ekonomický vývoj posledních dvaceti let nám také nedává příliš víry v platnost přesvědčení o obecně pozitivním vlivu informatizace na ekonomickou stabilitu, pracovní jistotu a spravedlivější distribuci produkovaného bohatství: i když průměrný čistý příjem v tomto období vzrostl, vzrostla také výrazně příjmová nerovnost; informatizací indukovaná vyšší efektivita a rychlost ekonomických operací je spojena s výraznější volatilitou finančních trhů a tím i celého ekonomického systému; na trhu práce

⁶¹⁹ Moodley (2005, s. 118nn.); van Ark, Gupta a Erumban (2009); Garnham (2000) zpochybňuje i argumentaci používanou v případě USA.

⁶²⁰ Leye (2007, s. 979); viz také kpt. 4.2.2.

⁶²¹ Avgerou (1998); van Ark, Gupta a Erumban (2009).

⁶²² Garnham (2011, s. 219).

⁶²³ DiMaggio, Hargittai a Celeste (2004, s. 382–383); Mossberger, Tolbert a McNeal (2008, s. 27–45). Na úrovni národního státu Hwang (2006, s. 150–153) kriticky rozebírá podobný výpočet přírůstku ročního HDP při jednotce investic do IT.

⁶²⁴ Mossberger, Tolbert a McNeal (2008, s. 46).

dále pokračuje růst požadavků na vzdělání a dovednosti; a konečně, v důsledku roste i nejistota a nepotřebnost části populace s nízkou kvalifikací, která podle odhadů některých autorů tvoří zhruba až třetinu populace ekonomicky rozvinutých zemí.⁶²⁵ Doporučení řešit problém ekonomického rozvoje prostřednictvím další informatizace⁶²⁶ se tak jeví jako řešení přinášející prospěch pouze poměrně úzkému segmentu populace, a to zejména v rozvojových zemích. Na druhou stranu, zeptáme-li se jedinců, kteří využívají Internet při práci, na to, zda a případně jak moc užívání Internetu změnilo jejich pracovní výkon či produktivitu, dostaneme pozitivní odpověď od zhruba dvou třetin z nich, přičemž snížení produktivity deklaruje vždy maximálně 5 % pracujících s Internetem.⁶²⁷ Protože se ale může jednat o zaměstnání představující specifický segment pracovního trhu s využitelností této technologie, nemusí toto zjištění nutně znamenat nižší produktivitu či uplatnitelnost u těch, kteří Internet v práci neuvžívají. Příspěvek Internetu ke změně ekonomického života je tedy silně vychýlen směrem k aktérům s již dobrou pozicí v ekonomickém systému, zatímco pro ostatní je příspěvek informatizace relativně minimální či dokonce kontraproduktivní. Tito aktéři nejsou v ekonomickém systému rozloženi náhodně, přidaná hodnota informatizace se v různých segmentech ekonomických aktivit liší.

Jednu odpověď na otázku platnosti dílčího předpokladu, že využívání Internetu je podmínkou udržení kvality života v oblasti sociálních vztahů, tj. podmínkou zachování či zvýšení participace v sociálních sítích, již známe z kpt. 3.5.2. Obecné tvrzení o transformaci sociability směrem k individualizovanější a více sebe-centrické formě je ale příliš obecnou odpovědí na otázku, jakým způsobem Internet mění sociabilitu. Předpokládá např. nezbytnost užívání Internetu pro zachování kvality sociálního života jedince? Z *The Internet Galaxy* i z klíčového argumentu vyplývá kladná odpověď. Výše uvedená problematizace omezení digitální propasti na přístup k Internetu ovšem otevírá možnost odlišné odpovědi.

Původní populární debata z počátku devadesátých let mezi stoupenci utopického scénáře všeobecné komunikace ústící do konce osamělosti a zastánci dystopických vizí o digitální verzi masové společnosti, v níž odcizení jedinci sedí osamoceně před publikávajícími počítačovými obrazovkami,⁶²⁸ získala poměrně brzy odezvu v požadavku najít vědecky přesnou a daty podloženou „syntopickou“ odpověď.⁶²⁹ I když se z literatury shrnující výsledky výzkumu v této oblasti může zdát, že kýžené jednoty v interpretaci získaných poznatků nebylo dosaženo, můžeme dnes již najít dostatek evidence pro jednoznačné posouzení platnosti dílčího předpokladu vztahu mezi užíváním Internetu a udržením kvality života v oblasti sociálních vztahů. Z množství zjištění vygenerovaných výzkumem vlivu Internetu na sociabilitu lze odvodit několik základních hypotéz, které by v případě prokázání jejich platnosti odpověděly různým způsobem na otázky přidané hodnoty užívání Internetu (tj. zda a jakým způsobem Internet mění sociabilitu) a příjemců přínosu z užívání (tj. které části populace profitují nejvíce z komunikačního aspektu Internetu).⁶³⁰

⁶²⁵ Castells (1998, s. 75–82; 2001a, s. 78–90); Mossberger, Tolbert a Stansbury (2003, s. 62–67); Warschauer (2003, s. 18–24); O'Hara a Stevens (2006, s. 81–83); Mossberger, Tolbert a McNeal (2008, s. 27); Fuchs (2009, s. 42–43).

⁶²⁶ Explicitně např. O'Hara a Stevens (2006, s. 152–166).

⁶²⁷ Madden (2006); WIP (2010, s. 184).

⁶²⁸ Anderson (2005).

⁶²⁹ DiMaggio, Hargittai, Neuman a Robinson (2001, s. 314–319) a Katz a Rice (2002, s. 204–224), kteří také použili pojem „syntopie“ pro označení reálného vlivu informatizace na společnost.

⁶³⁰ Dotyčnou literaturou shrnující výsledky výzkumu v této oblasti a současně zdrojovou literaturou pro utřídění hypotéz jsou: Nie, Hillygus a Erbring (2002, s. 216–217); Quan-Haase, Wellman, Witte a Hampton (2002, s. 291–297) a Lee (2009, s. 510–515).

V reakci na první otázku se zformovaly tři hlavní odpovědi, dominující dosavadnímu výzkumu v této oblasti: výtlaková (či hydraulická) hypotéza, hypotéza nárůstu a doplňková hypotéza⁶³¹.

Výtlaková hypotéza vychází z obtížně vyvratitelného předpokladu, že den má 24 hodin a čas věnovaný užívání Internetu tedy musí být získán na úkor času věnovaného původně jiným aktivitám, v tomto případě s rodinou a s přáteli. Minulá empirická pokrytí významného vlivu televize na časový rozvrh⁶³² i dlouhotrvající diskuse o úpadku pospolitostních vazeb a zájmu o věci veřejné⁶³³ představovaly plodné podhoubí, z něhož mohla tato hypotéza ve svých počátcích bohatě čerpat. Významnými oporami se staly Putnamova práce *Bowling Alone* z roku 2000 o snižování sociálního kapitálu v americké populaci, tzv. pittsburghská (nazývaná také Krautova či HomeNet) studie o zhoršení sociálního života uživatelů z roku 1998 a analýzy časových deníků z konce devadesátých let, spojené zvláště se jménem stanfordského sociologa Normana Nie. Pozdější zpochybnění výsledků první Krautovy studie a Putnamových výroků o negativním vlivu užívání Internetu na důvěru a sociální kapitál⁶³⁴ ponechaly jako poslední pilíř této hypotézy pokračující výzkum změn v čase věnovaném rodině a přátelům. Jeho výsledky jsou ale ve vztahu k platnosti výtlakové hypotézy nejednoznačné: pokles se zřejmě týká zejména času stráveného s rodinou, nikoli již tak s přáteli, a různí autoři přicházejí s odlišnými závěry ohledně prokazatelnosti poklesu času věnovanému sledování tradičních médií (zejména televize) a individuálních aktivit (příprava jídla, domácí práce, spánek).⁶³⁵ Případná obecná platnost výtlakové hypotézy je navíc omezena třemi dalšími faktory. Za prvé, čas u Internetu je zde chápán jako individuální aktivita, přičemž sociální život je omezen na bezprostřední sociální interakci, opomíjí tedy nové formy mediované sociální interakce, resp. nechápe je jako srovnatelné. Za druhé, vychází se z předpokladu, že kvalita sociálního života odpovídá kvantitě příslušného času, přičemž se opomíjí možnost, že by úbytek času věnovaného bezprostřední komunikaci s přáteli a rodinou mohl být kompenzován vyšší kvalitou výsledného časového rozvrhu či širším portfoliem kontaktů.⁶³⁶ Za třetí, na přímou otázku změny kontaktu nebo společného času s rodinou či přáteli v důsledku užívání Internetu převážná většina respondentů odpovídá prostřednictvím odpovědi „Zůstal stejný“. Bez povšimnutí by zde také neměl zůstat fakt, že se v odpovědích na tuto otázku více zbývajících respondentů kloní k negativnímu vlivu, pokud se ptáme na změnu ve společně tráveném času, ale pokud se ptáme na změnu v kontaktu, přiklání se více k pozitivnímu vlivu – a to jak u rodiny, tak u přátel.⁶³⁷ Výhradní orientace na čas tedy zkresluje podstatu reálně probíhajících změn v sociálním chování.

Hypotéza nárůstu vychází z chápání Internetu jako nástroje udržování a vytváření sociálních vztahů, který má – dle způsobu měření – pozitivní vliv na sociální kapitál, velikost a diverzitu sociální sítě, čas trávený s přáteli či sociální kontakt.⁶³⁸ Je to také právě tato

⁶³¹ Angl. *displacement or hydraulic hypothesis, increase hypothesis a supplement hypothesis*.

⁶³² Přehled základních zjištění viz Robinson, Kestnbaum, Nuestadt a Alvarez (2002, s. 245).

⁶³³ Pro přehled této diskuse ve vazbě na komunikační inovace viz např. Wang a Wellman (2010, s. 1149–1150).

⁶³⁴ Castells (2001a, s. 123–124); Katz a Rice (2002, s. 331–332); Kraut et al. (2002); Quan–Haase, Wellman, Witte a Hampton (2002, s. 292–293); Mossberger, Tolbert a McNeal (2008, s. 50–51).

⁶³⁵ DiMaggio, Hargittai, Neuman a Robinson (2001, s. 314–316); Robinson, Kestnbaum, Nuestadt a Alvarez (2002); Robinson a Nie (2002, s. iv–vi); Kennedy, Smith, Wells a Wellman (2008, s. iv); Stepanikova, Nie a He (2010, s. 329–330); WIP (2010, s. 180–183).

⁶³⁶ Haddon (2004, s. 66–67, 79–81); Lee (2009, s. 525).

⁶³⁷ Kennedy, Smith, Wells a Wellman (2008, s. 25–27); UCLA (2004); WIP (2010, s. 172–179).

⁶³⁸ Např. studie z *Pew Internet & American Life Project* od Rainie et al. (2000, s. 20–22); Boase, Horrigan, Wellman a Rainie (2006, s. 9); Hampton, Sessions, Her a Rainie (2009); na maďarských datech

hypotéza, jejíž přijetí je dílčí podmínkou zachování platnosti klíčového argumentu. I když v její prospěch hovoří širší portfolio podpůrných studií, než je tomu v případě výtlakové hypotézy, jsou obě tyto hypotézy variacemi na tvrzení o plošném negativním či pozitivním vlivu Internetu na sociabilitu. Kritika platnosti hypotézy nárůstu tedy může být podobná jako v případě výtlakové hypotézy: již víme, že většina respondentů nevnímá v souvislosti s užíváním Internetu žádnou podstatnou změnu, co se týče sociálního kontaktu či společně tráveného času. Podobně, více než polovina (amerických) teenagerů i rodičů vyjádřila v roce 2004 nesouhlas s názorem, že Internet může teenagerům pomoci zlepšit kvalitu jejich života.⁶³⁹ Navíc některé pozdější studie dospěly k závěru, že nárůst přátel v poslední době nebyl významně rozdílný u uživatelů a neuživatelů či mezi uživateli různé intenzity.⁶⁴⁰ Vztah mezi užíváním Internetu a sociabilitou se dále zdá být úzce spjat s uživatelským profilem online činností – u uživatelů provádějících na Internetu spíše solitérní činnosti (čtení zpráv, e-bankovníctví, sledování online videí atp.) dochází ke zhoršení sociability, zatímco u průměrně aktivních uživatelů nedochází k žádné změně, nebo lze spatřit známky zlepšení, které jsou připisované v rámci hypotézy nárůstu obecně uživatelům jako takovým. Ke zhoršení sociability dochází také u uživatelů věnujících se excesivně komunikaci přes Internet, zřejmě z časových důvodů.⁶⁴¹ Tyto rozdíly můžeme vysvětlit pomocí hypotézy, kterou bychom mohli nazvat substituční: v rámci klíčového argumentu, resp. syntetického kauzálního a sekvenčního modelu přístupu, **Internet nemůže přispívat ke zvýšení kvality života ve všech oblastech z důvodů omezeného množství času a individuálních preferencí, neboť intenzivní využívání jedné funkce je doprovázeno nulovým či dokonce záporným přínosem v případě jiných funkcí.** Můžeme si tak např. také představit uživatele, u něhož je obsesivní online komunikace spojena s poklesem informovanosti, školního prospěchu, pracovní efektivity atp. Samostatným problémem, spojeným úzce s intenzivním užíváním Internetu, je pak závislost na Internetu, které se u nás systematicky věnuje tým výzkumníků okolo doc. Šmahela z Masarykovy univerzity.⁶⁴² Přímá úměra času stráveného na Internetu a společenské participace předpokládaná ve van Dijkově modelu se tak zřejmě po překročení určitého prahu obrací v úměru nepřímou. Na celospolečenské úrovni se pak zdá, že rozšíření Internetu nepřispělo významně k prolomení dvou dlouhodobých negativních aspektů moderního života: míra sociální izolace se (ve Spojených státech) dle *Pew Internet & American Life Project* od roku 1985 nezměnila, přičemž mezi uživateli Internetu či mobilu je stejná jako ve zbytku populace (!), a velikost jádrové sítě, tj. počet lidí, s nimiž je možné prodiskutovat důležité věci, se za tuto dobu dokonce snížila.⁶⁴³ Lze pomocí jednotného vysvětlení obsáhnout zjištění spadající pod hypotézu nárůstu i výtlakovou hypotézu, a to včetně jejich slabin? Odpověď podle mého názoru nabízí právě doplňková hypotéza, kterou její centrální zastávce Barry Wellman chápe jako nástroj pochopení současných proměn sociability bez nutnosti přisuzovat Internetu jednostrannou, revoluční roli.

potvrdili hypotézu nárůstu Albert, Dávid a Molnár (2008). Pro přehled dalších studií podporujících tuto hypotézu viz Lee (2009, s. 512) a Wang a Wellman (2010, s. 1151). Navýšení času stráveného s přáteli při současném užívání Internetu se vysvětluje tzv. hypotézou efektivity (angl. *efficiency hypothesis*), kdy Internet jako nástroj vyšší komunikační a pracovní efektivity umožňuje i přes výskyt této nové činnosti ušetřit čas, který je následně trávený např. s přáteli (Nie, Hillygus a Erbring 2002, s. 216).

⁶³⁹ Lenhart, Madden a Hitlin (2005, s. 13); podobně také Kennedy, Smith, Wells a Wellman (2008, s. 25–26).

⁶⁴⁰ Kennedy, Smith, Wells a Wellman (2008, s. 18–19); Wang a Wellman (2010).

⁶⁴¹ Quan-Haase, Wellman, Witte a Hampton (2002); Warschauer (2003, s. 159–160); Zhao (2006).

⁶⁴² Např. Blinka a Šmahel (2010); Šmahel, Brown a Blinka (2012).

⁶⁴³ Haddon (2004, s. 79); Hampton, Sessions Her a Rainie (2009); nezávislost míry sociální izolace a užívání Internetu potvrzuje také dřívější studie Loges a Young (2001).

Doplňková hypotéza vidí Internet jen jako *další* komunikační a informační nástroj, který lidé do svého sociálního života začlenili jako doplněk k ostatním komunikačním a informačním kanálům – stejně jako tomu bylo v minulosti např. s telefonem. Je tedy plně v souladu s uvedenou kritikou předpokladu redukce ICT na Internet. Z hlediska doplňkové hypotézy je třeba začlenit Internet do obecnějšího rámce zkoumání evoluce sociability v moderní společnosti.⁶⁴⁴ Podle zjištění, podporujících platnost této hypotézy, je Internet reálně využíván spíše k udržování stávajících sociálních vztahů, než k vytváření vztahů nových.⁶⁴⁵ I když může vést v průměru k menšímu snížení času věnovanému blízkým osobám, spočívá přidaná hodnota Internetu v možnosti rychlé zpětné vazby a v relativně nízkých nákladech na komunikaci, zejména na větší vzdálenost. Na druhé misce vah při volbě užití Internetu ke komunikaci je pak nižší mobilita koncových zařízení (zejména v případě notebooků a pevných stanic), nižší informační hustota (zejména při písemných formách online komunikace) a nižší reaktivita při využívání asynchronních forem online komunikace (email, diskusní fóra atp.).⁶⁴⁶ V tomto světle je pochopitelné, proč se telefon a bezprostřední komunikace využívají častěji než Internet při řešení osobně důležitých věcí a pro komunikaci s osobami žijícími v blízké vzdálenosti a proč přidaná hodnota Internetu spočívá zejména v oblasti slabých vazeb a v navýšení objemu komunikace s osobami žijícími ve větší vzdálenosti.⁶⁴⁷ Konfrontací empirické evidence spojené se třemi uvedenými hypotézami tedy můžeme uzavřít odpovědí, že přidaná hodnota užívání Internetu v oblasti sociálního života není plošně prokazatelná a je silně navázaná na sociální chování uživatele, tj. výše uvedené argumenty hovoří ve prospěch doplňkové hypotézy.

Doplňková hypotéza svým způsobem odpovídá i na otázku, kdo jsou hlavní příjemci přínosu z užívání Internetu za účelem udržování a vytváření sociálních vztahů. Na tuto otázku se v minulosti zformovaly tři odpovědi. První, kompatibilní s hypotézou nárůstu, je odpověď potřebná pro zachování platnosti dílčího zkoumaného předpokladu: z užívání Internetu profitují všichni uživatelé stejnou měrou, technologie tedy má vlastní, inherentní přidanou hodnotu co se týče vlivu na sociabilitu.⁶⁴⁸ Druhá odpověď, zformulovaná do podoby tzv. kompenzační hypotézy, vychází z předpokladu, že přidaná hodnota Internetu se neprojeví ani tak u jedinců sociálně silných, jako spíše u jedinců introvertních, plachých či sociálně vyloučených, kterým pomůže překonat počáteční bariéry ostychu, komunikačních problémů a předsudků. Dle dosavadních výsledků může Internet vskutku pomoci umožnit komunikaci a navázání sociálního vztahu díky nižším počátečním nákladům a případně anonymitě, využití této možnosti se ale netýká všech uživatelů s nízkou sociabilitou.⁶⁴⁹ Sociálně vyloučeným pak nemusí přístup k ICT pomoci vůbec, jak ukázala Claire Bure z Univerzity v Edinburghu ve své studii o užívání Internetu a mobilních telefonů skotskými bezdomovci. Dle výsledků jejího výzkumu si sociálně vyloučení paradoxně „přivlastňují a domestikují technologie způsobem, který posiluje vzorce a praktiky jejich každodenního života, takže přístup k ICT

⁶⁴⁴ Jedno rozpracování tohoto požadavku jsme si již představili v kpt. 3.5.2.

⁶⁴⁵ Wellman, Quan-Haase, Witte a Hampton (2001); Quan-Haase, Wellman, Witte a Hampton (2002); Gross (2004, s. 642); Haddon (2004, s. 78–79); Kennedy, Smith, Wells a Wellman (2008, s. 25).

⁶⁴⁶ S modelem výběru média vycházejícího z kontextově specifických potřeb a uspokojení uživatelů zvažujících slabé a silné stránky dostupných médií pracuje tzv. teorie užívání a uspokojení (angl. *uses and gratification theory*), u nás podrobněji představená v českém překladu McQuaila (2009, s. 434–439).

⁶⁴⁷ Hampton a Wellman (2002); Quan-Haase, Wellman, Witte a Hampton (2002); Haddon (2004, s. 80); Lenhart, Madden a Hitlin (2005, s. 31); Boase, Horrigan, Wellman a Rainie (2006, s. 11–14); Hampton, Sessions, Her a Rainie (2009).

⁶⁴⁸ Lee (2009, s. 511–513).

⁶⁴⁹ Ibid, s. 513–514; Kraut et al. (2002).

ani vlastnosti této technologie samy o sobě nemohou změnit jedincovu situaci.⁶⁵⁰ I zde je tedy vliv ICT na sociabilitu zřejmě nutno koncipovat nikoli jako vliv nezávislé síly vyvěrající z inherentních vlastností dané technologie, ale jako výslednici interakce využitelných potenciálů ICT a sociálních vlastností uživatele. Kompatibilní s tímto předpokladem, a tím i s doplňkovou hypotézou, je hypotéza „bohatší zbohatne“⁶⁵¹, jejíž základní empirickou oporou je série zjištění, že hlavním prediktorem změny sociability v důsledku užívání Internetu je předchozí sociální dovednost a s ní spojená velikost sociální sítě, zatímco samostatná přidaná hodnota Internetu je minimální či nulová.⁶⁵² **Internet tedy působí jako prostředek-zesilovač specificky strukturované transformace, nikoli jako nosič vlastní přidané hodnoty, kterou by v důsledku použití obohatil uživatele.** Možnost obecné platnosti tohoto závěru podporuje na konci kpt. 4.5.4 uvedené zjištění, že úroveň strategických dovedností, klíčových pro změnu kvality života v důsledku užívání, je zřejmě nezávislá na zkušenosti a intenzitě užívání Internetu. Na úrovni globální digitální propasti platnost tohoto závěru dále podporují zjištění, že „již bohaté, konkurenceschopné a demokratické státy a firmy s vysokým statutem jsou nejpravděpodobnějšími příjemci výhod z šíření nového média“⁶⁵³. Sociální důsledky Internetu jsou tedy v souladu se zjištěními DOI v oblasti sociálních důsledků šíření inovací.⁶⁵⁴

Na příkladech ekonomické oblasti a oblasti sociálních vztahů se nepodařilo prokázat platnost předpokladu, že by připojení k ICT bylo nutnou podmínkou udržení či zvýšení kvality života ve všech jeho aspektech: místo toho je zřejmě třeba k ICT přistupovat jako k jednomu z nových faktorů podmiňujících „úspěšnost“ pouze v určitých segmentech ekonomického či sociálního života, nikoli jako výlučnou podmínku zachování či zvýšení participace v ekonomice či v sociálním životě jako takovém. Zobecnění tohoto zjištění má nejméně čtyři důležité důsledky pro zvážení dalších předpokladů obhajoby teze o digitální propasti: je ranou pro „předpoklad univerzálního vlivu“, je dalším příznakem techno-deterministického založení celé diskuse, zpochybňuje možnost uzavření digitální propasti a problematizuje univerzální, plošnou platnost teorie informační společnosti.

Přistoupíme-li na to, že užívání ICT představuje jeden z více faktorů podmiňujících „úspěšnost“ pouze v některých segmentech ekonomického či sociálního života, nic nám již nebrání přistoupit i na tvrzení, že v populaci mohou existovat jedinci či specifická sociální prostředí, pro něž neužívání či „nedostatečně kvalitní“ užívání Internetu nemusí znamenat žádné sociální, kulturní či ekonomické znevýhodnění. Pokud bychom chtěli podpořit tvrzení o plné racionalitě rozhodnutí neužívat Internet dostupnými empirickými daty, stačilo by na prvním místě interpretovat odpověď „nepotřebuji to“ jako odpovídající potřebám jedince nacházejícího se v určité sociální situaci. Například pro životní styl seniorů jsou typické potřeby a preference, které nejsou totožné s potřebami a preferencemi vedoucími k užívání Internetu, a snaha přimět seniory k užívání Internetu tak může být kontraproduktivní.⁶⁵⁵ Lynette Kvasny ve studii o kulturní reprodukci digitální nerovnosti⁶⁵⁶ v americkém vnitřním městě popisuje svou neúspěšnou snahu seznámit afroamerické seniory-knihomoly s „výhodami“ užívání populárního prodejního portálu Amazon.com: „Ani jeden z nich

⁶⁵⁰ Cit. Bure (2005, s. 123).

⁶⁵¹ Angl. *rich-get-richer hypothesis*.

⁶⁵² Matei a Ball-Rokeach (2002); van Dijk (2005, s. 171–172); Lee (2009); podobně také Kraut et al. (2002) v případě participace na komunitním životě.

⁶⁵³ Cit. Guillén a Suaréz (2005, s. 697).

⁶⁵⁴ Viz s. 105–106.

⁶⁵⁵ Loges a Young (2001).

⁶⁵⁶ Kvasny (2006) přebírá rozlišení DiMaggio a Hargittai (2001) na digitální propast, týkající se rozdílů mezi uživateli a neuživateli, a digitální nerovnosti, týkající se rozdílů mezi různými skupinami uživatelů.

neprojevili zájem nakoupit si něco online. Řekli mi, že se nic nevyrovná návštěvě místního obchodu, klábosení se stálými zákazníky a procházení regálů.⁶⁵⁷ V roce 2009 v šetření *Oxford Internet Institute* pouze pět procent neuživatelů souhlasilo s tvrzením, že „pokud bych užíval Internet, vykonával bych své každodenní úkoly lépe“.⁶⁵⁸ Proti námitce, že jde o jedince, kteří díky ne-užívání nemohou Internet dobře posoudit, lze postavit nezanedbatelný podíl vyhybačů mezi neuživateli⁶⁵⁹ či zjištění, že zhruba polovinu bývalých uživatelů nic z užívání Internetu nechybí.⁶⁶⁰

I přes přítomnost občasných úvah o plné racionalitě rozhodnutí Internet neužívat⁶⁶¹ dominuje výzkumu digitální propasti přístup, který by se dal souborně označit jako konstrukce univerzální potřeby užívání Internetu.⁶⁶² Můžeme jej najít za tvrzeními o neuživatelích jako skutečně deprivované části populace,⁶⁶³ která *potřebuje* připojení k Internetu či podporu v připojení nejvíce ze všech,⁶⁶⁴ dále za orientací empirického výzkumu na variace otázek typu „Neuživatelé: už se brzy připojíte?“ a „Neuživatelé: Proč nejste online?“⁶⁶⁵ a konečně také za obhajobami informací a přístupu k nim (čti: přístupu k Internetu) jako primárního dobra, pozičního dobra, základního lidského práva, občanského práva, práva na všeobecný přístup atp.⁶⁶⁶ Všimnout si tohoto přístupu čtenář může také ve způsobu, jakým se výzkum digitální propasti vyrovnává s odpovědí „nepotřebuji to“ na otázku důvodu neužívání Internetu: tato odpověď je buď vysvětlena jako iracionální (vyplývá z nepochopení přínosů ICT či je maskováním skutečných důvodů nepřipojení), případně jako plně racionální v současných podmínkách omezeného rozvinutí potenciálu Internetu, nikoli však v podmínkách očekávatelného vývoje digitální propasti.⁶⁶⁷ Další dva postupy, využívané v této konstrukci, lze nazvat očistění a psychologizace. K očistění dochází při interpretacích zjištěných sociodemografických složení daných skupin uživatelů a neuživatelů: u neuživatelů jsou při popisech této skupiny opomíjena – byť někdy marginální – zastoupení vysokoškoláků, mladých či společensky úspěšných, a nevyvstává tak problém racionality neuživatelů s vyšším sociálním statutem. Podobně jsou také v představě zkušených uživatelů opomíjena či oslabována – byť také často marginální – zastoupení seniorů, žen či nezaměstnaných. Jako ukázkový příklad může sloužit teze o digitální generaci představená na s. 132–135. Druhým postupem je psychologizace nepřipojení, kdy se s pomocí pojmů jako jsou technofobie, stud či strach z počítačů⁶⁶⁸ hledají příčiny nepřipojení na úrovni psychických specifík, problémů a odchylek.⁶⁶⁹

⁶⁵⁷ Cit. Kvasny (2006, s. 174).

⁶⁵⁸ Dutton, Helsper a Gerber (2009, s. 55).

⁶⁵⁹ Viz s. 117–118.

⁶⁶⁰ Dutton, Helsper a Gerber (2009, s. 55); UCLA (2004, s. 42).

⁶⁶¹ Jako to již dříve navrhli např. Compaine a Weinraub (2001, s. 168); Wyatt, Thomas a Terranova (2002); Bonfadelli (2002, s. 82) či Selwyn (2003).

⁶⁶² Je to opět dobře srozumitelné – teze o digitální propasti nemůže vstřebat představu o části populace, která objektivně připojení k Internetu nepotřebuje, nebo alespoň jej nepotřebuje často a intenzivně, aniž by tím sama nezpochybnila svoji platnost.

⁶⁶³ Van Dijk (2005, s. 35).

⁶⁶⁴ Hoffman a Novak (1998, s. 9); Warschauer (2002; 2003, s. 199); Lenhart et al. (2003, s. 25); Holloway (2005, s. 175); Alampay (2006, s. 13); Helsper (2008, s. 48).

⁶⁶⁵ Cit. UCLA (2003, s. 28, 30; 2004, s. 40, 43).

⁶⁶⁶ Anderson, Bikson, Law a Mitchell (1995); Steyaert (2000, s. 9); Schneiderman (2003); van Dijk (2005, s. 135–140); O'Hara a Stevens (2006, s. 83–96); Roach (2007); Mossberger, Tolbert a McNeal (2008, s. 139–157); Fuchs (2008, s. 223).

⁶⁶⁷ Viz závěr kpt. 4.5.3.

⁶⁶⁸ Angl. *computer anxiety*.

⁶⁶⁹ Např. Rockwell a Singleton (2002); Finn a Korukonda (2003); van Dijk (2006b, s. 227–228).

Odvrácenou stranou konstrukce univerzální potřeby je normativita stavící neužívání jako projev iracionality, důsledku neblahých okolností, zaostalosti, sociální deviace. Abychom však lépe porozuměli tomu, že část populace skutečně nemusí Internet potřebovat, případně ho nemusí umět používat na výborné úrovni, musíme se na chvíli vrátit k důsledkům vztahu mezi DOI a výzkumem digitální propasti, které jsme zanechali rozpracované na s. 100 s odkazem k využití na tomto místě.

Výzkum difúze inovací se vyznačuje čtyřmi problematickými charakteristikami, za něž je kritizován již od sedmdesátých let: (1) tendence individualizovat difúzi inovace, (2) pro-inovační předpojatost, (3) problém retrospektivního zjišťování momentu osvojení inovace prostřednictvím vzpomínek respondentů a (4) nedostatečná pozornost věnovaná vlivu šíření inovací na socioekonomické nerovnosti. Zdrojem jejich přetrvávání je podle Rogerse zřejmě „trénovaná neschopnost“ výzkumníka vidět určité aspekty zkoumané reality, která je integrálním důsledkem jeho profesionalizace v určitém paradigmatu. Důsledkem je významné omezení řešených výzkumných otázek, což brání dalšímu vývoji poznatků o skutečné mechanice šíření inovací.⁶⁷⁰ Můžeme očekávat, že výzkum digitální propasti bude vykazovat znaky podobné trénované neschopnosti? Problematizace a interpretace v rámci stejného paradigmatu jako je paradigma DOI s sebou zřejmě bude nést stejné problémy a podobná „hluchá místa“. Pokud jsme souhlasili s tím, že výzkum digitální propasti je ze stejných stavebních kamenů jako základní model DOI, pak budou s nejvyšší pravděpodobností „hluchá místa“ DOI a výzkumu digitální propasti totožná nebo alespoň velmi podobná. Z autorů ve výzkumu rozšíření Internetu důsledky tohoto kroku pro tezi o digitální propasti překvapivě ještě nikdo nerozpracoval.

Protože retrospektivní zjišťování momentu osvojení je spíše metodologickým problémem přesnosti měření a protože již samotná existence výzkumu digitální propasti by mohla být chápána jako přínos k řešení čtvrtého problému, nebudeme se zde těmito dvěma nedostatky DOI speciálně zabývat.

Tendenci individualizovat difúzi inovace⁶⁷¹ lze charakterizovat jako „tendenci vidět zdroj problémů spíše v individuu než v systému, jehož je individuum součástí“⁶⁷². Tato tendence není ve výzkumu digitální propasti na první pohled všudypřítomná: náznaky opačného přístupu, tedy hledání zdroje problému na úrovni systému, můžeme spatřit např. v hledání viníka nepřipojení na straně výrobců ICT, v hledání příčin nedostatečné rychlosti difúze ICT v nastavení informačních politik i v upozorněních na podmíněnost uzavírání digitální propasti řešením tradičních sociálních nerovností (zejména příjmových a vzdělanostních). Na úrovni empirických analýz zdrojů a řešení digitální propasti, které výzkumu digitální propasti vévodí, je ovšem postavení této tendence velmi výrazné: setkali jsme se s ní ve výše uvedené logice, podle níž chyba nepřijetí technologie je na straně ne- uživatele (nedostatečné pochopení přínosu, nízké vzdělání, nedostatek motivace atp.), byla přítomna v převládajícím důrazu na hledání determinant osvojení Internetu v individuálních charakteristikách a nikoli již tak v sociálním prostředí (čehož jsme si všimli na s. 78), v chápání ovládnutí ICT jako individuální aktivity, u níž je kvalita výstupu dána osvojenými dovednostmi užívajícího jedince (viz s. 137–138) a konečně v představě, že přínosy z užívání jsou vysvětlitelné pouze z vlastností a schopností dotyčného uživatele (s. 151), případně ze

⁶⁷⁰ Rogers (2003, s. 106).

⁶⁷¹ Angl. *individual-blame bias*.

⁶⁷² Cit. *ibid*, s. 118–119.

soukromého vlastnictví určité ICT.⁶⁷³ Pomůže nám nějak sjednocení těchto indicií k lepšímu pochopení digitální propasti?

Nalezení kladné odpovědi je podmíněno opuštěním předpokladu, že přínosy z určité ICT jsou omezené na jejího uživatele. Představa, že by se zlepšení či alespoň udržení kvality života mohlo týkat i neuživatelů, v jejichž sociálním prostředí někdo jiný užívá Internet, sice není diskusi o digitální propasti cizí,⁶⁷⁴ je ale s tezí o digitální propasti jen obtížně slučitelná. Lze tuto představu nějak obhájit?

Cestou k prolomení předpokladu individuálních přínosů z užívání Internetu se zdá být opuštění představy neuživatele či občasného uživatele jako izolované statistické jednotky. Ze s. 78 již víme, že sociální síť respondenta je důležitým komunikačním kanálem zprostředkujícím jedinci inovaci a ovlivňujícím velmi významně pravděpodobnost jejího osvojení. Je však možné, aby si jedinec inovaci neosvojil a těžil z přítomnosti její adopce ve své sociální síti, podobně jako tomu je u jedinců, kteří, ač bez automobilu a řidičského průkazu, těží z výhod automobilové přepravy prostřednictvím svých známých či příbuzných?⁶⁷⁵ Tato myšlenka se objevuje na „okraji“ výzkumu digitální propasti ve výzkumu delegovaného připojení, resp. tzv. zprostředkovatelů připojení⁶⁷⁶ k Internetu. Díky němu dnes víme, že nejvíce nepřipojené populace, jako jsou např. senioři či neuživatelé ze zemí s nízkým stupněm materiálního blahobytu, využívají kontakty ve své sociální síti k vyřízení online žádostí, k online jednání s úřady, ke zjišťování informací atp.⁶⁷⁷ Zvláštní pozornost si zaslouží empirické pokrytí zprostředkovaného užívání Internetu, kterým se od roku 2005 zabývá *Oxford Internet Institute*. Z výsledků jednoznačně vyplývá, že **zprostředkované užívání Internetu je v populaci celkem běžné**: devět z deseti odpadlíků a tři čtvrtiny neuživatelů v roce 2009 znali někoho, na koho by se mohli obrátit, pokud by potřebovali něco poslat přes Internet, přičemž důchodci, ženy a nezaměstnaní na tom nejsou výrazně hůře. Pro neuživatele jsou těmito kontakty nejčastěji děti, vnoučata a přátelé, pro odpadlíky pak přátelé, členové rodiny a pracovníci knihoven. Možnost připojit se k Internetu přes své děti či vnoučata takto již využilo přes polovinu neuživatelů či odpadlíků, přes přátele pak třetina neuživatelů či odpadlíků. Využívání kontaktů v sociální síti se však zřejmě netýká jen neuživatelů či odpadlíků a ovlivňuje i získaná data o distribuci digitálních dovedností: podle zprávy z roku 2009 více než polovina britských uživatelů požádala někoho z rodiny či z přátel o pomoc při používání Internetu, necelá třetina pak využila pomoc někoho z práce či ze školy.⁶⁷⁸ Tato zjištění podporují i další studie o využívání své sociální sítě při ovládnání počítače⁶⁷⁹, o

⁶⁷³ Podobně můžeme uvažovat o tendenci k individualizaci difúze ICT na úrovni globální digitální propasti, (a) kde jsou důvody pomalé informatizace hledány v souborech vnitřních vlastností zkoumaných států a nikoli na úrovni systému globální ekonomické závislosti a s ním spojeného nerovného technologického a sociálního rozvoje, (b) kde odpovědnost za nedostatečnou implementaci informačních politik a rozvoj informační infrastruktury nesou státy, ačkoli jsou výrazně omezeny systémem mezinárodního práva, bující privatizací mezinárodních přenosových soustav a jejich globální geografii, a (c) kde jsou zdroje ekonomických, politických a sociálních přínosů z informatizace spatřovány v míře rozšíření ICT v populaci jako nezávislé na změně systému mezinárodních ekonomických a právních vztahů.

⁶⁷⁴ Explicitně viz např. Castells (2001a, s. 285) či Newhagen a Bucy (2003, s. 19). V tomto bodě koliduje individualizační tendence s předpokladem univerzální transformace všech oblastí společenského života, neboť informační společnost není exkluzivním parametrem části populace přímo využívající IT.

⁶⁷⁵ Za tuto metaforu vděčím Wyatt, Thomas a Terranova (2002).

⁶⁷⁶ Angl. *delegated access, proxy users, intermediaries*.

⁶⁷⁷ Heeks (1999, s. 18); UNDP (1999, s. 64–65); Warschauer (2003, s. 168); James (2007, s. 292–293); Kodl (2008).

⁶⁷⁸ Dutton, Helsper a Gerber (2009, s. 56–59).

⁶⁷⁹ Brandtweiner, Donat a Kerschbaum (2010).

(nezanedbatelném) množství uživatelů, kteří díky Internetu pomohli jiné osobě s její závažnou nemocí nebo zdravotním stavem,⁶⁸⁰ a o využití delegovaného či asistovaného připojení u pacientů s diabetem⁶⁸¹.

Existence zprostředkovatelů, kteří slouží jako spojovací články mezi neuživatelé (či méně zkušeným uživatelem) a Sítí, podstatně oslabuje představu přínosů z užívání ICT vázaných pouze na bezprostřední vlastníky nebo uživatele. Mohla by mít dalekosáhlé důsledky pro výsledný obraz připojení populace k informační infrastruktuře v mezinárodním srovnání, protože by favorizovala kultury s kolektivními uživatelskými praxemi a vyšší sociální solidaritou.⁶⁸² Kategorie zprostředkovatelů je také srozumitelným a dobře pochopitelným vysvětlením možnosti existence části populace, která není znevýhodněna neužíváním či nízkými digitálními dovednostmi. Pokud bychom rozšířili statistiky počtu uživatelů v ekonomicky rozvinutých zemích o delegované a asistované připojení a interpretovali je pomocí doplňkové hypotézy, získali bychom daleko méně dramatický obraz digitální propasti: v kategorii skutečně odpojených by zůstalo jen několik málo procent jedinců, jejichž hlavním problémem by byla chudoba a sociální vyloučení.

Tendence individualizovat problém difúze ICT ve společnosti je tímto v převládající problematizaci digitální propasti neoddělitelně spjata s pro-inovační předpojatostí⁶⁸³, tedy přesvědčením, že „inovace by měla být rozšířena a přijata všemi členy sociálního systému, že by se měla rozšiřovat rychleji a že by se tato inovace neměla ani předělávat ani odmítat.“⁶⁸⁴ Tyto dva problémy DOI proto v případě výzkumu digitální propasti nemá smysl chápat odděleně: pokud má být inovace přijata všemi členy systému, spočívá hledané řešení vždy v realizaci společnosti uživatelů. Racionalizaci a hodnotovou neutralizaci pro-ICT předpojatosti zabezpečuje, kromě výše představených předpokladů, také předpoklad nevyhnutelnosti další informatizace. Tento předpoklad je přítomen v modelování neklesajících S-křivek difúze ICT (viz např. schéma č. 14 a s. 99), v tvrzeních o digitální propasti jako přechodném období,⁶⁸⁵ v tvrzeních, že digitální propast na úrovni přístupu se již uzavírá a musíme se proto nyní zabývat rozdíly mezi uživateli,⁶⁸⁶ případně v tvrzeních, že vážnost problému digitální propasti a sociálních přínosů Internetu se bude s další informatizací bez intervence prohlubovat⁶⁸⁷. Teoreticky je tento předpoklad zakotven v chápání současné situace jako počáteční fáze informační společnosti, jejíž plný obraz se rozvine až v následujících letech v důsledku další informatizace.⁶⁸⁸ Informatizace společnosti se zde jeví jako součást přirozeného vývoje věcí, jako hybný moment současné fáze společenského vývoje či všeobecně přijímaná historická danost, z níž již není úniku⁶⁸⁹ a vůči níž se nemá smysl bránit odmítnutím užívat ICT⁶⁹⁰.

⁶⁸⁰ Horrigan a Rainie (2006).

⁶⁸¹ Mayberry et al. (2011).

⁶⁸² James (2011) jako jeden z prvních autorů podává empiricky zakotvený přehled důsledků kultury sdílení (culture of sharing) na mezinárodní statistiky digitální propasti dle míry užívání mobilního telefonu. Zapracování role kultury sdílení můžeme najít i ve zprávě OSN (2005, s. 14), v níž jsou počty uživatelů v zemích s chybějícími daty odhadovány na základě předpokládané míry individuálního užívání připojení k Internetu (v Egyptě např. osm uživatelů na jeden účet, v Iráku dvacet pět). Pro přehled úspěšných využití zprostředkovatelů v rozvojových zemích viz např. James (2005).

⁶⁸³ Angl. *pro-innovation bias*.

⁶⁸⁴ Cit. James (2005, s. 106).

⁶⁸⁵ Např. O'Hara a Stevens (2006, s. 88); Martin a Robinson (2007, s. 18).

⁶⁸⁶ Hoffman (2011, s. 202).

⁶⁸⁷ Castells (2001a, s. 271); Norris (2001, s. 71); Dewan a Riggins (2005, s. 299); van Dijk (2005); O'Hara a Stevens (2006, s. 87–88).

⁶⁸⁸ Např. Reddick, Boucher a Groseilliers (2000, s. 46).

⁶⁸⁹ Srov. Castellsova TIS v kpt. 3.5-3.6.

Požadavky politické intervence do vývoje digitální propasti předpokládají možnost její uzavřítelnosti, tj. vycházejí z představy digitální propasti jako (potenciálně) dočasná deviace ve vývoji informační společnosti. Explicitní upozornění na nutnost uzavření digitální propasti zůstávají nejčastěji blíže nespecifikovaná, propracovanější úvahy často tváří v tvář rostoucím sociálním nerovnostem vedou k opatrnějším požadavkům zabránění či alespoň zmírnění jejího dalšího rozšiřování. Prostor daný potřebou zachování platnosti teze o digitální propasti, tj. vymezený výše uvedenými předpoklady, ovšem neumožňuje příliš velké manévrování. Vhodnou ukázkou může být van Dijkova snaha o skloubení nemožnosti úplného uzavření se snahou najít lék na digitální propast jako nový zdroj sociální nerovnosti. Van Dijk si je vědom, že „z principu [tj. s ohledem na trend prohlubující se digitální propasti – pozn. PL] a z praktických důvodů je nemožné digitální propast uzavřít úplně“⁶⁹¹. Předefinuje tedy problém digitální propasti na problém tendence k vytvoření *strukturální* nerovnosti přístupu k ICT, jejímž důsledkem by bylo utvoření tříd občanů druhého a třetího řádu.⁶⁹² Protože jsou nerovnosti v přístupu odvozeny od systému nerovné distribuce vzácných zdrojů, pokračuje dále přiznáním, že nejlepší šance na vyřešení spočívají v obecných opatřeních namířených proti ekonomické, vzdělanostní, kulturní a politické nerovnosti. Díky přeorientování na zamezení „strukturální nerovnosti“ přístupu k ICT ale vzápětí může obnovit předpoklad uzavřítelnosti tvrzením, že „takový závěr by byl po tak detailní analýze velmi neuspokojivý (...) a koneckonců není ani oprávněný. Konkrétní politiky konfrontace digitální propasti jsou možné.“⁶⁹³ Objasnění prahu, za níž dochází k této předpokládané transformaci, ale nikde nenajdeme, a nedozvíme se tak ani, jak se liší politická opatření s cílem uzavřít digitální propast od politických opatření s cílem zabránit přeměně digitální propasti v novou strukturální nerovnost. Žádný takový práh ve van Dijkově teoretickém systému zřejmě neexistuje – řešitelnost digitální propasti totiž obhájí prostřednictvím redukce na možnost zvrácení tendence mířící ke stavu společnosti, který je dle klíčového argumentu již naší realitou.

Dle klíčového argumentu a představených opatření se předpokládá, že podpora rozšíření ICT a jejich kvalitního užívání povede ke zmenšení ostatních sociálních nerovností, které zpětně povedou ke snížení nerovností v rozšíření ICT a kvality jejich užívání. Van Dijk se tak chytá do stejné pasti tautologického mixu technodeterminismu a sociodeterminismu jako další autoři⁶⁹⁴ využívající kombinaci předpokladů uzavřítelnosti digitální propasti a univerzálního pozitivního vlivu ICT na kvalitu života: zatímco je na jedné straně další informatizace legitimizována jako lék na ekonomické zaostávání, upadající sociální kohezi a demokratický deficit (prostřednictvím e-governmentu a předpokládaného vlivu užívání Internetu na občanskou informovanost a angažovanost), jsou to právě tyto problémy, jejichž politické řešení je požadováno jako podmínka uzavření digitální propasti. Tato tautologie dává smysl pouze při zachování předpokladu, že samotný design ICT je zdrojem pozitivní společenské změny, zázračným lékem na sociální neduhy, který stačí dostatečně rychle rozšířit spolu s příbalovým letákem o podmínkách kvalitního užití. Protože již víme, že tento předpoklad neplatí, nezbyvá než kruh přetnout a zpochybnit tak i samotnou otázku uzavřítelnosti.

⁶⁹⁰ Explicitně např. O'Hara a Stevens (2006, s. 166).

⁶⁹¹ Cit. van Dijk (2005, s. 205).

⁶⁹² Podobně také Norris (2001) a Martin a Robinson (2007, s. 18).

⁶⁹³ Cit. van Dijk (2005, s. 206).

⁶⁹⁴ Stejnou tautologii najdeme u Castellse (2001a, s. 247–271).

Ptejme se tedy nejdříve, jaké argumenty můžeme snést proti možnosti uzavřít digitální propast při zachování ostatních předpokladů obhajoby teze o digitální propasti (tzn., aniž bychom zapracovali nové skutečnosti z výše uvedené kritiky předpokladů).

Za prvé, v předpokladu uzavřítelnosti je implicitně obsažená nutnost univerzálního rozšíření určitého životního způsobu vyjadřujícího stejné pro-inovační preference a hodnoty; uzavření digitální propasti by tedy bylo podmíněno značnou kulturní homogenitou. V zemích s nejvyššími podíly uživatelů také dochází ke zpomalení tempa nově připojených.⁶⁹⁵ Podle poslední zprávy *Pew Internet & American Life Project*, zabývající se dynamikou počtu úplně odpojených, byl jejich podíl v populaci v letech 2002-2005 stabilní.⁶⁹⁶ Internet má očekávaný nižší strop difúze než např. telefon z důvodu vyšší složitosti a s tím spojené náročnosti pro uživatele, takže můžeme očekávat, že určitá část populace zůstane nepřipojená a určitá část uživatelů bude i nadále využívat jen některé základní funkce bez očekávaného vlivu na kvalitu života (což podporuje i zjištěná dynamika digitálních dovedností v kpt. 4.5.4). Jako nereálný se také jeví předpoklad narovnání zdrojů digitálních dovedností, a to zejména s ohledem na zjištěnou nezávislost úrovně strategických dovedností a intenzity či délky užívání Internetu (viz s. 138). Van Dijk v sepětí sociálního statusu a na něj vázaného vědění, intelektuální kapacity a pracovních požadavků vidí zdroj diferencního osvojování digitálních dovedností, což znamená, že jedinci s vyšším sociálním statusem si osvojují dovednosti s vyšší přidanou hodnotou a větším strategicky využitelným potenciálem než jedinci s nižším sociálním statusem, což podle něj dále posiluje stávající trend rostoucí sociální nerovnosti.⁶⁹⁷ Dále, prostupnost „kyberprostoru“ je závislá na sociálním statusu uživatele a dostupibilita strategicky využitelným vědění je úzce propojená se sociální distribucí vědění vázaného na status a na (strategická) omezení dostupnosti strategicky využitelných informací. Na úrovni globální digitální propasti přišli v roce 2005 Guillén a Suárez ve studii *Explaining the Global Digital Divide* se zjištěním, že mezinárodní rozdíly v adopci ICT jsou spíše než nedostatečným nastavením vnitřních informačních politik „výsledkem základních ekonomických, politických a sociálních rozdílů (...), které jdou do určité míry na vrub nerovných mocenských vztahů vymezených statusem země ve světovém systému a mírou jejich dependence“⁶⁹⁸. Řešení mezinárodních rozdílů v adopci ICT by tak předpokládalo radikální transformaci systému globálních mocenských vztahů. Shrnuto, rozdíly v připojení na všech úrovních jsou dány množstvím dalších nerovností ve společnosti, jejichž vyrovnání není ve stávajícím (pokud vůbec v nějakém) sociálním systému možné. Při zachování předpokladů obhajoby teze o digitální propasti proto můžeme očekávat spíše její další prohlubování a možná i zvrácení současného trendu nárůstu uživatelů v souvislosti s demontáží a privatizací sociálního státu (v euroamerickém okruhu), rostoucí sociální nerovností a nestabilitou doprovázející očekávané zvyšování cen neobnovitelných zdrojů.

Výše uvedená kritika platnosti předpokladů obhajoby teze o digitální propasti, na nichž je vystavěn i klíčový argument, nedává jinou možnost než zhodnotit klíčový argument jako velmi chabou konstrukci. Znamená to ale, že bychom měli odmítnout i zakládající ideu nerovného rozšíření ICT (a potažmo i nerovné kvality užívání) jako nové dimenze sociální

⁶⁹⁵ Martin a Robinson (2007, s. 18); viz také s. 76 této práce pro dynamiku v ČR.

⁶⁹⁶ Fox (2005, s. 3).

⁶⁹⁷ Van Dijk (2005, s. 140–143); podobně také Jansen (2010). Přesto van Dijk nezapomene v souvislosti s rostoucí nerovností vždy zdůraznit „vysokou pravděpodobnost“ a tedy „nikoli přírodní nutnost. Vzdělávací politiky a příjmové a platové politiky vlád, firem, odborů a občanských institucí mohou tento trend zvrátit, jak je vysvětleno v poslední kapitole.“ (tzn. v kapitole představující navrhovaná opatření, jejichž podstatná část byla shrnuta v této práci na stranách 120-121, 138 a 148). Cit. van Dijk (2005, s. 142).

⁶⁹⁸ Cit. Guillén a Suárez (2005, s. 697).

nerovnosti? A pokud ne, jaká je její závažnost a případná politická řešitelnost? A jaké jsou důsledky odpovědí na tyto otázky pro teorii informační společnosti?

Abych mohl zodpovědět tyto otázky, je nutné vrátit se nejprve ke všem dosud zmíněným problémům a nedostatkům současného výzkumu digitální propasti, které vyvrcholily v této podkapitole identifikací základních předpokladů a jejich kritickým zhodnocením. Pro přehlednost jsou identifikované předpoklady uvedeny ve schématu č. 23.

Schéma č. 23: Předpoklady obhajoby teze o digitální propasti

- 0) Předpoklad reality informační společnosti
- 1) Redukce kategorie ICT na Internet
- 2) (Kvalitní) přístup Internetu se stává podmínkou udržení či zvýšení kvality života prostřednictvím udržení či zvýšení participace ve všech hlavních sférách sociální existence
- 3) Předpoklad stejných přínosů ke kvalitě života ve všech sociálních prostředích
- 4) Předpoklad/konstrukce univerzální potřeby užívání Internetu
- 5) Předpoklad individuálních přínosů z užívání Internetu
- 6) Předpoklad nevyhnutelnosti další informatizace
- 7) Předpoklad uzavřitelnosti digitální propasti

Zdroj: autor

6 Odvrácená strana Metcalfova zákona: situační pojetí digitální propasti

„Naším svrchovaně aktuálním úkolem je domyslet souvislosti a důsledky informačního věku (...).“⁶⁹⁹

Miloslav Petrušek

V neprospěch tvrzení o nerovnostech v přístupu k ICT jako nové sociální nerovnosti hovoří především zjištění, že (1) přístup k ICT je jen jeden z dalších faktorů podmiňujících „úspěšnost“ pouze v určitých segmentech sociálního života, a že tedy (2) neužívání či nekvalitní užívání nemusí ještě znamenat sociální znevýhodnění či zhoršení kvality života, a dále že (3) některé funkce připisované Internetu lze suplovat pomocí jiných komunikačních a informačních kanálů, a proto by (4) rozšíření definice ICT na další technologie (jako například mobilní telefon) znamenalo výrazně menší a snad i výrazně méně závažnější digitální propast. I mnou představená kritika předpokladů ovšem neimplikuje univerzální neplatnost teze o vlivu ICT na „úspěšnost“ či „kvalitu života“. V takovém případě by totiž pouze došlo k nahrazení konstrukce univerzální potřeby obtížně udržitelnou konstrukcí univerzální ne-potřebnosti, která by byla v rozporu se (i) zjištěními o významné roli Internetu v těžkých životních situacích části respondentů,⁷⁰⁰ s (ii) deklaracemi uživatelů o pozitivním vlivu Internetu na jejich koníčky, efektivitu práce či sociální život⁷⁰¹ a s (iii) realitou nezbytnosti umět používat Internet v určitých segmentech pracovního trhu⁷⁰² (např. v IT sektoru, v akademické praxi, ve státní byrokracii).⁷⁰³ Jediným řešením se proto zdá být opuštění stávajících měřítek analýzy, což také znamená opuštění představy digitální propasti jako stavu celé populace, jíž je myšlena populace národního státu či lidstvo rozdělené do národních populací.⁷⁰⁴ Čím jsou však specifické situace, v nichž přístup k ICT skutečně představuje hranici mezi účastí a vyloučením, mezi možností a nemožností získat či najít potřebné informace či splnit zadaný úkol? Smyslem této otázky není v prvé řadě, jak by se mohlo zdát, problém vymezení hledané úrovně analýzy; míří především na identifikaci podmínek platnosti teze o digitální propasti, soubor parametrů, které nejsou v současném chápání digitální propasti přítomny, případně jsou marginálně zmiňovány bez domyšlení vazby na platnost teze o digitální propasti. Jakmile bychom určili tento soubor parametrů, nemuseli bychom se zabývat otázkou přesného vymezení měřítka analýzy, neboť předpokládám, že referens digitální propasti je vnitřně jednotné, a je tudíž vysvětlitelné

⁶⁹⁹ Cit. Petrušek (2005, s. 19).

⁷⁰⁰ Horrigan a Rainie (2006).

⁷⁰¹ Hoffman, Novak a Venkatesh (2004, s. 39); Madden (2006); Šmahel a Lupač (2007, s. 14, 21; 2008, s. 16-18).

⁷⁰² Horrigan (2011, s. 22) odkazuje na již nedostupnou analýzu „The Economic Impact of Digital Exclusion“ od *Digital Impact Group and Econsult Corporation*, podle níž v roce 2010 80 % z 500 nejziskovějších amerických společností (dle přepočtu časopisu Fortune) umožňovalo přihlásit se o práci pouze pomocí online přihlášky.

⁷⁰³ Jako perličku již lze jen dodat, že paušálním odmítnutím digitální propasti by tato práce popřela sama sebe, neboť by bez připojení k Internetu a dobrých zprostředkovatelů online přístupu do drahých vědeckých databází vůbec nemohla ve srovnatelné podobě vzniknout.

⁷⁰⁴ Tímto krokem také plním slib rozvedení odpovědi na dosud otevřenou otázku C) ze s. 87 o možnosti promýšlet digitální propast v jiných než dominantně užívaných měřících.

jedním modelem použitelným pro různá měřítka analýzy. Takový postup je robustní vůči kulturním variacím a různým sociálním uspořádáním odlišně strukturujícím svůj sociální prostor.

Míra nezbytnosti užívat v dané situaci Internet, která v této situaci současně odpovídá závažnosti digitální propasti, je na základě syntézy výše uvedených informací dána dostupností alternativních komunikačních a informačních kanálů či alternativních pracovních nástrojů, a dále jejich množstvím a relativními náklady na využití. Míru závažnosti digitální propasti v dané situaci tedy lze odvodit z následujícího **situačního pojetí digitální propasti**:

Čím menší je v dané situaci dostupnost alternativních komunikačních či informačních kanálů (či pracovních nástrojů) a čím větší jsou rozdíly v nákladech na jejich využití ve srovnání s Internetem, tím více bude jedinec v dané situaci závislý na užití Internetu, a tím více také bude vyloučen z této situace v případě, že Internet nevyužívá či ho za daným účelem neumí efektivně používat, a to včetně případných přínosů a ztrát, které s sebou účast na této situaci nese.

Uveďme si pro lepší pochopení několik příkladů. Pokud státní či místní administrativa zveřejní nějaký důležitý formulář v elektronické formě či nabídne odevzdání formuláře pomocí online podatelny, je jedincovo znevýhodnění jako občana dáno možností a snadností dosáhnout na tento formulář či jej odevzdat alternativními cestami, např. na obecním úřadě, přes známého či na poště. Jiný příklad: pokud by měl v současnosti vědecký pracovník v sociálních vědách ve městě svého působení k dispozici pouze knihovny se zastaralým knižním fondem a s drahým systémem meziknihovních či mezinárodních výpůjček, je jeho účast na řešení aktuálních otázek oboru téměř znemožněna (držíme se stále hypotetické možnosti absence alternativních kanálů). Podobně, vejítí nové firmy či značky ve známost bez přítomnosti v online vyhledávacích je závislé na míře využívání alternativních informačních kanálů (jako jsou telefonní seznamy, pouliční reklamy či interpersonální vztahy) v cílové populaci produktu. Podobně umí tato teze vysvětlit i nepotřebnost Internetu u alternativně žijících subkultur, manuálně pracujících či v sociální síti seniorů, kdy se většina komunikace odehrává pomocí bezprostředního či telefonního kontaktu a kdy je navíc často k dispozici zprostředkovatel připojení. Tedy alespoň do chvíle, než se zvenčí objeví nutnost komunikace, u níž nebude nabídnuta jiná než ICT alternativa.

Zvláštním případem, ke kterému nás zavádí poslední příklad, je podoba, jakou tato teze nabývá v případě Internetu jako komunikačního nástroje. Při chápání užítku, který síťové komunikační technologie nabízí uživateli, je již přes dvě desetiletí využíváno tzv. Metcalfova zákona, který je vlastně aplikací síťového efektu na oblast telekomunikací: podle tohoto zákona je užitek z připojení ke komunikační síti rovný druhé mocnině počtu jejích uzlů (užitek je odvozen od množství možných kombinací uzlů v síti).⁷⁰⁵ Pokud budete mezi prvními uživateli Internetu na světě, je užitek z jeho užívání velmi nízký. Čím více lidí se ovšem bude připojovat a čím víc informací tak bude na Internetu k dispozici, tím větší užitek bude užívání mít pro každého z uživatelů. Tento zákon se stal pochopitelně velmi populární mezi programátory a investory do platforem pro správu sociálních sítí, jako jsou např. MySpace, Facebook či LinkedIn: zakladatel každého nového projektu v tomto sektoru se musí vyrovnat s nízkou počáteční přidanou hodnotou pro nové uživatele, která pramení z počátečního nízkého počtu možných vzájemných vazeb. Podobný princip najdeme i ve využívání mobilních sítí, online počítačových her, formátů textových dokumentů a dalších příkladů bychom mohli najít jistě nepočítaně (proto mimochodem u nových produktů roste

⁷⁰⁵ V souvislosti s digitální propastí viz např. O'Hara a Stevens (2006, s. 38–40).

význam jejich interoperability). Z hlediska situačního pojetí digitální propasti je na Metcalfově zákoně zajímavější jeho odvrácená strana: tedy jaký důsledek má nárůst počtu uživatelů sítě na její neuživatele. Vysvětleme si to na hypotetickém příkladu, kdy se ve společnosti komunikující pouze pomocí pevné telefonní linky začne rozšiřovat emailová komunikace. Čím větší část populace přejde z pevné telefonní linky na email, tím větší užitek z užívání emailu budou jeho uživatelé mít, a tím více komunikačně vyloučení budou uživatelé telefonu. Poslední uživatel pevné telefonní linky v tomto hypotetickém případě zůstane se svým mlčícím telefonním přístrojem jako úplný sociální izolát. Všimněme si, že v souladu s novým klíčovým argumentem je v tomto příkladu míra vyloučení neuživatelů, kromě poměru velikosti telefonické a emailové komunikační sítě, dána také mírou, s níž je email užíván jako substituční a nikoli jako přídavná komunikační technologie (např. z časových či finančních důvodů). Dále, protože jsou díky úsporám z rozsahu náklady na účast v síti nižší při větším počtu uživatelů, je navíc uživatel marginalizujícího se komunikačního nástroje znevýhodněn zvyšováním nákladů na komunikaci (i u mizení možností bezprostřední komunikace se zvyšují náklady na cestování, časové náklady atd.). **Míru vyloučení lze tedy také stanovit jako funkci poměru velikosti komunikačních sítí a rozdílu nákladů na komunikaci pomocí alternativních komunikačních kanálů.**

Myšlenku odvrácené strany Metcalfova zákona se v nedávné stejnojmenné studii pokusili modelovat počítačový vědec Rahul Tongia a komunikační vědec Ernest Wilson.⁷⁰⁶ Podle autorů je z hlediska populace jako celku členství v nové komunikační síti spojeno s komparativní výhodou nižších nákladů na komunikaci jen do určitého optimálního bodu, po jehož překročení znevýhodnění neuživatelů roste rychleji než přidaná hodnota z užívání pro nové uživatele. Tento bod leží podle autorů snad někde kolem 50% hranice, což je tvrzení rezonující s modelem DOI, v němž se zhruba po překročení 50% hranice difúze začíná stávat užívání inovace sociální normou a neuživatelé se připojují stále více z důvodu vnějšího tlaku. Autoři dále upozorňují, že stávající využívání Metcalfova zákona příliš zdůrazňuje nárůst užítku *celé* populace ze zvětšování komunikační sítě,⁷⁰⁷ a to na úkor zhodnocení důsledku narůstajících nákladů, které celá populace sdílí díky paralelně probíhajícímu utváření vyloučené subpopulace. Jako příklady uvádí mimo jiné vysoké náklady amerického zdravotního systému na nepojištěnou část populace nebo bezpečnostní náklady většinové populace uživatelů pokročilejších operačních systémů pramenící ze ztráty bezpečnostní podpory starších systémů, které tím ohrožují celou počítačovou síť. Síťový efekt se dle autorů dále projevuje i u nesíťových technologiích pomocí sekundárních nebo komplementárních důsledků, které jsou navázány na budování přidružených síťových infrastruktur. Autoři uvádějí jako příklad růst počtu automobilů, který vede k růstu investic do silniční infrastruktury a k budování sítě supermarketů, v nichž díky úsporám z rozsahu majitelé automobilů relativně ušetří. Můžu jen doplnit, že při překročení určité hranice se však přestanou vyplácet investice do alternativních způsobů komunikace, např. do veřejné dopravy či do přechodů pro chodce, a roste tak dále míra znevýhodnění neuživatelů aut. Podobně vede růst počtu uživatelů vysokorychlostního Internetu ke zvyšování přenosové náročnosti internetových stránek, což vede ke snižování užítku z užívání Internetu u těch, kdo zůstávají u pomalejšího (např. vytáčeného) připojení. Můžeme proto také očekávat, že zvýšená obliba elektronických čteček povede k takovému navyšování nákladů na vydávání knih papírových, že se – minimálně v některých segmentech knižního trhu – přestane tisknutí knih vyplácet?

⁷⁰⁶ Tongia a Wilson (2011).

⁷⁰⁷ Příkladem budiž hypotéza nárůstu ve výzkumu vlivu užívání Internetu na sociabilitu populace.

Co odvrácená strana Metcalfova zákona znamená pro naše promýšlení digitální propasti?

Z obráceného Metcalfova zákona vyplývá, že platnost teze o digitální propasti je přímo úměrná míře nezbytnosti užívat ICT v daném sociálním prostředí, tj. je přímo úměrná kombinaci rozšíření příslušné ICT a míry její nenahraditelnosti alternativními komunikačními médii. To znamená, že hrozbu nejhorší digitální propasti – a v souladu s DOI i největší tlak na připojení zbývajících neuživatelů – můžeme nalézt v těch nejvíce připojených subpopulacích, pro něž je ICT alespoň částečně exkluzivním nástrojem sociální interakce: tedy např. mezi teenagery a studenty, jejichž míra užívání Internetu přesahuje v ekonomicky rozvinutých zemích 90% hranici. Pokud by např. devět z deseti žáků ve třídě užívalo k mimoškolní komunikaci a plánování volnočasových aktivit Facebook, mohou zbývajcí žáci vypadávat z množství skupinových aktivit ve chvíli, kdy nedojde k propojení komunikace probíhající přes Facebook s bezprostřední nebo mobilní komunikací (podobně můžeme obrácený Metcalfův zákon aplikovat na akademickou sféru, firemní komunikaci atd.). Na tomto příkladu dobře vidíme, do jaké míry je pro zachování sociální integrity důležité zachování paralelních komunikačních či informačních sítí.

Čím více se tedy budou ICT stávat výlučnou infrastrukturou komunikace a přístupu k informacím, tím více budou neuživatelé či slabší uživatelé znevýhodněni.⁷⁰⁸ Tento **paradox digitální propasti** má významné důsledky pro informační politiky, další výzkum digitální propasti i teorii informační společnosti.

Informační politiky založené na principu „totální inkluze“, podporované dosud, až na marginální výjimky,⁷⁰⁹ výzkumem digitální propasti, k prevenci digitální propasti nepřispívají, ale naopak jsou nástrojem jejího utváření.

Funkční politiky uzavírání digitální propasti by se tedy měly přestat orientovat na podporu dalšího rozšíření Internetu, ale měly by být zaměřeny především na (i) hlídání dostupnosti alternativních komunikačních a informačních kanálů (včetně podpory sociální koheze) a dále na (ii) regulaci rozdílů v nákladech spojených s komunikací pomocí alternativních komunikačních a informačních kanálů. Pozornost je třeba také věnovat vytváření a udržování dostatečných mechanismů „překladač“ na hranicích mezi uživateli a neuživateli, tedy mechanismů, které by zabezpečovaly informační a komunikační tok napříč různými komunikačními sítěmi, např. prostřednictvím podpory institucionalizace delegovaného či asistovaného připojení.⁷¹⁰ Konzervativní nádech tento rámec pro přeformulování stávajících informačních politik má pouze z perspektivy primitivního progresivismu (tedy že zavádění inovací je vždy spojeno s nárůstem kvality

⁷⁰⁸ Na toto explicitně upozorňují např. Loges a Young (2001, s. 559), Valentine, Holloway a Bingham (2002, s. 298) či Livingstone a Helsper (2007, s. 692). Podobně jako u textů zabývajících se digitální propastí, které odkazují na zmíněnou studii Tongia a Wilsona, jako jsou např. Castells (2011), Hoffman (2011) či Horrigan (2011), však autoři zachovávají předpoklady teze o digitální propasti a nedomýšlí důsledky tohoto kroku pro samotnou podstatu digitální propasti, informační politiky a společenskou roli akademické reflexe digitální propasti. Horrigan (2011, s. 29) tak například opakuje mantru řešení digitální propasti pomocí „zvýšení dostupnosti a atraktivit“ doprovázené podporou digitálních dovedností, Donna Hoffman (2011, s. 193) mluví o „neúprosném směřování Internetu k všudypřítomnosti“, a vidí v používání Internetu zdroj zvýšení sociálního kapitálu a osobní spokojenosti, přičemž nekomunikování přes Internet vidí jako hrozbu sociálního znevýhodnění.

⁷⁰⁹ Např. Reddick, Boucher a Groseillier (2000) doporučují nutnost zachování paralelních informačních a komunikačních kanálů.

⁷¹⁰ Explicitní formulaci tohoto požadavku jako nástroje řešení vycházejícího z analýzy situace malých ekonomických aktérů v rozvojových zemích najdeme u Duncombe a Heeks (2002).

života), kterou autor nesdílí. Jako pokroková je naopak možné taková opatření posuzovat vzhledem k hodnotám zachování sociální solidarity, kulturní variability a rovnosti, která není abstraktním pojmem, ale výslednicí určitých podmínek sociální existence. Takové politiky, na rozdíl od těch dosavadních, nejsou utopické, ale jsou zakotveny ve výše uvedených poznacích o vlivu užívání Internetu na kvalitu života a v kritice dalších souvisejících předpokladů dosavadního výzkumu digitální propasti.

Co je na paradoxu digitální propasti zarážející, není ani tak jeho mechanismus, který se nyní může zdát zjevný a poměrně jednoduše odvoditelný, ale to, že i přes soustavně se objevující kritiky některých předpokladů, možnost podívat se prostě na data z jiného úhlu (např. přijmout odpověď „nepotřebuji to“ jako racionální akt, který by měl být do modelu začleněn se všemi důsledky) a množství dalších indicií, se hlavní proud výzkumu digitální propasti drží jednoho výkladu, jehož logika se zásadně neliší od politických, investorských a mediálních legitimizací postupující informatizace, přítomných ve veřejném prostoru již od 70. let.

Čtenáře jistě mohlo nejednou zarazit, že o výzkumu digitální propasti pojednávám jako o monolitickém celku, v němž je hledání pravdy podřízeno snaze udržet platnost teze o digitální propasti pomocí představených předpokladů. Tato představa není ale bohužel tak daleko od pravdy, čehož si čtenář mohl nejednou všimnout při představení výzkumu digitální propasti, v němž z výraznějších proudů chybí jen diskursivní analýza digitální propasti, uvedená níže. Z hlediska podílu na celkové produkci výpovědí o digitální propasti je množství kritik převládajícího pojetí digitální propasti zanedbatelné. Dokladem může být i to, že po krátké kritice digitální propasti, která proběhla před více než deseti lety (kpt. 4.2), se již neobjevila žádná výrazná škola či skupina autorů přicházející s alternativním modelem na bázi kritiky předpokladů hlavního proudu (binární a vícedimenzionální pojetí digitální propasti patří do jedné tradice).⁷¹¹ Co stojí za neustálou reprodukcí předpokladů teze o digitální propasti a s ní spojenou rigiditou řešených výzkumných otázek? Kam se v tomto případě poděla kritická funkce sociální vědy a nezávislé myšlení?

Vysvětlení můžeme hledat na několika rovinách. Jako první se nabízí hypotéza osobnostní či statusové specifčnosti autorů. Tato hypotéza vychází z předpokladu, že silné pro-inovační zapálení a přisuzování vysoké přidané hodnoty užívání ICT má svůj zdroj ve vyšší míře inovátorství a v habituální podobnosti výzkumníků, kteří neustále na vlastní kůži zakoušejí vysokou přidanou hodnotu a nezbytnost užívání ICT ve své profesi i v osobním životě (jde pravděpodobně o jedince s nadprůměrnou sociální angažovaností, sociabilitou a geografickou mobilitou, tzn. se zakoušenou vyšší přidanou hodnotou z užívání Internetu).

⁷¹¹ Když např. Liangzhi Yu v roce 2006 publikuje studii upozorňující na absenci komunikace mezi výzkumnými tradicemi informační a digitální propasti, nachází v akademické literatuře o digitální propasti čtyři skupiny studií zabývající se problematikou digitální propasti. První skupina je totožná s malou skupinou studií z let 2000–2002 od autorů spojených s argumenty ne-vylučnosti ICT a samovolného uzavření digitální propasti, která je dodnes využívána k legitimizaci výzkumné otázky a relevance zpracování tématu digitální propasti v odborných publikacích (viz kpt. 4.2.2). Tato skupina však nepředstavuje alternativu, protože neměla žádné pokračování, nevytvořila propracovanější argumentační systém a vychází z populárního chápání procesu difúze inovací. Druhá i třetí skupina studií předpokládají či obhajují platnost teze o digitální propasti na základě (většiny z) uvedených předpokladů, liší se pouze v tom, zda řešení vidí primárně v deregulaci a stimulaci ekonomického růstu nebo v primárně politických a sociálních opatřeních. Konečně čtvrtá skupina je paradoxu digitální propasti nejbliže, neboť přijímá společenskou závažnost a neuzavřitelnost digitální propasti a zabývá se explicitně otázkou priorit veřejné politiky, v níž preferuje přednostní investice do fundamentálních problémů chudoby a nerovnosti (překrývá se tedy se skupinou autorů, o níž jsem referoval také v kpt. 4.2.2). Problém je v tom, že tezi o digitální propasti neproblematizuje jako takovou, jen ji posouvá níže na žebříčku politických priorit.

Z hlediska situačního pojetí digitální propasti lze říci, že výzkumníci zabývající se digitální propastí opravdu žijí převážně v prostředí všudypřítomné informační/síťové společnosti. Tato zkušenost je poté potvrzována v interakcích s habituálně podobným sociálním prostředím jako intersubjektivně sdílená pozitivní přeměna životního světa. Výsledný pohled, který je součástí jejich vnímání světa, poté, stejně jako první nadšení konstruktéři počítačových sítí,⁷¹² mechanicky přenášejí na celou populaci a legitimizují jej prostřednictvím specifického odborného jazyka své specializace. Omezit se na toto vysvětlení by ale znamenalo podcenění intelektuální kapacity dotyčných výzkumníků a současně přecenění vlivu každodennosti na jejich badatelskou práci.

Druhou hypotézu si můžeme vypůjčit od Rogerse, který jako jednu z hlavních příčin pro-inovační a individualizační tendencí výzkumníků DOI rozebírá ovlivnění zadavatelem výzkumu.⁷¹³ Ovlivnění zadavatelem se však dle mého názoru nejvíce jako adekvátní vysvětlení pro práci autorů pocházejících z množství zemí a z tak široké škály institucí převážně univerzitního charakteru. Jako méně konspirativní a pravděpodobnější vysvětlení se mi zdá působení vlivů, které jdou nad rámec dílčích zadávacích dokumentací a přímého institucionálního ovlivňování, vlivů, které působí na úrovni vědecké komunity, vymezené sdílením předpokladu společenské relevance nerovného rozšíření ICT.

Faktory působící na úrovni této vědecké komunity můžeme rozlišit na vnitřní a vnější, tedy ty, které působí skrze určitou sdílenou vědeckou praxi, a na ty, které udržují určité pole problematizace a způsob interpretace „zvenčí“ prostřednictvím pevného vázání předpokladů na teoretický rámec analýz a prostřednictvím poskytování vztažného bodu relevance v konkrétních politických aktech. Jinými slovy, určitou rigiditu výzkumu digitální propasti je třeba promyslet i prostřednictvím problematizace jeho vztahu k politikám informatizace a k teorii informační společnosti.

Endogenní výklad rigidity určitého vědeckého společenství využívá tradičně koncept paradigmatu, rozpracovaný ve své neznámější verzi Thomasem Kuhnem v knize *Struktura vědeckých revolucí*. Paradigma v Kuhnově pojetí je na výzkum digitální propasti velmi dobře aplikovatelné. Vychází z obecně akceptovaného modelu kauzálního vztahu mezi využíváním ICT a sociální participací (teze o digitální propasti), jehož podstatu neproblematizuje, ale dále jej rozvíjí (viz schémata č. 15-17 a tab. č. 7) a ověřuje empirickou cestou (viz kpt. 4). Tento výchozí model je spojen s koherentní sadou předpokladů, s určitou optikou, omezeným polem problematizace (viz s. 109 a kpt. 5), způsobem interpretace dat i výrazným zastoupením poměrně malého množství často citovaných studií⁷¹⁴ a významných myslitelů⁷¹⁵, spojených s výchozím modelem a významnými posuny v jeho rozvoji. Nekompatibilní zjištění či interpretace paradigma neohrožují, protože neposkytují alternativní výklad referens výchozího modelu a neposkytují tedy novou odpověď na otázku vztahu mezi sociální participací a využíváním ICT. Pokud vůbec tuto otázku otevírají, odpovídají na ni

⁷¹² Lupač (2005); Flichy (2007, kpt. I).

⁷¹³ Rogers (2003, s. 122–125).

⁷¹⁴ „Zakládajícími“ a stále dosud nejčastěji odkazovanými studii jsou NTIA zprávy iniciované Clintonovou administrativou. Warschauer (2003, s. 54) je např. popisuje jako „dodnes nejvíce autoritativní studie na toto téma“. V téže době jsou sice ve Spojených státech a dalších rychle se informatizujících zemích (Švédsko, Norsko, Kanada) zveřejňovány studie mapující také měnící se krajinu sociodemografického profilu uživatelů a neuzivatelů Internetu (viz pozn. č. 206), rodící se akademická diskuse o digitální propasti si jich ale téměř nevšimá a později se k nim již nevrací. Podobně také Powel (2001).

⁷¹⁵ Sem bychom mohli zařadit DiMaggia, Hargittai, Hoffmana, van Dijka a Warschauera. Castellse zde neuvádím, protože jeho primární vliv je jako garanta reality informační společnosti, ne významného autora v rámci akademické reflexe digitální propasti.

prostřednictvím potřeby přeorientovat se na problém řešení systému sociálních nerovností či problému užitkové hodnoty pro potenciální uživatele s nízkým SES.⁷¹⁶ V rámci výzkumu digitální propasti nezískávají velkou váhu také proto, že nerespektují pravidla hry, která jsou dána sepjetím historie vědění generovaného v rámci paradigmatu a teorie rozpracované na základě výzkumu výchozího modelu. Výraznou funkci má pouze skupina „odmítačů digitální propasti“, která slouží jako opora pro stanovení relevance výzkumné otázky (viz s. 109). Využitím konceptu paradigmatu tak lze částečně vysvětlit nejen nízkou interakci základního analytického rámce výzkumu digitální propasti s blízkými výzkumnými tradicemi DOI, STS⁷¹⁷ a vědomostní mezery, ale i systematické přehlížení tematizace rozdílů v přístupu k ICT v kritikách teorie informační společnosti.⁷¹⁸ Důsledkem vysoké paradigmatičnosti výzkumu digitální propasti je omezení vědecké artikulace vztahu mezi ICT a sociální nerovností na tezi o digitální propasti. Proč se ale v podmínkách sociálních věd, jimž je vlastní multiparadigmatičnost, dosud nevytvořil alternativní výkladový rámec vztahu mezi ICT a sociální nerovností, který by byl založen na více validních a méně ideologických předpokladech? Pokud nechceme tuto otázku shodit ze stolu poukázáním na relativně krátké trvání celé diskuse, musíme odpověď zřejmě hledat ve vnějších faktorech rigidity výzkumu digitální propasti.

Digitální propast není jen vděčným tématem výzkumníků sledujících dynamiku a strukturu rozdílů v přístupu k ICT, je také mocnou legitimizační tropou využívanou po celém světě velkým množstvím soukromých, vládních i samosprávních investic, jdoucích do miliard amerických dolarů.⁷¹⁹ Tyto investice vyžadují určitý právní, ekonomický a symbolický rámec, k jehož realizaci přispívají korporátní a státní informační politiky.⁷²⁰ K pochopení vztahu teze o digitální propasti a těchto aktivit musíme nejdříve odstranit ne-ideologickou masku výzkumu digitální propasti. Nástrojem využívaným tradičně v sociálních vědách při analýze ideologické roviny sociálněvědních teorií je rekonstrukce jejich implicitní normativity. Normativitu obsaženou v obhajobě teze o digitální propasti lze získat poměrně snadno identifikací žádaného stavu dalšího vývoje, který vychází z předpokladů, s nimiž výzkum digitální propasti pracuje.

Zachováním platnosti předpokladu individuálních přínosů z užívání ICT se požadavek uzavření digitální propasti zužuje na realizaci projektu plně informatizované společnosti, v níž bude *každý* vlastnit ICT a bude věnovat dostatek času jejich užívání, učení se novým digitálním dovednostem a seznamování se s novinkami na poli ICT (srov. kpt. 4.5). Díky předpokladu univerzální potřeby a požadavku uzavření digitální propasti pomocí pokračující informatizace populace se tento projekt promítá do hodnocení na individuální úrovni:

⁷¹⁶ Např. Mansell (2002).

⁷¹⁷ Angl. zkratka disciplíny *Science, Technology and Society*. STS nabízí množství nástrojů pro analýzu vytváření technologické závislosti a formování určitých sociotechnických infrastruktur. V této práci ji nevyužívám z důvodu nutnosti volby odlišného interpretačního a epistemologického rámce. Množství autorů akademické reflexe digitální propasti, kteří pracují s představou kulturní akomodace užívané ICT či s představou možnosti sociálně modifikovat design ICT za účelem zvýšení jejich atraktivity a možnosti jejich následného užití částmi populace s nižším SES, využívá explicitně či implicitně hraniční překryv s STS.

⁷¹⁸ Např. Roszakova kritika (Roszak 1994), Schillerova kritika (Schiller 1996) či souhrnná Websterova kritika (Webster 1995; 2002; 2003).

⁷¹⁹ Viz stručný přehled v Graham (2011, s. 213–214).

⁷²⁰ Obecně Sassen (2006, kpt. 5 a 7), specificky k investicím zaštiťujícím se digitální propastí viz níže (s. 177–178).

intenzivního a zkušeného uživatele hodnotí výzkum digitální propasti jako žádoucí normu a neuživatele jako nefunkční znevýhodněnou deviaci.⁷²¹

Skupina výzkumníků z novozélandské University of Waikato nedávno narativní analýzou rozhovorů s nepřipojenými seniory přesvědčivě ukázala, jak starší ne uživatelé interpretují svou situaci právě prostřednictvím optiky založené na této normativitě, a to v situaci, kdy tato optika neodpovídá jejich každodennosti, zkušenostem a potřebám.⁷²² Rozpor mezi každodenností těchto seniorů a jejich vyprávěním o nutnosti užívat ICT je krásným příkladem imaginárního vztahu jednotlivců ke skutečným podmínkám jejich existence, tedy produktu ideologie na úrovni individuálního utváření sebe sama ve světě. Vyprávění kombinující prvky nenaplněné potřeby Internetu, diskriminace a ne-normálnosti ne uživatelů je tedy součástí širšího ideologického působení, jehož je výzkum digitální propasti součástí. Pokročilý uživatel je v něm chápán jako kulturní vzor, jemuž by se měl zbytek populace ve svém zájmu přibližovat, a kulturní homogenizace zde již není jen teoretickým problémem určitého vymezení analytických kategorií, ale reálným obsahem informatizace.⁷²³ Pokud by přínosy z užívání nebyly vázány na určitá sociální prostředí a vlastnosti uživatele, mohlo by se snad toto působení jevit jako žádoucí. Protože ale ne vychází z reálných předpokladů, je třeba snahu informatizovat celou společnost chápat jako silové, ideologické působení, které je součástí stávajícího systému závislosti a vyloučení.

Zjištění, že **výzkum digitální propasti není ideologicky neutrální** a že vykazuje shodné znaky s širším ideologickým působením, otevírá možnost využití poznatků z analýz zabývajících se pravidly a performativitou politického vyprávění o vztahu informatizace a společenského rozvoje, tj. z diskursivních analýz politických projevů a dokumentů, které se zabývají problémem nerovné informatizace. Tyto analýzy lze rozdělit na dvě větší skupiny.

První skupina analýz, jejíž centrální postavou je dr. Lynette Kvasny z Pensylvánské státní univerzity, se zabývá zejména konfrontací národního nebo lokálního politického diskursu digitální propasti, jeho realizací v konkrétních informatizačních programech a recepcí a kulturními bariérami sociálně marginalizovaných.⁷²⁴ Tyto studie jsou součástí hlavního proudu výzkumu digitální propasti, neboť pracují nekriticky s tezí o digitální propasti a jejími předpoklady. Není proto divu, že řešení digitální propasti hledají zejména v přizpůsobení informatizačních programů potřebám sociálně marginalizovaných a v rozšíření záběru těchto programů za binární opozici uživatel-ne uživatel. Ač analýza diskursu, nereflektuje tedy sama sebe jako součást akademického diskursu digitální propasti.

Druhou skupinu, výraznější a co do záběru i bohatší, představují analýzy politických projevů a dokumentů rámujiících nerovnou informatizaci problematikou globálního nerovného

⁷²¹ K podobnému obrazu normativity akademické reflexe digitální propasti dochází i Selwyn (2003, s. 106–107).

⁷²² Weaver, Zorn a Richardson (2010, s. 707–708); k podobnému výsledku došel i Kodl (2008), podobně zaznamenala u starších ročníků vyšší míru vnímání nepřipojení jako společenského znevýhodnění nedávná česká studie od Cebe, Jirák, Trampota a Wolák (2011, s. 42).

⁷²³ K tomuto závěru dochází i Dervin (2003) a později při kritické analýze textů o používání Internetu dětmi i Boonaert a Vettenburg (2011, s. 57–58). Na globální úrovni digitální propasti se tato normativita projevuje v žebříčcích pokroku srovnávajících země dle míry informatizace a v doporučeních rozvoje založených na globální verzi teze o digitální propasti.

⁷²⁴ Kvasny a Truex (2001); Kvasny a Trauth (2002); Kvasny (2005); Tapia, Kvasny a Ortiz (2011).

rozvoje.⁷²⁵ Díky těmto analýzám můžeme najít odpovědi, které bychom v hlavním proudu výzkumu digitální propasti hledali jen stěží.

Za prvé, výsledky těchto studií podporují hypotézu, že politický diskurs globální informatizace vychází ze stejných či velmi podobných předpokladů, které jsme identifikovali u výzkumu digitální propasti. Technický rozvoj v podobě informatizace je chápán jako nezastavitelná a všemi aspekty společenského života prostupující síla, jíž se protivit znamená úpadek a zaostávání;⁷²⁶ politicky stimulovaná informatizace není vykládána jako politický projekt, neboť pozitivní vliv ICT na rozvoj je chápán jako inherentní vlastnost technologie;⁷²⁷ vytváří se kategorie informačně chudých tím, že je disponování informacemi zredukováno na dispozici přístupu k Internetu, čímž je devalvováno lokální vědění;⁷²⁸ projevuje se zde tendence k individualizaci přínosů i odpovědnosti za užívání;⁷²⁹ a operuje se s předpokladem informační společnosti jako s novou fází dějinného vývoje,⁷³⁰ do níž lze přeskočit⁷³¹ bez nutnosti rozvoje „nižších“ fází vývoje⁷³².

Takto rámovaná informatizace se stává novým emblémem modernizace: v politických deklaracích, strategických dokumentech i proslovech státníků lze obsahy pojmů modernizace a informatizace bez problémů zaměnit, aniž by došlo ke ztrátě předávané informace. Při srovnání se starším využíváním technologických inovací v diskursu rozvoje 20. století vyvstávají jasné obrysy politického uchopení informatizace jako nové strategie v dlouhodobém kulturním procesu omezování společenského rozvoje na procesy technologizace a ekonomizace.⁷³³ Která inovace bude tou příští, až se již upadající diskursivní síla informační společnosti vyčerpá?

Efektem vazby moderní-informační je diskvalifikace možnosti začlenit lokální vědění, místní specifika a potřeby místní populace do lokálních politik rozvoje: jsou to stále mezinárodní experti a rádci z globálních institucí, kteří drží ve svých laptotech návody k pokroku, který nemůže být dosažen lokálními prostředky. Vytváří se tak nová forma technologické závislosti, která představuje další vrstvu v globálním systému dependence⁷³⁴. Na informatizaci je proto třeba začít nahlížet i jako na velkou příležitost IT firem (lokalizovaných dominantně v ekonomicky rozvinutých zemích) pro vytváření a kolíkování nových trhů. Nelze se pak divit silnému propojení soukromého byznysu a politiky v iniciativách s nálepkou „uzavíráme digitální propast“, ani soukromým filantropům typu Billa Gatese, Google či IBM, kteří „ze svého“ platí informatizace „zaostalých“, „sociálně slabších“ a „informačně chudých“.⁷³⁵ Vedlejším pozitivním efektem pro tyto hráče je globální ustanovení licencovaného uzavřeného softwaru jako všeobecně akceptované normy a vázání uživatelských zvyklostí na své produkty.

⁷²⁵ Carpentier (2003); Wilson (2003); Thompson (2004) a Hwang (2006) se zaměřují na dokumenty významných mezinárodních institucí a projevy jejich představitelů; Moodley (2005) a Chigona, Pollock a Roode (2009) analyzují vládní dokumenty a projevy afrických státníků; Stevenson (2009) analyzuje americké vládní dokumenty.

⁷²⁶ Moodley (2005); Hwang (2006, s. 126–132).

⁷²⁷ Wilson (2003, s. 5); Leye (2007); Chigona, Pollock a Roode (2009).

⁷²⁸ Wilson (2003); Thompson (2004, s. 104).

⁷²⁹ Leye (2007, s. 988); Stevenson (2009, s. 15).

⁷³⁰ Thompson (2004); Moodley (2005, s. 196); Hwang (2006, s. 115–120).

⁷³¹ V diskuzi o rozvoji se užívá ustálený výraz *leapfrogging*.

⁷³² Wilson (2003, s. 11).

⁷³³ Wilson (2003); Moodley (2005); Hwang (2006); Leye (2007).

⁷³⁴ Na tomto místě jsem zvolil tento anglicismus, aby lépe vyvstal odkaz k teorii dependence, rozvíjené např. mladším Castellsem v rámci analýz dynamiky městského prostoru v tzv. rozvojových zemích (viz s. 37).

⁷³⁵ Leye (2007); de Miranda (2009); Stevenson (2009).

V této souvislosti také jistě není náhodné, že na předních místech informačních politik jsou deregulační opatření a že tedy v konkrétních politických praxích jde informatizace ruku v ruce s ekonomickým neoliberalismem.⁷³⁶ Vytváření „jednotného digitálního trhu“, „deregulace telekomunikačního trhu“ a „odstranění bariér obchodu“ patří dodnes k hlavním pilířům evropské informační politiky.⁷³⁷ Depolitizaci a maskování parciálních zájmů zabezpečují diskurs informační společnosti jako nevyhnutelného apolitického procesu a drobné podbízivé diskursivní strategie, jako je např. užívání zájmena „my“ při nenápadném přesvědčování, že všichni přece žijeme v „Internetové Galaxii“.⁷³⁸

Koncept digitální propasti byl využit jako nový zdroj legitimacy nejen v případě hlavních globálních institucí (OSN, ITU, Světová banka, OECD) v důsledku strategického přesunu těžiště jejich působnosti,⁷³⁹ ale také v případě státu. Připomeňme si, že výzkum nerovné informatizace byl od počátku úzce propojen se státním zájmem a na něj navázanými informačními politikami – ať už šlo o USA, kde výzkum digitální propasti sloužil jako vědecká podpora pro Clinton-Goreův program Národní informační infrastruktury⁷⁴⁰, o vytváření specifické teorie informatizace a její měření *uvnitř* Japonských státních institucí (viz s. 28–29) či o Evropskou unii s jejím propracovaným systémem zpětných vazeb mezi výzkumem informatizace a artikulace cílů krátkodobých iniciativ v rámci desetiletých informatizačních strategií (viz např. s. 64 a 132). Využití digitální propasti jako zdroje legitimizace státního aparátu přesvědčivě analyzuje dr. Stevenson z Torontské univerzity ve studii *Digital Divide: A Discursive Move Away from the Real Inequities*, a to za využití teorie duálního státu vypracované na počátku 70. let ekonomem Jamesem O’Connorem. Podle O’Connora musí stát vždy současně plnit dvě protichůdné funkce: „Na jedné straně musí stát utvářet prostředí napomáhající akumulaci kapitálu, na straně druhé pak musí vytvářet (byť i jen dojem) politiky a programy cílené na sociální potřeby a blaho populace občanů, pracujících a konzumentů.“⁷⁴¹ Stevenson tento koncept využívá, aby ukázal, jak se americké administrativě podařilo prostřednictvím tropy digitální propast sjednotit podporu rozvoje IT průmyslu s legitimizací státu jako zprostředkovatele přechodu do informačního věku. I když je prezentována jako čistě technologický proces, informatizace tedy maskuje zájmy určitého, poměrně úzkého segmentu aktérů.⁷⁴²

Výzkum digitální propasti, teorii informační společnosti a informační politiky lze tedy analyzovat jako ideologické nástroje udržování hegemonie založené na vytváření, udržování a maskování relativně stabilního systému vztahů mezi zájmy IT průmyslu, finančních trhů, akademické sféry, vládnoucích garnitur a populace uživatelů.

Snaha pochopit vztah mezi informatizací a sociální nerovností by nás však zavedla do slepé uličky v případě, že bychom tento vztah vykládali pouze optikou omezení, maskování a negativního působení skupin s určitými mocenskými zájmy. Držení zavádějících tendenčních

⁷³⁶ Hwang (2006, kpt. 5.3.2); Leye (2007); de Miranda (2009); Stevenson (2009).

⁷³⁷ Viz Evropská komise (2010).

⁷³⁸ Hwang (2006, s. 121); srov. užívání zájmena „my“ Castellsem (2001a) či Fuchsem (2008).

⁷³⁹ Thompson (2004).

⁷⁴⁰ Angl. *National Information Infrastructure*. Na s. 60–61 jsem již představil využití digitální propasti v závěru Clintonovy prezidentské éry a následné využití výzkumu digitální propasti Bushovou administrativou za účelem zdůvodnění škrtnů v programech státní podpory uzavření digitální propasti.

⁷⁴¹ Cit. Stevenson (2009, s. 3), který vychází z O’Connor, J. *The Fiscal Crisis of the State*. New York: St. Martin’s Press, 1973 a Harris, M., Hannah, S., A., Harris, P. *Into the Future: The Foundation of Library and Information Services in the Post-industrial Era*, 2nd ed. Greenwich: Ablex, 1998.

⁷⁴² K podobnému závěru dochází i Garnham (2004; 2000), ideologický aspekt teorie informační společnosti ovšem vyvozuje z její nízké korespondence s realitou.

předpokladů tváří v tvář dostupným protiargumentům a empirické evidenci znamená, že bude vhodnější tematizovat vědeckou praxi výzkumu digitální propasti spíše jako snahu vytvářet pravdu určitého typu, jako projev existence diskursu spojeného s vůlí k produkci pouze určitého, omezeného vědění.⁷⁴³

Této vůle nezůstává ušetřena ani podstatná část uvedených diskursivních analýz: kromě toho, že někteří autoři bez problémů pracují s pojmy „informační věk“ či „informační ekonomika“,⁷⁴⁴ hledají řešení v prostoru vymezeném kritikou projevů a dokumentů ICT-pro- rozvoj (zkr. ICT4D): navrhuji např. podporu hnutí za otevřený software,⁷⁴⁵ orientaci na přesun důrazu od vytváření pasivních konzumentů ICT k podpoře aktivního kreativního užívání ICT⁷⁴⁶ či vidí řešení v přizpůsobení ICT potřebám a problémům místního obyvatelstva⁷⁴⁷. Spojení ICT-rozvoj tedy zůstává do značné míry zachováno v kognitivním rámci technologického progresivismu, jehož jedinou alternativou je společenský úpadek. A zde se nabízí hledané vysvětlení vazby diskursu ICT4D na rigiditu výzkumu digitální propasti: hranice pole problematizací, z něhož výzkum digitální propasti čerpá, jsou udržovány neustálým vymezováním se vůči politickému utváření (či přehlížení) specificky tematizovaného problému, za nímž výzkumníci nerovně informatizace předpokládají možnost řešení velkých a dlouhodobých společenských problémů.

Na stole zůstává nezodpovězena poslední velká otázka: jaká je role současné teorie informační společnosti v procesu informatizace, respektive jak ve světle těchto skutečností posoudit Castellsovu teorii společnosti s ohledem na její platnost a performativní funkci.

Prvním problémem udržitelnosti Castellsovy teorie informační společnosti je její totalizační podstata, která je plně v souladu s logickým dovozením digitální propasti jako celospolečenského problému vyžadujícího řešení prostřednictvím úplné informatizace. Americký poststrukturalista Mark Poster ve své kritice Bellovy teorie post-industriální společnosti situuje počátek totalizace obecné teorie do bodu, kdy si tato teorie „začne v oblasti své relevance nárokovat vysvětlení všech společenských jevů, případně ‘podstaty’ společnosti, tedy pokud začne marginalizovat ty perspektivy a zkušenosti, které jsou mimo její pole působnosti“⁷⁴⁸. V Castellsově teorii společnosti můžeme najít několik bodů, díky nimž má tento systém jako celek velmi silné totalizační tendence, pouze velmi částečně oslabené občasnou rozporností Castellsových tvrzení. Uvedme si pouze tři takové body. Za prvé, z tvrzení, že technika prochází všemi třemi rovinami sociální struktury, Castells mylně dovozuje, že ICT celou touto strukturou skutečně procházejí (viz s. 42) a představují tak „látku našich životů“⁷⁴⁹. Za druhé, Castells v rozporu se svým teoretickým systémem neoprávněně redukuje lidské jednání na komunikaci („komunikace je esencí všeho, co člověk

⁷⁴³ Vůle k vědění patří dle Foucaulta (1994) k prvnímu ze tří základních „brzdných systémů“, který si společnost vytýčuje, aby zabránila nekontrolovanému „vření řeči“. Touto „úžasnou vylučovací mašinerií“ je nátlaková dispozice (tedy určitý soubor vztahů mezi mocí a věděním, který má nátlakové účinky), která nefunguje na principech zákazu, tabu, omezování či zavržení, ale naopak na neustálém podněcování k mluvení o objektu, který je systematicky formován množinou výpovědí formujících diskurs (poslední citované slovní spojení pochází z překladu Věry Dvořákové, uvedeného v Eribon 2002, s. 224).

⁷⁴⁴ Hwang (2006); Chigona, Pollock a Roode (2009); Stevenson (2009).

⁷⁴⁵ Leye (2007); Stevenson (2009).

⁷⁴⁶ Carpentier (2003).

⁷⁴⁷ Moodley (2005, s. 241); Hwang (2006, s. 190–197); Chigona, Pollock a Roode (2009).

⁷⁴⁸ Cit. Poster (1990, s. 22). Na totalizační tendenci u Castellse upozorňuje i Garnham (2004, s. 168), zabývá se ovšem dále problémem validity vybraných Castellsových konceptů a tvrzení, nikoli otázkou zdrojů totalizace v Castellsově teorii společnosti (možná i proto, že ji považuje za „rétorickou šikanu“). Této otázce se proto podrobněji věnuji dále v textu.

⁷⁴⁹ Cit. Castells (2001a, s. 2).

činí⁷⁵⁰) a v některých pasážích deklaruje alternativní komunikační kanály tím, že omezuje možnosti komunikace na komunikaci přes ICT, resp. přes Internet. Nelze se pak divit, že z této redukce logicky dovozuje, že „všechny domény sociálního života jsou modifikovány všeprostupujícím využíváním Internetu“⁷⁵¹ či že ekonomické přežití závisí na připojení k organizačním sítím, jejichž je Internet infrastrukturou. Za třetí, Castells podobně jako Bell chápe zpracování informací a zpracování hmoty/energie jako různé zdroje růstu produktivity, jejichž dominance zakládá různé způsoby rozvoje. I když pomíneme stále poměrně slabou empirickou evidenci obecně platného vlivu ICT investic na růst produktivity, je toto oddělení problematické vzhledem k tomu, že produkce a zpracování informací ve výrobě stále slouží zefektivnění a nárůstu objemu materiální výroby a výroby nových zdrojů energie. V Castellsově teoretickém systému následně není vůbec osvětleno, jaký je vztah mezi objemem „informačních aktivit“ v ekonomice a jejich podílem na celkové produktivitě. Pokud největší definiční váha Castellsovy teorie informační společnosti leží v technologickém a ekonomickém argumentu, ohrožuje jejich zpochybnění platnost celé následné argumentační konstrukce?

Z paradoxu digitální propasti již víme, že by bylo mylné chápat digitální propast jako dočasnou deviaci ve vývoji společenského uspořádání, v němž je sociální participace podmíněna přístupem k infrastruktuře ICT: **digitální propast je strukturální charakteristikou informatizované společnosti**. Představa, že by prohlubování digitální propasti „stále více oddalovalo příslib Informačního věku od jeho bezútesné reality pro mnoho lidí na celém světě“⁷⁵², je proto falešná: „příslib Informačního věku“ dochází v této bezútesné realitě svého naplnění. Nezapomínejme však, že **v situačním pojetí digitální propasti nemá teorie informační společnosti plošnou, totální platnost**: platnost tvrzení o „centralitě ICT“, „informacích jako hlavním zdroji produktivity“ či „ICT jako látky sociálního života“ je vysoká v určitých sociotechnických konfiguracích (tedy v určitých ustálených souborech vztahů mezi lidmi a jejich materiálním prostředím), s nimiž TIS vykazuje vysokou korespondenci, naopak v jiných konfiguracích může být legitimně chápána jako ideologie neodpovídající reálným podmínkám sociální existence. Teorie informační společnosti tedy totalizují určité parciální rysy současné sociální krajiny, a to i přes občasné upozornění na přežívání starších forem sociální organizace.

Plodné může být v tomto ohledu srovnání mladšího a staršího Castellse. Mladý Castells se zabývá problémem vztahů, které překračují hranice dominantního systému (kapitalismus) a vztahů, které ho konstituují (např. analýzou kapitalizace původních ekonomik v rámci ekonomické kolonizace), čímž tento systém „závorkuje“ a počítá s omezenou platností identifikovaných vztahů a dílčích kauzalit. Některé jeho výzkumné postupy či zjištění by proto bylo možné s úspěchem přenést do situační analýzy sociální nerovnosti v podmínkách informatizace (např. nesmyslnost přemýšlení v dualitě informační/industriální, analýza globální informatizace jako další vrstva systému globální závislosti, nebo výklad marginalizace jako důsledku státní politiky). Starší Castells ovšem bere systém (informační kapitalismus) jako počáteční bod analýzy, předpokládá jej jako globální systém, totalitu vztahů, z nichž není úniku (což je v rozporu s představou technických vztahů jako oblasti nezávislé na kapitalismu), a tudíž mu zůstávají skryty vztahy procházející hranicí tohoto systému nebo se realizující v místech, v nichž má tento systém omezenou platnost (např. lokální systémy výroby a směny nezávislé na globálním systému

⁷⁵⁰ Cit. Castells (2001a, s. 275).

⁷⁵¹ Cit. ibid. Pro srovnání kontextu může čtenář shlédnout oba citované úseky na s. 49 této práce.

⁷⁵² Cit. ibid., s. 247.

produkce či sociální participace prostřednictvím tradičních médií komunikace). Jinými slovy, u staršího Castellse jde do značné míry o endogenní analýzu, která nedokáže do teoretického systému začlenit vztahy procházející jeho hranicemi. Právě proto tento systém nemůže být rozporován jinak než přes své vnitřní kontradikce a nerovnoměrnost vývoje, a právě proto starší Castells nevidí jinou cestu ze současných problémů než skrze využití logiky a nástrojů tohoto systému. Vývoj Castellsova myšlení tak lze s trochou nadsázky nově popsat jako úspěšný únik z urbánní pasti endogenity⁷⁵³ následovaný pádem do pasti endogenity informatizace.

Pokud musíme opustit stávající teorii informační společnosti, musíme znovu promyslet realnost obsahu jejího referens. Situační pojetí digitální propasti předpokládá zaměření na analýzu informatizace jako společensky formovaného procesu, „stávání se“ v důsledku určitých diskutabilních rozhodnutí a parciálních mocenských působení, a tedy nikoli na digitální propast jako přítomný či nevyhnutelný budoucí „stav“ společnosti, který je zrušitelný politickými opatřeními na principu totální informatizace společnosti. Je proto třeba se zaměřit znovu na proces společenského formování velkých sociotechnických infrastruktur a na analýzu role sociálních vědců jako novodobých kněží ospravedlňujících nutnost existence *určitých*, co do své podstaty ne-lidských sociálních struktur. Otázka společenské odpovědnosti sociologů a jejich participace na sebe-tvorbě společnosti samozřejmě není nová, její aktuální naléhavost ale vyplývá na jedné straně z nezanedbatelné role sociologů v podmínkách narůstající reflexivity společností⁷⁵⁴ a na straně druhé z identifikované legitimizační, ideologické funkce sociologie v procesu informatizace.⁷⁵⁵

Víme například, že Bell byl činným aktérem oficiální americké prognostiky, jejíž ideologickou funkcí bylo ospravedlnění amerického technologického vývoje jako pokrokové cesty k novému typu společnosti.⁷⁵⁶ Richtova analýza v *Civilizaci na rozcestí* měla jisté účinky v diskusi o možnostech společensko-technické přestavby socialistického zřízení. Bellova teze o post-industriální společnosti rezonovala v Reganově administrativě a u tzv. Atari Demokratů (kam byl řazen Al Gore, Tim Wirth a Garry Harth), protože představovala vědecky zakotvenou cestu k posílení amerického systému akumulace kapitálu, oslabeného ropnou krizí v sedmdesátých letech.⁷⁵⁷ Castellsova expertiza nezůstala omezena na vědecké konference⁷⁵⁸ a jeho tvrzení o snaze nepřinášet žádná konkrétní doporučení pro další vývoj (viz s. 34) ostře kontrastují s deklarovanou nezbytností podřídit se logice globálního informačního kapitalismu, která tvořila základ Castellsových doporučení během jeho aktivit jako aktivního poradce ve vrcholných orgánech OSN, Ruska a EU a v konzultacích s vysokými úředníky a státníky (např. Aldeno uvádí, že „Castells varoval jihoafrického prezidenta Thabo Mbekiho, že selhání Afriky při adaptaci na potřeby neustále více zasítovaného prostředí států, regionů a firem by znamenalo riskovat její ‘vymazání’ z mapy

⁷⁵³ Pojem past endogenity užívá Saskia Sassen (2006, s. 4) pro takové vysvětlování vzniku a fungování určitého jevu, které je založené pouze na analýze jeho charakteristických projevů.

⁷⁵⁴ Tímto argumentem reaguje na Castellsovu programovou absenci pozice vůči zkoumanému objektu David Lyon (2000). Podobně také Elliot (1980) a Waterman (1999).

⁷⁵⁵ Odvozenou otázkou, na kterou dosud neznáme odpověď, je, jaké atributy mají sociologové, resp. sociologické teorie sociální změny, které vyvolávají důvěru u nesociologické veřejnosti, přispívající tak do procesu sebe-tvorby společnosti.

⁷⁵⁶ Bell (1999, s. xxvii); Barbrook (2007, s. 145–149).

⁷⁵⁷ Stevenson (2009, s. 8), který při tomto tvrzení využívá odkazu na Harris, M., Hannah, S. A., Harris, P. *Into the Future: The Foundation of Library and Information Services in the Post-industrial Era, 2nd ed.* Greenwich: Ablex, 1998.

⁷⁵⁸ Viz např. Zachary (2004).

budoucího světového systému⁷⁵⁹). Podobně je van Dijk jedním z expertů zpracovávajících podklady pro další aktivity Evropské komise v oblasti realizace „informační společnosti pro všechny“. Všechna tato jednání překračují obraz vědců sídlících ve slonovinové pozorovatelně mimo sociální dynamiku zkoumaných společností, a to i pokud se o to programově snaží.

Část tohoto příběhu nedávno publikoval Richard Barbrook ve snaze ukázat politickou dimenzi interakce mezi procesem vývoje IT infrastruktury, vizemi amerických sociálních vědců o dalším sociálním vývoji a formující se populární kyberkulturou.⁷⁶⁰ Za zmínku stojí i práce *Imaginaire d'internet*, v níž Patrice Flichy rozpracovává roli specificky strukturované imaginace v realizaci informatizované společnosti.⁷⁶¹ Zmapování celého procesu de facto sociální konstrukce informační společnosti by vyžadovalo komplexní analýzu, která by zmapovala roli a interakce rozhodujících společenských aktérů ovládajících prostor symbolické a materiální definice dalšího vývoje společnosti, tedy vědeckou komunitu, vlivné politické představitele, byznys a média. Výsledný obraz by nás snad mohl dostatečně poučit o síle, s jakou si lidská společenství sama určují svůj další vývoj na úrovni, která je v běžných představách, a jak jsme koneckonců viděli i v představách vědců k tomu nejpovolanejších, součástí ne-lidského běhu dějin. Tato práce se snahou poukázat na pozici jedné vědecké diskuse v procesu informatizace představuje jen první část příběhu.

⁷⁵⁹ Cit. Alden (2003, s. 476), který parafrázuje informaci ze *Southscan, Monthly Regional Bulletin*, 2000, November 3.

⁷⁶⁰ Barbrook (2007).

⁷⁶¹ Flichy (2007).

7 Závěr: Základní výsledky a přínos práce

V úvodu této práce jsem si vytyčil za cíl „rozplést vztah mezi informační společností a digitální propastí, vystopovat pravidla a limity sociologické problematizace nerovné informatizace a poukázat na důsledky, které analýza digitální propasti přináší pro teorii i politiku informační společnosti.“

V druhé kapitole jsem na základě představení základních kontur vývoje teorie informační společnosti, její argumentační stavby a respektu ve vědecké komunitě vybral nejpropracovanější a nejvlivnější verzi teorie informační společnosti od Manuela Castellse.

Třetí kapitolu jsem věnoval poměrně podrobnému představení kořenů a stavby Castellsovy pozdní teorie společnosti, a to s primárním cílem ukázat těsný symbiotický vztah mezi jeho teorií informační společnosti a tezí o digitální propasti. Toto spojení je poměrně neobvyklé a u Castellsových interpretů a kritiků se nevyskytuje. Přesvědčivosti jsem se pokusil dosáhnout situováním tohoto vztahu do širšího kontextu Castellsova díla a zdůvodněním zachování platnosti tohoto spojení i při dvou základních způsobech výkladu Castellsem nastíněných možností pozitivní sociální změny. Problém vývoje jeho teorie jsem vyřešil důrazem na texty z let 1989–2001, tedy texty z období vrcholu tvorby Castellsovy pozdní teorie společnosti. Sekundárním cílem bylo představit Castellsovu pozdní teorii společnosti v detailu dostatečném pro její srozumitelné přehodnocení v závěru práce. Terciárním cílem této kapitoly bylo představit podrobněji Castellsovu teorii společnosti a její kořeny českému čtenáři, který se s tímto autorem mohl dosud setkat pouze prostřednictvím stručných medailonků.

Abych mohl dát odpověď na otázku řešení kontradikcí informatizované společnosti prostřednictvím řešení problému digitální propasti, rozhodl jsem se ve čtvrté kapitole podrobně zmapovat výzkum digitální propasti. Ačkoli takové úsilí nemůže být nikdy vyčerpávající, v přehledu jsem zúročil jak všechny významné knižní publikace věnující se primárně tématu, tak reprezentativní soubor přesahující již na počátku analýzy sto odborných článků. Reprezentativita tohoto souboru vychází ze šestiletého mapování ústředních výzkumníků a jejich prací, doplněného o vyhledávání různých kombinací relevantních klíčových slov v databázích (zejména *Web of Knowledge*) a o výsledky „citačního stopování“ (nacházení dalších relevantních prací prostřednictvím dohledávání odkazovaných textů). Výslednou „mapu“ výzkumu digitální propasti jsem pro českého čtenáře doplnil aktualizovanými přehledy sociodemografické distribuce přístupu k Internetu v ČR a ve světě, a to s pomocí více dostupných datových zdrojů (alespoň tam, kde to bylo možné). Čtvrtá kapitola představuje první podobně systematické zmapování od van Dijkovy knihy *Prohlubování digitální propasti* z roku 2005. Co tato kapitola přinesla nového? Na úrovni motivace k připojení jsem odhadl aktuální velikosti jednotlivých podskupin neuživatelů (skutečně odpojených, vyhýbačů a odpadlíků) a trendy vývoje jejich zastoupení v populaci neuživatelů. Dále jsem na základě zpětné analýzy změn v množství nových uživatelů vznesl hypotézu o zpomalování difúze Internetu v ČR, jejíž počátek lze dle mého výpočtu situovat do rozmezí let 2000–2004, kdy množství nových uživatelů kulminovalo. Na úrovni fyzického přístupu jsem také provedl syntézu dosavadních poznatků o zdrojích nerovnosti mezi vybranými statusovými skupinami a tuto syntézu jsem vždy doplnil o zhodnocení obecné prokazatelnosti nezávislosti a relativní síly vlivu dané proměnné. Na základě této syntézy jsem upozornil na nedostatečné empirické pokrytí vlivu sociální sítě na adopci Internetu, a to i přes výraznou roli výzkumu této proměnné v tradici výzkumu difúze inovací. Konfrontace

teorie difúze inovací s výzkumem digitální propasti přinesla (a) odmítnutí smysluplnosti interpretace dalšího vývoje digitální propasti prostřednictvím tzv. normalizačního modelu a (b) zjištění absence přímé návaznosti na tradici výzkumů difúze ICT, což v závěru práce vysvětlují silným diskursivním založením výzkumu digitální propasti. Na úrovni dovednostního přístupu jsem v reakci na nedávné van Dijkovo povzdechnutí nad absencí časových řad v oblasti digitálních dovedností porovnal vývoj operačních dovedností v EU. Vzhledem k operacionalizaci dovedností ze strany EUROSTATu jsou výsledky užitečné pouze ve formě hypotézy pro další ověření: dle dat EUROSTATu se celková úroveň operačních digitálních dovedností sice zvětšuje, za tímto zvětšením ale stojí převážně přesun jedinců s nízkými dovednostmi do skupiny uživatelů se středními dovednostmi, zatímco podíl uživatelů s vysokými operačními dovednostmi se mění jen nepatrně. Konečně, empiricky podloženou argumentací jsem zpochybnil vypovídací hodnotu převažujícího způsobu měření rozdílů na úrovni uživatelského přístupu i využití konceptu tzv. vědomostní či uživatelské mezery pro interpretaci těchto rozdílů. Jako v ČR přínosnou, nicméně v mezinárodním kontextu již částečně redundantní, lze zhodnotit uvedenou kritiku konceptu digitální generace, která přináší argument pro relativně stabilní situování vrcholu digitálních dovedností do věkové skupiny ohraničené zhruba dvacátým až třicátým rokem života.

Možnost zužitkování dílčích zjištění čtvrté kapitoly při konfrontaci s teorií informační společnosti byla ovšem podmíněna zhodnocením platnosti obecného rámce jejich relevance, tedy teze o digitální propasti jako takové. Zjištěné problémy základní teoretické stavby teze o digitální propasti a nedostatky v jejím empirickém zakotvení jsem využil v páté kapitole při identifikaci sedmi předpokladů teze o digitální propasti, které současně představují základní ideové opory diskursivní povahy digitální propasti. Kromě systematizace předpokladů platnosti teze o digitální propasti spočívá přínos této kapitoly v (a) syntéze poznatků o přínosu Internetu ke kvalitě života v oblasti ekonomiky a sociability, v (b) poukázání na systematické opomíjení interakce užívání mobilního telefonu a Internetu v kontextu zkoumání jejich vztahu ke změně sociální participace uživatele, v (c) odůvodnění nemožnosti uzavřít digitální propast a v neposlední řadě v (d) představení konceptu delegovaného a asistovaného připojení, dostupné empirické evidence a rozvedení důsledků jeho zapracování do výzkumu digitální propasti. Ze syntézy (a) vyplynuly dva hlavní závěry. Za prvé, relativní výhoda z užívání ICT je výrazná pouze v některých segmentech sociálního nebo ekonomického života, zatímco v jiných je zanedbatelná, nulová až kontraproduktivní. Užívání Internetu se tedy nestává „výlučnou podmínkou zachování či zvýšení participace v ekonomice či sociálním životě jako takovém“. Za druhé, Internet „působí jako prostředek-zesilovač specificky strukturované transformace, nikoli jako nosič vlastní přidané hodnoty, kterou by obohatil uživatele v důsledku použití“. Důsledkem rozšíření Internetu je tedy, minimálně ve sledovaných oblastech, rostoucí sociální nerovnost sledující logiku Matoušova efektu, a to na individuální i mezinárodní úrovni.

I přes přesvědčivou argumentaci proti identifikovaným předpokladům platnosti teze o digitální propasti argumentuji ovšem na začátku šesté kapitoly pro nemožnost odmítnout úplně tvrzení o nerovnostech v přístupu k ICT jako nové sociální nerovnosti. Na základě syntézy informací uvedených v předchozích kapitolách jsem poté představil základ nového paradigmatu ve výzkumu digitální propasti, který jsem nazval situačním pojetím digitální propasti. Jak název napovídá, v tomto pojetí není digitální propast plošně platným problémem; „síla“ digitální propasti je vymezena pomocí situačně specifické kombinace dostupnosti a nákladů na využití alternativních komunikačních kanálů (či informačních zdrojů). Po doplnění o poznatky z nedávného modelování tzv. odvrácené strany Metcalfova zákona jsem míru komunikačního vyloučení stanovil jako „funkci poměru velikosti

komunikačních sítí a rozdílu nákladů na komunikaci pomocí alternativních komunikačních kanálů“. Rozpracování této teze by v budoucnu mohlo posloužit jako základ teorie komunikační propasti či obecné teorie vztahu mezi inovací a sociální nerovností.

Situační pojetí digitální propasti mě zavedlo k nutnosti koncipovat digitální propast i informační společnost nikoli jako stav určité epochy, ale jako proces utváření závislosti na jedné technologické infrastruktuře. Procesuální, konstruktivistické hledisko vede k formulaci tzv. paradoxu digitální propasti: čím více se „budou ICT stávat výlučnou infrastrukturou komunikace a přístupu k informacím, tím více budou neuživatelé či slabší uživatelé znevýhodněni“. Paradox digitální propasti má závažné důsledky pro informační politiky (navrhují konkrétní obecné parametry funkčních politik oproti minulým či stávajícím politikám totální informatizace), další výzkum digitální propasti i teorii informační společnosti. Ty totiž dlouhodobě argumentují pro řešení sociální exkluze podporou připojení celé populace k infrastruktuře ICT, čímž digitální propast fakticky vytvářejí. Na otázku po zdroji neustálé reprodukce identifikovaných předpokladů a rigidity výzkumných otázek odpovídám prostřednictvím silně diskursivní povahy celé diskuse, která zřetelně plní ideologickou funkci udržování hegemonie totální informatizace napojené na specifické zájmy IT průmyslu, finančních trhů, vládnoucích garnitur a k nim přidruženým akademikům a uživatelům. Funkčnost teorie informační společnosti a teze o digitální propasti ve vztahu k zájmům těchto aktérů dokládám prostřednictvím výsledků diskursivních analýz spadajících do výzkumné tradice teorií rozvoje. Jejich společným jmenovatelem je právě poukazování na strukturální přemístění těžiště legitimizace další modernizace dle západního vzoru směrem ke konceptu informační společnosti.

Z tohoto hlediska je třeba odmítnout tvrzení o postmoderní situaci: našim současným údělem je nová forma jednorozměrné modernizace maskovaná Velkým vyprávěním o společenském pokroku prostřednictvím řádně spravované a nelimitované informatizace. Úspěch tohoto vyprávění spočívá v tom, že díky předpokladu ne-sociální, ne-politické a inherentně pozitivní povahy není informatizace chápána jako ideologický proces, což jí umožňuje stát stranou lokálních politických, sociálních a kulturních střetů. Výzkumníci, kteří obhajují v principu totální informatizaci s odkazem na potenciál inherentního dobra ICT, si tak zřejmě nejsou vědomi své pozice na poli mocenských vztahů určujících směřování dalšího vývoje našich společností. Je tragické, že se stále vzrůstající silou zaznívají hlasy volající po přemostění digitální propasti a podpoře zavádění ICT právě z rozvojových zemí a jejich vědeckých pracovišť. Obecným doporučením v této situaci může být úplné upuštění od snah vytvářet nehodnotící verze epochalistických teorií a promýšlení možnosti teorie středního dosahu ve formě konstruktivisticky založené situační teorie sociotechnické změny. Vzhledem k identifikované performativní funkci TIS se v závěru věnuji rozboru zdrojů totalizačního aspektu Castellsovy teorie a stručnému náčrtu dalšího postupu při výzkumu role teorie informační společnosti v procesu informatizace.

Na tomto základě můžeme rozlišit dva možné způsoby dalšího rozvíjení teorie informační společnosti.

První bude odrážet idealizovanou formu, která se skrývá za uváděním informační společnosti jako několika klasickými jmény doprovázeného faktu v úvodních částech vědeckých studií, v novinářských sloupcích a v politických programech. Bude mít jistě svoje dějiny, které budou odrážet společenský vývoj a budou se postupně kumulativně vyvíjet na základě kritéria pravdy a postupující empirické evidence. Bude mít své předchůdce, zakladatele a klasiky, jednoduše rozpoznatelné dle frekvence jejich citací a uváděné jako

osoby, které „přesvědčivě ukázaly“ na fakt, že již žijeme v informační společnosti nebo se jí alespoň nezadržitelně blížíme.

Nás by ovšem měl zajímat druhý možný přístup, který je v současné sociálněvědní reflexi informatizace marginální a který diskuse o významu ICT v sociální změně bude chápat jako sociálně a kulturně zakotvenou performativní praxi, která pomocí určité sady nástrojů interpretuje, maskuje a spoluvytváří sociální realitu. Důraz by měl zde být kladen spíše na kulturní a politické souvislosti vytváření pravdy prostřednictvím zpětného vytváření genealogií, konzervování klasiků a jejich argumentů v implicitních předpokladech problematizace, významových posunů a translací v argumentacích a tvrzeních. Neznamená to, že by se v tomto druhém přístupu mělo rezignovat na dosahování pravdy, spíše by mělo jít o pravdu, která si nehraje na to, že nemá žádný vztah k ospravedlnění totalizace určité formy nadvlády spojené s vytvořením absolutní závislosti společenského bytí člověka na určité technologické infrastruktuře.

Bibliografie:

- ABELL, P., REYNIERS, D. 2000. On the failure of social theory. *British Journal of Sociology*, 2000, Vol. 51, No. 1, s. 739–750.
- AGARWAL, R., ANIMESH, A., PRASAD, K. 2009. Social Interactions and the “Digital Divide”: Explaining Variations in Internet Use. *Information Systems Research*, 2009, Vol. 20, No. 2, s. 277–294.
- ALAMPAY, E. A. 2006. Beyond access to ICTs: Measuring capabilities in the information society. *International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology*, 2006, Vol. 2, Iss. 3, s. 4–22.
- ALBERT, F., DÁVID, B., MOLNÁR, S. 2008. Links between the diffusion of internet usage and social network characteristics in contemporary Hungarian society: A longitudinal analysis. *Review of Sociology*, 2008, Vol. 14, No. 1, s. 45–66.
- ALDEN, C. 2003. Let Them Eat Cyberspace: Africa, the G8 and the digital divide. *Millennium – Journal of International Studies*, 2003, Vol. 32, Iss. 3, s. 457–476.
- ALVAREZ, A. S. 2003. Behavioral and environmental correlates of digital inequality. *IT&Society*, 2003, Vol 1, No. 5, s. 97–140.
- ANDERSON, J. Q. 2005. *Imagining the Internet: Personalities, predictions, perspectives*. New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2005. ISBN 978-0742539365.
- ANDERSON, R. H., BIKSON, T. K., LAW, S. A., MITCHELL, B. M. 1995. *Universal Access to E-mail: Feasibility and Societal Implications*. Santa Monica: RAND Corporation, 1995.
- ANDRÉS, L., CUBERES, D., DIOUF, M., SEREBRISKY, T. 2010. Diffusion of the Internet: a cross-country analysis. *Telecommunications Policy*, 2010, Vol. 34, Iss. 5–6, s. 323–340.
- AVGEROU, C. 1998. How can IT enable economic growth in developing countries? *Information Technology for Development*, 1998, Vol. 8, Iss. 1, s. 15–28.
- BAGDIKIAN, B. 2000. *Media Monopoly, 6th ed.* Boston: Beacon Press, 2000. 288 s. ISBN 0807061794.
- BAKARDJIEVA, M. 2005. *Internet Society: The Internet in Everyday Life*. Londýn, Thousand Oaks a Nové Dillí: Sage, 2005. 232 s. ISBN 978-0761943396.
- BARABÁSI, A.-L. 2005. *V pavučině síti*. Praha: Paseka, 2005. 274 s. ISBN 80-7185-751-3.
- BARBROOK, R. 2007. *Imaginary Futures: From Thinking Machines to the Global Village*. Londýn a Ann Arbor: Pluto Press, 2007. 336 s. ISBN 978-0745326603.
- BASL, J. 2008. Význam počítačové gramotnosti a možnosti jejího zjišťování v rámci mezinárodního výzkumu PISA. *Socioweb: Sociologický webzin* [online]. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2008, 9 [cit. 23.9.2012]. Dostupné z: <http://www.socioweb.cz/index.php?disp=teorie&shw=352&lst=103>
- BATES, B. J. 1984. *Conceptualizing the information society: The search for a definition of social attributes* [online]. San Francisco: 34th annual conference of the International Communication Association, 1984, květen [cit. 11.2.2011]. Dostupné z: <http://www.cci.utk.edu/~bates/papers/bates-concept-is.pdf>

- BECK, U. 2004. *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně*. Praha: SLON, 2004. 431 s. ISBN 80-86429-32-6.
- BECK, U. 2007a. *Co je to globalizace? Omyly a odpovědi*. Brno: CDK, 2007. 191 s. ISBN 978-80-7325-123-9.
- BECK, U. 2007b. *Vynalézání politiky: K teorii reflexivní modernizace*. Praha: SLON, 2007. 273 s. ISBN 978-80-86429-64-9.
- BELL, D. 1976. *Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books, 1976. 616 s. ISBN 978-0465097135.
- BELL, D. 1979. Communication technology – for better or worse. *Harvard Business Review*, 1979, Vol. 57, Iss. 3, s. 20–42.
- BELL, D. 1999. The Axial Edge of Technology Foreword 1999. In: *Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books, 1999, s. ix–lxxxvi. ISBN 04-650-9713-8.
- BELL, P., REDDY, P., RAINIE, L. 2004. *Rural Areas and the Internet: Rural Americans' Internet Use Has Grown, But They Continue to Lag Behind Others* [online]. Washington: Pew Internet & American Life Project, 2004 [cit. 16.11.2007]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2004/Rural-Areas-and-the-Internet.aspx>
- BELINFANTE, A. 2009. *Telephone Subscribership in the United States (Data through March 2009)* [online]. Industry Analysis and Technology Division Wireline Competition Bureau Federal Communications Commission, 2009 [cit. 20.8.2010]. Dostupné z http://hraunfoss.fcc.gov/edocs_public/attachmatch/DOC-292759A1.pdf
- BENNET, S., MATON, K., KERVIN, L. 2008. The 'digital natives' debate: A critical review of the evidence. *British Journal of Educational Technology*, 2008, Vol. 39, No. 5, s. 775–786.
- BENIGER, J. R. 1986. *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*. Cambridge, Londýn: Harvard University Press, 1986. 493 s. ISBN 0-674-16986-7.
- Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona. Český ekumenický překlad. 3. přeprac. vyd.* 1993. Český ekumenický překlad. Praha: Česká biblická společnost, 1993. 1290 s.
- BILLON, M., Lera-LOPEZ, F., MARCO, R. 2010. Differences in digitalization levels: a multivariate analysis studying the global digital divide. *Review of World Economics*, 2010, Vol. 146, No.1, s. 39–73.
- BIKSON, T. K., PANIS, C. W. A. 1999. *Citizens, Computers, and Connectivity: Review of Trends*. Santa Monica: RAND Corporation, 1999. 45 s. ISBN 0585237557.
- BIMBER, B. 2000. Measuring the gender gap on the Internet. *Social Science Quarterly*, 2000, Vol. 81, No. 3. s. 865–875.
- BLINKA, L., ŠMAHEL, D. 2010. Addiction to Online Role-Playing Games. In YOUNG, K. S., DE ABREU, C. N. (eds.). *Internet Addiction: A Handbook and Guide to Evaluation and Treatment*. Hoboken: Wiley, 2010, s. 73–90. ISBN 978-0470551165
- BOASE, J. 2010. The Consequences of Personal Networks for Internet Use in Rural Areas. *American Behavioral Scientist*, 2010, Vol. 53, No. 9, s. 1257–1267.
- BOASE, J., HARRIGAN, J. B., WELLMAN, B., RAINIE, L. 2006. *The Strength of Internet Ties* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2006 [cit.

- 20.4.2008]. Dostupné z: <http://www.pewinternet.org/Reports/2006/The-Strength-of-Internet-Ties.aspx>
- BONFADELLI, H. 2002. The Internet and knowledge gaps: A Theoretical and empirical investigation. *European Journal of Communication*, 2002, Vol. 17, No. 1, s. 65–84.
- BOONAERT, T., VETTENBURG, N. 2011. Young people's internet use: Divided or diversified? *Childhood*, 2011, Vol. 18, Iss. 1, s. 54–66.
- BRANDTWEINER, R., DONAT, E., KERSCHBAUM, J. 2010. How to become a sophisticated user: a two-dimensional approach to e-literacy. *New Media & Society*, 2010, Vol. 12, Iss. 5, s. 813–833.
- BRANDTZÆG, P. B. 2010. Towards a unified Media-User Typology (MUT): A meta-analysis and review of the research literature on media-user typologies. *Computers in Human Behavior*, 2010, Vol. 26, Iss. 5, s. 940–956.
- BRANDTZÆG, P. B., HEIMA, J., KARAHASANOVIĆA, A. 2011. Understanding the new digital divide—A typology of Internet users in Europe. *International Journal of Human-Computer Studies*, 2011, Vol. 69, Iss. 3, s. 123–138.
- BROWN, K., CAMPBELL, S. W., LING, R. 2011. Mobile phones bridging the digital divide for teens in the US? *Future Internet*, 2011, Vol. 3, No. 2, s. 144–158.
- BROWN, S.A., VENKATESH, V. 2003. Bringing non-adopters along: the challenge facing the PC industry. *Communications of the ACM*, 2003, Vol. 46, No. 4, s. 76–80.
- BROWN, S. A., VENKATESH, V. 2005. Model of adoption of technology in households : A baseline model test and extension incorporating household life cycle. *MIS Quarterly*, 2005, Vol. 29, No. 3, s. 399–426.
- BROWN, S.A., VENKATESH, V., BALA, H. 2006. Household technology use: Integrating household life cycle and the model of adoption of technology in households. *The Information Society*, 2006, Vol. 22, No. 4, s. 205–218.
- BRUNO, G., et al. 2011. A critical analysis of current indexes for digital divide measurement. *The Information Society*, 2011, Vol. 27, Iss. 1, s. 16–28.
- BUCY, E. P., NEWHAGEN, J. E. 2003. Preface: The New Thinking About Media Access. In BUCY, E. P., NEWHAGEN, J. E. (eds.). *Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2003, s. ix–xx. ISBN 0-8058-4110-5.
- BUNZ, U. 2004. The Computer–Email–Web (CEW) Fluency Scale—Development and Validation. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 2004, Vol. 17, Iss. 4, s. 479–506.
- BURE, C. 2005. Digital inclusion without social inclusion: The consumption of information and communication technologies (ICTs) within homeless subculture in Scotland. *The Journal of Community Informatics*, 2005, Vol. 1, Iss. 2, s. 116–133.
- BUSH, G. W. A. 2004. *New Generation of American Innovation* [online]. Washington: The White House, Washington, D.C. 2004 [cit. 28.8.2012]. Dostupné z: http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/infocus/technology/economic_policy200404/toc.html
- CALHOUN, C. 2000. Resisting globalization or shaping it? *Prometheus*, 2000, Vol. 3, s. 29–47.

- CALLINICOS, A. 2004. Myths of 'New Economy'. In: WEBSTER, F., DIMITRIOU, B. (eds.). *Manuel Castells, Vol. 2*. Thousand Oaks, Londýn: Londýn, 2004, s. 207–218. ISBN 978-0761940432.
- CAMPBELL, D. 2001. Can the digital divide be contained? *International Labour Review*, 2001, Vol. 140, No. 2, s. 119–141.
- CAMPBELL, S. W., PARK, Y. J. 2008. Social implications of mobile telephony: The rise of personal communication society. *Sociology Compass*, 2008, Vol. 2, Iss. 2, s. 371–387.
- CARPENTIER, N. 2003. Access and participation in the discourse of the digital divide: The European perspective at/on the WSIS. In SERVAES, J. (ed.). *The European Information Society: A Reality Check*. Eastbourne: Antony Rowe, 2003, S. 99–120. ISBN 9781841501062.
- CASTELLS, M. 1977. *The Urban Question: A Marxist Approach*. Londýn: Edward Arnold, 1977. 502 s. ISBN 0713157170.
- CASTELLS, M. 1978. *City, Class and Power*. New York: St. Martin's Press, 1978. 198 s. ISBN 0-311- 13991- 8.
- CASTELLS, M. 1983. *The City and the Grassroots*. Londýn: Edward Arnold, 1983. 450 s. ISBN 0713163704.
- CASTELLS, M. 1989. *The Informational City*. Oxford: Blackwell, 1989. 402 s. ISBN 0631159886.
- CASTELLS, M. 1998. *The Information Age: Economy, Society and Culture; Volume III: End of Millenium*. Oxford a Malden: Blackwell, 1998. xiv, 418 s. ISBN 15-578-6872-7.
- CASTELLS, M. 2000a. Materials for an Exploratory Theory of the Network Society. *British Journal of Sociology*, 2000, Vol. 51, No.1, s. 5–24.
- CASTELLS, M. 2000b. *The Information Age: Economy, Society and Culture; Volume I: The Rise of the Network Society, 2nd edition*. Oxford: Blackwell, 2000. 594 s. ISBN 0-631-22140-9.
- CASTELLS, M. 2001a. *Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society*. Oxford: Oxford University Press, 2001. 292 s. ISBN 0-19-924153-8.
- CASTELLS, M. A 2001b. rejoinder to Abell and Reyniers' 'Failure of social theory'. *British Journal of Sociology*, 2001. Vol. 52, No. 3, 2001, s. 541–546.
- CASTELLS, M. 2004a. Informationalism, Networks, and the Network Society: A Theoretical Blueprint. In CASTELLS, M. (ed.) *The Network Society: A Cross-cultural Perspective*. Cheltenham: Edward Elgar, 2004, s. 3–48. ISBN 1-84376-505-5.
- CASTELLS, M. 2004b. *The Information Age: Economy, Society and Culture; Volume II: The Power of Identity, 2nd edition*. Oxford: Blackwell, 2004. 537 s. ISBN 978-1-4051-0713-6.
- CASTELLS, M. 2007. Communication, power, and counter-power in the network society. *International Journal of Communication*, 2007, Vol.1, No. 1, 2007, s. 238–266.
- CASTELLS, M. 2009. *Communication Power*. New York: Oxford University Press, 2009. 571 s. ISBN 978-0-19-956704-1.
- CASTELLS, M. 2011. A network theory of power. *International Journal of Communication*, 2011, Vol. 5, s. 773–787.

- CASTELLS, M. 2012. *Relative Ranking of a Selected Pool of Leading Scholars in the Social Sciences by Number of Citations in the Social Science Citation Index, 2000–2010* [online]. 2012 [cit. 18.3.2012]. Dostupné z: http://www.manuelcastells.info/en/SSCISocialranking_eng.pdf
- CASTELLS, M., INCE, M. 2003. *Conversations with Manuel Castells*. Cambridge: Polity, 2003. 174 s. ISBN 0745628486.
- CASTELLS, M., ROBERTS, J. 1999. Theory, technology, and cultural power: an interview with Manuel Castells. *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities*, 1999, Vol. 4, No. 2, s. 33–39.
- CASTELLS, M., FERNANDÉZ-ARDÈVOL, M., QUI, J. L., SEY, A. 2007. *Mobile Communication and Society: A Global Perspective*. Cambridge, Londýn: MIT, 2007. 331 s. ISBN 0-262-03355-0.
- CATTAGNI, A., FARRIS, E. 2001. *Internet Access in U.S. Public Schools and Classrooms: 1994 – 2000. U.S. [online]*. Washington: Department of Education, National Centre for Education Statistics, 2001 [cit. 5.8.2011]. Dostupné z: nces.ed.gov/pubs2001/2001071.pdf
- CAWKELL, A. E. 1986. The real information society: present situation and some forecasts. *Journal of Information Science*, 1986, Vol. 12, No. 3, s. 87–95.
- CEBE, J., JIRÁK, J., TRAMPOTA, T., a WOLÁK, R. 2011. *Stav mediální gramotnosti v ČR: Výzkum úrovně mediální gramotnosti obyvatelstva nad 15 let* [online]. Praha: CEMES a RRTV, 2011 [cit. 4.11.2011]. Dostupné z : <http://www.rrtv.cz/cz/static/prehledy/medialni-gramotnost/vysledky-studie-15-plus.pdf>
- CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY (CIA). 2012. *The World Factbook* [online]. CIA [cit. 25.11.2012]. Dostupné z: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>
- CHIGONA, W., POLLOCK, M., ROODE, J. D. 2009. South Africa's Socio-Techno divide: a critical discourse analysis of government speeches. *South African Computer Journal*, 2009, No. 44, s. 3–20.
- CHINN, M. D., FAIRLIE, R. W. 2007. The determinants of the global digital divide: a cross-country analysis of computer and internet penetration. *Oxford Economic Papers*, 2007, No. 59, s. 16–44.
- CHINN, M. D., FAIRLIE, R. W. 2010. ICT Use in the developing world: An analysis of differences in computer and Internet penetration. *Review of International Economics*, 2010, Vol. 18, No. 1, s. 153–167.
- CHOWDHUR, N. 2000. *Information and Communications Technologies and IFPRI's Mandate: A Conceptual Framework (Draft)* [online]. Washington: International Food Policy Research Institute (IFPRI), 2000 [cit. 8.10.2011]. Dostupné z: <http://www.ifpri.org/divs/cd/dp/ictdp01.pdf>
- CLEMENT, A., SHADE, L. R. 1997. *What Do We Mean By 'Universal Access'?: Social Perspectives in a Canadian Context. Working Paper #5* [online]. Toronto: Information Policy Research Program, Faculty of Information Studies, University of Toronto, 1997 [cit. 12.7.2011]. Dostupné z:

<http://archive.iprp.ischool.utoronto.ca/publications/wp/wp5.html#Income%20and%20Class-Based>

- COMPAINÉ, B. M. 2001. Information gaps: Myth or reality? In COMPAINÉ, B. M. (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT, 2001, s. 105–118. ISBN 0-262-53193-3.
- COMPAINÉ, B. M., WINRAUB, J. M. 2001. Universal Access to Online Services: An Examination of the Issue. In COMPAINÉ, B. M. (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT, 2001, s. 147–178. ISBN 0-262-53193-3.
- COOPER, J., WEAVER, K. D. 2003. *Gender and Computers: Understanding the Digital Divide*. Mahwah, Londýn: Lawrence Erlbaum Associates, 2003. 168 s. ISBN 0805844260.
- COOPER, M., KIMMELMAN, G. 2001. The Digital Divide Confronts the Telecommunications Act of 1996: Economic Reality versus Public Policy. In COMPAINÉ, B. M. (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT, 2001, s. 199–221. ISBN 0-262-53193-3.
- COULDRY, N. 2003. Digital divide or discursive design? On the emerging ethics of information space. *Ethics and Information Technology*, 2003, Vol. 5, No. 2, s. 89–97.
- CRAWFORD, S. 1983. The origin and development of a concept: the information society. *Bulletin of the Medical Library Association*, 1983, Vol. 71, No. 4, 1983, s. 380–385.
- CROTEAU, D., HOYNES, W. 2003. *Media/Society: Industries, Images, and Audiences, 3rd edition*. Thousand Oaks: Pine Forge Press, 2003. 409 s. ISBN 0761987738.
- ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, ODBOR STATISTIK ROZVOJE SPOLEČNOSTI (ČSÚ). 2006. *Informační a komunikační technologie v domácnostech a jejich využívání jednotlivci v ČR v roce 2006* [online]. Praha, ČSÚ 2006 [cit. 24.9.2011]. Dostupné z http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/publ/9701-06-v_roce_2006
- ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, ODBOR STATISTIK ROZVOJE SPOLEČNOSTI (ČSÚ). 2009. *Využívání informačních a komunikačních technologií v domácnostech a mezi jednotlivci v roce 2009*. Praha: ČSÚ, 2009.
- ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, ODBOR STATISTIK ROZVOJE SPOLEČNOSTI (ČSÚ). 2010. *Využívání informačních a komunikačních technologií v domácnostech a mezi jednotlivci v roce 2010* [online]. Praha: ČSÚ, 2010 [cit. 24.9.2011]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/publ/9701-10->
- ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, ODBOR STATISTIK ROZVOJE SPOLEČNOSTI (ČSÚ). 2011. *Informační technologie v domácnostech a mezi jednotlivci* [online]. Praha: ČSÚ, 2011 [cit. 24.9.2011]. Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/informace_o_setreni_informacni_tehnologie_v_domacnostech_a_mezi_jednotlivci
- DE MIRANDA, A. 2009. Technological determinism and ideology: Questioning the ‘Information Society’ and the ‘Digital Divide’. In BURNETT, J., SENKER, P., WALKER, K. (eds.). *The Myths of Technology: Innovation and Inequality*. New York: Peter Lang, 2009, s. 23–38. ISBN: 978-1433101281.
- DEMUNTER, Ch. 2006. How skilled are Europeans in using computers and the Internet? [online] *Statistics in Focus*, EUROSTAT, 2006, 17. [cit. 24.9.2011]. Dostupné z

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-NP-06-017/EN/KS-NP-06-017-EN.PDF

- DERVIN, B. 2003. Users as research inventions: How research categories perpetuate inequities. In DERVIN, B., FOREMAN-WERNET, L., LAUTERBACH, E. (eds.). *Sense-Making Methodology Reader: Selected Writings of Brenda Dervin*. Cresskill: Hampton Press, 2003, s. 47–60. ISBN 978-1572735095.
- DESCOMBES, V. 1995. *Stejné a jiné: 45 let francouzské filosofie (1933–1978)*. Praha: Oikoymenh, 1995. 181 s. ISBN 80-85241-74-9.
- DEWAN, S., RIGGINS, F. J. 2005. The digital divide: Current and future research directions. *Journal of Association for Information Systems*, 2005, Vol. 6, No. 2, s. 298–337.
- DIMAGGIO, P., HARGITTAI, E. 2001. *From the 'Digital Divide' to 'Digital Inequality': Studying Internet Use as Penetration Increases. Working Paper Series, 15, Center for Arts and Cultural Policy Studies, Woodrow Wilson School*. Princeton: Princeton University, 2001.
- DIMAGGIO, P. HARGITTAI, E., NEUMAN, R., ROBINSON, J. P. 2001. Social Implications of the Internet. *Annual Review of Sociology*, 2001, Vol. 27, s. 307–336.
- DIMAGGIO, P., HARGITTAI, E., CELESTE, C., SHAFER S. 2004. Digital Inequality: From Unequal Access to Differentiated Use. In NECKERMAN, K. M (ed.). *Social Inequality*. New York: Russell Sage Foundation, 2004, s. 355–400. ISBN 978-0871546210.
- DOMBROVSKÁ, M., LANDOVÁ, H., TICHÁ, L. 2004. Informační gramotnost – teorie a praxe v ČR. *Knihovnická revue* [online], 2004, roč. 15, č. 1, s. 7–18. [cit. 12.8.2012]. Dostupné z: <http://knihovna.nkp.cz/nkkr0401/0401007.html#21>
- DONNER, J. 2008. Shrinking Fourth World? Mobiles, Development, and Inclusion. In KATZ, J. E. (ed.). *Handbook of Mobile Communication Studies*. Cambridge, London: MIT, 2008, s. 29–42. ISBN 978-0-262-11312-0.
- DOWLING, M. 2001. *Mapping a future for digital connections: A study of the Digital Divide in San Diego County* [online]. San Diego Regional Technology Alliance, 2001 [cit. 13.8.2011]. Dostupné z: http://www.sdrta.org/sdrta/aboutsdrta/RTA_Report_0201.pdf
- DRUCKER, P. 1992. *The Age of Discontinuity*. Piscataway: Transaction Publishers, 1992. 120 s. ISBN 978-1560006183.
- DUFF, A. 2000. *Information Society Studies*. New York: Routledge, 2000. 216 s. ISBN 978-0415215510.
- DUFF, A. 2001. On the present state of information society studies. *Education for Information*, 2001, Vol. 19, No. 3, s. 231–244.
- DUFF, A. 2008. The normative crisis of the information society. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace* [online] 2008, Vol. 2, No. 1, article 1. [cit. 11.2.2011]. Dostupné z: <http://cyberpsychology.eu/view.php?cisloclanku=2008051201&article=1>
- DUFF, A., CRAIG, D., MCNEILL, A. D. 1996. A note on the origins of the 'information society'. *Journal of Information Science*, 1996, Vol. 22, No. 2, s. 117–122.

- DUNCOMBE, R., HEEKS, R. 2000. Enterprise across the digital divide: information systems and rural microenterprise in Botswana. *Journal of International Development*, 2000, Vol. 14, Iss. 1, s. 61–74.
- DUTTON, W. H., ROGERS, E. M., JUN, S. 1987. Diffusion and social impacts of personal computers. *Communication Research*, 1987, Vol. 14, No. 2, s. 219–250.
- DUTTON, W. H., HELSPER, E. J., GERBER, M. M. 2009. *The Internet in Britain 2009*. Oxford: Oxford Internet Institute Oxford, 2009.
- EDWARDS, P. N. 1995. From “Impact” to Social Process: Computers in Society and Culture. In JASANOFF, S., et al. (eds.). *Handbook of Science and Technology Studies*. Thousand Oaks: Sage, 1995, s. 257–285. ISBN: 978-0761924982.
- ELLIOT, B. 1980. Manuel Castells and the New Urban Sociology. *British Journal of Sociology*, 1980, Vol. 31, No. 1, 1980, s. 151-158.
- ERIBON, D. 2002. *Michel Foucault (1926–1984)*. Praha: Academia, 2002.
- EUROSTAT. 2012. *Information Society* [online]. [n.l.]: EUROSTAT [cit. 2.10.2012]. Dostupné z: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/information_society/introduction/
- EVROPSKÁ KOMISE. 2005. *Sdělení komise Evropskému parlamentu, Radě, Evropskému hospodářskému a sociálnímu výboru a výboru regionů: „i2010 – evropská informační společnost pro růst a zaměstnanost“* [online]. Brusel: Evropská komise, 2005 [cit. 22.11.2010]. Dostupné z: ec.europa.eu/ceskarepublika/pdf/com_229_i2010_cs.pdf
- EVROPSKÁ KOMISE. 2010. *Sdělení komise Evropskému parlamentu, Radě, Evropskému hospodářskému a sociálnímu výboru a výboru regionů: Digitální program pro Evropu (cs)* [online]. Brusel: Evropská komise, 2010 [cit. 22.11.2010]. Dostupné z: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0245:FIN:CS:PDF>
- EVROPSKÁ RADA. 2000. *Lisbon European Council, 23 and 24 March 2000, Presidency Conclusions* [online]. [cit. 22.11.2010]. Dostupné z: http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm
- EYNON, R. 2009. Mapping the digital divide in Britain: implications for learning and education. *Learning, Media and Technology*, 2009, Vol. 34, No. 4, s. 277–290.
- FAIRLIE, R. W. 2004. Race and the Digital Divide. *Contributions to Economic Analysis & Policy*, 2004, Vol. 3, No. 1, Article 15.
- FAIRLIE, R. W. 2005. The effects of home computers on school enrollment. *Economics of Education Review*, 2005, vol. 24, s. 533–547.
- FAIRLIE, R. W. 2007. Explaining differences in access to home computers and the Internet: A comparison of Latino groups to other ethnic and racial groups. *Electronic Commerce Research*, 2007, Vol. 7, No. 3, s. 265–291.
- FALLOWS, D. 2005. *How Women and Men Use the Internet* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2005 [cit. 25.11.2007]. Dostupné z: http://www.pewinternet.org/PPF/r/171/report_display.asp
- FEDERAL COMMUNICATION COMMISSION (FCC). 2010. *National Broadband Plan: Connecting America* [online]. Washington, 2010 [cit. 28.8.2012]. Dostupné z: <http://www.broadband.gov>

- FEENBERG, A. 2002. *Transforming Technology: A Critical Theory Revisited*. New York: Oxford University Press, 2002. 232 s. ISBN 978-0195146158.
- FINDAHL, O. 2008. *The Internet in Sweden 2007* [online]. Hudiksvall: World Internet Institute, 2008 [cit. 15.8.2010]. Dostupné z: www.wii.se
- FINDAHL, O. 2009. *The Young and the Internet in Sweden* [online]. World Internet Institute, Hudiksvall 2009 [cit. 15.8.2010]. Dostupné z: www.wii.se
- FINDAHL, O. 2011. *Swedes and the Internet 2011* [online]. World Internet Institute, Hudiksvall 2011 [cit. 14.8.2012]. Dostupné z: www.wii.se
- FINN, S, KORUKONDA, A. R. 2003. Avoiding Computers: Does Personality Play a Role? In BUCY, E. P., NEWHAGEN, J. E. (eds.). *Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2003, s. 73–90. ISBN 0-8058-4110-5.
- FISCHER, J. 1999. Manuel Castells' brave new world. *West* [online]. 11. dubna 1999, s. 17–22 [cit. 18.7.2012]. Dostupné z: http://www.acturban.org/biennial/DOC_planners/castells_article9904.pdf
- FISHMAN, R. 1986. Review. *American Historical Journal*, 1986, Vol. 91, No. 5, s. 1163–1164.
- FLICHY, P. 2007. *The Internet Imaginaire*. Cambridge, Londýn: MIT Press, 2007. 264 s. ISBN 978-0-262-06261-9.
- FOUCAULT, M. 1994. Řád diskursu. In HORÁK, P. (ed.). *Michel Foucault – Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Svoboda, 1994, s. 7–39. ISBN 80-205-0406-0.
- FOX, S. 2005. *Digital Divisions* [online]. Washington: Pew Internet & American Life Project, 2005 [cit. 16.11.2007]. Dostupné z : http://www.pewinternet.org/~media/Files/Reports/2005/PIP_Digital_Divisions_Oct_5_2005.pdf.pdf
- FUCHS, Ch. 2008. *Internet and Society: Social Theory in the Information Age*. New York, Abingdon: Routledge, 2008. 408 s. ISBN 978-0415889926.
- FUCHS, Ch. 2009. The role of income inequality in a multivariate cross-national analysis of the digital divide. *Social Science Computer Review*, 2009, Vol. 27, s. 41–58.
- GARCÍA, D. L. 2002. The Architecture of Global Networking Technologies. In SASSEN, S. (ed.). *Global Networks Linked Cities*. London, New York: Routledge, 2002, s. 39–69. ISBN 0-415-93162-2.
- GARNHAM, N. 2000. 'Information society' as theory or ideology: A critical perspective on technology, education and employment in the information age. *Information, Communication & Society*, 2000, Vol. 3, Iss. 2, s. 139–152.
- GARNHAM, N. 2004. Information society theory as ideology. In WEBSTER, F., et al. (eds.), *The Information Society Reader*. London: Routledge, 2004, s. 165–183. ISBN: 978-0415319287.
- GAZIANO, C. 1983. The knowledge gap: An analytical review of media effects. *Communication Research*, 1983, Vol. 10, No. 4, s. 447–486.
- GAZIANO, C. A. 1995. *Twenty-five-year Review of Knowledge Gap Research* [Online; Conference paper]. Fort Lauderdale: 50th Anniversary Conference of the American

- Association for Public Opinion Research, 1995, 25. května [cit. 31.10.2011]. Dostupné z <http://www.eric.ed.gov/PDFS/ED383009.pdf>
- GAZIANO, C., GAZIANO, E. 2009. Theories and methods in knowledge gap research. In STACKS, D. W., SALWEN, M. B. (eds.). *Integrated Approach to Communication Theory and Research Communication Series. Communication Theory and Methodology; 2nd ed.* New York, Londýn: Routledge, 2009, s. 122–136. ISBN 978-0805863826.
- GIDDENS, A. 1996. Out of place. *The Times Higher Education Supplement*, 1996, 13. prosince, s. 18.
- GIDDENS, A. 1998. *Důsledky modernity*. Praha: SLON, 1998. 195 s. ISBN 80-85850-62-1.
- GIDDENS, A. 2009. *Sociology, 6th ed.* Cambridge, Malden: Polity Press, 2009. ISBN 978-0-7456-4358-8.
- GLADWELL, M. 2008. *Bod zlomu: O malých příčinách s velkými následky*. Praha: Dokořán, 2008. 254 s. ISBN 978-80-7363-199-4.
- GOLDFARB, A. 2006. The (teaching) role of universities in the diffusion of the Internet. *International Journal of Industrial Organization*, 2006, Vol. 24, Iss. 2, s. 203–225.
- GOLDFARB, A., PRINCE, J. 2008. Internet adoption and usage patterns are different: Implications for the digital divide. *Information Economics and Policy*, 2008, Vol. 20, No. 1, s. 2–15.
- GORDO, B. 2003. Overcoming digital deprivation. *IT&Society*, 2003, Vol 1, Nr. 5, s. 166–180.
- GOUROVA, E., HERMANN, C., LEIJTEN, J., CLEMENTS, B. 2001. *The Digital Divide – A Research Perspective. A Report to the G8 Opportunities Task Force* [online]. Sevilla: IPTS- JRCEC, 2001 [cit. 17.8.2010]. Dostupné z <http://ftp.jrc.es/EURdoc/eur19913en.pdf>
- GRAHAM, M. 2011. Time machines and virtual portals: The spatialities of the digital divide. *Progress in Development Studies*, 2011, Vol. 1, No. 3, s. 211–227.
- GREENBROOK-HELD, J., MORRISON, P.S. 2011. The domestic divide: Access to the Internet in New Zealand. *New Zealand Geographer*, 2011, Vol. 67, s. 25–38.
- GREENSTEIN, S., PRINCE, J. 2007. The Diffusion of the Internet and the Geography of the Digital Divide in the United States. In MANSELL, R., AVGEROU, C., QUAH, D., SILVERSTONE R. (eds.). *The Oxford Handbook of Information and Communication Technologies*. New York: Oxford University Press, 2007, s. 168–195. ISBN 978-0199548798.
- GROSS, E. F. 2004. Adolescent Internet use: What we expect, what teens report. *Applied Developmental Psychology*, 2004, Vol. 25, s. 633–649.
- GUILLÉN, M. F., SUÁREZ, S. L. 2005. Explaining the Global Digital Divide: Economic, Political and Sociological Drivers of Cross-National Internet Use. *Social Forces*, 2005, Vol. 84, No. 2, s. 681–708.
- GUNKEL, J. D. 2003. Second thoughts: toward a critique of the digital divide. *New Media & Society*, 2003. Vol. 5, No. 4, s. 499–522.

- HADDON, L. 2004. *Information and Communication Technologies in Everyday Life: A Concise Introduction and Research Guide*. Oxford, New York: Berg, 2004. 192 s. ISBN 978-1859737934.
- HAFNER, K., LYON, M. 1998. *Where Wizards Stay Up Late: The Origins of the Internet*. New York: Touchstone, 1998. 304 s. ISBN 978-0684832678.
- HALE, T. M., COTTEN, S. R., DRENTEA, P., GOLDNER, M. 2010. Rural-urban differences in general and health-related Internet use. *American Behavioral Scientist*, 2010, Vol.53, No. 9, s. 1304–1325.
- HAMMOND, A. S. 2002. The Digital divide in the new millenium. *Cardozo Arts & Entertainment*, 2002, Vol. 20, s. 135–156.
- HAMPTON, K. N. 2010. Internet use and the concentration of disadvantage: glocalization and the urban underclass. *American Behavioral Scientist*, 2010, Vol. 53, No. 8, s. 1111–1132.
- HAMPTON, K. N., WELLMAN, B. 2002. The Not So Global Village of Netville. In WELLMAN, B., HAYTHORNTHWAITE, C. (eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing, 2002, s. 345–371. ISBN 0-631-23508-6.
- HAMPTON, K. N., SESSIONS L. F., HER, E. J., RAINIE, L. 2009. *Social Isolation and New Technology: How the Internet and Mobile Phones Impact Americans' Social Networks* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2009 [cit. 29.8.2010]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2009/18--Social-Isolation-and-New-Technology.aspx>
- HANAFIZADEH, M. R., SAGHAEI, A., HANAFIZADEH, P. 2009. An index for cross-country analysis of ICT infrastructure and access. *Telecommunications Policy*, 2009, Vol. 33, s. 385–405.
- HARGITTAI, E. 2002. Second level digital divide: Differences in people's online skills. *First Monday*, 2002, Vol. 7, No. 4, 2002, s. 1–16.
- HARGITTAI, E. 2005. Survey Measures of Web-Oriented Digital Literacy. *Social Science Computer Review*, 2005, Vol. 23, No. 3, s. 371–379.
- HARGITTAI, E. 2009. An Update on Survey Measures of Web-Oriented Digital Literacy. *Social Science Computer Review*, 2009, Vol. 27, No. 1, s. 130–137.
- HARGITTAI, E. 2010. Digital Na(t)ives? Variation in Internet Skills and Uses among Members of the „Net Generation“. *Sociological Inquiry*, 2010, Vol. 80, No. 1, s. 92–113.
- HARGITTAI, E., HINNANT, P. 2008. Differences in Young Adults' Use of the Internet. *Communication Research*, 2008, Vol. 35, No. 5. S. 602–621.
- HARGITTAI, E., SHAFER, S. 2006. Differences in actual and perceived online skills: The role of gender. *Social Science Quarterly*, 2006, Vol. 87, s. 432–48.
- HARGITTAI, E., WALEJKO, G. 2008. The participation divide: Content creation and sharing in the digital age. *Information, Communication & Society*, 2008, Vol. 11, No. 2, s. 239–256.
- HARZING, A.W.K., VAN DER WAI, R. 2008. Google Scholar as a new source for citation analysis. *Ethics in Science and Environmental Politics*, 2008, Vol. 8, No. 1, 2008, s. 61–73.

- HAUBEN, M., HAUBEN, R. 1997. *Netizens: On the History and Impact of Usenet and the Internet*. Los Alamitos: IEEE Computer Society Press, 1997. 361 s. ISBN 978-0818677069.
- HEEKS, R. 1999. *Information and communication technologies, poverty and development (Development Informatics Working Paper Series, Paper Nr. 5)* [online]. Manchester: University of Manchester, Institute for Development Policy and Management, 1999 [cit. 28.7.2010]. Dostupné z <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispacee/unpan015539.pdf>
- HELSPER, E. J. 2008. *Digital Inclusion: An Analysis of Social Disadvantage and the Information Society* [online]. Oxford: Oxford Internet Institute, 2008 [cit. 12.11.2011]. Dostupné z <http://www.communities.gov.uk/publications/communities/digitalinclusionanalysis>
- HESS, F. M., LEAL, D. L. 2001. A Shrinking “Digital Divide”? The Provision of Classroom Computers across Urban School Systems. *Social Science Quarterly*, 2001, Vol. 82, No. 4, s. 765-778.
- HETLAND, P. 1999. The Internet in Norway: Dissemination and use. *Nordicom Review* 1999, s. 33–44 [cit. 12.7.2011]. Dostupné z http://www.uv.uio.no/intermedia/english/people/adm/perhet/documents/37_hetland.pdf
- HINDMAN, D. B. 2000. The rural-urban digital divide. *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 2000, Vol. 77, No. 3, s. 549–560.
- HINDMAN, M. 2008. *The Myth of Digital Democracy*. Princeton, Woodstock: Princeton University Press, 2008. 198 s. ISBN 978-0691138688.
- HOFFMAN, D. 2011. Internet Indispensability, Online Social Capital, and Consumer Well-Being. In MICK, D. G., PETTIGREW, S., PECHMANN, C., OZANNE, J. L. (eds.). *Transformative Consumer Research for Personal and Collective Well-Being*. New York, Hove: Routledge, 2011, s. 193–204. ISBN 978-1848728523.
- HOFFMAN, D., NOVAK, T. 1998. *Bridging the Digital Divide: The Impact of Race on Computer Access and Internet Use* [online]. Nashville: Vanderbilt University, 1998 [cit. 20.7.2011]. Dostupné z <http://www.eric.ed.gov/PDFS/ED421563.pdf>
- HOFFMAN, D., NOVAK, T., SCHLOSSER, A. E. 2001. The Evolution of the Digital Divide: Examining the Relationship of Race to Internet Access and Usage Over Time. In COMPAINE, B. M. (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT, 2001, s. 47–97. ISBN 0-262-53193-3.
- HOFFMAN, D., NOVAK, T., VENKATESH, A. 2004. Has the Internet become indispensable? Empirical findings and model development. *Communications of the ACM*, 2004, Vol. 47, Iss. 7, 2004, s. 37–42.
- HOLLOWAY, D. 2005. The digital divide in Sydney: A sociospatial analysis. *Information, Communication & Society*, 2005, Vol. 8, No. 2, s. 168–193.
- HORRIGAN, J. B. 2006. *Home Broadband Adoption and Online Content Creation* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2006 [cit. 8.2.2008]. Dostupné z http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Broadband_trends2006.pdf
- HORRIGAN, J. B. 2007. *A Typology of Information and Communication Technology Users* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2007 [cit. 16.11.2007].

- Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2007/A-Typology-of-Information-and-Communication-Technology-Users.aspx>
- HORRIGAN, J. B. 2010. *Broadband Adoption and Use in America: OBI Working Paper Series No. 1* [online]. Federal Communication Commissions, 2010 [cit. 18.8.2011]. Dostupné z http://hraunfoss.fcc.gov/edocs_public/attachmatch/DOC-296442A1.pdf
- HORRIGAN, J. B. 2011. What are the Consequences of Being Disconnected in a Broadband-Connected World? *Daedalus*, 2011, Vol. 140, No. 4, s. 17–31.
- HORRIGAN, J. B., RAINIE, L. 2002. *The Broadband Difference: How Online Americans' Behavior Changes With High-speed Internet Connections at Home* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2002 [cit. 25.1.2008]. Dostupné z http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Broadband_Report.pdf
- HORRIGAN, J. B., RAINIE, L. 2006. *The Internet's Growing Role in Life's Major Moments* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2006. [cit. 18.11.2007]. Dostupné z http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Major%20Moments_2006.pdf
- HORROCKS, Ch. 2002. *Marshall McLuhan a virtualita*. Praha: Triton, 2002. 77 s. ISBN 80-7254-269-9.
- HOWARD, P. E. N., RAINIE, L. JONES, S. 2002. Days and Nights on the Internet. In WELLMAN, B., HAYTHORNTHWAITE, C. (eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing, 2002, s. 45–73. ISBN 0-631-23508-6.
- HWANG, J. 2006. *Deconstructing the Discourse of the Global Digital Divide in the Age of Neo-liberal Global Economy*. White Oak, 2006. Nепublikovaná disertační práce. The Pennsylvania State University, The Graduate School, College of Communications. Vedoucí práce Jorge Reina Schement.
- ICELAND STATISTICS. 2011. Computer and Internet usage by individuals 2011. *Statistical Series: Tourism, Transport and IT*, 2011, Vol. 96 No. 45, s. 2.
- INTERNATIONAL TELECOMMUNICATION UNION (ITU). 2010. *Measuring the Information Society 2010, version 1.01*. Geneva 2010 [cit. 2.8.2011]. Dostupné z <http://www.itu.int/ITU-D/ict/publications/idi/2010/index.html>
- Internet World Stats: Usage and Population Statistics* [online]. 2012. Bogota: Miniwatts Marketing Group [cit. 2.10.2012]. Dostupné z <http://www.internetworldstats.com>
- JACKSON, L. A. et al. 2003. Home Internet Use in Low-Income Families: Is Access Enough to Eliminate the Digital Divide? In BUCY, E. P., NEWHAGEN, J. E. (eds.). *Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2003, s. 155–184. ISBN 0-8058-4110-5.
- JAMES, J. 2005. The global digital divide in the Internet: developed countries constructs and Third World realities. *Journal of Information Science*, 2005, Vol. 31, No. 2, s. 114–123.
- JAMES, J. 2007. From origins to implications: key aspects in the debate over the digital divide. *Journal of Information Technology*, 2007, Vol. 22, s. 284–295.
- JAMES, J. 2008a. Digital Divide Complacency: Misconceptions and Dangers. *The Information Society*, 2008, Vol. 24, s. 54–61.

- JAMES, J. 2008b. Re-Estimating the Difficulty of Closing the Digital Divide. *Journal of the American Society For Information Science and Technology*, 2008, Vol. 59, No. 12, s. 2024–2032.
- JAMES, J. 2011. Sharing mobile phones in developing countries: Implications for the digital divide. *Technological Forecasting & Social Change*, 2011, Vol. 78, s. 729–735.
- JANSEN, J. 2010. *Use of the Internet in Higher-income Households* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2010 [cit. 12.10.2011]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2010/Better-off-households.aspx>
- JONES, S., FOX, S. 2009. *Pew Internet Project Data Memo: Re: Generations Online in 2009* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2009 [cit. 12.10.2011]. Dostupné z http://pewinternet.org/~media/Files/Reports/2009/PIP_Generations_2009.pdf
- JONES C., RAMANAU R., CROSS S., HEALING G. 2010. Net generation or Digital Natives: Is there a distinct new generation entering university? *Computers and Education*, 2010, Vol. 54, No. 3, s. 722–732.
- KARVALICS, Z. L. 2008. Information Society – What Is It Exactly? (The Meaning, History and Conceptual Framework of an Expression). In PINTÉR, R. (ed.). *Information Society: From Theory to Political Practice. Coursebook*. Budapest: Gondolat – Új Mandátum, 2008, s. 29–46. ISBN 978-963-693-623-0.
- KATZ, J., ASPDEN, P. 1997. Motives, hurdles, and dropouts. *Communications of the ACM*, 1997, Vol. 40, No. 4, s. 97–102.
- KATZ, J. E., RICE, R. E. 2002. *Social Consequences of Internet Use: Access, Involvement, and Interaction*. Cambridge, London: MIT Press, 2002. 480 s. ISBN 978-0262112697.
- KATZMAN, N. 1974. The impact of communication technology: Some theoretical premises and their implications. *Ekistics*, 1974, Vol. 225, s. 125–130.
- KEHOE, C. M., PITKOW, J. 1996. Emerging trends in the WWW user population. *Communications of the ACM* [online]. 1996, Vol. 39, no. 6, s. 106-108 [cit. 12. července 2011]. Dostupné z http://www.cc.gatech.edu/gvu/user_surveys/papers/
- KELLER, J. 2000. *Vzestup a pád středních vrstev*. Praha: SLON, 2000. 123 s. ISBN 80-85850-95-8.
- KELLER, J. 2002. Deset témat pro českou sociologii. *Sociologický časopis*, 2002, Vol. 38, No. 1–2, s. 25–35.
- KELLER, J. 2007. *Teorie modernizace*. Praha: SLON, 2007. 194 s. ISBN 978-80-86429-66-3.
- KELLER, J. 2010. *Dějiny klasické sociologie, 2. vydání*. Praha: SLON, 2010. 529 s. ISBN 978-80-86429-52-6.
- KENNEDY, T. L. M., SMITH, A., WELLS, A. T., WELLMAN, B. 2008. *Networked Families* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2008 [cit. 12.2.2011]. Dostupné z <http://pewinternet.org/Reports/2008/Networked-Families.aspx>
- KIDANE, Y. H., GLOOR, P. A. 2007. Correlating temporal communication patterns of the Eclipse open source community with performance and creativity. *Computational and Mathematical Organization Theory*, 2007, Vol. 13, No. 1, s. 17–27.

- KIM, M., KIM, J. 2001. Digital Divide: Conceptual Discussions and Prospect. In KIM, W., LING, T., LEE, Y., PARK, S. (eds.). *The Human Society and the Internet: Internet-Related Socio-Economic Issues: First International Conference Human.Society@Internet 2001, Seoul, Korea, July 2001 : proceedings*. Berlin: Springer-Verlag, 2001, s. 78–91. ISBN 3540673946.
- KIM, S. 2011. The diffusion of the Internet: Trend and causes. *Social Science Research*, 2011, Vol. 40, s. 602–613.
- KLANG, M. 2002. *Sweden Internet Rights Country Report* [online]. The Association for Progressive Communications' European Civil Society Internet Rights Project, 2002 [cit. 12.7.2011]. Dostupné z <http://europe.rights.apc.org/index.html>
- KODL, K. 2008. *Informační společnost a nové nerovnosti: Výzkum digital divide v populaci seniorů*. Praha, 2008. Nepublikovaná bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií. Vedoucí bakalářské práce Petr Lupač.
- KOHUT, A., BOWMAN, C. 1994. *Technology in the American Household* [online]. Los Angeles: Times Mirror Center for the People and the Press, 1994 [cit. 2.8.2011]. Dostupné z <http://people-press.org/1994/05/24/technology-in-the-american-household/>
- KOREA INTERNET & SECURITY AGENCY (KISA), KOREA COMMUNICATIONS COMMISSION. 2010. *2010 – Survey on Internet Usage: Executive Summary. NIDA statistics report* [online]. Seoul: 2010 [cit. 23.7.2011]. Dostupné z <http://isis.kisa.or.kr/eng/board/?pageId=040100&bbsId=10&itemId=314#>
- KORTE, W. B., HÜSING, T. 2006. *Benchmarking Access and Use of ICT in European Schools 2006: Final Report from Head Teacher and Classroom Teacher Surveys in 27 European Countries* [online]. Bonn: Empirica Gesellschaft für Kommunikations- und Technologieforschung, 2006 [cit. 7. 8.2011]. Dostupné z http://www.empirica.biz/publikationen/documents/No08-2006_learnInd.pdf
- KORUP, S. E., SZYDLIK, M. 2005. Causes and Trends of the Digital Divide. *European Sociological Review*, 2005, Vol. 21, No. 4, s. 409–422.
- KRAUT, R. et al. 2002. Internet paradox revisited. *Journal of Social Issues*, 2002, Vol. 58, No. 1, s. 49–74.
- KVASNY, L. 2005. The role of the habitus in shaping discourses about the digital divide. *Journal of Computer-Mediated Communication* [online]. Vol. 10, Iss. 2, article 5, 2005 [cit. 18.7.2011]. Dostupné z <http://jcmc.indiana.edu/vol10/issue2/kvasny.html>
- KVASNY, L. 2006. Cultural (Re)production of digital inequality in a US community technology initiative. *Information, Communication & Society*, 2006. Vol. 9, No. 2, s. 160–181.
- KVASNY, L., TRAUTH, E. M. 2002. The Digital Divide at Work and Home: The Discourse about Power and Underrepresented Groups in the Information Society. In WYNN, E., H. et al. (eds.). *Proceedings of the IFIP TC8/WG8.2 Working Conference on Global and Organizational Discourse about Information Technology*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2002, s. 273–291.
- KVASNY, L., TRUEX, D. 2001. Defining Away the Digital Divide: A Content Analysis of Institutional Influences on Popular Representations of Technology. In RUSSO, N. L., FITZGERALD, B., DEGROSS, J. I. (eds.). *Realigning Research and Practice in Information Systems Development: The Social and Organizational Perspective*. IFIP

- Conference Proceedings; Vol. 194*. New York: Kluwer Academic Publishers, 2001, s. 399–414.
- KWAK, N. 1999. Revisiting the knowledge gap hypothesis: Education, motivation, and media use. *Communciation Research*, 1999, Vol. 26, No. 4, s. 385–414.
- LABATON, S. 2001. New F.C.C. Chief Would Curb Agency Reach. *New York Times*, 2001, February 7, s. C1.
- LANAHAN, L. 2002. Beyond School-Level Internet Access: Support for Instructional Use of Technology. *Issue Brief* [online]. Washington: U.S. Department of Education, National Center for Education Statistics, 2002, April, 029, s. 1-3 [cit. 20.2.2011]. Dostupné z <http://nces.ed.gov/pubsearch/pubsinfo.asp?pubid=2002029>
- LEE, S. J. 2009. Online communication and adolescent social ties: Who benefits more from Internet use? *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2009, Vol. 14, s. 509–531.
- LEI, W., GIBBS, M. R., CHANG, S. 2008. Rethinking the Digital Divide. In MILLS, A., HUFF, S. (eds.). *Creating the future transforming research into practice: proceedings of the 19th Australasian Conference on Information Systems, 3-5 December 2008*. Christchurch: University of Canterbury, 2008, s. 541–550. ISBN 978-0-473-14528-6.
- LENHART, A., et al. 2000. *Who's Not Online: 57 % of Those Without Internet Access Say They Do Not Plan To Log On* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2000 [cit. 16.11.2007]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2000/Whos-Not-Online.aspx>
- LENHART, A., et al. 2003. *The Ever-Shifting Internet Population: A New Look at Internet Access and the Digital Divide* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2003 [cit. 29.08.2010]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2003/The-EverShifting-Internet-Population-A-new-look-at-Internet-access-and-the-digital-divide.aspx>
- LENHART, A., HORRIGAN, J. B. 2003. Re-Visualizing the Digital Divide as a Digital Spectrum. *IT&Society*, 2003, Vol. 1, Iss. 5, s. 23–39.
- LENHART, A., KRISTEN, P., SMITH, A., ZICKUHR, K. 2010. *Social Media & Mobile Internet Use Among Teens and Young Adults* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2010 [cit. 04.02.2010]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2010/Social-Media-and-Young-Adults.aspx>
- LENHART, A., MADDEN, M., HITLIN, P. 2005. *Teens and Technology* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2005 [cit. 14.10.2010]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2005/Teens-and-Technology.aspx>
- LÉVI-STRAUSS, C. 2006. *Strukturální antropologie*. Praha: Argo, 2006. 374 s. ISBN 80-7203-713-7.
- LÉVY, P. 2000. *Kyberkultura: Zpráva pro Radu Evropy v rámci projektu „Nové technologie: Kulturní spolupráce a komunikace“*. Praha: Karolinum, 2000. 229 s. ISBN 80-246-0109-5.
- LEYE, V. 2007. UNESCO, ICT corporations and the passion of ICT for development: modernization resurrected. *Media, Culture & Society*, 2007, Vol. 29, No. 6, s. 972–993.

- LIVINGSTONE, G., PARKER, K., FOX, S. 2009. *Latinos Online, 2006–2008: Narrowing the Gap* [online]. Washington: Pew Hispanic Centre, 2009 [cit. 4.8.2011]. Dostupné z <http://pewhispanic.org/reports/report.php?ReportID=73>
- LIVINGSTONE, S., HELSPER, E. 2007. Gradations in digital inclusion: children, young people and the digital divide. *New Media & Society*, 2007, Vol. 9, No. 4, s. 671–696.
- LOGES, W. E., JUNG, J.-Y. 2001. Exploring the digital divide: Internet connectedness and age. *Ccommunication Research*, 2001, Vol. 28, No. 4, s. 536–562.
- LOSCH, S. C. 2003. Gender and educational digital gaps: 1983–2000. *IT&Society*, 2003, Vol. 1, Iss. 5, s. 65–71.
- LUHMANN, N. 2002. *Láska jako vášeň / Paradigm Lost*. Praha: Prostor, 2002. 279 s. ISBN 80-7260-068-0.
- LUPAČ, P. 2005. *Sociologie a sociotechnologie: Sociální konstrukce Internetu*. Praha, 2005. Nepublikovaná diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Katedra sociologie. Vedoucí práce Oleg Suša.
- LUPAČ, P., SLÁDEK, J. 2007. Městská otázka a Informační věk v díle Manuela Castellse. In ŠUBRT, J. (ed.). *Soudobá sociologie I – Teoretické koncepce a jejich autoři*. Praha: Karolinum, 2007, s. 178-211. ISBN 978-80-246-1275-1.
- LUPAČ, P., SLÁDEK, J. 2008. The deepening of the digital divide in the Czech republic. *Cyberpsychology, Journal of Psychosocial Research on Cyberspace* [online]. 2008, Vol. 2, Iss. 1, article 1 [cit. 11.6.2011]. Dostupné z <http://www.cyberpsychology.eu>
- LUPAČ, P. 2011a. Mýty (a realita) digitální generace. Realita (a mýty) digitální generace. *Lupa.cz* [online]. 25.3. a 1.4. 2011, [cit. 8.4.2011]. Dostupné z <http://www.lupa.cz/autori/petr-lupac/>
- LUPAČ, P. 2011b. Building up critical theory of the information society: Incomplete mission. *Masaryk University Journal of Law and Technology*, 2011, Vol. 3, Nr. 2, s. 339–344.
- LYON, D. 2000. The Net, the Self and the Future. *Prometheus*, 2000, Vol. 3, s. 56–68.
- MACIONIS, J. C. 2008. *Sociology, 12th ed. Pearson International Edition*. London, Singapur: Pearson Prentice Hall, 2008. 708 s. ISBN 978-0136016823.
- MACKENZIE, D. 1984. Marx and the Machine. *Technology and Culture*, 1984, Vol. 25, No. 3, s. 473–502.
- MADDEN, K. 2006. *Data Memo: Internet Penetration and Impact* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2006 [cit. 14.11.2007]. Dostupné z http://www.pewinternet.org/~media/Files/Reports/2006/PIP_Internet_Impact.pdf.pdf
- MAHAJAN, V., PETERSON, R. A. 1985. *Models for Innovation Diffusion Sage University Papers Series. Quantitative Applications in the Social Sciences; No. 07-048*. London a New Delhi: Sage, 1985. ISBN 9780803921368.
- MANSELL, R. 2002. From Digital Divides to Digital Entitlements in Knowledge Societies. *Current Sociology*, 2002, Vol. 50, Iss. 3, s. 407–426.
- MARTIN, S. 2003. Is the digital divide really closing? A critique of inequality measurement in A Nation Online. *IT&Society*, 2003. Vol. 1, Iss. 4, s. 1–13.
- MARTIN, S., ROBINSON, J. P. 2004. The income divide: An international perspective. *IT&Society*, 2004. Vol. 1, Iss. 7, s. 1–20.

- MARTIN, S., ROBINSON, J. P. 2007. The income digital divide: trends and predictions for levels of Internet use. *Social Problems*, 2007. Vol. 54, Issue 1, s. 1–22.
- MARX, K. 1958. Bída filosofie: Odpověď na „Filosofii bídy“ pana Proudhona. In MARX, K., ENGELS, B. *Spisy*, sv. 4. Praha: SNPL, 1958, s. 83–196.
- MARX, K., ENGELS, B. 1958. Manifest Komunistické strany. In MARX, K., ENGELS, B. *Spisy*, sv. 4. Praha: SNPL, 1958, s. 427–762.
- MAŘÍKOVÁ, H., RADIMSKÁ, R. 2003. *Podpora využívání rodičovské dovolené muži* [online]. Praha: SÚ AV, 2003 [cit. 5. září 2012]. Dostupné z <http://evropskyrok.vlada.cz/assets/ppov/rada-pro-rovne-prilezitosti/oddeleni/dokumenty/rodicovska-dovolena.pdf>
- MASON, S. M., HACKER, K. L. 2003. Applying communication theory to digital divide research. *IT&Society*, 2003, Vol. 1, Iss. 5, s. 40–55.
- MASUDA, Y. 1981. *The Information Society as Post-Industrial Society*. Bethesda: World Future Society, 1981. 179 s. ISBN 0-930242-15-7.
- MATEI, S., BALL-ROKEACH, S. J. 2002. Belonging in Geographic, Ethnic, and Internet Spaces. In WELLMAN, B., HAYTHORNTHWAITE, C. (eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing, 2002, s. 404–427. ISBN 0-631-23508-6.
- MAY, Ch. 2002. *The Information Society: A Sceptical View*. Oxford: Polity Press, 2002. 208 s. ISBN 978-0745626840.
- MAYBERRY, L. S., et al. 2011. Bridging the Digital Divide in Diabetes: Family Support and Implications for Health Literacy. *Diabetes Technology & Therapeutics*, 2011. Vol. 13, No. 10, s. 1005–1012.
- MCLUHAN, M. 2000. *Člověk, média a elektronická kultura: výbor z díla*. Brno: Jota, 2000. 415 s. ISBN 80-7217-128-3.
- MCKENZIE, K. 2007. Digital divides: The implications for social inclusion. *Learning Disability Practice*, 2007, Vol. 10, No. 6, s. 16–21.
- MCQUAIL, D. 1999. *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha: Portál, 1999. 447 s. ISBN 8071782009.
- MCQUAIL, D. 2009. *Úvod do teorie masové komunikace, druhé, rozšířené a přepracované vydání*. Praha: Portál, 2009. 639 s. ISBN 978-80-7367-574-5.
- MENOU, M. J. 2001a. The global digital divide; beyond hiCTeria. *Aslib Proceedings*, 2001, Vol. 53, No. 4, s. 112–114.
- MENOU, M. J. 2001b. *Digital and Social Equity? Opportunities and Threats on the Road to Empowerment* [online]. Dubrovnik: LIDA 2001 Annual Course and Conference, Libraries in the Digital Age, 2001, 23–27 May [cit. 20.7.2011]. Dostupné z <http://www.ffzg.hr/infoz/lida/lida2001/present/menou.rtf>
- MESCH, G. TALMUD I. 2008. Cultural differences in communication technology use: Adolescent Jews and Arabs in Israel. In KATZ, J. E. (ed.). *Handbook of Mobile Communication Studies*. Cambridge, Londýn: MIT Press, 2008, s. 313–324. ISBN 9780262113120.
- MEZINÁRODNÍ MĚNOVÝ FOND (MMF). 2012. *International Monetary Fund – Data and Statistics* [online]. Washington: International Monetary Fund – Data and Statistics [cit. 2.10.2012]. Dostupné z <http://www.imf.org/external/data.htm#data>

- Mezinárodní výzkum dospělých: Předpoklady úspěchu v práci a v životě* [online]. 2012. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání [cit. 2.10.2012]. Dostupné z <http://www.piaac.cz>
- MINISTERSTVO INFORMATIKY ČESKÉ REPUBLIKY, STEM/MARK (MIČR a STEM/MARK). 2005. *Výzkum informační gramotnosti; prezentace hlavních výsledků výzkumu* [powerpointová prezentace]. Praha, 25. srpna 2005 [cit. 20. ledna 2007]. Dostupné z http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/micr/images/dokumenty/prezentace_vyzkumig.ppt
- MINISTERSTVO INFORMATIKY ČESKÉ REPUBLIKY, STEM/MARK (MIČR a STEM/MARK). 2006. *Information Literacy In a Nutshell; ... market research* [powerpointová prezentace]. 2006, May [cit. 25. ledna 2008]. Dostupné z <http://www.oecd.org/dataoecd/16/5/36988619.pdf>
- MITCHELL, W. J. 1995. *City of Bits: Space, Place and the Infobahn*. Cambridge, London: 1995. 170 s. ISBN 978-0262133098.
- MONTAGNIER, P., VICKERY, G. 2007. *Working Party on the Information Economy: Broadband and ICT Access and Use by Household and Individuals* [online]. OECD, Directorate for Science, Technology, and Industry, Committee for Information, Computer and Communication Policy 2007 [cit. 20.8.2011]. Dostupné z www.oecd.org/dataoecd/44/11/39869349.pdf
- MOODLEY, G. 2005. *Critical Analysis of the Post-apartheid South African Government's Discourse on Information and Communication Technologies (ICTs), Poverty and Development*. Stellenbosch, 2005. Nepublikovaná disertační práce. University of Stellenbosch, the School of Public Management and Planning. Vedoucí práce GS Cloete.
- MOSSBERGER, K., TOLBERT, C. J., STANSBURY, M. 2003. *Virtual Inequality: Beyond the Digital Divide*. Washington: Georgetown University Press, 2003. 208 s. ISBN 978-0878409990.
- MOSSBERGER, K., TOLBERT, C. J., MCNEAL, R. S. 2008. *Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation*. Londýn a Cambridge: MIT Press, 2008
- MURDOCK, D. 2000. *Digital Divide? What Digital Divide?* Washington: Cato Institute, 2000, June 16 [cit. 26. 8. 2010]. Dostupné z http://www.cato.org/pub_display.php?pub_id=4678
- NATIONAL TELECOMMUNICATIONS AND INFORMATION ADMINISTRATION (NTIA). 1995. *Falling Through the Net: A Survey of the "Have Nots" in Rural and Urban America* [online]. Washington: US Department of Commerce, 1995 [cit. 15.11.2007]. Dostupné z <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/fallingthru.html>
- NATIONAL TELECOMMUNICATIONS AND INFORMATION ADMINISTRATION (NTIA). 1998. *Falling Through the Net II: New Data on the Digital Divide* [online]. Washington: US Department of Commerce, 1998 [cit. 15.11.2007]. Dostupné z <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/net2/>
- NATIONAL TELECOMMUNICATIONS AND INFORMATION ADMINISTRATION (NTIA). 1999. *Falling Through the Net: Defining digital divide* [online]. Washington: US Department of Commerce, 1999 [cit. 15.11.2007]. Dostupné z <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/ftn99/>

- NATIONAL TELECOMMUNICATIONS AND INFORMATION ADMINISTRATION (NTIA). 2000. Falling through the Net: Toward digital inclusion [online]. Washington: US Department of Commerce, 2000 [cit. 15.11.2007]. Dostupné z <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/fttn00/contents00.html>
- NATIONAL TELECOMMUNICATIONS AND INFORMATION ADMINISTRATION (NTIA). 2002. *A nation online: How Americans are expanding their use of the Internet* [online]. Washington: US Department of Commerce, 2002 [cit. 15.11.2007]. Dostupné z http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/dn/nationonline_020502.htm
- NEGROPONTE, N. 1995. *Being Digital*. New York: Vintage Books, 1995. 243 s. ISBN 0679439196.
- NEWHAGEN, J. E., BUCY, E. P. 2003. Routes to media access. In BUCY, E. P., NEWHAGEN, J. E. (eds.). *Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2003, s. 3–23. ISBN 0-8058-4110-5.
- NGYUEN, A, WESTERN, M. 2007. Socio-structural correlates of online news and information adoption/use: Implications for the digital divide. *Journal of Sociology*, 2007, Vol. 43, No. 2, s. 167–185.
- NIE, N. H., HILLYGUS, D.S., ERBRING, L. 2002. Internet Use, Interpersonal Relations, and Sociability: A Time Diary Study. In WELLMAN, B., HAYTHORNTHWAITE, C. (eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing, 2002, s. 216–243. ISBN 0-631-23508-6.
- NOCE, A. A., MCKEOWN, L. 2005. A new benchmark for Internet use: A logistic modeling of factors influencing Internet use in Canada. *Government Information Quarterly*, 2005, Vol. 25, s. 462–476.
- NORRIS, P. 2001. *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*. New York: Cambridge University Press, 2001. 320 s. ISBN 978-0521002233.
- NOVÁK, M. 2005. Mezi primátem ekonomiky a politickým rozvojem. *Sociologický časopis*, 2005, Vol. 41, No. 5, s. 801–821.
- O'HARA, K., STEVENS, D. 2006. *Inequality.com: Power, Poverty and the Digital Divide*. Oxford: Oneworld, 2006. 300 s. ISBN 978-1851684502.
- ONO, H., ZAVODNY, M. 2003. Gender and the Internet. *Social Science Quarterly*, 2003, Vol. 84, No. 1, s. 111–121.
- ORGANIZACE SPOJENÝCH NÁRODŮ (OSN). 2005, *The Digital Divide : ICT Development Indices 2004*. New York, Geneva: United Nations, 2005.
- ORGANIZACE SPOJENÝCH NÁRODŮ (OSN). 2006. *The Digital Divide Report: ICT Diffusion Index 2005*. New York, Geneva: United Nations, 2006.
- PALEČKOVÁ J., TOMÁŠEK V., BASL J. 2010. *Hlavní zjištění výzkumu PISA 2009: umíme ještě číst?* Praha: ÚIV, 2010.
- PARKER, E.B. 2000. Closing the digital divide in rural America. *Telecommunications Policy*, 2000, Vol. 24, No. 4, s. 281–290.
- PENG, G. 2010. Critical mass, diffusion channels and digital divide. *The Journal of Computer Information Systems*, 2010, Vol. 50, No. 3, s. 63–71.

- PERKINS, R., NEUMAYER, E. 2011. Is the Internet really new after all? The determinants of telecommunications diffusion in historical perspective. *The Professional Geographer*, 2011, Vol. 63, No. 1, s. 55–72.
- PETRUSEK, M. 2005. Univerzity v epoše tzv. společnosti vědění. *AULA*, 2005, roč. 13, č. 02, s. 13–19.
- PETRUSEK, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: SLON, 2006. 459 s. ISBN 80-86429-63-6.
- PEW RESEARCH CENTER FOR THE PEOPLE & THE PRESS. 2010. *Americans Spending More Time Following the News; Ideological News Sources: Who Watches and Why* [online]. Washington, 2010 [cit. 3.3.2011]. Dostupné z <http://www.people-press.org/2010/09/12/americans-spending-more-time-following-the-news/>
- PINTÉR, R. 2008. Towards Getting to Know Information Society. 2008. In PINTÉR, R. (ed.). *Information Society: From Theory to Political Practice. Coursebook*. Budapest: Gondolat – Új Mandátum, 2008, s. 11–28. ISBN 978-963-693-623-0.
- PITKOW, J., KEHOE, C. 1995. Results from the Third WWW User Survey. *The World Wide Web Journal*, 1995, Vol. 1, No. 1.
- PITKOW, J., RECKER, M. M. 1995. Using the Web as a survey tool: Results from the second WWW user survey. *Journal of Computer Networks and ISDN systems*, 1995, Vol. 27, Iss. 6, s. 809-822.
- PONGS, A. 2000. *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV, 2000. 265 s. ISBN 80-85866-59-5.
- PORAT, M. U. 1977. *The Information Economy: Definition and Measurement*. OT Special Publication 77–12 (1). Washington: US Department of Commerce, Office of Telecommunications, 1977. 282 s.
- POSTER, M. 1990. *The Mode of Information: Poststructuralism and Contexts*. Chicago: The University of Chicago Press, 1990. 188 s. ISBN 978-0226675961.
- POWEL, A. C. 2001. Falling for the Gap: Whatever Happened to the Digital Divide? In COMPAINE, B. M. (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT, 2001, s. 309–314. ISBN 0-262-53193-3.
- PRENSKY, M. 2001. Digital Natives, Digital Immigrants. *On The Horizon*, 2001, Vol. 9, Iss. 5, s. 1–6.
- PRENSKY, M. 2012. *Marc Prensky: www.marcprensky.com* [online]. [cit. 2.10.2012]. Dostupné z <http://www.marcprensky.com/>
- PRESCOTT, M., B., CONGER, S., A. 1995. Information technology innovations: a classification by IT locus of impact and research approach. *ACM SIGMIS Database*, 1995, Vol. 26, Iss. 2–3, s. 20–41.
- PRIOR, M. 2005. News vs. entertainment: How increasing media choice widens gaps in political knowledge and turnout. *American Journal of Political Science*, 2005. Vol. 49, No. 3, s. 577–592.
- QUAN-HAASE, A., WELLMAN, B., WITTE, J. C., HAMPTON, K. N. 2002. Capitalizing on the Net: Social Contact, Civic Engagement, and Sense of Community. In WELLMAN, B., HAYTHORNTHWAITE, C. (eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing, 2002, s. 291–324. ISBN 0-631-23508-6.

- RADECKÝ, A. 2008. Technologie pomohou chránit životní prostředí a získávat pitnou vodu. *Business World*. 2008, 14.02.
- RAINIE, L., et al. 2000. *Tracking Online Life. How Women Use the Internet to Cultivate Relationships With Family and Friends* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2000 [cit. 16.11.2007]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2000/Tracking-Online-Life.aspx>
- REDDICK, A., BOUCHER, C., GROSEILLIER, M. 2000. *The Dual Digital Divide: The Information Highway in Canada*. Ottawa: Public Interest Advocacy Centre, 2000. ISBN 1895060311.
- REISDORF, B. C. 2011. Non-adoption of the Internet in Great Britain and Sweden: A cross-national comparison. *Information, Communication & Society*, 2011. Vol. 14, No. 3, s. 400–420.
- RHEINGOLD, H. 2000. *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Cambridge: MIT Press, 2000. 447 s. ISBN 978-0262681216.
- RICE, R. E., KATZ, J. E. 2003. Comparing internet and mobile phone usage: digital divides of usage, adoption, and dropouts. *Telecommunications Policy*, 2003, Vol. 27, s. 597–623.
- RICHTEL, M. 2010. Growing Up Digital, Wired for Distraction. *New York Times, New York edition*, 2010, 21. listopadu, s. A1.
- ROACH, R. 2007. Expanding access: with the United States lagging behind other industrialized nations in broadband Internet service, one public-minded firm proposes a radical plan. (M2Z Networks Inc.). *Diverse Issues in Higher Education*, 2007, Vol. 24, No. 2.
- ROBINSON, J. P., KESTNBAUM, M., NUESTADTL, A., a ALVAREZ, S. A. 2002. The Internet and Other Uses of Time. In WELLMAN, B., HAYTHORNTHWAITE, C. (eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing, 2002, s. 244–262. ISBN 0-631-23508-6.
- ROBINSON, J. P., NIE, N. H. 2002. Introduction to IT&Society: Sociability. *IT&Society*, 2002, Vol. 1, Iss. 1, s. 1-11.
- ROBINSON, J. P., DIMAGGIO, P., HARGITTAI, E. 2003. New Social survey perspectives on the digital divide. *IT&Society*, 2003. Vol. 1, Iss. 5, s. 1–22.
- ROBINSON, L. 2009. A taste for the necessary: A Bourdieuan approach to digital inequality. *Information, Communication & Society*, 2009, Vol. 12, No. 4, s. 488–507.
- ROCKWELL, S. C., SINGLETON, L. 2002. The effects of computer anxiety and communication apprehension on the adoption and utilization of the Internet. *The Electronic Journal of Communication / La Revue Electronique de Communication* [online]. 2002, Vol. 12, No. 1 & 2 [cit. 7.9.2011]. Dostupné z <http://www.cios.org/EJCPUBLIC/012/1/01212.html>
- ROJAS, V., et al. 2003. Communities, Cultural Capital, and the Digital Divide. In BUCY, E. P., NEWHAGEN, J. E. (eds.). *Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2003, s. 107–130. ISBN 0-8058-4110-5.

- ROGERS, E. M. 1986. *Communication Technology: The New Media in Society*. New York: The Free Press, 1986. 273 s. ISBN 0029271207.
- ROGERS, E. M. 2001. The digital divide. *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, 2001, Vol. 7, No. 4, s. 96–111.
- ROGERS, E. M. 2003. *Diffusion of Innovations, 5th ed.* New York: The Free Press, 2003. 512 s. ISBN 978-0743222099.
- ROSZAK, T. 1994. *The Cult of Information: A Neo-Luddite Treatise on High-Tech, Artificial Intelligence, and the True Art of Thinking*. Los Angeles, London: University of California Press, 1994. 267 s. ISBN 978-0520085848.
- SAK, P. et al. 2007. *Člověk a vzdělání v informační společnosti: vzdělávání a život v komputerizovaném světě*. Praha: Portál, 2007. 290 s. ISBN 978-80-7367-230-0.
- SALAFF, J. F. 2002. Where home is the office: The new form of flexible work. In WELLMAN, B., HAYTHORNTHTWAITE, C. (eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing, 2002, s. 464–495. ISBN 0-631-23508-6.
- SAMUELSON, R. J. 2002. Debunking the Digital Divide. *The Washington Post*, March 20 a *Newsweek International*, 2002, March 25, s. A33 a s. 9.
- SASSEN, S. 1991. *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press, 1991. 397 s. ISBN 0691025673.
- SASSEN, S. 1998. *Globalization and Its Discontents: Essays on the New Mobility of People and Money*. New York: The New Press, 1998. 254 s. ISBN 1565843959.
- SASSEN, S. 2001. The Topoi of e-space: Global cities and global value chains. In SENGUPTA, S., LOVINK, G. (eds.). *Sarai Reader 2001: The Public Domain*. Amsterdam: Waag Society for Old & New Media, 2001, s. 24–35. ISBN 978-9066172869.
- SASSEN, S. 2002. Locating Cities on Global Circuits. In SASSEN, S. (ed). *Global Networks Linked Cities*. London, New York: Routledge, 2002, s. 1–36. ISBN 0-415-93162-2.
- SASSEN, S. 2006. *Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages*. Princeton & Woodstock: Princeton University Press, 2006. 510 s. ISBN 9780691136455.
- SAUNDERS, P. 2004. The Urban as a Spatial Unit of Collective Consumption. In WEBSTER, F., DIMITRIOU, B. (eds.). *Manuel Castells, Vol. 1*. Thousand Oaks, London: Sage, 2004, s. 82–114. ISBN 978-0761940432.
- SCIADAS, G. 2002. *Unveiling the Digital Divide*. Ottawa: Statistics Canada – Science, Innovation and Electronic Information Division, 2002. 21 s. ISBN 0-662-32226-6.
- SELWYN, N. 2003. Apart from technology: understanding people's non-use of information and communication technologies in everyday life. *Technology in Society*, 2003, Vol. 25, s. 97–116.
- SELWYN, N. 2004. Reconsidering political and popular understandings of the digital divide. *New Media and Society*, 2004, Vol. 6, No. 3, s. 341–362.
- SELWYN, N. 2009. The digital native – myth and reality. *Aslib Proceedings: New Information Perspectives*, 2009, Vol. 61, No. 4, s. 364–379.

- SENG, B., HESMATHI, A. 2010. Digital divide and its variations amongst OECD, NIE and ASEAN countries. *TEMEP Discussion Papers*, No. 2010:55, 2010 [cit. 15.8.2011]. Dostupné z <ftp://147.46.237.98/DP-55.pdf>
- SERVON, L. 2002. *Bridging the Digital Divide: Technology, Community and Public Policy*. Oxford: Blackwell, 2002. 273 s. ISBN 9780631232414.
- SHAIKH, A. 2009. One Laptop Per Child – The Dream is Over. *UN Dispatch*, 2009, 9. září [cit. 22. 8. 2011]. Dostupné z <http://www.undispatch.com/one-laptop-per-child-the-dream-is-over>
- SHIM, M. 2008. Connecting internet use with gaps in cancer knowledge. *Health Communication*, 2008, Vol.23, s. 448–461.
- SCHEMENT, J. R. 2001. Of Gaps by Which Democracy We Measure. In COMPAINE, B. M. (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT, 2001, s. 303–307. ISBN 0-262-53193-3.
- SCHILLER, H. 1996. *Information Inequality: The Deepening Social Crisis in America*. New York: Routledge, 1996. 149 s. ISBN 0415907640.
- SCHLEIFE, K. 2010. What really matters: Regional versus individual determinants of the digital divide in Germany. *Research Policy*, 2010, Vol. 39, s. 173–185.
- SCHMID, J., ŠUBRT, J. 2010. Analýza sociálních sítí. In ŠUBRT, J. (ed.). *Soudobá sociologie IV (Aktuální a každodenní)*. Praha: Karolinum, 2010, s. 332–363. ISBN 978-80-246-1789-3.
- SCHNEIDERMAN, B. 2003. Universal Usability: Pushing Human–Computer Interaction Research to Empower Every Citizen. In BUCY, E. P., NEWHAGEN, J. E. (eds.). *Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2003, s. 255–266. ISBN 0-8058-4110-5.
- SCHUMPETER, J. A. 2008. *Capitalism, Socialism, and Democracy. Harper Perennial Modern Thought Edition*. New York: Harper & Brothers, 2008. 431 s. ISBN 978-0-06-156161-0.
- SIMONS, J. 2001. Cheap Computers Bridge Digital Divide. 2001. In COMPAINE, B. M. (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT, 2001, s. 289–298. ISBN 0-262-53193-3.
- SKLAIR, L. 1994. Capitalism and Development in Global Perspective. In SKLAIR, L. (ed.). *Capitalism & Development*. London, New York: Routledge, 1994, s. 165–185. ISBN 978-0415075473.
- SMITH, A. 2010a. *Home Broadband 2010* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2010 [cit. 20. 8. 2010]. Dostupné z <http://pewinternet.org/Reports/2010/Home-Broadband-2010.aspx>
- SMITH, A. 2010b. *Mobile Access 2010* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2010 [cit. 22. 8. 2011]. Dostupné z <http://pewinternet.org/Reports/2010/Reputation-Management.aspx>
- SPOONER, T., et al. 2000. *African-Americans and the Internet* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2000 [cit. 16.11. 2007]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org>

- STANDAGE, T. 1998. *The Victorian Internet: The Remarkable Story of the Telegraph and the Nineteenth Century's On-Line Pioneers*. New York: Walker & Company, 1998. 160 s. ISBN 978-0297841487.
- STATISTICAL RESEARCH AND TRAINING INSTITUTE. 2012. *Japan Statistical Yearbook 2012: Chapter 11 Information and Communication / Science and Technology* [online]. Tokyo: Ministry of Internal Affairs and Communication, Statistics Bureau [cit. 13.1.2013]. Dostupné z <http://www.stat.go.jp/english/data/nenkan/back61/1431-11.htm>
- Statistics Denmark* [online]. 2012. København: Denmark Statistik [cit. 14.8.2012]. Dostupné z <http://www.dst.dk>
- STATISTICS ICELAND. 2012. *Statistics » Tourism, transport and information technology » Information technology* [online]. Reykjavík: Statistics Iceland [cit. 14.8.2012]. Dostupné z <http://www.statice.is/Statistics/Tourism,-transport-and-informati/Information-technology>
- STEHR, N. 2000. Deciphering information technologies: Moderns societies as networks. *European Journal of Social Theory*, 2000, Vol. 3., No. 1, s. 83–94.
- STEINFELD, C., SALVAGGIO, J. L. 1989. Toward a Definition of the Information Society. In SALVAGGIO, J.L. (ed.). *The Information Society: Economic, Social and Structural Issues*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1989, s. 1–14. ISBN 978-0805820119.
- STEPANIKOVA, I., NIE, N. H., HE, X. 2010. Time on the Internet at home, loneliness, and life satisfaction: Evidence from panel time-diary data. *Computers in Human Behavior*, 2010, Vol. 26, s. 329–338.
- STEVENSON, S. 2009. Digital divide: A discursive move away from the real inequities. *The Information Society*, 2009, Vol. 25, No. 1, s. 1–22.
- STEYAERT, J. 2002. Inequality and the Digital Divide: Myths and Realities. In HICK, S., MCNUTT, J. (eds.). *Advocacy, Activism and the Internet: Community Organization and Social Policy*. Chicago: Lyceum Press, 2002, s. 199-211. ISBN 978-0925065605.
- Swiss Federal Statistical Office* [online]. 2012. Neuchâtel: Federal Statistical Office [cit. 14.8.2012]. Dostupné z <http://www.bfs.admin.ch/bfs/portal/en/index.html>
- SUŠA, O. 2001. The risk consequences of information society. *Science, Technology, Society*, 2001, Vol. 10, No.2–3, s. 131–148.
- SUŠA, O. 2005. Informační technologie, globalizace, prostory moci. In HRUBEC, M. (ed.). *Globální spravedlnost a demokracie*. Praha: Filosofia, 2005, s. 241–260. ISBN 8070072105.
- SUŠA, O. 2010. *Globalizace v sociálních souvislostech současnosti: Diagnóza a analýza*. Praha: Filosofia, 2010. 352 s. ISBN 978-80-7007-320-9.
- ŠMAHEL, D., BROWN, B., BLINKA, L. 2012. Associations between online friendship and Internet addiction among adolescents and emerging adults. *Developmental Psychology*, 2012, Vol. 48, Iss. 2, s. 381–288.
- ŠMAHEL, D., LUPAČ, P. 2007. *The Internet in the Czech Republic 2006* [online]. Brno: Masarykova Univerzita, Institut výzkumu dětí, mládeže a rodiny, 2007 [cit. 20.11.2012]. Dostupné z www.worldinternetproject.net

- ŠMAHEL, D., LUPAČ, P. 2008. *The Internet in the Czech Republic 2008: Four Years of WIP in the Czech Republic* [online]. Brno: Masarykova Univerzita, Institut výzkumu dětí, mládeže a rodiny, 2008 [cit. 20.11.2012]. Dostupné z www.worldinternetproject.net
- TAPIA, A., KVASNY, L., ORTIZ, J. 2011. A critical discourse analysis of three US municipal wireless network initiatives for enhancing social inclusion. *Telematics and Informatics*, 2011. Vol. 28, No. 3, s. 215–226.
- TAPSCOTT, D. 1998. *Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation*. New York: McGraw-Hill, 1998. 338 s. ISBN 0070633614.
- The Journal of Blacks in Higher Education*. 2004a. The racial digital divide: A narrowing rift in the classroom but still a chasm in the American home. 2004, No. 44, s. 34–35.
- The Journal of Blacks in Higher Education*. 2004b. The racial digital divide just won't go away, 2004, No. 46, s. 36–37.
- THE WHITE HOUSE, OFFICE OF THE PRESS SECRETARY. 2000. *President Clinton's New Markets Trip: From Digital Divide to Digital Opportunity* [online]. Washington: The White House, Office of the Press Secretary, 2000, April 4 [cit. 26.11.2007]. Dostupné z <http://clinton4.nara.gov/WH/New/html/20000404.html>
- THIERER, A. How free computers are filling the digital divide. *Heritage Foundation Backgrounder* [online], 20. dubna 2000, #1361 [cit. 13.7.2011]. Dostupné z <http://www.heritage.org/research/reports/2000/04/how-free-computers-are-filling-the-digital-divide>
- THOMAS, F. 2003. *Internet Dropouts – an Essay in Cultural Diversity: The Good, the Bad and the Irrelevant* [online]. Helsinki: COST 269 User Aspects of ICT, 2003, 3.–5. září [cit. 5.9. 2011]. Dostupné z http://www.slideshare.net/ft_/thomas-internet-dropouts
- THOMPSON, M. 2004. Discourse, 'Development' & the 'Digital Divide': ICT & the World Bank. *Review of African Political Economy*, 2004, Vol. 31, No. 99, s. 103–123.
- THOMPSON, W. E., HICKEY, J. V. 2011. *Society in Focus: An Introduction to Sociology, 7th ed., 2010 Census Update*. Boston: Pearson, 2011. 672 s. ISBN 978-0-205-18101-8
- TICKAMYER, A. R. 2000. Space matters! Spatial inequality in future sociology. *Contemporary Sociology*, 2000, Vol. 29, No. 6, s. 805–813.
- TICHENOR, P. J., DONOHUE, G. A., OLIEN, C. N. 1970. Mass media flow and differential growth in knowledge. *Public Opinion Quarterly*, 1970, Vol. 34, s. 159–170.
- TILLY, Ch. 1985. Review. *British Journal of Sociology*, 1985. Vol. 36, No. 2, s. 294–295.
- TOFFLER, A. 1981. *The Third Way. Bantam edition*. New York: Bantam Books, 1981. 517 s. ISBN 0-553-24698-4.
- TONGIA, R., WILSON, E. J. 2011. The Flip Side of Metcalfe's Law: Multiple and Growing Costs of Network Exclusion. *International Journal of Communication*, 2011, Vol. 5, s. 665–681.
- TOURAINÉ, A. 1974. *The Post-industrial Society: Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*. London: Random House, 1974. 244 s. ISBN 0-7045-0086-8.
- TOURAINÉ, A. 1981. *The Voice and The Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 225 s. ISBN 0521238749.

- TOURAINÉ, A. 1997. *What is democracy?* Boulder, Oxford: Westview Press, 1997. 224 s. ISBN 0-8133-2707-5.
- TUOMI, I. 2000. *Beyond the Digital Divide* [online]. [cit. 13.7.2010]. Dostupné z <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.88.9829&rep=rep1&type=pdf>
- UNIVERSITY OF CALIFORNIA, LOS ANGELES, CENTER FOR COMMUNICATION POLICY (UCLA). 2003. *The UCLA Internet report 2003: Surveying the Digital Future, Year Three*. Los Angeles: UCLA Center for Communication Policy, 2003 [cit. 23.1.2008]. Dostupné z http://www.digitalcenter.org/wp-content/uploads/2013/02/2003_digital_future_report-year3.pdf
- UNIVERSITY OF CALIFORNIA, LOS ANGELES, CENTER FOR COMMUNICATION POLICY (UCLA). 2004. *The UCLA Internet report 2004: Surveying the Digital Future, Year Four*. Los Angeles: UCLA Center for Communication Policy, 2004 [cit. 23.1.2008]. Dostupné z http://www.digitalcenter.org/wp-content/uploads/2013/02/2004_digital_future_report-year4.pdf
- UNITED NATIONS DEVELOPMENT PROGRAMME (UNDP). 1999. *Human Development Report 1999*. Oxford: Oxford University Press, 1999. 277 s. ISBN 0195215621.
- UNESCO Courier. 1999. Talking to... Manuel Castells: The Citizen versus the Machine. UNESCO: 1999, s. 46–50.
- USA. 1934. *Communications Act of 1934* [online]. Washington [cit. 2.10.2012]. Dostupné z <http://transition.fcc.gov/Reports/1934new.pdf>
- USA. 1996. *Telecommunications Act of 1996* [online]. Washington [cit. 2.10.2012]. Dostupné z <http://transition.fcc.gov/Reports/tcom1996.txt>
- VALADEZ, J. R., DURÁN, R. 2007. Redefining the digital divide: beyond access to computers and the Internet. *The High School Journal*, 2007, Vol. 90, No. 3, s. 31–44.
- VALENTINE, G., HOLLOWAY, S., BINGHAM, N. 2002. The digital generation?: Children, ICT and the everyday nature of social exclusion. *Antipode*, 2002, Vol. 34, No. 2, s. 296–315.
- VAN ARK, B., GUPTA, A., ERUMBAN, A. A. 2011. Measuring the Contribution of ICT to Economic Growth. In VAN ARK, B. (ed.) *The Linked World: How ICT is Transforming Societies, Cultures and Economies*. Madrid: Ariel a Fundación Telefónica, 2011, s. 10–34. ISBN 0-8237-1012-2.
- VAN DEURSEN, A. J. A. M., VAN DIJK, J. A. G. M. 2009. Using the Internet: Skill related problems in users' online behavior. *Interacting with Computers*, 2009, Vol. 21, Iss. 5–6, s. 393–402.
- VAN DEURSEN, A. J. A. M., VAN DIJK, J. A. G. M. 2011. Internet Skills Performance Tests: Are People Ready for eHealth? *Journal of Medical Internet Research* [online]. 2011, Vol. 13, Iss. 2, e35 [cit. 14.7.2011]. Dostupné z <http://www.jmir.org/2011/2/e35/>
- VAN DEURSEN, A. J. A. M., VAN DIJK, J. A. G. M., PETERS, O. 2011. Rethinking Internet skills: The contribution of gender, age, education, Internet experience, and hours online to medium- and content-related Internet skills. *Poetics*, 2011, Vol. 39, s. 125–144.

- VAN DIJK, J. A. G. M. 1997. Widening information gaps and policies of prevention, Advice to the Information Society Forum of the European Commission, July 1997. *ChronicleWorld* [online]. 1997 [cit. 22.8. 2011]. Dostupné z <http://www.chronicleworld.org/archive/infogap.htm>
- VAN DIJK, J. A. G. M. 1999. The one-dimensional network society of Manuel Castells. *New Media & Society*, 1999, Vol. 1, No. 1, s. 127–138.
- VAN DIJK, J. A. G. M. 2002. A Framework for digital divide research. *Electronic Journal of Communication/Revue de Communication Electronique* [online]. 2002, Vol. 12, Nr. 1&2 [cit. 14.7.2011]. Dostupné z <http://www.cios.org/www/ejc/v12n102.htm>
- VAN DIJK, J. A. G. M. 2005. *The Deepening Divide: Inequality in the Information Society*. Thousand Oaks: Sage 2005. 240 s. ISBN 141290402.
- VAN DIJK, J. A. G. M. 2006a. *The Network Society: Social Aspects of New Media, Second edition*. London: Sage, 2006. 292 s. ISBN 141290868X.
- VAN DIJK, J. A. G. M. 2006b. Digital divide research, achievements, and shortcomings. *Poetics*, 2006, Vol. 34, Iss. 4–5, s. 221–235.
- VAN DIJK, J. A. G. M. 2009. One Europe, digitally divided. In CHADWICK, A., HOWARD, P. N. (eds.). *Routledge Handbook of Internet Politics*. London, New York: Routledge, 2009, s. 288–304. ISBN 978-0415780582.
- VAN DIJK, J. A. G. M., HACKER, K. 2003. The digital divide as a complex and dynamic phenomenon. *The Information Society*, 2003, Vol. 19, s. 315– 326.
- VAN DIJK, J. A. G. M., VAN DEURSEN, A. J. A. M. 2012. *A Social Revolution Online? The Digital Divide Shifts to Gaps of Usage* [online]. Phoenix: The 62th Annual Conference of the International Communication Association, 2012, May 24–28 [cit. 29.10.2012]. Dostupné z http://alexandervandeursen.nl/serendipity5/uploads/pubs/ICA2012_SocialRevolution.pdf
- VENKATESH, V., BROWN, S. A. 2001. A longitudinal investigation of personal computers in homes: Adoption determinants and emerging challenges. *MIS Quarterly*, 2001, Vol. 25, No. 1, s. 71–102.
- VEHOVAR, V., et al. 2006. Methodological challenges of digital divide measurements. *The Information Society*, 2006, Vol. 22, s. 279–290.
- VICENTE, M. R., LOPÉZ, A. J. 2011. Assessing the regional digital divide across the European Union-27. *Telecommunications Policy*, 2011, Vol. 35, s. 220–237.
- VINAJA, R. 2003. The Economic and Social Impact of Electronic Commerce in Developing Countries. In LUBBE, S., van HEERDEN, J. M. (eds.). *The Economic and Social Impacts of E-Commerce*. Hershey, London: IGP, 2003, s. 22–32. ISBN 1-59140-077-5.
- WALLIS, C. 2006. GenM: The Multitasking Generation. *TIME*. 2006, 27. března.
- WANG, K., LIU, Q. 2004. Digital Divide: Adoption of Internet in China. *Chinese Journal of Management*, 2004, Vol. 2, s. 215–225.
- WANG, H., WELLMAN, B. 2010. Social connectivity in America: Changes in adult friendship network size from 2002 to 2007. *American Behavioral Scientist*, 2010, Vol. 53, No. 8, s. 1148–1169.

- WARF, B. 2001. Segueways into cyberspace: multiple geographies of the digital divide. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 2001, Vol. 28, s. 3–19.
- WARSCHAUER, M. 2002. Reconceptualizing the digital divide. *First Monday* [online]. 2002, Vol 7, Nr. 1 [cit. 14.7.2011]. Dostupné z <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/viewArticle/967/888>
- WARSCHAUER, M. 2003. *Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide*. Cambridge, London: MIT Press, 2003.
- WARSCHAUER, M., MATUCHNIAK, T. 2010. New Technology and Digital Worlds: Analyzing Evidence of Equity in Access, Use, and Outcomes. *Review of Research in Education*, 2010, Vol. 34, No. 1, s. 179–225.
- WASHINGTON, J. 2011. For minorities, new 'digital divide' seen. *USA Today* [online]. Associated Press, 2011, 10. ledna [cit. 4.8.2011]. Dostupné z http://www.usatoday.com/tech/news/2011-01-10-minorities-online_N.htm#
- WATERMAN, P. 1999. The brave new world of Manuel Castells: What on Earth (or in the Ether) is going on? *Development and Change*, 1999, Vol. 30, s. 357–380.
- WEAVER, C. K., ZORN, T., RICHARDSON, M. 2010. Goods not wanted. *Information, Communication & Society*, 2010, Vol. 13, No. 5, s. 696–721.
- WEBSTER, F. 1994. *Theories of the Information Society*. London, New York: Routledge, 1994. 257 s. ISBN 0-415-10574-9
- WEBSTER, F. 2002. *Theories of the Information Society, 2nd ed.* London, New York: Routledge, 2002. 304 s. ISBN 978-0415282000.
- WEBSTER, F. 2006. *Theories of the Information Society, 3rd ed.* London, New York: Routledge, 2006. 314 s. ISBN 978-0415406338.
- WELLMAN, B. 2001. Physical place and CyberPlace: The rise of personalized networking. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2001, Vol. 25, Iss. 2, s. 227–252.
- WELLMAN, B., QUAN-HAASE, A., WITTE, J. C., HAMPTON, K. N. 2001. Does the Internet increase, decrease, or supplement social capital? Social networks, participation, and community commitment. *American Behavioral Scientist*, 2001, Vol. 45, No. 3, s. 436–455.
- WHITACRE, B. E. The Diffusion of Internet Technologies to Rural Communities: A Portrait of Broadband Supply and Demand. *American Behavioral Scientist*, 2010, Vol. 53, No. 9, s. 1283–1303.
- WILLIS, S., TRANTER, B. 2006. Beyond the 'digital divide' : Internet diffusion and inequality in Australia. *Journal of Sociology*, 2006, Vol. 42, No. 1, s. 43–59.
- WILSON, K. R., WALLIN, J. S., REISER, C. 2003. Social stratification and the digital divide. *Social Science Computer Review*, 2003, Vol. 21, No. 2, s. 133–143.
- WILSON, M. 2003. Understanding the international ICT and development discourse: Assumptions and implications. *The Southern African Journal of Information and Communication*, 2003, Vol. 3, s. 1–14.
- WIRTH, L. 1938. Urbanism as a way of life. *American Journal of Sociology*, 1938, Vol. 44, s. 1–24.

- WOLF, A. 1998. Exposing the Great Equalizer: Demythologizing Internet equity. In EBO, B. L. (ed.). *Cyberghetto or Cybertopia?: Race, Class, and Gender on the Internet*. Westport, London: Praeger Publishers, 1998, s. 15–32. ISBN 978-0275959937.
- WORLD INTERNET PROJECT (WIP). 2010. *World Internet Project International Report 2010*. Los Angeles: USC Annenberg School Center for the Digital Future, 2010.
- WORLD INTERNET PROJECT POLAND. 2011. *World Internet Project Poland 2010*. Varšava: Agora S.A. & TP Group, 2011.
- YU, L. 2006. Understanding information inequality: Making sense of the literature of the information and digital divides. *Journal of Librarianship and Information Science*, 2006, Vol. 38, No. 4, s. 229–252.
- WYATT, S., THOMAS, G., TERRANOVA, T. 2002. They came, they surfed, they went back to the beach: conceptualizing use and non-use of the Internet. In WOOLGAR, S. (ed.). *Virtual Society?: Technology, Cyberbole, Reality*. Oxford: Oxford University Press, 2002, s. 23–40. ISBN 978-0199248766.
- ZACHARY, G. P. 2004. A philosopher of the Web is a hit in Silicon Valley. In WEBSTER, F., DIMITRIOU, B. (eds.) *Manuel Castells, Vol. 3*. Thousand Oaks, London: Sage, 2004, s. 301–304. ISBN 978-0761940432.
- ZHAO, S. 2006. Do Internet users have more social ties? A call for differentiated analyses of internet use. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 2006, Vol. 11, s. 844–862.
- ZICKUHR, K. 2010. *Generations 2010* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2010 [cit. 20. 10. 2011]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2010/Generations-2010.aspx>
- ZILLIEN, N., HARGITTAI, E. 2009. Digital distinction: Status-specific types of Internet usage. *Social Science Quarterly*, 2009, Vol. 90, No. 2, s. 274–291.
- ZOUNEK, J. 2006. ICT, digitální propast a vzdělávání dospělých: socioekonomické a vzdělávací aspekty digitální propasti v České republice. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, Studia Paedagogica*, 2006, U, č. 11, s. 101–118.
- ZOOK, M. 2005. *A. The Geography of the Internet Industry : Venture Capital, Dot-coms, and Local Knowledge*. Malden, Oxford: Blackwell Publishing, 2005. 200 s. ISBN 0631233326.
- ZUBOFF, S. 1988. *In the Age of the Smart Machine: The Future of Work and Power*. New York: Basic Books, 1988. 468 s. ISBN 0434924865.

Přílohy

Příloha č. 1: Stručná charakteristika používaných datových zdrojů

I. Světový projekt o Internetu – Česká republika (zkr. WIP-CZ)

Světový projekt o Internetu (*World Internet Project*, zkr. WIP) je mezinárodní projekt založený na longitudinálním výzkumu vlivu počítačů a Internetu na jedince, rodinu a společnost. Projekt je koordinovaný *Center for the Digital Future at USC Annenberg* (<http://www.digitalcenter.org/>) ve Spojených státech. První šetření bylo realizováno v roce 1999 v USA, od té doby se projektu zúčastnilo přes 40 dalších zemí z pěti kontinentů. Každá země je zodpovědná za administraci a financování svého každoročního dotazníkového šetření. Výstupy jednotlivých zemí jsou k dispozici na webové stránce projektu (<http://www.worldinternetproject.net/>).

Česká republika se ke Světovému projektu o Internetu připojila mezi lety 2005-2008 prostřednictvím grantu MŠMT „Světový projekt o Internetu – Česká republika“ (1P05ME751) v rámci projektů mezinárodní spolupráce. Projekt byl v tomto období realizován Fakultou sociálních studií Masarykovy university v Brně, řešitelem projektu byl PhDr. David Šmahel, Ph.D. (smahel@fss.muni.cz). Hlavními spolupracovníky projektu za Českou republiku mimo FSS MU byli v letech 2006-2008 Mgr. Petr Lupač (Filosofická fakulta UK) a v roce 2008 PhDr., Ing. Petr Soukup (Fakulta sociálních věd UK). V roce 2008 bylo šetření kofinancováno ze zdrojů výzkumného projektu „Problematika kybernetických hrozeb z hlediska bezpečnostních zájmů České republiky“ (VD20072010B01), financovaného MV ČR a realizovaného výzkumníky z FSV UK a FF UK.

Od roku 2007 se v projektu zformovala podskupina zemí sdílejících své datové báze prostřednictvím spojeného datového souboru, hrubé výstupy z těchto souborů jsou publikovány každoročně pod názvem *World Internet Project – International Report*. Česká republika se tohoto úsilí účastnila v letech 2007 až 2010 prostřednictvím sdílení dat z let 2007 a 2008. Garanci kvality dat a koordinaci tohoto úsilí zabezpečovala americká strana, technickou stránku přípravy dat zabezpečoval za ČR Mgr. Petr Lupač. Pokud je v této práci využito spojeného datového souboru, odkazují k němu prostřednictvím zkratky WIP-INTL. Dílčí parametry národních sběrů dat jsou k dispozici v příslušných mezinárodních zprávách.

První sběr dat v ČR rámci Světového projektu o Internetu byl realizován agenturou STEM v září 2005 za pomoci osobních rozhovorů. Výzkumu se zúčastnilo 1832 respondentů starších 11 let. Sběr dat proběhl kvótním výběrem, výzkumný vzorek byl reprezentativní pro ČR vzhledem k pohlaví, vzdělání, věku, regionu a velikosti místa bydliště respondenta. V dalších letech (2006, 2007 a 2008) byl výzkum opět proveden agenturou STEM se stejnou metodologií. Velikost výběrových souborů byla 1706, 1586 a 1520 osob starších 11 let (v roce 2008 bylo navíc dotázáno 695 respondentů ve věku 12-30 let; prezentovaná data pracují se základním souborem, který byl v tomto roce převážen vzhledem k vychýlení souboru od vzdělanostní struktury ČR). Užití části dotazníků z šetření z jednotlivých let jsou v druhé části této přílohy.

II. Výzkum informační gramotnosti (zkr. INFOGRAM)

Výzkum informační gramotnosti byl obřím výzkumným záměrem Ministerstva informatiky ČR, které chtělo touto cestou získat detailní informace o úrovni informační gramotnosti v ČR a využít tyto informace při koordinaci programů cílených na realizaci informační společnosti v ČR. Šetření a analýzu dat zpracoval v roce 2005 STEM/MARK. Šetření probíhalo ve dvou vlnách, první vlna probíhala prostřednictvím CATI dotazování, druhá vlna pak na menším vzorku (n=500) testovala deklarace prostřednictvím in-hall testování přímo u počítačů. Výsledný datový soubor, reprezentativní pro populaci ČR, obsahoval 16334 respondentů věkového rozmezí 18–60 let a dvakrát 500 respondentů mladších osmnácti a starších šedesáti let. Sekundární analýza dat z tohoto projektu proběhla v letech 2008–2009 v rámci projektu „Problematika kybernetických hrozeb z hlediska bezpečnostních zájmů České republiky“ (viz výše), jehož sociologickou část řešil tým sociologů pod vedením dr. Petra Soukupa z Fakulty sociálních studií Univerzity Karlovy v Praze. Za sekundární analýzu dat z tohoto projektu byl odpovědný Mgr. Petr Lupač, získaná data byla zpracována v programu SPSS. Pokud je v této práci využito tohoto datového souboru, odkazují k němu prostřednictvím zkratky INFOGRAM. Užitá část dotazníku z tohoto šetření je uvedena v druhé části této přílohy.

Příloha č. 2: Užité části dotazníků

I. WIP-CZ 2005

Nyní se budeme věnovat oblasti Internetu. Zajímá nás Váš názor na tento fenomén, ať jste nebo nejste jeho uživateli.

Pokyn: Čtěte varianty odpovědí!

P1. Používáte Vy osobně internet, to je www stránky, e-mail nebo kteroukoliv jinou část internetu?

Ano	1
Ne	2

Pokyn: Na následující otázky odpovídají pouze UŽIVATELÉ INTERNETU! Pokud respondent internet NEPOUŽÍVÁ, přejděte na otázku číslo **P17**!

P2. Kolik let a měsíců již používáte internet?

Pokyn: Vypište do rámečků!

počet let: počet měsíců:

P3. Kolik hodin a minut týdně používáte internet:

Pokyn: Vyplňte údaje v každém řádku! Pokud respondent internet na uváděném místě nevyužívá vypište do rámečků v řádku číslo „0“

	POČET			
	HODIN		MINUT	
A. Doma	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
B. V práci	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
C. Ve škole	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
D. Ve veřejné knihovně	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
E. U přátel či příbuzných doma	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
F. Odjinud	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>

P5. Kolik hodin týdně jste připojeni k internetu prostřednictvím:

Pokyn: Vyplňte údaje v každém řádku! Pokud respondent daný typ připojení nepoužívá, vypište do rámečků číslo „0“!

	Počet HODIN	
A. Mobilního telefonu		
B. Počítače s bezdrátovým připojením		
C. Jiného bezdrátového zařízení, uveďte: _____		

Pokyn: Na následující otázku odpovídají pouze ekonomicky aktivní uživatelé internetu, kteří pracují jako zaměstnanci, družstevníci, farmáři nebo podnikatelé.

P6. Pokud používáte internet v práci, cítíte se díky připojení k internetu méně nebo více produktivní?

Pokyn: Čtěte varianty odpovědí!

Mnohem méně produktivní	1
Poněkud méně produktivní	2
Ani více ani méně produktivní	3
Poněkud více produktivní	4
Mnohem více produktivní	5

VEK. Kolik je Vám let?

Pokyn: Vypište do rámečku!

--	--

POH. Pohlaví dotázaného:

Muž	1
Žena	2

Pokyn: U otázek VZD až POD čtěte varianty odpovědí!

VZD. Jaké je Vaše nejvyšší školní vzdělání?

Nedokončené základní	1
Základní bez vyučení	2
Vyučen(a) bez maturity	3
Středoškolské s maturitou	4
Vyšší odborné (titul Dis)	5
Vysokoškolské – bakalářský stupeň	6
Vysokoškolské – magisterský/inženýrský stupeň	4
Vysokoškolské – odborný stupeň (MUDr., JUDr. apod.)	5

SOC. Jaké je Vaše sociální postavení?

Žák základní školy	1
Student, učeň	2
Důchodce	3
Nezaměstnaný	4
V domácnosti (nebo na MD)	5
Zaměstnanec	6
Družstevník	7
Živnostník, farmář	8
Podnikatel	9

ZAM1. Pokud jste zaměstnanec, pokládáte se za:

Dělníka, dělnici	1
Úředníka, úřednici	2
Provozního pracovníka	3
Odborného pracovníka	4

ZAM2. Pokud jste zaměstnanec, pracujete na:

Plný pracovní úvazek	1
Částečný pracovní úvazek	2

POD. Pokud jste ekonomicky aktivní, při výkonu svého zaměstnání:

Neřídíte žádné podřízené	1
Řídíte 1-2 podřízené	2
Řídíte 3-5 podřízených	3
Řídíte více než 5 podřízených	4

STA. Jaký je Váš rodinný stav?

Pokyn: Přečtěte varianty odpovědí!

Svobodný	1
Ženatý/vdaná	2
Rozvedený/á	3
Ovdovělý/á	4

DOM. Kolik žije ve Vaší domácnosti celkem osob? Nezapomeňte, prosím, započítat i sebe. Řekněte mi, kolik z toho je ekonomicky činných, kolik je nezaopatřených dětí, kolik nepracujících důchodců.

POČET CELKEM:

Z TOHO: ekonomicky činných:

nezaopatřených dětí:

nepracujících důchodců:

FID. Jaký je celkový čistý měsíční příjem všech členů domácnosti ze zaměstnání, z podnikání nebo sociálního zabezpečení (včetně přídatků na děti, rodičovského příspěvku, podpory v nezaměstnanosti, důchodů, všech sociálních dávek) a vedlejších výdělků?

Pokyn: Označte interval odpovědi!

Do 5 999 Kč	1
6 000 – 9 999 Kč	2
10 000 – 14 999 Kč	3
15 000 – 19 999 Kč	4
20 000 – 24 999 Kč	5
25 000 – 29 999 Kč	6
30 000 – 34 999 Kč	7
35 000 – 39 999 Kč	8
40 000 – 49 999 Kč	9
50 000 a více	10
Neví, bez odpovědi	99

VEL. Velikost obce:

Vesnice do 999 obyvatel	1
Obec 1 000 – 1 999 obyvatel	2
Obec s 2 000 – 4 999 obyvateli	3
Město s 5 000 – 19 999 obyvateli	4
Město s 20 000 – 90 000 obyvateli	5
Velkoměsto nad 90 000 obyvatel	6

II. WIP-CZ 2006

Nyní se budeme věnovat oblasti internetu. Zajímá nás Váš názor na tento fenomén, ať jste nebo nejste jeho uživateli.

P1. Používáte Vy osobně internet, to je www stránky, e-mail nebo kteroukoliv jinou část internetu z domova nebo z kteréhokoliv jiného místa?

Ano	1
Ne	2

Pokyn: Na následující otázky odpovídají pouze UŽIVATELÉ INTERNETU! Pokud respondent internet NEPOUŽÍVÁ, přejděte na otázku číslo P29!

P2. Kolik let a měsíců již používáte internet?

Pokyn: Vypište do rámečků!

počet let:

--	--

počet měsíců:

--	--

P3. Kolik hodin a minut týdně používáte internet z následujících míst:

Pokyn: Vyplňte údaje v každém řádku! Pokud respondent internet na uváděném místě nevyužívá, vypište do rámečků v řádku číslo „0“.

	POČET			
	HODIN		MINUT	
A. Doma				
B. V práci – netýká se práce doma				
C. Ve škole – netýká se vyučování doma				
D. Z jiného místa				

Pokyn: Na následující otázku odpovídají pouze respondenti, kteří používají internet doma!

P5A. Přistupujete k internetu pomocí bezdrátových zařízení, jako jsou mobilní telefon nebo počítač s bezdrátovým připojením?

Ano	1
Ne	2

Pokyn: Pokud na otázku P5A respondent odpověděl „ANO“, položte mu otázku P5B.

P5B. Kolik hodin nebo minut týdně používáte internet prostřednictvím :

	HODIN		MINUT	
A. mobilního telefonu nebo mobilního zařízení?				
B. počítače s bezdrátovým připojením?				

Pokyn: Na následující otázku odpovídají pouze ekonomicky aktivní uživatelé internetu, kteří pracují jako zaměstnanci, družstevníci, farmáři nebo podnikatelé.

P6. Cítíte, že se vaše výkonnost-produktivita díky přístupu k internetu v práci velmi zvýšila, trochu zvýšila, nezměnila se, trochu zhoršila, velmi zhoršila.

Velmi zvýšila	1
Trochu zvýšila	2
Nezměnila se	3
Trochu zhoršila	4
Velmi zhoršila	5
Nevím	9

Pokyn: Odpovídají opět všichni UŽIVATELÉ INTERNETU!

P7A. Kolik hodin nebo minut týdně používáte internet k následujícím činnostem? Počítejte dohromady celkový čas na všech místech, kde internet používáte.

Pokyn: Vyplňte údaje v každém řádku! Pokud respondent činnost nedělá, vypište číslo „0“!

	HODIN		MINUT	
A. E-mail				
B1. Diskuzní fóra				
B2. Chaty a IRC: např. xchat.cz				
B3. Online zasílání zpráv: např. ICQ, MSN				
C1. Hraní her				
C2: Poslech hudby nebo sledování videa přes internet				
<i>Pokyn: Nepokládejte, pokud nepracuje či nestuduje</i>				
D. Hledání informací do práce nebo do školy				
E. Hledání informací pro osobní či jiné potřeby: např. zprávy, kuchařské recepty, antivirový software, informace o cestování atd.				
F. Obchodní transakce: např. internetbanking, nakupování, rezervace hotelových pokojů a služeb, platba pojištění atd.				

Zcela nakonec ještě několik údajů, které slouží ke statistickému zpracování.

VEK. Kolik je Vám let?

Pokyn: Vypište do rámečku!

--	--

POH. Pohlaví dotázaného:

Muž	1
Žena	2

Pokyn: U otázek VZD až POD čtěte varianty odpovědí!

VZD. Jaké je Vaše nejvyšší školní vzdělání?

Nedokončené základní	1
Základní bez vyučení	2
Vyučen(a) bez maturity	3
Středoškolské s maturitou	4
Vyšší odborné (titul DiS)	5
Vysokoškolské - bakalářský stupeň	6
Vysokoškolské - magisterský/inženýrský stupeň	7
Vysokoškolské - odborný a doktorský stupeň (MUDr., JUDr., Ph.D., CSc. apod.)	8

SOC. Jaké je Vaše sociální postavení?

Žák základní školy	1
Student, učeň	2
Důchodce	3
Nezaměstnaný	4
V domácnosti (nebo na MD)	5
Zaměstnanec	6
Družstevník	7
Živnostník, farmář	8
Podnikatel	9

ZAM1. Pokud jste zaměstnanec, pokládáte se za:

Dělníka, dělnici	1
Úředníka, úřednici	2
Provozního pracovníka	3
Odborného pracovníka	4

ZAM2. Pokud jste zaměstnanec, pracujete na:

Plný pracovní úvazek	1
Částečný pracovní úvazek	2

POD. Pokud jste ekonomicky aktivní, při výkonu svého zaměstnání:

Neřídíte žádné podřízené	1
Řídíte 1-2 podřízené	2
Řídíte 3-5 podřízených	3
Řídíte více než 5 podřízených	4

STA. Jaký je Váš rodinný stav? Jste:

Pokyn: Přečtěte varianty odpovědí!

Svobodný/á	1
Ženatý/vdaná	2
Nejste ženatý/vdaná, ale žijete s partnerem/-kou	3
Rozvedený/-á, žijete odděleně	4
Vdovec, vdova	5

DOM. Kolik žije ve Vaší domácnosti celkem osob? Nezapomeňte, prosím, započítat i sebe. Řekněte mi, kolik z toho je dětí do 18 let a kolik lidí nad 18 let.

POČET CELKEM:

Z TOHO: dětí do 18 let:

osob nad 18 let:

FID. Jaký je celkový čistý měsíční příjem všech členů domácnosti ze zaměstnání, z podnikání nebo sociálního zabezpečení (včetně přídatků na děti, rodičovského příspěvku, podpory v nezaměstnanosti, důchodů, všech sociálních dávek) a vedlejších výtěžků?

Pokyn: Označte interval odpovědi!

Do 5 999 Kč	1
6 000 – 9 999 Kč	2
10 000 – 14 999 Kč	3
15 000 – 19 999 Kč	4
20 000 – 24 999 Kč	5
25 000 – 29 999 Kč	6
30 000 – 34 999 Kč	7
35 000 – 39 999 Kč	8
40 000 – 49 999 Kč	9

50 000 a více	10
Neví, bez odpovědi	99

III. WIP-CZ 2007

SOC. Jaké je Vaše sociální postavení?

Žák základní školy	1
Student, učeň	2
Důchodce	3
Nezaměstnaný	4
V domácnosti (nebo na MD)	5
Zaměstnanec	6
Družstevník	7
Živnostník, farmář	8
Podnikatel	9

ZAM. Pokud jste zaměstnanec, pokládáte se za:

Dělníka, dělnici	1
Úředníka, úřednici	2
Provozního pracovníka	3
Odborného pracovníka	4

Nyní se budeme věnovat oblasti internetu. Zajímá nás Váš názor na tento fenomén, ať jste nebo nejste jeho uživateli.

P1. Používáte Vy osobně internet, to je www stránky, e-mail nebo kteroukoliv jinou část internetu z domova nebo z kteréhokoliv jiného místa?

Ano	1
Ne	2

Pokyn: Na následující otázky odpovídají pouze UŽIVATELÉ INTERNETU (tj. v otázce P1 respondent odpověděl ANO)! Pokud respondent internet NEPOUŽÍVÁ (tj. v otázce P1 odpověděl NE), přejděte na otázku číslo P21!

P2. Jak dlouho, kolik let nebo měsíců, již používáte internet?

Pokyn: Vypište do rámečků!

POČET LET: POČET MĚSÍCŮ:

P3. Kolik hodin a minut týdně používáte internet z následujících míst:

Pokyn: Vyplňte údaje v každém řádku! Pokud respondent internet na uváděném místě nevyužívá, vypište do rámečků v řádku číslo „0“.

	HODIN		MINUT	
A. Z domova				
B. V práci – netýká se práce doma				
C. Ve škole – netýká se vyučování doma				
D. Z jiného místa – např. z internetové kavárny, z knihovny, od přátel apod.				

Pokyn: Na následující otázku odpovídají pouze ti respondenti, kteří používají internet z domova!

P4. Pokud používáte internet doma, jakým způsobem jste připojeni? Můžete uvést i více typů připojení.

Přes běžnou telefonní linku (dial-up nebo ISDN)	1
Vysokorychlostní připojení: ADSL, kabel, bezdrátové připojení (NE mobil!)	2
Připojení přes mobilní telefon (GPRS, EDGE, UMTS, CDMA)	3
Jiné: specifikujte _____	4
Neví	9

P5A. Přistupujete k internetu pomocí přenosných zařízení, jako jsou mobilní telefon nebo notebook s bezdrátovým připojením nebo připojením přes mobil?

Ano	1
Ne	2

Pokyn: Pokud na otázku P5A respondent odpověděl „ANO“, položte mu otázku P5B.

P5B. Kolik hodin nebo minut týdně používáte internet prostřednictvím :

	HODIN		MINUT	
A. Mobilního telefonu, PALMu nebo PDA ?				
B. Notebooku s bezdrátovým připojením nebo připojením přes mobil?				

Pokyn: Na následující otázku odpovídají pouze ekonomicky aktivní uživatelé internetu, tzn. respondenti, kteří v otázce SOC odpověděli variantou 6, 7, 8 nebo 9!

P6. Máte pocit, že se vaše výkonnost-produktivita díky přístupu k internetu v práci velmi zvýšila, trochu zvýšila, nezměnila se, trochu zhoršila, nebo velmi zhoršila?

Velmi zvýšila	1
Trochu zvýšila	2
Nezměnila se	3
Trochu zhoršila	4
Velmi zhoršila	5
<hr/>	
Nevím	9

Pokyn: Odpovídají opět všichni UŽIVATELÉ INTERNETU! Podejte KARTU P7A a ponechte ji i pro následující otázky P7B až P7E!

P7A. Když se zamyslíte nad různými způsoby každodenní interakce a komunikace mezi lidmi, jak často pro tyto účely používáte internet?

6 Několikrát za den	3 Alespoň 1x měsíčně
5 Alespoň 1x denně	2 Méně než 1x měsíčně
4 Alespoň 1x týdně	1 Nikdy
<hr/>	
8 Nevím	

Pokyn: Přečtete každý výrok, označte jen jednu možnost na každém řádku.

Jak často průměrně:

A. Zkontrolujete svůj e-mail	6	5	4	3	2	1	8
B. Píšete zprávy přes ICQ, MSN a další programy pro zaslání zpráv	6	5	4	3	2	1	8
C. Navštívíte chat - chatovací místnost	6	5	4	3	2	1	8
D. Posíláte e-mailem přílohy	6	5	4	3	2	1	8
E. Telefonujete přes internet (např. Skype)	6	5	4	3	2	1	8
F. Pracujete na svém blogu	6	5	4	3	2	1	8

P7B. Někteří lidé běžně vyhledávají informace na internetu – například zprávy, výsledky sportovních utkání a televizní program – jiní ne. Jak často Vy osobně používáte internet pro tyto účely?

Pokyn: Přečtete každý výrok, označte jen jednu možnost na každém řádku.

Jak často průměrně:

A. Vyhledáváte domácí nebo zahraniční zpravodajství	6	5	4	3	2	1	8
B. Vyhledáváte cestovní informace	6	5	4	3	2	1	8
C. Hledáte práci	6	5	4	3	2	1	8
D. Čtete blogy - weblogy	6	5	4	3	2	1	8
E. Vyhledáváte vtipy, vtipné obrázky nebo jiné formy humoru	6	5	4	3	2	1	8
F. Vyhledáváte informace o zdraví	6	5	4	3	2	1	8

P7C. Ted' bych byl rád, abyste se zamysleli nad obvyklými věcmi, které děláte pro zábavu, jako je například hraní her a poslouchání hudby. Jak často používáte Vy osobně internet pro tyto účely?

Pokyn: Přečtete každý výrok, označte jen jednu možnost na každém řádku.

Jak často průměrně:

A. Hrajete hry	6	5	4	3	2	1	8
B. Stahujete nebo posloucháte hudbu	6	5	4	3	2	1	8
C. Stahujete nebo se díváte na videa	6	5	4	3	2	1	8
D. Díváte se na církevní nebo duchovně zaměřené stránky	6	5	4	3	2	1	8
E. Posloucháte online rádio	6	5	4	3	2	1	8
F. Sázíte online nebo jinak na internetu hrajete o peníze	6	5	4	3	2	1	8
G. Surfujete na internetu	6	5	4	3	2	1	8
H. Díváte se na erotické stránky	6	5	4	3	2	1	8
I. Diskutujete na internetu	6	5	4	3	2	1	8

P7D. Ted' bych byl rád, kdybyste se zamysleli nad různými transakcemi, které lidé běžně provádějí, jako je například bankovníctví a nákupy. Jak často používáte Vy osobně internet pro tyto účely?

Pokyn: Přečtete každý výrok, označte jen jednu možnost na každém řádku.

Jak často průměrně:

A. Hledáte informace o produktech	6	5	4	3	2	1	8
B. Nakupujete	6	5	4	3	2	1	8
C. Rezervujete letenky, jízdenky, ubytování a jiné cestovní rezervace	6	5	4	3	2	1	8
D. Platíte účty	6	5	4	3	2	1	8
E. Používáte online bankovní služby	6	5	4	3	2	1	8
F. Investujete do akcií nebo dluhopisů	6	5	4	3	2	1	8

P7E. Někteří lidé používají internet ke školní výuce nebo dalšímu vzdělávání, spousta jiných však ne. Jak často, pokud vůbec, používáte Vy osobně internet pro tyto účely?

Pokyn: Přečtete každý výrok, označte jen jednu možnost na každém řádku.

Jak často průměrně:

A. Vyhledáváte definice slov	6	5	4	3	2	1	8
B. Ověřujete nebo hledáte fakta	6	5	4	3	2	1	8
C. Získáváte informace pro školní práci	6	5	4	3	2	1	8
D. Se účastníte online přednášek nebo online školení	6	5	4	3	2	1	8

VEK. Kolik je Vám let?

Pokyn: Vypište do rámečku!

--	--

POH. Pohlaví dotázaného:

Muž		1
Žena	2	

Pokyn: U otázek VZD až STA čtěte varianty odpovědí!

VZD. Jaké je Vaše nejvyšší školní vzdělání?

Nedokončené základní		1
Základní bez vyučení		2
Vyučen(a) bez maturity		3
Středoškolské s maturitou		4
Vyšší odborné (titul DiS)		5
Vysokoškolské - bakalářský stupeň		6
Vysokoškolské - magisterský/inženýrský stupeň	7	
Vysokoškolské - odborný a doktorský stupeň (MUDr., JUDr., Ph.D., CSc. apod.)		8

POD. Pokud jste ekonomicky aktivní, při výkonu svého zaměstnání:

Neřídíte žádné podřízené		1
Řídíte 1-2 podřízené		2
Řídíte 3-5 podřízených		3
Řídíte více než 5 podřízených	4	

STA. Jaký je Váš rodinný stav? Jste:

Svobodný/á, nežijete s partnerem ani s nikým „nechodíte“	1	
Svobodný/á, nežijete s partnerem, ale s někým „chodíte“	2	
Ženatý/vdaná		3
Nejste ženatý/vdaná, ale žijete s partnerem/-kou	4	
Rozvedený/-á, žijete odděleně		5
Vdovec, vdova		6

DOM. Kolik žije ve Vaší domácnosti celkem osob? Nezapomeňte, prosím, započítat i sebe. Řekněte mi, kolik z toho je dětí do 18 let a kolik lidí nad 18 let. Dále mi prosím řekněte, kolik členů Vaší domácnosti používá internet častěji než Vy?

	<u>POČET CELKEM:</u>	<input type="text"/>
<u>Z TOHO:</u>	dětí do 18 let:	<input type="text"/>
	osob nad 18 let:	<input type="text"/>
	používá internet častěji:	<input type="text"/>

Pokyn: Předložte dotázanému KARTU FID!

FID. Jaký je celkový čistý měsíční příjem všech členů domácnosti ze zaměstnání, z podnikání nebo sociálního zabezpečení (včetně přídatků na děti, rodičovského příspěvku, podpory v nezaměstnanosti, důchodů, všech sociálních dávek) a vedlejších výdělků? Řekněte mi, prosím, číslo Vaší odpovědi z KARTY FID.

Do 7 999 Kč	1
8 000 – 9 999 Kč	2
10 000 – 12 499 Kč	3
12 500 – 14 999 Kč	4
15 000 – 17 499 Kč	5
17 500 – 19 999 Kč	6
20 000 – 22 499 Kč	7
22 500 – 24 999 Kč	8
25 000 – 27 499 Kč	9
27 500 – 29 999 Kč	10
30 000 – 34 999 Kč	11
35 000 – 39 999 Kč	12
40 000 – 44 999 Kč	13
45 000 – 49 999 Kč	14
50 000 a více	15
Neví, bez odpovědi	99

IV. WIP-CZ 2008

Poznámka P.L.: vpravo (a zpravidla jinou barvou) uvedené názvy proměnných jsou použity v datovém souboru, vychází se ze značení u WIP 2007.

Nyní se budeme věnovat oblasti internetu. Zajímá nás Váš názor na tento fenomén, ať jste nebo nejste jeho uživateli.

P1. P1 Používáte Vy osobně internet, to je www stránky, e-mail nebo kteroukoliv jinou část internetu z domova nebo z kteréhokoliv jiného místa?

Ano	1
Ne	2

Pokyn: Na následující otázky odpovídají pouze UŽIVATELÉ INTERNETU (tj. v otázce P1 respondent odpověděl ANO)! Pokud respondent internet NEPOUŽÍVÁ (tj. v otázce P1 odpověděl NE), přejděte na otázku číslo P25!

P2. Jak dlouho, kolik let nebo měsíců, již používáte internet? p2a p2b p2.1 p2.2

Pokyn: Vypište do rámečků!

POČET LET:

--	--

POČET MĚSÍCŮ:

--	--

P3. Kolik hodin a minut týdně používáte internet z následujících míst za pomoci fixně umístěného počítače (např. PC): p3aa p3ab atd. p3ha p3ma

Pokyn: Vyplňte údaje v každém řádku! Pokud respondent internet na uváděném místě nevyužívá, vypište do rámečků v řádku číslo „0“.

	HODIN		MINUT	
A. Z domova z jakéhokoliv důvodu				
B. V práci – netýká se práce z domova				
C. Ve škole – netýká se vyučování doma				
D. Z jiného místa – např. z internetové kavárny, z knihovny, od přátel apod.				

Pokyn: Na následující otázku P4 odpovídají pouze respondenti, kteří mají internet doma!

P4. Pokud používáte internet doma, jakým způsobem jste připojeni? Můžete uvést i více typů připojení. P4.1 – P4.4

Přes běžnou telefonní linku (dial-up nebo ISDN)	1
Vysokorychlostní připojení: ADSL, kabel, bezdrátové připojení (NE mobil!)	2
Připojení přes mobilní telefon (GPRS, EDGE, UMTS, CDMA)	3
Jiné: specifikujte _____	4
Neví	9

P5A. P5AP Připojujete se k internetu odkudkoliv za pomoci přenosných zařízení, jako jsou mobilní telefon či notebook s bezdrátovým připojením nebo připojením přes mobil?

Ano	1
Ne	2

Pokyn: Pokud na otázku P5A respondent odpověděl „ANO“, položte mu otázku P5B.

P5B. Kolik hodin nebo minut týdně používáte internet prostřednictvím : p5bah p5bam p5bbh p5bbm stejné jako 07

	HODIN		MINUT	
A. Mobilního telefonu nebo přenosných zařízení, jako jsou např. PALM nebo PDA ?				
B. Notebooku s bezdrátovým připojením nebo připojením přes mobil?				

Pokyn: Na následující otázku odpovídají pouze ekonomicky aktivní uživatelé internetu, tzn. respondenti, kteří v otázce SOC odpověděli variantou 6, 7 nebo 8!

P6. P6M Máte pocit, že se Vaše výkonnost-produktivita díky přístupu k internetu v práci velmi zvýšila, trochu zvýšila, nezměnila se, trochu zhoršila, nebo velmi zhoršila?

Velmi zvýšila	1
Trochu zvýšila	2
Nezměnila se	3
Trochu zhoršila	4
Velmi zhoršila	5
Nevím	9

Pokyn: Odpovídají opět VŠICHNI UŽIVATELÉ INTERNETU! Podejte KARTU P7A a ponechte ji i pro následující otázky P7B až P7E!

P7A. P7AA-AF Když se zamyslíte nad různými způsoby každodenní interakce a komunikace mezi lidmi, jak často pro tyto účely používáte internet?

6 Několikrát za den	3 Alespoň 1x měsíčně
5 Alespoň 1x denně	2 Méně než 1x měsíčně
4 Alespoň 1x týdně	1 Nikdy
8 Neví	

Pokyn: Přečtete každý výrok, označte jen jednu možnost na každém řádku.

Jak často průměrně:

	6	5	4	3	2	1	8
A. Zkontrolujete svůj e-mail							
B. Píšete zprávy přes ICQ [čti aj sí kjú], MSN a další programy pro zasílání zpráv							
C. Navštívíte chat [čet]- chatovací [četovací] místnost							

D. Posíláte e-mailem přílohy	6	5	4	3	2	1	8
E. Telefonujete přes internet, např. prostřednictvím Skype	6	5	4	3	2	1	8
F. Pracujete na svém blogu	6	5	4	3	2	1	8

P7B. P7BA-P7BF Někteří lidé běžně vyhledávají informace na internetu – například zprávy, výsledky sportovních utkání a televizní program – jiní ne. Jak často Vy osobně používáte internet pro tyto účely?

Pokyn: Přečtěte každý výrok, označte jen jednu možnost na každém řádku.

Jak často průměrně:

A. Vyhledáváte domácí nebo zahraniční zpravodajství	6	5	4	3	2	1	8
B. Vyhledáváte cestovní informace	6	5	4	3	2	1	8
C. Hledáte práci	6	5	4	3	2	1	8
D. Čtete blogy - weblogy	6	5	4	3	2	1	8
E. Vyhledáváte vtipy, vtipné obrázky nebo jiné formy humoru	6	5	4	3	2	1	8
F. Vyhledáváte informace o zdraví	6	5	4	3	2	1	8

P7C. P7CA-CI Teď bych byl rád, abyste se zamyslel/-a nad obvyklými věcmi, které děláte pro zábavu, jako je například hraní her a poslouchání hudby. Jak často používáte Vy osobně internet pro tyto účely?

Pokyn: Přečtěte každý výrok, označte jen jednu možnost na každém řádku.

Jak často průměrně:

A. Hrajete hry	6	5	4	3	2	1	8
B. Stahujete nebo posloucháte hudbu	6	5	4	3	2	1	8
C. Stahujete nebo se díváte na videa	6	5	4	3	2	1	8
D. Díváte se na církevní nebo duchovně zaměřené stránky	6	5	4	3	2	1	8
E. Posloucháte online rádio	6	5	4	3	2	1	8
F. Sázíte online nebo jinak na internetu hrajete o peníze	6	5	4	3	2	1	8
G. Surfujete na internetu	6	5	4	3	2	1	8
H. Díváte se na erotické stránky	6	5	4	3	2	1	8
I. Diskutujete na internetu	6	5	4	3	2	1	8

P7D. P7EA-D Někteří lidé používají internet ke školní výuce nebo dalšímu vzdělávání, spousta jiných však ne. Jak často, pokud vůbec, používáte Vy osobně internet pro tyto účely?

Pokyn: Přečtěte každý výrok, označte jen jednu možnost na každém řádku.

Jak často průměrně:

A. Vyhledáváte definice slov	6	5	4	3	2	1	8
B. Ověřujete nebo hledáte fakta	6	5	4	3	2	1	8
C. Získáváte informace pro školní práci	6	5	4	3	2	1	8

D. Se účastníte online přednášek nebo online školení	6	5	4	3	2	1	8
--	---	---	---	---	---	---	---

P7E. P7DA-F G nové tedy P7E_08_G Ted' bych byl rád, kdybyste se zamyslel/-a nad různými transakcemi, které lidé běžně provádějí, jako je například bankovníctví a nákupy. Jak často používáte Vy osobně internet pro tyto účely?

Pokyn: Přečtěte každý výrok, označte jen jednu možnost na každém řádku.

Jak často průměrně:

A. Hledáte informace o produktech	6	5	4	3	2	1	8
B. Nakupujete	6	5	4	3	2	1	8
C. Rezervujete letenky, jízdenky, ubytování a jiné cestovní rezervace	6	5	4	3	2	1	8
D. Platíte účty	6	5	4	3	2	1	8
E. Používáte online bankovní služby	6	5	4	3	2	1	8
F. Investujete do akcií nebo dluhopisů	6	5	4	3	2	1	8
G. Zálohujete data na Vašem domácím počítači nebo notebooku	6	5	4	3	2	1	8

Pokyn: Na následující otázku odpovídají pouze respondenti, kteří v otázce P1 odpověděli, že nepoužívají internet!

P25. P21 Jaký je hlavní důvod, proč Vy osobně nepoužíváte internet?

Pokyn: Nečtěte seznam odpovědí. Pokud respondent řekne více jak jeden důvod, zeptejte se ho „A který z těchto důvodů je pro Vás nejdůležitější?“

Internet mě nezajímá, neshledávám internet užitečný	1
Nevím, jak internet používat, nevyznám se v tom	2
Nemám počítač nebo nemám internetové připojení	3
Internet je příliš drahý, nemohu si dovolit poplatky, náklady	4
Nemám čas, jsem příliš zaměstnaný(á)	5
Jiný důvod (prosím uveďte): _____	6

Pokyn: Odpovídají opět všichni respondenti!

P26. P26_08 Kolik máte doma stolních počítačů a notebooků?

	POČET	
A. Počet stolních počítačů		
B. Počet notebooků		

Pokyn: Na následující otázky P27 až P36 odpovídají pouze respondenti, kteří uvedli, že mají doma alespoň jeden stolní počítač nebo notebook.

P27. P27_08A-H Nyní se budeme bavit o Vašich dovednostech při práci s počítačem. Řekněte nám prosím, co umíte používat či dělat.

Pokyn: Předložte kartu P27. ROTUJTE!

1 Umím používat velmi dobře
2 Umím používat průměrně
3 Umím používat málo
4 Neumím používat vůbec

A. MS Office [čti majkrosoft ofis], tj. WORD, Excel, Powerpoint [čti pauvrpoint]	1	2	3	4
B. Speciální software, například pro grafické práce, fotografie apod.	1	2	3	4
C. Práce s databázemi (MS Access [čti majkrosoft akses], Oracle [orákl] apod.)	1	2	3	4
D. Tvorba webových stránek (HTML)	1	2	3	4
E. Programovací jazyky, např. Pascal [paskal], C+, Delphi, atd.	1	2	3	4
F. Vyléčit za pomoci programu virus na počítači	1	2	3	4
G. Nainstalovat operační systém	1	2	3	4
H. Nainstalovat nový program	1	2	3	4

VEK. VEK Kolik je Vám let?

Pokyn: Vypište do rámečku!

--	--

POH. POH Pohlaví dotázaného:

Muž	1
Žena	2

Pokyn: U otázek VZD až STA čtěte varianty odpovědí!

VZD. VZD Jaké je Vaše nejvyšší školní vzdělání?

Nedokončené základní	1
Základní bez vyučení	2
Vyučen(a) bez maturity	3
Středoškolské s maturitou	4
Vyšší odborné (titul DiS)	5
Vysokoškolské - bakalářský stupeň	6
Vysokoškolské - magisterský/inženýrský stupeň	7
Vysokoškolské - odborný a doktorský stupeň	8

DOM. DOM1,DOM2 a DOM3_08 Kolik žije ve Vaší domácnosti osob? Nezapomeňte, prosím, započítat i sebe. Řekněte mi, kolik z toho je dospělých 18 let a starších a kolik je dětí pod 18 let.

Osob v domácnosti: dospělých 18 let a starších:

děti pod 18 let:

Kolik členů domácnosti celkem pracuje s internetem

Pokyn: Předložte dotázanému KARTU FID!

FID. FID_08 má jinak kategorie nelze spojit Jaký je celkový čistý měsíční příjem všech členů domácnosti ze zaměstnání, z podnikání nebo sociálního zabezpečení (včetně přídatků na děti, rodičovského příspěvku, podpory v nezaměstnanosti, důchodů, všech sociálních dávek) a vedlejších výdělků? Řekněte mi, prosím, číslo Vaší odpovědi z KARTY FID.

Do 9 999 Kč	1
10 000 – 11 999 Kč	2
12 000 – 13 999 Kč	3
14 000 – 15 999 Kč	4
16 000 – 17 999 Kč	5
18 000 – 19 999 Kč	6
20 000 – 22 499 Kč	7
22 500 – 24 999 Kč	8
25 000 – 27 499 Kč	9
27 500 – 29 999 Kč	10
30 000 – 34 999 Kč	11
35 000 – 39 999 Kč	12
40 000 – 44 999 Kč	13
45 000 – 49 999 Kč	14
50 000 – 59 999 Kč	15
60 000 – 69 999 Kč	16
70 000 a více	17
Neví, bez odpovědi	99

V. INFOGRAM

B1: Využíváte v současné době některé z následujících zařízení nebo služeb?

U každého z nich mi prosím řekněte, kde jej využíváte a případně jak často jej využíváte. Je naprosto lhostejné, zda jej vlastníte či nikoli.

B1a: Využíváte...

1. Ano
2. Ne

- Mobilní telefon
- Stolní počítač
- Notebook/laptop
- Internet nebo elektronickou poštu
- Digitální fotoaparát nebo digitální kamera
- Tiskárna

Filtr: otázky B1b-B1c, pokud B1a=1

B1b: Kde jej/ji využíváte? / Který telefon obvykle používáte / Kde jej máte k dispozici?

[více možných odpovědí]varianty pro: počítač, internet, tiskárna

1. Doma
2. V práci
3. Ve škole, koleji nebo internátu
4. V knihovně
5. V internetové kavárně
6. Jinde

varianty pro: mobilní telefon[více možných odpovědí]

1. Osobní mobilní telefon
2. Služební mobilní telefon
3. Mobilní telefon jiného člena domácnosti

Varianty: fotak/kamera ,notebook

1. Doma
2. V práci
3. Ve škole, koleji nebo internátu
4. Různě, půjčuji si jej občasně z půjčovny nebo od přátel
5. Jinde

B1c: Jak často jej/ji využíváte...?

1. Denně, téměř denně
2. Několikrát týdně
3. 1-4x měsíčně
4. Alespoň jednou za měsíc
5. Méně často

Filtr: pouze pokud nemá přístup k PC/notebooku

B3c: Umíte používat osobní počítač alespoň na zcela základní úrovni?

1. Ano
2. Ne

Filtr: pouze pokud má přístup k PC/notebooku nebo b3c=1

B3d: Jakým všemi způsoby jste získal/a nebo v současné době získáváte znalosti o svých počítačových dovednostech? [více možných odpovědí]

1. V rámci školní výuky
2. Pozvolna jsem se vzdělával díky novým úkolům ve své profesní kariéře
3. Prostřednictvím počítačových kurzů hrazených zaměstnavatelem
4. Prostřednictvím počítačových kurzů, které jsem si osobně hradil nebo byly zdarma
5. Jsem samouk metodou pokus-omyl
6. Prostřednictvím členů své rodiny a dětí
7. Prostřednictvím svých přátel
8. V rekvalifikačním kurzu
9. Prostřednictvím interaktivního výukového materiálu v počítači
10. Prostřednictvím četby odborných knih nebo časopisu
11. Informace jsem získával jiným způsobem

F2F0: Nyní se budeme zabývat krátce internetem a elektronickou poštou. Umíte pracovat s internetem nebo elektronickou poštou (emailem)?

1. Ano
2. Ne

Filtr: sekce F, pouze pokud F2F0=1

F2F1: Máte alespoň částečnou představu jakým způsobem byste například ...?

[v souboru s popisem kódování proměnných ovšem uvedena otázka: „Umíte, bez cizí pomoci, provést následující úkony?...“, a položky odpovědí uvedeny pouze v tomto souboru, nikoli ve zveřejněném dotazníku – pozn. PL]

1. Ano
2. Ne

- mezi kontaktními údaji poznat internetovou adresu
- vyhledat informace na internetu
- vyplnit webový formulář a odeslat jej
- použít elektronickou poštu, napsat jednoduchý email
- použít elektronickou poštu k poslání souboru
- změnit domovskou stránku v prohlížeči
- zveřejnit libovolný soubor na internetu
- vytvořit pravidlo pro příchozí emailovou zprávu
- vysvětlit pojem cookie (čti: kuký)
- nakonfigurovat internetové připojení

Filtr: testovací otázka pouze pokud respondent deklaroval znalost u daného pojmu/činnosti. Pokud bude splňovat podmínku pro více testovacích otázek, tak vybrat jednu otázku z nejvyšší úrovně

F2F3_1: Můžete mít otevřeno více webových stránek současně?

1. Ano
2. Ne

F2F3_2: Pokud někde v textu uvidíte: <http://nasedomacnost.cz> (čti: háátétépé našedomácnost tečka cé zet), jedná se o:

1. Adresu webové stránky na internetu
2. Emailovou adresu
3. Nejedná se o nic co má s internetem společného

F2F3_3: Co znamená domovská stránka ve webovém prohlížeči?

1. Stránka, která se zobrazí pokud dojde k problémům s internetovým připojením
2. Stránka, která se zobrazí při prvním spuštění webového prohlížeče

3. Stránka, která se zobrazí, pokud zadáte špatně údaje do webového formuláře

F2F2: Předchozí otázky se věnovaly internetu a elektronické poště. Pokuste se prosím ohodnotit své znalosti a dovednosti v této oblasti školní známkou.

- Číslo v rozmezí 1-5

F2F3a: Víte co znamená pojem počítačový virus?

1. Ano
2. Ne

Filtr: následující otázku, pouze pokud F2F3a=1

F2F3b: Myslíte si, že dokážete rozpoznat emailovou zprávu, ve které je s největší pravděpodobností umístěn počítačový virus?

1. Ano
2. Pravděpodobně ano
3. Ne

F2F4a: Víte co znamená pojem elektronický podpis?

1. Ano
2. Ne

Příloha č. 3: Syntax WIP-CZ.

Poznámka P.L.: Některé příkazy nejsou uvedeny z důvodu prepisování přímo v syntaxi, např. pokud došlo v celém příkazu pouze ke změně analyzovaného roku.

WIP-CZ

Rekódování původních dat

```
*****vzd*****
```

** sloučení VS dohromady **.

```
RECODE
```

```
  vzd  
  (3=2) (4=3) (9=SYSMIS) (1 thru 2=1) (5 thru 8=4) INTO vzd_r .
```

```
VARIABLE LABELS vzd_r 'Vzdělání sloučené kategorie'.
```

```
VALUE LABELS vzd_r 1 'Základní vzdělání (i neukončené)' 2 'Vyučen bez maturity' 3 'Středoškolské s maturitou' 4  
'Vysokoškolské (včetně vyššího odborného)'.
```

```
EXECUTE .
```

** odfiltrování studentů a záku **.

```
COMPUTE filter_$=((soc ^= 1) | (soc ^= 2)).
```

```
VARIABLE LABEL filter_$ '(soc ^= 1) | (soc ^= 2) (FILTER)'.
```

```
VALUE LABELS filter_$ 0 'Not Selected' 1 'Selected'.
```

```
FORMAT filter_$ (f1.0).
```

```
FILTER BY filter_$.
```

```
EXECUTE .
```

```
DO IF (soc_new ^= 1).
```

```
RECODE vzd_r (ELSE=Copy) INTO vzd_rmost.
```

```
END IF.
```

```
VARIABLE LABELS vzd_rmost 'Vzdělání kategorie bez studentů'.
```

```
VALUE LABELS vzd_rmost 1 'Základní vzdělání (i neukončené)' 2 'Vyučen bez maturity' 3 'Středoškolské s maturitou' 4  
'Vysokoškolské (včetně vyššího odborného)'.
```

```
EXECUTE .
```

```
*****vek*****
```

```
RECODE
```

```
  vek  
  (12 thru 26=1) (27 thru 41=2) (42 thru 56=3) (57 thru Highest=4) INTO vek_15 .
```

```
VARIABLE LABELS vek_15 'vek int 15y'.
```

```
VALUE LABELS vek_15 1 '12 thru 26' 2 '27 thru 41' 3 '42 thru 56' 4 '57 thru Highest'.
```

```
EXECUTE
```

*****délka užívání internetu v letech**.

```
fre p2.
```

```
COMPUTE P2=p2.1 + (p2.2 / 12).
```

```
VARIABLE LABELS P2 'Počet let na internetu r+m'.
```

```
EXECUTE .
```

```
COMPUTE p2_r=RND(p2).
```

```
VARIABLE LABELS P2_r 'Počet let na internetu rounded'.
```

```
EXECUTE .
```

RECODE

p2

(0=SYSMIS) (0.1 thru 2.49=1) (2.5 thru 6.49=2) (6.5 thru highest=3) INTO let_int3.
VARIABLE LABELS let_int3 'Zkušenost uživatelé tři intervaly aka UCLA'.
VALUE LABELS let_int3 1 'Nováčci' 2 'Polozkušení' 3 'Zkušení uživatelé'.
EXECUTE.

*****soc*****

RECODE

soc

(1=1) (2=1) (3=2) (4=3) (5=4) (6=5) (7=6) (8=6) (9=7) (11=8) INTO soc_new

VARIABLE LABELS soc_new 'soc sloucene nizke četnosti'.
VALUE LABELS soc_new 1 'zak nebo student' 2 'duchodce' 3 'nezamestnany' 4 'v domacnosti' 5 'zamestnany' 6 'druzstevnik
nebo zivnostnik' 7 'podnikatel' 8 'invalidni duchodce'.
EXECUTE.

*****P3 - intenzita *****

{zvyseno mnozstvi desetinnych mist na 1}.

RECODE

ineta

(0=SYSMIS) (0.1 thru 2=1) (2.1 thru 5=2) (5.1 thru 10=3) (10.1 thru Highest=4) INTO ineta_int.
VARIABLE LABELS ineta_int 'intenzita z domu int'.
VALUE LABELS ineta_int 0 'nepripojuje se z domu' 1 '0,1 thru 2' 2 '2,1 thru 5' 3 '5,1 thru 10' 4 '10,1 thru Highest'.
EXECUTE.

RECODE

ineta

(0=SYSMIS) (0.1 thru 3.5=1) (3.6 thru 7=2) (7.1 thru 14=3) (14.1 thru 21=4) (21.1 thru Highest=5) INTO ineta_int2.
VARIABLE LABELS ineta_int2 'intenzita z domu int'.
VALUE LABELS ineta_int2 0 'nepripojuje se z domu' 1 '0,1 thru 3.5' 2 '3,6 thru 7' 3 '7,1 thru 14' 4 '14,1 thru 21' 5 '21,1 thru
Highest'.
EXECUTE.

RECODE

ineta

(0=SYSMIS) (0.1 thru 2=1) (2,1 thru 5=2) (5,1 thru 10=3) (10,1 thru Highest=4) INTO ineta_int
VARIABLE LABELS ineta_int 'intenzita z prace int'.
VALUE LABELS ineta_int 0 'nepripojuje se z prace' 1 '0,1 thru 2' 2 '2,1 thru 5' 3 '5,1 thru 10' 4 '10,1 thru Highest'.
EXECUTE.

RECODE

ineta

(0=SYSMIS) (0.1 thru 2=1) (2,1 thru 5=2) (5,1 thru 10=3) (10,1 thru Highest=4) INTO ineta_int
VARIABLE LABELS ineta_int 'intenzita ze skoly int'.
VALUE LABELS ineta_int 0 'nepripojuje se ze skoly' 1 '0,1 thru 2' 2 '2,1 thru 5' 3 '5,1 thru 10' 4 '10,1 thru Highest'.
EXECUTE.

RECODE

ineta

(0=SYSMIS) (0.1 thru 2=1) (2,1 thru 5=2) (5,1 thru 10=3) (10,1 thru Highest=4) INTO ineta_int
VARIABLE LABELS ineta_int 'pripojuje se odjinud'.
VALUE LABELS ineta_int 0 'nepripojuje se odjinud' 1 '0,1 thru 2' 2 '2,1 thru 5' 3 '5,1 thru 10' 4 '10,1 thru Highest'.
EXECUTE.

-recodes na I/o-

```
RECODE
  ineta
  (0=0) (0.1 thru Highest=1) INTO ineta_io.
VARIABLE LABELS ineta_io 'pripojen z domu i/o'.
VALUE LABELS ineta_io 0 'nepripojuje se z domu' 1 'pripojuje se z domu'.
EXECUTE .
```

```
RECODE
  inetb
  (0=0) (0.1 thru Highest=1) INTO inetb_io.
VARIABLE LABELS inetb_io 'pripojen z prace i/o'.
VALUE LABELS inetb_io 0 'nepripojuje se z prace' 1 'pripojuje se z prace'.
EXECUTE .
```

```
RECODE
  inetc
  (0=0) (0.1 thru Highest=1) INTO inetc_io.
VARIABLE LABELS inetc_io 'pripojen ze skoly i/o'.
VALUE LABELS inetc_io 0 'nepripojuje se z skoly' 1 'pripojuje se z skoly'.
EXECUTE .
```

```
RECODE
  inetd
  (0=0) (0.1 thru Highest=1) INTO inetd_io.
VARIABLE LABELS inetd_io 'pripojen odjinud i/o'.
VALUE LABELS inetd_io 0 'nepripojuje se odjinud' 1 'pripojuje se odjinud'.
EXECUTE .
```

*****ROUNDING UP HOURS*****.

```
COMPUTE INETA_r=RND (INETA,1,3).
VARIABLE LABELS INETA_r 'Hodin týdně z domova zaokrouhleno'.
EXECUTE .
```

fre inetb_r.

```
COMPUTE INETB_r=RND (INETB,1,3).
VARIABLE LABELS INETB_r 'Hodin týdně z práce zaokrouhleno'.
EXECUTE .
```

```
COMPUTE INETC_r=RND (INETC,1,3).
VARIABLE LABELS INETC_r 'Hodin týdně z školy zaokrouhleno'.
EXECUTE .
```

```
COMPUTE INETD_r=RND (INETD,1,3).
VARIABLE LABELS INETD_r 'Hodin týdně odjinud zaokrouhleno'.
EXECUTE .
```

```
COMPUTE INETALL_r=RND (INETALL,1,3).
VARIABLE LABELS INETALL_r 'Hodin týdně odjinud zaokrouhleno'.
EXECUTE .
```

*****EXCLUSIVE USE*****.

```
IF ((INETA_io=0) & (INETB_io=1) & (INETC_io=0) & (INETD_io=0)) INETB_only=1.
VARIABLE LABELS INETB_only 'Připojen pouze z práce'.
VALUE LABELS INETB_only 1 'připojen pouze z práce'.
EXECUTE .
```

*****P7 - activities *****
*****(for skills purposes)*****.

RECODE p7aa p7ab p7ac p7ad p7ae p7af p7ba p7bb p7bc p7bd p7be p7bf p7ca p7cb p7cc p7cd p7ce p7cf p7cg p7ch p7ci
p7da p7db p7dc p7dd p7de p7df p7ea p7eb p7ec p7ed (3 thru 6=1) (1 thru 2=0)
(ELSE=SYSMIS) INTO p7aar p7abr p7acr p7adr p7aer p7afr p7bar p7bbr p7bcr p7bdr p7ber p7bfr p7car p7cbr p7ccr
p7cdr p7cer p7cfr p7cgr p7chr p7cir p7dar p7dbr p7dcr p7ddr p7der p7dfr p7ear p7ebr p7ecr p7edr.
VARIABLE LABELS p7aar 'check email' /p7abr 'icq' /p7acr 'chatting' /p7adr 'attachement' /p7aer 'skype' /p7afr 'blogging'
/p7bar 'news' /p7bbr 'travelinfos' /p7bcr 'worksearch' /p7bdr
'readingblogs' /p7ber 'jokessearch' /p7bfr 'healthinfos' /p7car 'gamesing' /p7cbr 'music' /p7ccr
'videos' /p7cdr 'religious' /p7cer 'onlineradio' /p7cfr 'gambling' /p7cgr 'surfing' /p7chr 'erotic'
/p7cir 'discussion' /p7dar 'productinfos' /p7dbr 'shopping' /p7dcr 'reserve' /p7ddr 'billspayment' /p7der 'e-banking' /p7dfr
'akcie' /p7ear 'worddefsearch' /p7ebr 'factsconfirm' /p7ecr 'schoolwork' /p7edr 'e-learning'.
EXECUTE.

value labels p7aar p7abr p7acr p7adr p7aer p7afr p7bar p7bbr p7bcr p7bdr p7ber p7bfr p7car
p7cbr p7ccr p7cdr p7cer p7cfr p7cgr p7chr p7cir p7dar p7dbr p7dcr p7ddr p7der p7dfr p7ear p7ebr p7ecr p7edr 0 'méně
než 1x měsíčně' 1 'alespoň 1x měsíčně'.

RECODE p7aa p7ab p7ac p7ad p7ae p7af p7ba p7bb p7bc p7bd p7be p7bf p7ca p7cb p7cc p7cd p7ce p7cf p7cg p7ch p7ci
p7da p7db p7dc p7dd p7de p7df p7ea p7eb p7ec p7ed (4 thru 6=1) (1 thru 3=0)
(ELSE=SYSMIS) INTO p7aart p7abrt p7acrt p7adrt p7aert p7afrt p7bart p7bbtr p7bcrtr p7bdrt p7bert p7bfrt p7cart p7cbrt
p7ccrt p7cdrt p7cert p7cfrt p7cgrt p7chrt p7cirt p7dart p7dbrt p7dcrtr p7ddrt p7dert p7dfrt p7eart p7ebrt p7ecrt p7edrt.
VARIABLE LABELS p7aart 'check email' /p7abrt 'icq' /p7acrt 'chatting' /p7adrt 'attachement' /p7aert 'skype' /p7afrt
'blogging' /p7bart 'news' /p7bbtr 'travelinfos' /p7bcrtr 'worksearch' /p7bdrt 'readingblogs' /p7bert 'jokessearch' /p7bfrt
'healthinfos' /p7cart 'gamesing' /p7cbrt 'music' /p7ccrt 'videos' /p7cdrt 'religious' /p7cert 'onlineradio' /p7cfrt 'gambling' /p7cgrt
'surfing' /p7chrt 'erotic' /p7cirt 'discussion' /p7dart 'productinfos' /p7dbrt 'shopping' /p7dcrtr 'reserve' /p7ddrt 'billspayment'
/p7dert 'e-banking' /p7dfrt 'akcie' /p7eart 'worddefsearch' /p7ebrt 'factsconfirm' /p7ecrt 'schoolwork' /p7edrt 'e-learning'.
value labels p7aart p7abrt p7acrt p7adrt p7aert p7afrt p7bart p7bbtr p7bcrtr p7bdrt p7bert p7bfrt p7cart p7cbrt p7ccrt p7cdrt
p7cert p7cfrt p7cgrt p7chrt p7cirt p7dart p7dbrt p7dcrtr p7ddrt p7dert p7dfrt p7eart p7ebrt p7ecrt p7edrt 0 'méně než 1x týdně'
1 'alespoň 1x týdně'.
EXECUTE.

COMPUTE IS_bigbase=p7ab+ p7ac+ p7ad +p7ba +p7bb +p7be+ p7bf+ p7da +p7ea +p7eb.
VARIABLE LABELS IS_bigbase 'Informační formální dovednosti - bigbáze'.
EXECUTE.

COMPUTE IS_Rbase=p7abR+ p7acR+ p7adR +p7baR +p7bbR +p7beR+ p7bfR+ p7daR +p7eaR +p7ebR.
VARIABLE LABELS IS_Rbase 'Informační formální dovednosti - Rbáze'.
EXECUTE.

COMPUTE IS_search=p7bb + p7bd + p7bf + p7da + p7ea + p7eb.
VARIABLE LABELS IS_search 'Informační formální dovednosti'.
EXECUTE.

COMPUTE IS_searcht_orig=p7bart + p7bbtr + p7bdrt + p7bfrt + p7cgrt + p7cirt + p7dart + p7eart + p7ebrt.
VARIABLE LABELS IS_searcht_orig 'Informační formální dovednosti - alespon týdně- orig skala'.
EXECUTE.

DATASET ACTIVATE DataSet1.
COMPUTE IS_searcht=IS_searcht_orig-5.
VARIABLE LABELS IS_searcht 'Informační formální dovednosti - alespon týdně'.
EXECUTE.

fre IS_searcht_orig.

RECODE IS_bigbase (10 thru 20=1) (21 thru 30=2) (31 thru 40=3) (41 thru 58=4) (else=sysmis) INTO is_BIG_r.
VARIABLE LABELS is_BIG_r 'Redukovaná škála IS dovedností'.
VALUE LABELS is_BIG_r 1 'velmi nízké is' 2 'nízké is' 3 'vysoké is' 4 'velmi vysoké is'.
EXECUTE.

RECODE IS_search (6 thru 14=1) (15 thru 23=2) (24 thru 34=3) (else=sysmis) INTO is_search_r.

```
VARIABLE LABELS is_search_r 'Redukovaná škála IS dovedností'.
VALUE LABELS is_search_r 1 'nízké is' 2 'střední is' 3 ' vysoké is' .
EXECUTE.
```

```
RECODE IS_searcht_orig (0 thru 2 =1) (3 thru 5=2) (6 thru 9=3) (else=sysmis) INTO is_searcht_r.
VARIABLE LABELS is_searcht_r 'Redukovaná škála IS dovedností'.
VALUE LABELS is_searcht_r 1 'nízké is' 2 'střední is' 3 ' vysoké is' .
EXECUTE.
```

```
fre is_searcht_orig.
```

```
{bez schoolwork}.
```

```
COUNT activity=p7aart p7abrt p7acrt p7adrt p7aert p7afirt p7bart p7bbrrt p7bcrt p7bdrt p7bert p7bfirt p7cart p7cbrt p7ccrt
p7cdrt p7cert p7cfirt p7cgrt p7chrt p7cirt p7dart p7dbrt p7dcr t p7ddrt p7dert p7dfirt p7eart p7ebrt p7edrt(1).
VARIABLE LABELS activity 'Soucet online aktivit'.
EXECUTE.
```

```
COUNT activity_m=p7aar p7abr p7acr p7adr p7aer p7afir p7bar p7bbr p7bcr p7bdr p7ber p7bfr p7car p7cbr p7ccr p7cdr
p7cer p7cfr p7cgr p7chr p7cir p7dar p7dbr p7dcr p7ddr p7der
p7dfr p7ear p7ebr p7edr(1).
VARIABLE LABELS activity_m 'Soucet online aktivit vykonavanych mesicne'.
EXECUTE.
```

```
WEIGHT BY WEIGHT.
```

Schéma č. 8

```
CROSSTABS
/TABLES= p2_r BY rok
/FORMAT= AVALUE TABLES
/CELLS= COLUMN .
```

Schéma č. 11

```
CROSSTABS
/TABLES= FID_rec BY ROK
/FORMAT= AVALUE TABLES
/STATISTIC=CHISQ CC
/CELLS= COUNT COLUMN ASRESID
/COUNT ROUND CELL .
```

Tab. č. 10 a Schéma č. 19

```
DATASET ACTIVATE DataSet1.
USE ALL.
COMPUTE filter_$=((p1 = 1) & (ROK=2007)).
VARIABLE LABEL filter_$ '(p1 = 1) & (ROK=2007) (FILTER)'.
VALUE LABELS filter_$ 0 'Not Selected' 1 'Selected'.
FORMAT filter_$ (f1.0).
FILTER BY filter_$.
EXECUTE.
```

```
RELIABILITY
/VARIABLES=p7bart p7bbrrt p7bdrt p7bfirt p7cgrt p7cirt p7eart p7ebrt p7dart
/SCALE('ALL VARIABLES') ALL
/MODEL=ALPHA
/STATISTICS=SCALE ANOVA TUKEY
/SUMMARY=TOTAL MEANS VARIANCE.
```

fre is_searcht_r.

CROSSTABS

```
/TABLES=soc_new BY is_searcht_r
/FORMAT=AVALUE TABLES
/STATISTICS=CHISQ cc
/CELLS=COUNT COLUMN
/COUNT ROUND CELL.
```

CROSSTABS

```
/TABLES=is_searcht_r BY CAS_TYP3 LET_TYP3 vzd_r
/FORMAT=AVALUE TABLES
/STATISTICS=CHISQ cc
/CELLS= COLUMN
/COUNT ROUND CELL.
```

CROSSTABS

```
/TABLES= is_searcht_r BY vzd_r
/FORMAT=AVALUE TABLES
/STATISTICS=CHISQ cc
/CELLS= count COLUMN
/COUNT ROUND CELL.
```

* Custom Tables.

CTABLES

```
/VLABELS VARIABLES=is_searcht_r sex vek_15 vzd_mostr CAS_TYP3 let_int3 DISPLAY=LABEL
/TABLE is_searcht_r [C] BY sex [C][COLPCT.COUNT PCT40.1] + vek_15 [C][COLPCT.COUNT PCT40.1] +
vzd_mostr [C][COLPCT.COUNT PCT40.1] + CAS_TYP3 [C][COLPCT.COUNT PCT40.1] + let_int3
[C][COLPCT.COUNT PCT40.1]
/CATEGORIES VARIABLES=is_searcht_r sex vek_15 vzd_mostr CAS_TYP3 let_int3 ORDER=A KEY=VALUE
EMPTY=INCLUDE
/SIGTEST TYPE=CHISQUARE ALPHA=0.05 INLUDEMRSETS=YES CATEGORIES=ALLVISIBLE
/COMPARETEST TYPE=PROP ALPHA=0.05 ADJUST=BONFERRONI ORIGIN=COLUMN INLUDEMRSETS=YES
CATEGORIES=ALLVISIBLE.
```

Tab. č. 12

*****DOMA HODINY*****

USE ALL.

```
COMPUTE filter_$=((ineta>0)).
VARIABLE LABEL filter_$ '(ineta>0) (FILTER)'.
VALUE LABELS filter_$ 0 'Not Selected' 1 'Selected'.
FORMAT filter_$ (f1.0).
FILTER BY filter_$.
EXECUTE.
```

fre ineta.

USE ALL.

```
COMPUTE filter_$=((ineta>0) & (ROK = 2006)).
VARIABLE LABEL filter_$ '(ineta>0) & (ROK = 2006) (FILTER)'.
VALUE LABELS filter_$ 0 'Not Selected' 1 'Selected'.
FORMAT filter_$ (f1.0).
FILTER BY filter_$.
EXECUTE.
```

fre ineta.

USE ALL.

```
COMPUTE filter_$=((ineta>0) & (ROK = 2008)).
```



```
VARIABLE LABEL filter_$ '(ineta>0) & (ROK = 2006) (FILTER)'.
VALUE LABELS filter_$ 0 'Not Selected' 1 'Selected'.
FORMAT filter_$ (f1.0).
FILTER BY filter_$.
EXECUTE.
```

fre ineta.

```
DATASET ACTIVATE DataSet1.
EXAMINE VARIABLES=INETA BY vek_15 sex vzd_rmostr soc_new let_int3
/PLOT NONE
/STATISTICS DESCRIPTIVES
/CINTERVAL 95
/MISSING LISTWISE
/NOTOTAL.
```

```
USE ALL.
COMPUTE filter_$=((ineta>0)).
VARIABLE LABEL filter_$ '(ineta>0) (FILTER)'.
VALUE LABELS filter_$ 0 'Not Selected' 1 'Selected'.
FORMAT filter_$ (f1.0).
FILTER BY filter_$.
EXECUTE.
```

```
CTABLES
/VLABELS VARIABLES=vek_15 sex vzd_rmostr soc_new let_int3 INETA ROK
  DISPLAY=LABEL
/TABLE vek_15 [C] + sex [C] + vzd_rmostr [C] + soc_new + let_int3 [C] BY INETA [S][MEAN] [MEDIAN] [STDDEV]>
ROK [C]
/CATEGORIES VARIABLES=vek_15 vzd_rmostr soc_new ROK ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=INCLUDE
/CATEGORIES VARIABLES=sex ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=EXCLUDE
/CATEGORIES VARIABLES=let_int3 ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=INCLUDE TOTAL=YES
POSITION=AFTER.
```

```
USE ALL.
COMPUTE filter_$=((ineta>0) & (ROK = 2006)).
VARIABLE LABEL filter_$ '(ineta>0) & (ROK = 2006) (FILTER)'.
VALUE LABELS filter_$ 0 'Not Selected' 1 'Selected'.
FORMAT filter_$ (f1.0).
FILTER BY filter_$.
EXECUTE.
```

```
NPAR TESTS
/K-W=INETA BY vek_15(1 4)
/MEDIAN=INETA BY vek_15(1 4)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPAR TESTS
/K-W=INETA BY sex(0 1)
/MEDIAN=INETA BY sex(0 1)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPAR TESTS
/K-W=INETA BY vzd_rmostr(1 3)
/MEDIAN=INETA BY vzd_rmostr(1 3)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPAR TESTS
/K-W=INETA BY soc_new(1 7)
/MEDIAN=INETA BY soc_new(1 7)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPART TESTS
/K-W=INETA BY let_int3(1 3)
/MEDIAN=INETA BY let_int3(1 3)
/MISSING ANALYSIS.
```

USE ALL.

```
COMPUTE filter_$=(ROK = 2008).
VARIABLE LABEL filter_$ '(ROK = 2008) (FILTER)'.
VALUE LABELS filter_$ 0 'Not Selected' 1 'Selected'.
FORMAT filter_$ (f1.0).
FILTER BY filter_$.
EXECUTE.
```

fre inetall.

```
NPART TESTS
/M-W= INETA BY vek_15(1 2)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPART TESTS
/M-W= INETA BY vek_15(2 3)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPART TESTS
/M-W= INETA BY vek_15(3 4)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPART TESTS
/M-W= INETA BY vek_15(1 3)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPART TESTS
/M-W= INETA BY vek_15(1 4)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPART TESTS
/M-W= INETA BY vek_15(2 4)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPART TESTS
/M-W= INETA BY vzd_rnostr(1 2)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPART TESTS
/M-W= INETA BY vzd_rnostr(1 3)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPART TESTS
/M-W= INETA BY vzd_rnostr(2 3)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPART TESTS
/M-W= INETA BY sex(0 1)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(1 2)
/MISSING ANALYSIS.
```

```
NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(1 2)
/MISSING ANALYSIS.
```

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(1 3)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(1 4)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(1 5)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(1 6)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(1 7)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(2 3)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(2 4)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(2 5)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(2 6)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(2 7)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(3 4)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(3 5)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(3 6)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(3 7)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(4 5)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(4 6)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(4 7)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(5 6)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(5 7)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY soc_new(6 7)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY let_int3(1 2)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY let_int3(1 3)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETA BY let_int3(2 3)
/MISSING ANALYSIS.

*****CELKEM HODINY*****.

fre INETALL.

CTABLES
/VLABELS VARIABLES=vek_15 sex vzd_mostr soc_new let_int3 INETALL
DISPLAY=LABEL
/TABLE vek_15 [C] + sex [C] + vzd_mostr [C] + soc_new + let_int3 [C] BY INETALL [S][MEAN] [MEDIAN]
[STDDEV]> ROK [C]
/CATEGORIES VARIABLES=vek_15 vzd_mostr soc_new ROK ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=INCLUDE
/CATEGORIES VARIABLES=sex ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=EXCLUDE
/CATEGORIES VARIABLES=let_int3 ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=INCLUDE TOTAL=YES
POSITION=AFTER.

NPART TESTS
/K-W=INETALL BY vek_15(1 4)
/MEDIAN=INETALL BY vek_15(1 4)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/K-W=INETALL BY sex(0 1)
/MEDIAN=INETALL BY sex(0 1)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/K-W=INETALL BY vzd_mostr(1 3)
/MEDIAN=INETALL BY vzd_mostr(1 3)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/K-W=INETALL BY soc_new(1 7)
/MEDIAN=INETALL BY soc_new(1 7)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS

/K-W=INETALL BY let_int3(1 3)
/MEDIAN=INETALL BY let_int3(1 3)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY vek_15(1 2)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY vek_15(2 3)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY vek_15(3 4)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY vek_15(1 3)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY vek_15(1 4)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY vek_15(2 4)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY vzd_rnostr(1 2)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY vzd_rnostr(1 3)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY vzd_rnostr(2 3)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY sex(0 1)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(1 2)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(1 2)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(1 3)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(1 4)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(1 5)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS

/M-W= INETALL BY soc_new(1 6)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(1 7)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(2 3)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(2 4)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(2 5)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(2 6)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(2 7)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(3 4)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(3 5)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(3 6)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(3 7)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(4 5)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(4 6)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(4 7)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(5 6)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(5 7)
/MISSING ANALYSIS.

NPART TESTS
/M-W= INETALL BY soc_new(6 7)

/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS

/M-W= INETALL BY let_int3(1 2)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS

/M-W= INETALL BY let_int3(1 3)
/MISSING ANALYSIS.

NPAR TESTS

/M-W= INETALL BY let_int3(2 3)
/MISSING ANALYSIS.

fre ineta.

fre vzd_mostr.

Tab. č. 13 a 14

CTABLES

/VLABELS VARIABLES=p7aar p7abr p7acr p7adr p7aer p7afir p7bar p7bbr p7bcr p7bdr p7ber p7bfr p7car p7cbr p7ccr p7cdr p7cer p7cfr p7cgr p7chr p7cir p7dar p7dbr p7dcr p7ddr p7der p7dfr p7ear p7ebr p7ecr p7edr sex vzd_mostr vek_15

DISPLAY=LABEL

/TABLE p7aar [C] + p7abr [C] + p7acr [C] + p7adr [C] + p7aer [C] + p7afir [C] + p7bar [C] + p7bbr [C] + p7bcr [C] + p7bdr [C] + p7ber [C] + p7bfr [C] + p7car [C] + p7cbr [C] + p7ccr [C] + p7cdr [C] + p7cer [C] + p7cfr [C] + p7cgr [C] + p7chr [C] + p7cir [C] + p7dar [C] + p7dbr [C] + p7dcr [C] + p7ddr [C] + p7der [C] + p7dfr [C] + p7ear [C] + p7ebr [C] + p7ecr [C] + p7edr [C] BY sex [C][COLPCT.COUNT PCT40.1] + vzd_mostr [C][COLPCT.COUNT PCT40.1] + vek_15 [C][COLPCT.COUNT PCT40.1]

/CATEGORIES VARIABLES=p7aar ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7abr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7acr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7adr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7aer ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7afir ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7bar ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7bbr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7bcr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7bdr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7ber ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7bfr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7car ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7cbr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7ccr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7cdr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7cer ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7cfr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7cgr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7chr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7cir ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7dar ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7dbr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7dcr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7ddr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7der ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7dfr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7ear ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7ebr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7ecr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=p7edr ['1,00', '0,00', OTHERNM] EMPTY=INCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=sex ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=EXCLUDE

/CATEGORIES VARIABLES=vzd_mostr vek_15 ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=INCLUDE

/SIGTEST TYPE=CHISQUARE ALPHA=0.05 INCLUDEMRSETS=YES CATEGORIES=ALLVISIBLE

/COMPARETEST TYPE=PROP ALPHA=0.05 ADJUST=BONFERRONI ORIGIN=COLUMN INCLUDEMRSETS=YES

CATEGORIES=ALLVISIBLE.

{mesicne alespon}.

* Custom Tables.

CTABLES

```
/VLABELS VARIABLES=p7aart p7abrt p7acrt p7adrt p7aert p7afrt p7bart p7bbrrt p7bcrtr p7bdrtr p7bert p7bfrtr p7cart p7cbrtr p7crttr p7cdrt p7cert p7cfrtr p7cgrtr p7chrtr p7cirt p7dart p7dbrtr p7dcrtr p7ddrt p7dertr p7dfrtr p7eart p7ebrtr p7ecrt p7edrtr sex vzd_mostr vek_15
```

```
DISPLAY=LABEL
```

```
/TABLE p7aart [C] + p7abrt [C] + p7acrt [C] + p7adrt [C] + p7aert [C] + p7afrt [C] + p7bart [C] + p7bbrrt [C] + p7bcrtr [C] + p7bdrtr [C] + p7bert [C] + p7bfrtr [C] + p7cart [C] + p7cbrtr [C] + p7crttr [C] + p7cdrt [C] + p7cert [C] + p7cfrtr [C] + p7cgrtr [C] + p7chrtr [C] + p7cirt [C] + p7dart [C] + p7dbrtr [C] + p7dcrtr [C] + p7ddrt [C] + p7dertr [C] + p7dfrtr [C] + p7eart [C] + p7ebrtr [C] + p7ecrt [C] + p7edrtr [C] BY sex [C][COLPCT.COUNT PCT40.1] + vzd_mostr [C][COLPCT.COUNT PCT40.1] + vek_15 [C][COLPCT.COUNT PCT40.1]
```

```
/CATEGORIES VARIABLES=p7aart p7abrt p7acrt p7adrt p7aert p7afrt p7bart p7bbrrt p7bcrtr p7bdrtr p7bert p7bfrtr p7cart p7cbrtr p7crttr p7cdrt p7cert p7cfrtr p7cgrtr p7chrtr p7cirt p7dart p7dbrtr p7dcrtr p7ddrt p7dertr p7dfrtr p7eart p7ebrtr p7ecrt p7edrtr vzd_mostr vek_15 ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=INCLUDE
```

```
/CATEGORIES VARIABLES=sex ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=EXCLUDE
```

```
/SIGTEST TYPE=CHISQUARE ALPHA=0.05 INCLUDEMRSETS=YES CATEGORIES=ALLVISIBLE
```

```
/COMPARETEST TYPE=PROP ALPHA=0.05 ADJUST=BONFERRONI ORIGIN=COLUMN INCLUDEMRSETS=YES CATEGORIES=ALLVISIBLE.
```

fre activity.

CTABLES

```
/VLABELS VARIABLES=activity_m sex vzd_mostr vek_15 DISPLAY=LABEL
```

```
/TABLE activity_m [S][MEAN, MEDIAN, STDDEV] BY sex [C] + vzd_mostr [C] + vek_15 [C]
```

```
/CATEGORIES VARIABLES=sex ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=EXCLUDE
```

```
/CATEGORIES VARIABLES=vzd_mostr vek_15 ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=INCLUDE
```

```
/SIGTEST TYPE=CHISQUARE ALPHA=0.05 INCLUDEMRSETS=YES CATEGORIES=ALLVISIBLE
```

```
/COMPARETEST TYPE=MEAN ALPHA=0.05 ADJUST=BONFERRONI ORIGIN=COLUMN INCLUDEMRSETS=YES
```

```
CATEGORIES=ALLVISIBLE MEANSVARIANCE=TESTEDCATS.
```

T-TEST GROUPS=sex(0 1)

```
/MISSING=ANALYSIS
```

```
/VARIABLES=activity
```

```
/CRITERIA=CI(.95).
```

T-TEST GROUPS=sex(0 1)

```
/MISSING=ANALYSIS
```

```
/VARIABLES=activity_m
```

```
/CRITERIA=CI(.95).
```

ONEWAY activity BY vek_15

```
/STATISTICS HOMOGENEITY
```

```
/MISSING ANALYSIS
```

```
/POSTHOC=TUKEY SCHEFFE BONFERRONI T2 GH ALPHA(0.05).
```

ONEWAY activity_m BY vek_15

```
/STATISTICS HOMOGENEITY
```

```
/MISSING ANALYSIS
```

```
/POSTHOC=TUKEY SCHEFFE BONFERRONI T2 GH ALPHA(0.05).
```


II. INFOGRAM

Převážení dat dle věkové struktury obyvatelstva v roce 2005 (dle ČSÚ)

*****VAHA*****.

RECODE

AGE (15 thru 17=1.40) (18 thru 24=0.72) (25 thru 29=0.90) (30 thru 34=0.87) (35 thru 39=0.78) (40 thru 44=0.73) (45 thru 49=0.81) (50 thru 54=0.83) (55 thru 60=0.74) (61 thru Highest=6.07) INTO vaha_5.
EXECUTE .

WEIGHT BY vaha_5.

Rekódování původních dat

*****vek*****.

RECODE

age
(15 thru 19=1) (20 thru 29=2) (30 thru 49=3) (50 thru 60=4) INTO age_10 .
VARIABLE LABELS age_10 'vek int 10y'.
VALUE LABELS age_10 1 '15-19 let' 2 '20-29 let' 3 '30-49 let' 4 '50-60 let'.
EXECUTE .

*****SKALY*****.

COUNT NETSKILLS=f2f1_1 f2f1_2 f2f1_3 f2f1_4 f2f1_5 f2f1_6 f2f1_7 f2f1_8 f2f1_9 f2f1_10(1).
VARIABLE LABELS NETSKILLS 'škála e-dovednosti vyšší vyšší'.
EXECUTE.

RECODE NETSKILLS (0 thru 2=5) (3 thru 4=4) (5 thru 6=3) (7 thru 8=2) (9 thru 10=1) INTO NETSKILLS5.
VARIABLE LABELS NETSKILLS5 'Škála e-dovedností int5'.
VALUE LABELS NETSKILLS5 1 'výborné znalosti' 5 'žádné znalosti'.
EXECUTE.

RECODE NETSKILLS5 (4 thru 5=3) (1=1) (2 thru 3=2) (ELSE=SYSMIS) INTO NETSKILLS3.
VARIABLE LABELS NETSKILLS3 'Škála e-dovedností int3'.
VALUE LABELS NETSKILLS3 1 'výborné dovednosti' 2 'střední dovednosti' 3 'nízké dovednosti'.
EXECUTE.

*****SKILLS*****.

RECODE F2F0 (1 thru 2=1) (3=2) (ELSE = SYSMIS) into F2F0_r.
VARIABLE LABELS F2F0_r 'zda umí alespoň částečně používat internet a el. poštu'.
VALUE LABELS F2F0_r 1 'umí používat alespoň částečně' 2 'neumí používat'.
EXECUTE.

Schéma č. 18 a Tabulka č. 8

fre f2f1_1, f2f1_2, f2f1_3, f2f1_4, f2f1_5, f2f1_6, f2f1_7, f2f1_8, f2f1_9, f2f1_10, f2f2, fre f2f0, netskills.

RELIABILITY

/VARIABLES= f2f1_1, f2f1_2, f2f1_3, f2f1_4, f2f1_5, f2f1_6, f2f1_7, f2f1_8, f2f1_9, f2f1_10
/SCALE('INET SKILLS') ALL
/MODEL=ALPHA
/STATISTICS=SCALE TUKEY.

*****PAIR TESTS DISERTACE*****

```
USE ALL.  
COMPUTE filter_$=(F2F0_r = 1) .  
VARIABLE LABEL filter_$ '(F2F0_r = 1) (FILTER)'.  
VALUE LABELS filter_$ 0 'Not Selected' 1 'Selected'.  
FORMAT filter_$ (f1.0).  
FILTER BY filter_$.  
EXECUTE.
```

* Custom Tables.

```
CTABLES  
/VLABELS VARIABLES=NETSKILLS3 age_10 sex DISPLAY=LABEL  
/TABLE NETSKILLS3 [C][COLPCT.COUNT PCT40.1] BY age_10 [C] + sex [C]  
/CATEGORIES VARIABLES=NETSKILLS3 age_10 sex ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=INCLUDE  
/COMPARETEST TYPE=PROP ALPHA=0.05 ADJUST=BONFERRONI ORIGIN=COLUMN INCLUDEMRSETS=YES  
CATEGORIES=ALLVISIBLE.
```

```
USE ALL.  
COMPUTE filter_$=((F2F0_r = 1) & (x7 ~ = 8)).  
VARIABLE LABEL filter_$ '(F2F0_r = 1) & (x7 ~ = 8) (FILTER)'.  
VALUE LABELS filter_$ 0 'Not Selected' 1 'Selected'.  
FORMAT filter_$ (f1.0).  
FILTER BY filter_$.  
EXECUTE.
```

* Custom Tables.

```
CTABLES  
/VLABELS VARIABLES=NETSKILLS3 edu DISPLAY=LABEL  
/TABLE NETSKILLS3 [C][COLPCT.COUNT PCT40.1] BY edu [C]  
/CATEGORIES VARIABLES=NETSKILLS3 edu ORDER=A KEY=VALUE EMPTY=INCLUDE  
/COMPARETEST TYPE=PROP ALPHA=0.01 ADJUST=BONFERRONI ORIGIN=COLUMN INCLUDEMRSETS=YES  
CATEGORIES=ALLVISIBLE.
```